МАТЕРІАЛИ XXXVIII ВІННИЦЬКОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ. КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

6 листопада 2026 р.

Фрагмент мапи з колекції п. Андрія Осадчука: Ampliss.mo Ucrainæ Regio Palatinatus Kioviensem et Bracla viensem (Augsburg, 1742). Мапа у відкритому доступі: https://www.ukraina.com.ua/ua/maps/#1742

Міністерство освіти і науки України
Український інститут національної пам'яті
Вінницька обласна військова адміністрація
Департамент гуманітарної політики
Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії і міжнародних відносин
Державний архів Вінницької області
Вінницький обласний краєзнавчий музей
КЗ «Музей Вінниці»
ГО «Подільська спадщина»
ГО «Вінницьке історичне товариство»
Вінницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ
Краєзнавчі дослідження

МАТЕРІАЛИ
XXXVIII ВІННИЦЬКОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

6 листопада 2026 р.

Вінниця
ТВОРИ
2026

УДК 94(477.44) (06)
В 48

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
Протокол №2 від 14 жовтня 2026 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
О. А. Мельничук (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, Т. Д. Каменщук, А. В. Войнаровський, Б. М. Галайко, С. Д. Гальчак, С.А. Гула, В. М. Даниленко, Ю.А. Зінько, Т. Р. Кароєва, О. А. Коляструк, Н.В. Жмуд (відп. секретар), П. М. Кравченко, О.М. Кравчук, О. І. Криворучко, С. А. Лапшин, І. В. Мазур, О.П. Мурашова, Р.М. Паламаровський, О.С. Петренко, І. М. Романюк, О.О. Серветнік, В. А. Тучинський, О. Ю. Федоришен.

Рецензенти:
В. В. Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
Ю. В. Легун, доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.

Адреса редакційної колегії:
21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Факультет історії і міжнародних відносин.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVIII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 6 листопада 2026 р. / ред. кол.: О.А. Мельничук (відп. редактор), Т.Д. Каменщук, С.Ю. Юзвак, Н.В. Жмуд (відп. секретар) та ін. – Вінниця : ТВОРИ, 2026. – 336 с.

ISBN 978-617-8938-19-2

УДК 94(477.44) (06)

© Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, 2026
© Автори статей, 2026

ЗМІСТ

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Тарас Репінський
ЖИТЛОБУДІВНИЦТВО КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ ЕТАПУ ВІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ПОСЕЛЕНЬ БОРИСІВСЬКОГО ТИПУ **7**

Володимир Волощук
МЕТОД ГЕОМАГНІТНОЇ РОЗВІДКИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ (2014-2021 рр.) **11**

Вікторія Дацюк
ФОРМУВАННЯ БАГАТСТВА КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ: МІЖЕТНІЧНІ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНТАКТИ ЗА ДОБИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV–XVI СТ.) **15**

Павло Дісяк
ПОБЕРЕЖЖЯ – РЕГІОН РАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА **18**

Валерій Кривий
ПЕРШИЙ ГЕРБ МІСТА ЛІТИН **29**

Дмитро Хлапонін
ЛИПІВКА НА ПЕРЕХРЕСТІ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ XVI–XVII СТОЛІТЬ **31**

Олександр Андрощук
ЗЕМЛЕВОЛОДІЛЬЦІ, ПОСЕСОРИ ТА ОРЕНДАРІ СЕЛА ГОРБІВЦІ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVI – ПОЧ. XX СТ. **37**

Олександр Криворучко, Іван Романюк
ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА БРАЦЛАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ **46**

Артем Олійник
МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ПОДІЛЛІ В ХОДІ КОЛІЇВЩИНИ 1768 РОКУ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТИ **51**

Софія Севастьянова
ІМПЕРСЬКІ ПОЛІТИКИ ТА МІЖЕТНІЧНА ДИНАМІКА НА ВІННИЧЧИНІ У XIX СТ.: ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ, ПОЛЬСЬКУ ТА ЄВРЕЙСЬКУ СПІЛЬНОТИ **56**

Анастасія Кравець, Яна Трофімова
ЄВРЕЙСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ВІННИЦІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ **60**

Максим Івасько
МІЖЕТНІЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ **64**

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Лариса Семенко
УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ **68**

Олександр Погуляєв
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАД ПОДІЛЛЯ В УМОВАХ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ (1917–1919 РР.) **74**

Ілля Барташук
ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЛЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.) **78**

Сергій Калитко, Олександр Кравчук
МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ДУДИЧА І АНАТОЛІЯ ФАНСТІЛЯ **83**
Костянтин Завальнюк
СИМОН ПЕТЛЮРА І КОЗЯТИНЩИНА **94**
Валерій Рекрут
УЛЮБЛЕНЕЦЬ «ЗАЛІЗНОГО ФЕЛІКСА» ЛЕОНІД ЗАКОВСЬКИЙ: ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕКІСТА: РІК 1921 **100**
Анатолій Трембіцький
УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ЛІКАР, ПИСЬМЕННИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ВАСИЛЬ НАЛИВАЙКО (*1887 – †1938) **108**

ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

Ольга Мурашова
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРЕХОДУ ДО НЕПУ **115**
Олег Мельничук, Сергій Герасимчук
РОЗКУРКУЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ: МЕХАНІЗМИ, ПРАКТИКИ ТА НАСЛІДКИ **119**
Олександр Комарніцький
УЧАСТЬ МОЛОДІ МОГИЛІВСЬКОЇ ОКРУГИ В АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НАПРИКІНЦІ 1920-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЕЦЬ ПРИКОРДОННЯ») **127**
Анастасія Пустова
АНТИРАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ ТА СЕЛЯНСЬКІ ВИСТУПИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ **133**
Дарія Вихованчук
ІДЕОЛОГІЯ ТА МАНІПУЛЯЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ У 1920-1930-Х РР. **137**
Степан Дровозюк
ЧУТКИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ПОДІЛЛЯ 20-Х-30-Х РР. ХХ СТ. **141**
Руслан Зелінський
«ВОДНИЙ МАРШРУТ «БРУСЛИНІВ-ВІННИЦЯ»: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ» **145**
Павло Кравченко
БУДІВНИЦТВО ВІЙСЬКОВИХ АЕРОДРОМІВ НА ВІННИЧЧИНІ У 1939–1941 РР. **148**
Валерій Васильєв, Сергій Гула
ГОЛОКОСТ У ВІННИЦІ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА **152**
Олександр Кравченко
ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВІННИЦІ (ЛИПЕНЬ 1941 – ЧЕРВЕНЬ 1942 РР.) **158**
Людмила Комарніцька
ВІННИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944–1946 РР.): ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВІДНОВЛЕННЯ, КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ ЦДАВО УКРАЇНИ) **162**
Людмила Романець
ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ВЧИТЕЛЬСТВА ВІННИЧЧИНИ В 1944–1958 РОКАХ **168**
Анатолій Лисий
ГОЛОД 1947 РОКУ МІЖ РЯДКАМИ ПРОТОКОЛІВ ДАНЬКІВСЬКОГО КОМПАРТІЙНОГО ОСЕРЕДКУ **172**

Анатолій Войнаровський, Василь Черняк
ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД СТАЛІНІЗМУ: 1947–1953 РОКИ **175**
Ігор Тімченко
ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ» ТА ОБРАЗ «ІНШОГО» В ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД: МІЖЕТНІЧНИЙ ВИМІР **181**
Владислав Курбанов
КОЛЕКЦІЯ РАДЯНСЬКИХ БОЙОВИХ ОРДЕНІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ **184**

ВІННИЧЧИНА ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Володимир Лазаренко
ЗВИТЯГИ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2026 РОКІВ **189**
Ніка Дзюбенко
ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ І БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК ПРОЯВИ ГРОМАДСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ БЕРШАДСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ **192**
Ангеліна Кондаурова
НАДІЙНИЙ ТИЛ І ПОДИХ СВОБОДИ: ВІННИЧЧИНА В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ТА ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ **196**
Олександр Неприцький
ВІД «КОМФОРТНИХ ГРОМАД» ДО «БЕЗПЕЧНИХ СТІЙКИХ ГРОМАД»: ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНКУРСУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ **201**
Олена Гордієнко
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ДОКУМЕНТУВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОСВІД ВІДОКРЕМЛЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ «МУЗЕЙ МУЖНІХ» ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ **206**
Андрій Марков
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК У ВП «МУЗЕЙ МУЖНІХ» ВОКМ **211**
Віктор Адамський
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **216**

ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Василь Черняк, Анатолій Войнаровський
ЮЗЕФ АПОЛІНАРІЙ РОЛЛЄ ТА НЕМИРІВСЬКА ГІМНАЗІЯ **224**
Іван Романюк, Віктор Даниленко, Олександр Даниленко
«ПРО НАУКУ ТРЕБА ПОДБАТИ…». ВНЕСОК ПРЕЗИДЕНТА ВУАН ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ В 1928–1929 РР. **227**
Валерій Мазурик
ВАЛЕНТИНА ВОЛОШИНА — ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ І ПАТРІОТ **233**
Ілля Пігович
ВІННИЦЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1988–1991 РР.: РЕКТОРСТВО ВАСИЛЯ МОРОЗА **236**
Анна Маліновська
ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ АНСАМБЛЬ КНЯГИНІ МАРІЇ ЩЕРБАТОВОЇ В НЕМИРОВІ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА **240**

Юрій Зінько
ВОДЯНІ МЛИНИ ТА МАЛІ ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ – УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ **245**
Наталка Жмуд, Тетяна Кароєва, Ольга Коляструк
МОЗАЇКИ АВТОБУСНИХ ПАВІЛЬЙОНІВ ВІННИЧЧИНИ: РЕЄСТР, ГЕОГРАФІЯ ТА ТВОРЦІ **248**
Єгор Пархоменко
СИМВОЛІКА НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ВІННИЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ **253**
Анастасія Ціпковська
ЕТАПИ РОЗВИТКУ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ **257**
Сеймур Абушов
ТЮРКОМОВНІ ВІРМЕНСЬКІ КОЛОНІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ **262**
Артем Ямковий
СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ **265**
Наталія Кузьмінець, Олена Стадник
АСИРІЙСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА НА ВІННИЧЧИНІ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ **268**
Карина Коломієць
КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЩОДО ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ВІННИЧЧИНИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ **273**
Сергій Гальчак
ЗА ПІДТРИМКИ ОБЛАСНОЇ ВЛАДИ **277**
Анатолій Гудзевич
КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІННИЦЬКОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА: ІСТОРІЯ ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ЧАСУ СТВОРЕННЯ) **286**
Віктор Косаківський, Володимир Волощук, Владислав Курбанов
З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ГУРТКА ПРИ КАФЕДРІ КУЛЬТУРИ, МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО (ДО 25-РІЧЧЯ ВІД ЧАСУ СТВОРЕННЯ) **293**
Віталій Гандзюк
ЧАСОПИС «ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ» В ІСТОРІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ **301**
Василь Серветник
СВЯЩЕНИЦЬКА ДИНАСТІЯ ШИПОВИЧІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ ПОДІЛЛЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ) **306**
Вікторія Колесник
ЖИТТЄПИС ЮЛІАНА ЛОТОЦЬКОГО (1808–1875) І ЙОГО СПОГАДИ **314**
Віталій Тучинський
ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ НА ВІННИЧЧИНІ У ПІЗНЬОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1964–1991 РР.) **323**
Тетяна Пірус
БУБНІВСЬКА КЕРАМІКА У ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЯХ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО **328**

Відомості про авторів **332**

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Тарас Репінський

ЖИТЛОБУДІВНИЦТВО КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ ЕТАПУ ВІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ПОСЕЛЕНЬ БОРИСІВСЬКОГО ТИПУ

Анотація. *У статті висвітлено результати археологічних досліджень жител борисівського типу етапу ВІ Культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Здійснено інтерпретацію їх внутрішніх інтер'єрів. Зроблено порівняльний аналіз із аналогічними та хронологічно пізнішими житлами цього періоду.*

Ключові слова: *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля, етап ВІ, борисівський тип, житлобудівництво.*

Taras Repinskyi

HOUSE-BUILDING OF THE CUCUTENI–TRYPILLIA CULTURAL COMPLEX OF THE BORYSIVKA TYPE, STAGE BI, BASED ON MATERIALS FROM THE SETTLEMENTS OF BORYSIVKA TYPE

Abstract. *The article presents the results of archaeological research on dwellings of the Borysivka type of stage BI of the Cucuteni–Trypillia Cultural Complex. Their interior layouts are interpreted. A comparative analysis is carried out with similar dwellings and those dating to later chronological periods.*

Keywords: *Cucuteni–Trypillia cultural complex, stage BI, borysivka type, housing.*

Чи не найбільш актуальним питанням на сьогоднішній день є домобудівництво у населення Культурного комплексу Кукутень-Трипілля (далі ККК-Т). Багато дослідників приділяло увагу його реконструкції (Черниш К. К. , 1973; Цибесков 1975; Цвек О. В. , 1976; Бурдо Н. Б. 1981; Корвін-Піотровський О. Г. 1993; Жураковський Б. С. 2002; Рудь В. С. , 2018; Черновол Д. К. 2019 та ін.). Всі дослідження базувалися на вивченні залишків жител різних пам'яток, як хронологічно, так і територіально. На поселеннях борисівського типу вдалося виявити і дослідити 10 напівземлянок.

В 1972 р. П. І. Хавлюком на поселенні Уланівка досліджено три напівземлянки. Загальна площа розкопів 250 кв. м. Житло № 1 – напівземлянка орієнтована по лінії схід-захід. Розкопана лише частина, розміром 5,30х4,20 м, глибиною 1,40 м. У житлі виявлено залишки печі чи вогнища, які перекривалися уламками стін і стелі. На деяких з них збереглося орнаментування у вигляді ліній виконаних вохрою. На земляній долівці зафіксовано тинькування білою глиною, завтовшки 2-3 см. Житло № 2 – напівземлянка розміром 4х6 м, глибиною 0,60 м. Південно-східна його частина зруйнована кар'єром. У північній частині прослідковано вогнище обкладене перепаленим камінням і фрагментами глиняної обмазки. По краях житла зафіксовано фрагменти обмазки від стін і стелі. Долівка збереглася у вигляді тонкого шару глини. Житло № 3 – овальна напівземлянка розміром 6х12,5 м та глибиною 0,4 м. В північно-східній частині глибина досягала 0,7 м. В цій же

частині знайдено залишки вогнища, скупчення глиняної обмазки, перепаленого каміння, кісток тварин, шматків деревного вугілля, попелу. В центрі житла виявлено мідні предмети: браслет з розплесканими кінцями і спіральна пронизка [8, арк. 21-22].

В наступному році П. І. Хавлюком проведено охоронні розкопки біля сіл Сорока та Борисівка. На пам'ятці Сорока виявлено і досліджено два житла. Перше – напівземлянка овальної форми, площею 3х2 м, глибиною 0,5 м. В житловій ямі знайдено шматки обмазки, фрагменти канельованої та грубостінної кераміки із заглибленим орнаментом. Друге – землянка глибиною 0,80 м, шириною 3,0 м. В зрізі берега простежено лише її частину довжиною 1,60 м. На долівці житла знаходився шар попелу товщиною 0,05 м. У землянці виявлено кераміку з канельованим і заглибленим орнаментом. Знаряддя праці представлені кількома крем'яними відщепами, шкребачками і попсованими кам'яними мотиками з вулканічної туфолави [9, арк. 29].

На еталонній пам'ятці Борисівка досліджено різні за ступенем збереженості напівземлянки. Перше житло частково збереглося, його розміри 3х2,40 м, глибина 0,70 м. Посередині виявлено круглу яму діаметром 0,60 м, яка заповнена попелом, кістками та мушлями річкових молюсків. Її краї викладені камінням та мають сліди нагріву. Знайдено кераміку з канельованим і заглибленим орнаментом. Друге житло – це рештки напівземлянки овальної форми розміром 3,40х7,20 м і глибиною 0,40 м. Зафіксована житлова яма заповнена обмазкою з відбитками жердин, яма вогнища обкладена камінням. Всередині знайдено кістки тварин, крем'яні шкребки та ножевидні пластини, а також фрагменти кераміки з канельованим і заглибленим орнаментом. Третє житло – це житлова яма овальної форми розмірами 6,6х3,6 м. На долівці простежено дві господарські ями, заповнені попелом і керамікою. Четверте житло – напівземлянка овальної форми, заглиблена приблизно на 0,30 м від рівня давньої поверхні. Її розміри – 6х3,25 м. Усередині виявлено дві ями: перша мала господарське призначення, а друга, обкладена камінням по краях, виконувала роль печі. П'яте житло – овальної форми, розміром 8х4,40 м, орієнтоване з сходу на захід. Площа 46 кв. м. Споруда заглиблена в материк на 0,20 м. На долівці, як і в попередній, знайдено дві ями. Фрагменти кераміки здебільшого лежали вздовж стін [9, арк. 30-32].

В 1978 р. І. І. Заєць дослідив поселення Ладижин І. Виявлено одну напівземлянку прямокутної форми розміром 7х5 м, загальною площею 35 кв. м, глибиною 0,3 м. Прослідковано два шари залягання глини. Верхній шар – фрагменти сильно перепаленої глиняної обмазки, яка певно впала з надземної частини житла. На багатьох фрагментах є відбитки плах і лози. Нижній шар обмазки червоного кольору з домішкою рослин. На внутрішній стороні обмазки присутні відбитки дерев. В південній частині досліджено залишки вогнища із великим скупченням кераміки. В північній частині житла знайдено in situ каміння великого розміру, які служили в якості підпорок стовпів житла. Відстань між камінням становить 5 м [6, арк. 2-4].

Аналогічні житла досліджені і на інших пам'ятках борисівської типу, які розташовувалися в Побужжі і Подністров'ї. В 1927 р. Т. М. Мовчанівським на пам'ятці Плисків–Чернявка прослідковано залишки житла. Виявлено підлогу розмірами 3,10х2,50 м. Там розміщувалися знаряддя праці і кераміка. Поруч у

другому розкопі на відстані 5 м знаходилася господарська яма. У третьому розкопі на глибині 0,25 м виявлено «вибракування» з уламків граніту. В центрі якого знаходилося два підвищення овальної форми з випаленої глини розмірами 0,38х0,53 та 0,59х0,48 м і товщиною до 2-3 см [7, с. 82].

Черниш К. К. опублікувала детальний опис жител біля с. Печера. Дослідниця встановила два послідовних етапи забудови цієї пам'ятки. Житло періоду ВІ представлено однією напівземлянкою неправильної овальної форми, довжиною 3,7 м, шириною 3 м та глибиною від стародавнього горизонту 0,5 м. Через невелику глибину авторка припускає існування плетених стін, які обмазувалися глиною. Досліджено рештки слідів від стовпів, які підтримували дах. У східній частині на підлозі виявлено яму для вогнища діаметром 1 м, заповнену золою і вугіллям [10, с. 167].

В 2002 р. С. В. Діденком поблизу с. Долиняни під час проведення рятівних розкопок досліджено овальне напівзаглиблене житло, в якому простежено два горизонти [2, с. 154-155]. Воно мало близьку до овальної форму, довжину – 4,5 м, ширину 3,5 м, глибину від сучасної поверхні 1,1 м. Під північною стінкою і в південній частині житла зафіксовано стовпові ями 28х23 і 30х27 см. В північній частині на дні споруди глибиною 0,9 м від сучасної поверхні виявлено залишки вогнища 1,1х0,8 м, яке заповнене фрагментами кераміки і знаряддями праці. Також, в конструкції вогнища знайдено два обпалені уламки вапняка зі слідами підтесування. Вогнище засипане і пошкоджене стовповою ямою. Другий горизонт залягав на глибині 0,6-0,8 м від сучасної поверхні. Зафіксовано залишки вогнища овальної форми розміром 1,04х0,9 м. Навколо вогнища спостерігається найбільше скупчення фрагментів кераміки і знарядь праці. Господарська яма врізана у східну стінку житла, округлої форми розмірами 0,95х0,9 м, глибиною 1,1 м від сучасної поверхні. Вона заповнена фрагментами кераміки, глиняною обмазкою, знаряддями праці і уламками каменя – вапняка [1, арк. 15-20].

Аналогічні елементні традиції домобудівництва можна прослідкувати і на сусідніх поселеннях. На пам'ятці Зарубинці досліджено прямокутне житло 6х4 м, яке мало глинобитну наземну конструкцію із заглибленою частиною. Біля стін споруди виявлено глинобитне підвищення [13, с. 164]. На пізнішому, по хронології, поселенні Біликівці (ВІ-ІІ) розкопано житло неправильної овальної форми розміром 4,6х2,55 м, яке заглиблене в суглинок на 0,8 м. У східній частині розміщувалася піч купольного типу, розміром 1,4х1,6 м. Між піччю і стінкою розташоване глиняне підвищення, розміри якого не вдалося встановити [5, с. 1-10]. Схожа споруда досліджена і на поселенні Цвіжин. Вона мала округлу форму, діаметром до 6 м і глибиною 0,8 м. Загальна житлова площа має 36 кв. м. У північно-східній частині виявлено піч, розміром 1,4х1,3 м. В південній частині біля печі знаходилося підвищення, довжиною 60 см, шириною 40 см, висотою 15 см [4, арк. 7-8].

Елементи інтер'єру господарського і побутового призначення спробував реконструювати дослідник Б. С. Жураковський. Так, з поселення Борисівка в п'ятому житлі одна із ям перекривалася плахами, які мали на меті збереження продуктів харчування. Піч «шахтного типу» була розміщена в західній частині житла та мала стінки обкладені камінням (гранітом, вулканічним туфом). В золі знайдено керамічні хлібці діаметром 4-6 см. Між стіною і пічкою прослідковано

лавкоподібне підвищення. Також у південній стіні знаходилися сходи. Поряд із житлом розміщувалася господарська яма грушоподібної форми, заповнена кістками і невеликими скупченнями обвугленої пшениці. Щодо жител на поселені Уланівка, то Б. С. Жураковський реконструював житла № 1 і № 3. Так, споруда № 3 мала п'ятикутну форму із заокругленими кутами. Вона була поділена на дві камери з обмазаною глиною перегородкою товщиною 25 см. В центрі житла розташовувалася піч, яка заглиблювалася в долівку на 25 см. Житло № 1 мало овальну форму і заглиблювалося на 50-70 см. Піч знаходилася в південно-західній частині. Особливістю її було те, що черінь була на рівні з підлогою. Долівка вкрита попелом [3, с. 66-67].

У своїх дослідженнях Д. К. Черновол запропонував розділити інтер'єр в будівлях на два варіанти. Перший варіант – без інтер'єру, другий – з інтер'єром [11, с. 122]. Враховуючи складність розуміння розміщення елементів інтер'єру в житлах за опублікованими даними, їх більшість можна віднести до другого варіанту. А саме це житла № 1, 2, 4, 5 з Борисівки, житла № 1, 2, 3 з Уланівки, по одному житлу з Печери, Ладижина І. До першого варіанту можна віднести житла № 1, 2 з Сороки, по одному житлу з Плисків-Чернявки, Долинян. На сьогоднішній день залишається не зрозумілим наявність у житлових спорудах відкритих вогнищ чи фрагментів черенів від печей [12, с. 80-81].

Отже, пам'ятки етапу BI ККК-Т борисівської типу характеризуються наявністю жител напівземлянкового типу, які були заглиблені в материк і, ймовірно, мали наземну надбудову. Поруч із такими житлами зазвичай розташовувалися господарські ями, які, можливо, використовувалися для зберігання запасів або виконання різних господарських функцій. Подібне поєднання житлових і господарських об'єктів свідчить про раціональну організацію побутового простору. У межах самих жител простежуються окремі деталі інтер'єрів. Це спеціально облаштовані заглиблення, які інтерпретуються як місця для вогнищ або печей. Цікавим є також факт, зафіксований на поселенні Ладижин І, де виявлено кам'яні підпорки для стовпів житла. Такі конструктивні елементи свідчать про використання каркасної системи при зведенні споруд і можуть вказувати на певний рівень будівельних навичок тогочасного населення. Таким чином, сукупність археологічних даних дозволяє частково відтворити особливості житлового будівництва населення борисівської типу, хоча багато аспектів і надалі залишаються дискусійними та потребують подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Діденко С.В. Звіт про археологічні розвідки в Мурованокуриловецькому районі Вінницької області у 2002 р. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 27518. Спр. 2002/172. 96 арк.

2. Діденко С.В., Якубенко О.О. Долиняни. *Енциклопедія Трипільської цивілізації* / гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ, 2004. Т. 2. С. 154-155.

3. Жураковський Б.С. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля: навч. посіб. Рівне: ПОЛІГРАФ, 2002. 115 с.

4. Заец И.И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея на 1975 год. Вінниця, 1975. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 7884. Спр. 1975/129. 18 арк.

5. Заец И.И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея на 1976 год. Вінниця, 1976. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 8083. Спр. 1976/65. 10 арк.
6. Заец И.И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого государственного педагогического института им. Островского и Винницкого краеведческого музея за 1978 год. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 8642. Спр. 1978/55. 9 арк.
7. Радієвська Т.М. Поселення доби міді-раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області. *Археологія*. Київ, 1989. № 4. С. 82-91.
8. Хавлюк П.І. Науковий звіт про розкопки археологічних пам'яток на території Південного Побужжя 1972 рік. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 6249. Спр. 1972/78. 33 арк.
9. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя в 1973 р. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 6708. Спр. 1973/82. 36 арк.
10. Черниш Е.К. Многослойный памятник у с. Печори на Южном Буге. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Ленинград, 1959. Вып. 1. С. 166-206.
11. Черновол Д.К. Інтер'єр будівель трипільської культури: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019. 347 с.
12. Черновол Д.К., Желага Д.І., Радомський І.С. Порівняння пам'яток Раннього Трипілля та Трипілля ВІ: площадки, кераміка, кремінь. *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи. Збірка наукових праць на пошану Сергія Рижова.* Київ, 2021. С. 79-126.
13. Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье). *Первобытная археология: поиски и находки*. Киев, 1980. С. 163-185.

Володимир Волощук

МЕТОД ГЕОМАГНІТНОЇ РОЗВІДКИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ (2014-2021 РР.)

Анотація. *У статті висвітлено результати досліджень Східноподільської археологічної експедиції ІА НАНУ з використанням методу геомагнітної розвідки на території Вінницької області у 2014-2021 рр. Головним об'єктом дослідження виступили поселення Культурного комплексу Кукутень-Трипілля.*

Ключові слова. *Геомагнітна розвідка, Східноподільська археологічна експедиція, поселення Культурного комплексу Кукутень-Трипілля В. Рудь.*

Volodymyr Voloshchuk

THE GEOMAGNETIC SURVEY METHOD IN THE RESEARCH CONDUCTED BY THE EASTERN PODILLIA ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE IN THE VINNYTSIA REGION REGION (2014–2021)

Abstract*. This article presents the results of research carried out by the Eastern Podillia Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, using geomagnetic survey methods in*

the Vinnytsia region between 2014 and 2021. The main focus of the research was the settlements of the Cucuteni-Trypillia Cultural Complex.

***Keywords**. Geomagnetic survey, Eastern Podillia Archaeological Expedition, settlements of the Cucuteni-Trypillia Cultural Complex V. Rud.*

Метою статті є систематизація наявної інформації про результати застосування методу геомагнітної розвідки на пам'ятках Культурного комплексу Кукутень-Трипілля (далі КККТ) на Вінниччині за дослідженнями Східноподільської археологічної експедиції (далі СПАЕ).

Експедиція Інституту археології Національної академії наук України (далі ІА НАНУ) створена у 2014 р. для дослідження пам'яток КККТ на території Східного Поділля. За час діяльності її учасники провели різнопланові роботи на понад 80 різночасових трипільських поселеннях, близько половини з яких було виявлено вперше. Основні дослідження зосереджувалися на півдні Вінницької області. У 2016 р. до роботи експедиції долучилися представники Graduate School «Human Development in Landscapes» Університету ім. Крістіана Альбрехта (м. Кіль, Німеччина) на чолі з Рене Ольрау (Rene Ohlrau). Результатом співпраці стало створення перших геофізичних планів пам'яток Тростянчик і Війтівка в Буго-Дністровському межиріччі. Того ж року СПАЕ розпочала співробітництво з Інститутом доісторичної та протоісторичної археології Кільського університету під керівництвом Роберта Хофманна (Robert Hofmann) у межах міжнародного дослідницького проєкту CRC 1266. Спільні польові дослідження охоплюють два мікрорегіони південної Вінниччини та спрямовані на вивчення системи їхнього заселення в енеоліті й інші історичні періоди. Керівник - Віталій Рудь. [5].

Упродовж 2016–2019 рр. учасники СПАЕ провели магнітометричні дослідження та склали карти низки поселень. У 2016 р. роботи охопили Тростянчик Тростянецької СТГ і Війтівку Бершадської МТГ Гайсинського району, у 2017 р. — Ворошилівку Гніваньської МТГ Вінницького району, Гарячківку 2, Вільшанку Городківської СТГ, Заболотне і Тернівку Крижопільської СТГ Тульчинського району. У 2018 р. Білий Камінь Чечельницької СТГ Гайсинського району і Сонячне Крижопільської СТГ, Гарячківку 3 і 8, Кісницю Городківської СТГ Тульчинського району, а у 2019 р. — Гарячківку 7 Городківської СТГ того ж району [1, с. 5; 2, с. 15; 4, с. 365; 6, p. 9-128].

У 2016-2017 рр. геомагнітні плани поселень Тростянчик і Ворошилівка відповідно, зроблено за допомогою наступного обладнання: зйомку проводили приладом MAGNETO® MX V3 компанії SENSYS Sensorik & Systemtechnologie GmbH (м. Бад-Заров, Німеччина). Під час досліджень використовували вісім датчиків, установлених з інтервалом 0,5 м на колісному візку, який переміщували двоє операторів. Загальна ширина зйомки становила 3,5 м. Прилад було під'єднано до GPS-системи Leica Viva GS 10 (GNSS/GPS), що забезпечувало безперервне вимірювання великих площ за короткий час. Така ж комплектація, але з 11-ма датчиками, використовувалася під час дослідження поселення Білий Камінь у 2018 р. і для проведення археомагнітної зйомки на території Крижопільського мікрорегіону

(Крижопільська і Городківські СТГ Тульчинського району Вінницької області) з 2017 по 2019 рр. у системі з вісьмома датчиками [1, с. 5-6; 4, с. 365; 6, p. 11].

Після обробки відсканованих матеріалів у дослідників залишається контрастне зображення, на якому проглядаються риси об'єктів, які розташовуються під землею (житла, рови, господарчі ями), які раніше виявляли лише за допомогою польової розвідки і розкопок [1, с. 3].

Магнітна зйомка на поселенні Тростянчик проведена на площі 4,2 га. Аномалії зафіксовано у межах 3 га. Науковці припускають, що територія пам'ятки складає близько 3,24 га. Дослідники інтерпретують виявлені аномалії наступним чином: 24 прямокутні, повністю знищені житла; 26 слабо еродовані вогнем будинки; 1 чи 2 прямокутні мегаспоруди; 104 різні за формами господарчі ями; 3 круглі об'єкти, можливо гончарні горни, або ями заповнені керамікою; 2 лінійчасті аномалії ровів. На території пам'ятки було закладено декілька розкопів, для дослідження оборонних ровів.

Магнітометрію на території поселення Ворошилівка учасники експедиції провели на західному краю пам'ятки та його околиці. Досліджено 1 га площі. Виявлено 3 прямокутні аномалії, які є залишками глинобитних споруд; 3 прямокутні об'єкти, можливо будинки, які слабко помітні на мапі; 3 круглі господарчі ями; 2 рови; 7 круглих плям, можливо, керамічних горнів [1, с. 7-9; 12].

За допомогою геомагнітного дослідження поселення Заболотне у 2017 р., встановлено площу пам'ятки - 34,7 га. Але вчені припускають, що її розміри близько 40 га. Після аналізу отриманого зображення було виявлено: 372 прямокутні аномалії, залишків дерев'яно-глинобитних жител; 22 прямокутні аномалії будівель, які зазнали менш інтенсивного горіння або ерозії; 2 мегаспоруди; 322 господарчі ями; 5 округлих аномалій, імовірно, залишків печей. Дослідниками було закладено 3 розкопа на виявлених об'єктах [6, p. 17-27].

Після проведення магнітної зйомки на території поселення Білий Камінь у 2018 р. встановлено, що площа пам'ятки складає близько 97 га. Виявлено: 297 прямокутних об'єкти, які є залишками спалених глинобитних будинків; 141 прямокутна аномалія, яка є залишками знищених слабким вогнем жител, ймовірно іншої конструкції; чотири плями інтерпретовані як мегаспоруди; 351 господарча яма; 12 видовжених об'єктів, можливої дороги, на південь поселення; одна лінійна аномалія рову чи природнього яру північніше пам'ятки. Під час експедиції було розкопано одне житло [4, с. 365; 5].

Того ж року, складено магнітну мапу поселення Кісниця. Площа пам'ятки орієнтовно 6,5 га. Виявлені аномалії дослідники інтерпретували наступним чином: 22 прямокутні об'єкти, які є залишками дерев'яно-глинобитних споруд; 27 слабо еродованих прямокутних будівлі; численні господарчі ями. Одразу після геомагнітного дослідження, навесні було проведено тестові розкопки однієї з аномалій. У 2021 р. було закладено п'ять розкопів у різних частинах поселення [3, с. 11-12].

Після проведення магнітометрії площа поселення Гарячківка 8 склала 7,5 га. На магнітній мапі пам'ятки вчені інтерпретують 96 прямокутних аномалій, імовірно спалених дерев'яно-глиняних будівель; 39 прямокутних будівель, які зазнали менших пошкоджень; 195 господарчих ям різної форми; 2

круглі об'єкти, які відповідають гончарним печам; 2 ділянки можливого видобутку глини; лінійна аномалія рову, а також двох лінійних споруд. У різних частинах поселення було закладено 5 розкопів на виявлених об'єктах [6, p. 62-83].

У 2019 р. за допомогою цього методу досліджено поселення з того ж комплексу пам'яток - Гарячківка 7. Її площа не перевищує 5,5 га. Виявлені аномалії можна поділити на такі категорії: 20 прямокутних спалених дерев'яно-глиняних будівель; 9 прямокутних жител, які зазнали менших пошкоджень; 2 мегаструктури; 69 господарчих ям різної форми. Вченими закладено 2 розкопи для детального дослідження виявлених об'єктів [6, p. 54-59].

Отже, метод геомагнітних досліджень дає змогу визначати площі окремих пам'яток і поселень, встановлювати особливості їхнього планування, характер забудови та типи наявних споруд без проведення попередніх розкопок. Завдяки координатній прив'язці отриманих даних дослідники також можуть точно визначати місця закладання розкопів і шурфів для подальшого вивчення конкретних об'єктів. Застосування магнітометрії дало змогу учасникам СПАЕ виявити нові поселення КККТ та ґрунтовніше дослідити вже відомі пам'ятки на території Вінницької області, зокрема: Тростянчик Тростянецької МТГ, Білий Камінь Чечельницької СТГ Гайсинського району, Гарячківка 8 і Кісниця Городківської СТГ та Заболотне Крижопільської СТГ Тульчинського району.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рудь В., Хофманн Р., Косаківський В., Зайцева О. Звіт про дослідження ровів на поселеннях Тростянчик та Ворошилівка у 2017 році. Київ-Кіль: ІА НАН України, 2021. 30 с.
2. Рудь В., Федоров С., Зайцева О. Звіт про роботу Східноподільської археологічної експедиції на території Вінницької області у 2014-2016 роках. Київ, 2019. 147 с.
3. Рудь В., Косаківський В., Зайцева О., Хофманн Р. Відбитки текстилю на кераміці трипільської культури з поселення Кісниця на півдні Вінниччини. Вінниця, Нова Книга, 2025. 184 с.
4. Рудь В., Хофманн Р., Косаківський В., Зайцева О., Мюллер Й. Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дністра. *Археологія і давня історія України,* 2019. Вип. 4. Київ, 2019. С. 362-372.
5. Рудь В.С. Східноподільська археологічна експедиція. *[Електронний ресурс]. Режим доступу:* https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-eneolitu-bronzovoji-dobi/ekspeditsiji?id=763
6. Rud V., Hofmann R., Kosakivskyi V., Zaitseva O., Mueller J. Tracing Trypillia Transformations in the Southern Bug-Dniester Interfluve: Archaeological Investigations in the Kryzhopil region, Ukraine. *From Ros to Prut: Transformations of Trypillia Settlements.* Volume II / ed. Robert Hofmann, Wiebke Kirleis, Johannes Mueller, Vitalii Rud, Stanislav Ţerna†, Mykhailo Videiko. P. 9-128. *[Електронний ресурс]. Режим доступу:* https://www.sidestone.com/openaccess/9789464270754.pdf

Вікторія Дацюк

ФОРМУВАННЯ БАГАТСТВА КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ: МІЖЕТНІЧНІ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНТАКТИ ЗА ДОБИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV–XVI СТ.)

Анотація. *У статті розглянуто міжетнічні та міжконфесійні контакти на Поділлі у XIV–XVI ст. Особливу увагу приділено політичним змінам, багатонаціональному середовищу Кам'янця, взаємодії православних, католиків і вірменської громади, а також ролі торгівлі, міського самоврядування та міграцій у формуванні культурного розмаїття регіону.*

Ключові слова: *Поділля, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, українці, вірмени, католицизм, православ'я, культурні контакти.*

Viktoriia Datsiuk

THE FORMATION OF PODILLIA'S CULTURAL RICHNESS: INTERETHNIC AND INTERCONFESSIONAL CONTACTS DURING THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND THE POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH (14TH–16TH CENTURIES)

Abstract. *The article examines interethnic and interconfessional contacts in Podillia in the 14th–16th centuries. It focuses on political change, the multiethnic environment of Kamianets, interaction among Orthodox Christians, Catholics and the Armenian community, and the role of trade, urban self-government and migration in shaping the region's cultural diversity.*

Keywords: *Podillia, Grand Duchy of Lithuania, Polish–Lithuanian Commonwealth, Ukrainians, Armenians, Catholicism, Orthodoxy, cultural contacts.*

Історія Поділля XIV–XVI ст. є показовою для розуміння культурного розвитку українських земель у прикордонному просторі Центрально-Східної Європи. Розташування між Волинню, Наддніпрянщиною, Молдавським князівством і степовим світом сприяло рухові людей, товарів, політичних практик та релігійних ідей. Місцеве суспільство не було однорідним: поруч жили русини – предки сучасних українців, вірмени, поляки, литовці, молдавани та представники інших спільнот. Їхні контакти відбувалися у торгівлі, ремеслі, міському управлінні, церковному житті й повсякденній комунікації.

Актуальність дослідження. Цей період дає змогу розглядати культуру не як надбання однієї групи, а як результат співпраці й конкуренції за владу, ресурси, міські привілеї та церковні позиції. Отже, контакти були водночас механізмом обміну й сферою нерівності.

Мета статті – охарактеризувати міжетнічну та міжконфесійну взаємодію на Поділлі у XIV–XVI ст. Хронологічні межі охоплюють період від поширення литовського впливу до Люблінської унії 1569 р. та завершення XVI ст. Географічно розглянуто історичне Поділля, межі якого не збігаються із сучасними адміністративними.

У середині XIV ст., після ослаблення Галицько-Волинської держави, Поділля стало предметом суперництва сусідніх володарів. У 1340-х роках значну роль тут відіграли князі Коріатовичі, а подальше зміцнення литовського

впливу пов'язують, зокрема, з подіями 1362 р. на Синіх Водах. За Коріатовичів Кам'янець перетворився на політичний та торговельний центр Подільської землі, а міське самоврядування було підтверджене грамотою 1374 р. [1, с. 106–115; 2].

Поділля не було одномоментно підпорядковане одній державі: Західна й Східна частини мали різну політичну долю. У 1434 р. Західне Поділля стало Подільським воєводством Королівства Польського з центром у Кам'янці. Східне Поділля довше залишалося у складі Великого князівства Литовського; Брацлавське воєводство, створене 1566 р., увійшло до Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. [6; 3, с. 14–35].

Зміна влади не знищувала місцевих традицій. Литовська адміністрація значною мірою спиралася на чинні правові норми й місцеві еліти, тоді як поширення коронного устрою та польського права змінювало службову ієрархію і землеволодіння. В. Михайловський називає подільську шляхту «еластичною» спільнотою, здатною пристосовуватися до змін політичного кордону [4].

Торговельні шляхи сполучали Поділля з Краковом, Києвом, Кримом, Балканами й Молдавією. Попри воєнні загрози, рух купців, ремісників, духовенства та службовців сприяв поширенню товарів, технологій і художніх прийомів.

Найвиразнішим прикладом багатокультурного співжиття був Кам'янець. У XIV ст. його населення складали переважно русини, але тут також жили вірмени, поляки, литовці й молдавани. Після перетворення міста на центр Подільського воєводства його значення для торгівлі, оборони та адміністративного управління зросло. У XV–XVI ст. міський простір розвивався як система кількох громадських осередків: руського, польського та вірменського ринків, кожен із яких мав власні функції та форми самоорганізації [2].

Громади Кам'янця зберігали власні звичаї й механізми самоврядування. Діяльність руського, вірменського та польського магістратів засвідчує визнання особливих прав груп, але водночас відображає поділ міщан за традицією, походженням і правовим статусом. Польська громада мала раду на чолі з бурмистром [2].

Вірменська громада відігравала помітну роль у ремеслах і торгівлі, підтримуючи зв'язки з Причорномор'ям, Балканами й Молдавією. Її участь у міському господарстві сприяла обміну товарами та досвідом, а власні церковні й громадські установи допомагали зберігати культурну ідентичність.

Польська присутність зростала через адміністративні призначення, шляхетські маєтності, церковні структури й переселення. Польські феодальні володіння на Поділлі фіксуються з кінця XIV ст., а коронна адміністрація стала важливим чинником місцевої політики [7]. Водночас етнічність, соціальний статус і конфесія не були тотожними: не всі поляки належали до шляхти, а русини не обмежувалися селянством.

У селах і містечках місцеві руські традиції взаємодіяли з новими землевласницькими та церковними практиками. Проте нерівний доступ до землі, посад і суду міг посилювати залежність селян, тому культурний обмін відбувався в умовах соціальної асиметрії.

У XIV–XVI ст. більшість місцевого руського населення дотримувалася православної традиції, пов'язаної з церковною спадщиною Русі та Київською митрополією. Поряд із нею формувалися й зміцнювалися латинські церковні структури. Заснування католицької єпископії в Кам'янці наприкінці XIV ст. надало латинській церкві організаційний центр і сприяло появі монастирів та парафій. Ці інституції були каналами поширення латинської книжності, літургійних практик, освітніх моделей і архітектурних форм [2; 8, с. 102].

Релігійне життя не обмежувалося протистоянням православ'я й католицизму: вірменська громада мала власні церковні традиції. Конфесія впливала на свята, обряди, шлюбні й поховальні практики, але спільні ринки та ремесла щодня зводили разом людей різних віросповідань.

Міжцерковні відносини поєднували господарську співпрацю з конкуренцією за землю, привілеї та вплив. Католицькі інституції часто мали підтримку коронної влади, тоді як православні громади спиралися на місцеві еліти й руську церковну традицію. Нерівність ресурсів не призвела до зникнення православних практик.

Матеріали поборових реєстрів 1560-х рр. дають змогу дослідити мережу православних парафій Подільського воєводства й побачити, що православна інфраструктура залишалася важливою складовою життя регіону навіть після тривалого перебування Західного Поділля під владою польської корони [5, с. 130–144]. Релігійна належність не визначала всіх аспектів поведінки: люди різних конфесій взаємодіяли у питаннях торгівлі, кредиту, оренди, ремесла й судових спорів. Таким чином, спільний повсякденний простір перетинав конфесійні межі, хоча не скасовував їх.

Наприкінці XV–XVI ст. реформаційні дискусії про освіту й церковну дисципліну поступово впливали на інтелектуальне середовище регіону. Їх поширення залежало від зв'язків шляхти, міст і освічених верств.

Міжетнічні та міжконфесійні контакти залишили слід у міському плануванні, оборонній архітектурі, ремісничому виробництві та формах самоврядування. Розвиток Кам'янця відбувався завдяки взаємодії князівської влади, міщанських громад і церковних інституцій. Укріплення, брами, храми, ринки та квартали відображали різні функції міста й потреби його спільнот. У цьому середовищі культурний вплив не завжди можна приписати одному народові: архітектурні та організаційні форми поширювалися через майстрів, замовників, духовенство й торговців.

Міське самоврядування й магдебурзьке право створювали норми для регулювання торгівлі та спорів. Однак автономія громад не означала рівності: права залежали від статусу, походження, конфесії та привілеїв. Тому йшлося не про безконфліктне злиття культур, а про співіснування й пристосування.

Контакти супроводжувалися і суперечностями: нерівністю доступу до землі й посад, конкуренцією за церковний патронат та наслідками воєн. Проте зв'язки між громадами зберігалися, формуючи Поділля як контактну зону.

У XIV–XVI ст. культурне багатство Поділля формували прикордонне розташування, зміни державної належності, торгівля та міське самоврядування. Кам'янець-Подільський демонструє, як громади зберігали власні інституції й водночас брали участь у спільному житті.

Православні, католики та вірмени обмінювалися культурними практиками, але конкурували за ресурси й вплив. Перехід від литовської до польської влади змінив умови розвитку місцевих традицій, не ліквідувавши їх. Своєрідність Поділля постала з діалогу, пристосування та нерівноправної взаємодії спільнот.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. Подільське князівство (XIV – початок XV ст.). *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів, 1996. С. 106–115.
2. Кам'янець-Подільський. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-10954 (дата звернення: 17.10.2026).
3. Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 14–35.
4. Михайловський В. Еластична спільнота: подільська шляхта у другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ : Темпора, 2012. 450 с.
5. Михайловський В. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 130–144.
6. Подільська земля. *Енциклопедія історії України : електронна версія*. URL: https://www.history.org.ua/?termin=podillja (дата звернення: 17.10.2026).
7. Полек К. Деякі міркування про польські спільноти на Поділлі. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 8. URL: https://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/68708 (дата звернення: 17.10.2026).
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 584 с.

Павло Дісяк

ПОБЕРЕЖЖЯ – РЕГІОН РАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Анотація. *Побережжя, або Південна Брацлавщина – це територія Подільського регіону, природньої смуги Великого кордону між лісом та степом, ділянки фронтиру між Дністром та Південним Бугом. Цей малоконтрольований порубіжний регіон упродовж століть став територією формування раннього українського козацтва. Попередниками українського козацтва були берладники, бродники та болохівці, що мали відношення до Побережжя. Перша писемна згадка про українських козаків 1489 року стосується козаків-побережників. Назва "побережники" як пограничної спільнота, керована отаманами на південних кордонах фіксується у 1518 році. Протягом XV-XVIII ст. на цій території із різноманіття культур поселенців з Поділля, Волині, Галичини, Полісся, Волощини та південно-східних районів сформувався український історико-етнографічний регіон Побережжя.*

Ключові слова: *Побережжя, подільські козаки, козаки-побережники, берладники, бродники, Брацлавщина.*

Pavlo Diseac

POBEREZHZHIA — A REGION OF EARLY UKRAINIAN COSSACKS

Abstract. *The article deals with Poberezhzhia, also known as Southern Bratslavshchyna, a territory within the Podillia region, part of the natural belt of the Great Frontier between forest and steppe, and a section of the frontier zone between the Dniester and the Southern Buh rivers. For centuries, this loosely controlled borderland served as a territory where early Ukrainian Cossack communities took shape. The predecessors of the Ukrainian Cossacks included the Berladnyks, Brodnyks, and Bolokhivtsi, all of whom were associated with Poberezhzhia. The first written reference to Ukrainian Cossacks, dating to 1489, concerns the Cossacks of Poberezhzhia, known as Cossacks-Poberezhnyks. The term Poberezhnyks, referring to a frontier community governed by atamans along the southern borders, is documented in 1518. Between the 15th and 18th centuries, the diversity of cultures brought by settlers from Podillia, Volhynia, Galicia, Polissia, Wallachia, and the southeastern regions contributed to the formation of Poberezhzhia as a distinct Ukrainian historical and ethnographic region.*

Keywords*: Poberezhzhia, Podillia Cossacks, Cossacks-Poberezhnyks, Berladnyks, Brodnyks, Bratslavshchyna.*

Побережжя в процесі формування історико-етнографічних регіональних одиниць України виділяється як регіон, що не мав чіткого адміністрування. Сформований він на порубіжних територіях кордону Великого степу. Між Дністром і Південним Бугом з VI по IX століття компактно проживало плем'я уличів. В 914 році уличі одні з перших відчули натиск кочівників і подались на захід та північ, а київські землі втратили південний оплот що був зайнятий печенігами. Після печенігів тут з'явились половці або кумани. Набіги половців знелюднили смугу, що проходила між середніми течіями Дністра і Південного Бугу. Половці також зіграли важливу роль у міжусобицях Галицько-Володимирського та Київського князівств, попеременно підтримуючи то одних то інших. Взаємодіяли половці і з берладниками в походах під керівництвом Івана Берладника. Похід Батия на захід проходив через північну частину Побережжя, спочатку був захоплений Ладижин, після якого шлях пролягав до Кам'янця та Галича. Після Батия ці терени контролював Куремси, але увесь час, згідно з Н. Молчановським, тут тривала пограничная чи навіть партизанська боротьба. Наступні писемні свідчення про Поділля з'являються вже у другій половині XIV століття. Підкорення території Поділля татарами, особливо її малозаселеної південної частини, пройшло без особливо сильного спротиву. Татари ввели свою податкову систему, провели перепис населення, ввели данину, розділили територію на райони "тьми" і поставили над ними "отаманів". Отамани були місцевими князьками. Щоб запобігти зростанню політичної влади отаманів, татари забороняють їм будувати міста та замки.[1, с. 22-54,73-82,146-158].

В топології Південної Брацлавщини знаходяться також сліди торків (Торканівка і Торків) та ясів (Оса та Яси). Географічна своєрідність цього регіону закладена в його назві, побережжі, території долин та горбів між річками. Населення регіону складалось з уходників, переселенців та біженців з

осілих північних і кочових південних територій. Спільне проживання на цих землях, спілкування та одинакові виклики для населення сформували спільні риси які визначають етнокультурну особливість і своєрідність краю. Ця своєрідність трансформувалась у регіональний характер та менталітет побережників. В умовах постійної боротьби за існування побережники сформували риси відкритості, волелюбства, справедливості, співчуття, взаємодопомоги, непокірності, хоробрості, здібності до ризику, виживання та пристосування, терпіння і толерантності. Будучи південним кордоном Брацлавщини і всього Поділля територія Побережжя стала полігоном, де формувалось раннє українське козацтво.

Побережжя – це територія, де степ зустрічається з лісостепом, це природній бар'єр, фронтир. І. Лисяк-Рудницький характеризує такий фронтир як мінливу і динамічну смугу і наводить паралелі з американським Диким Заходом [2, с. 93]. В ранньомодерній Україні слово "берег", "побережники" стосується річкових, а не морських термінів [3, с. 43].

Побережжя це смуга кордону з особливими умовами співіснування з сусідами. Таке співіснування не завжди трактує татарські набіги з точки зору боротьби лісу і степу [4]. Взаємодія сусідів стосується війни і торгівлі, шлюбів і союзництва, культурного обміну. Кордони скоріше пористі ніж суцільні та всі типи взаємодії тут відбуваються одночасно. [5, с. 13]. Дністер та Південний Буг відіграють важливу роль для зв'язків з територіями Східноєвропейської рівнини та південної частини Балтійського регіону. Вони є альтернативними Дніпру шляхами від узбережжя Чорного моря на північ. [6, с. 28-29]).

Територію Побережжя можна уявити з відтвореної карти Дмитра Вортмана, на якій малоконтрольована смуга у вигляді бумеранга протягається від Дністра до Південного Бугу і далі аж до витоків Ворскли і Псела. [7] Саме ця смуга має відношення до зародження і формування українського козацтва, і ділянка Побережжя з часів берладників і бродників є однією з головних. Вплив берладників розповсюджувався на північному сході Берладської землі до Побережжя. Одним із підтверджень цьому є безліч берладських топонімів на цій території, особливо на берегах річки Берладинка. З берегами і бродами на річках Побережжя пов'язана діяльність інших попередників козацтва – бродників, які контролювали переправи на Південному Бузі та Дністрі [8, с.18-24,110-118].

Дослідник історії Карпато-Причорноморських земель С. Вегерчук акцентує увагу на понятті Берладська Січ, локалізує її на Дунаї з впливом на Галицьке Пониззя та середнє Подністров'я. Колонізація цих територій галицькими вигонцями, бродниками та берладниками, разом з "дикими половцями" ізгоями половецького степу вписується в історико-топологічну схему утворення козацтва [9].

Назва Побережжя стосується не тільки берегів Дністра і Південного Бугу а також численних їх приток – дністровських Ягорлика, Кам'янки, Русави та бузьких Кодими, Савранки, Дохни. Варто відзначити, що витоки цих річок-приток знаходяться по Кучманському шляху на відстані 5-10 кілометрів одна від другої, а сам Кучманський шлях проходить по хребту Подільської височини. В центральній частині Побережжя, з заходу на схід протікає річка Бережанка, яка впадає у Берладинку.

Етнічні зміни у межиріччі Дністра і Південного Бугу після монгольської навали стали каталізатором для володінь Куремси і його синів. [10.с. 69] Б. Черкас, аналізуючи протистояння Ногая і Токти за вплив на території вбачає лінію розмежування земель Ногая по річці Південний Буг, а так як осідле населення підпорядковувалось улусу Куремси, то кордон проходив від Південного Бугу до Дністра по Кодимі чи неподалік від неї [11, с. 253-255].

В цей період регіон між Дністром і Південним Бугом мав назву Прославія. Після битви на Синіх водах в період Великого князівства Литовського вся територія Східного Поділля отримала назву Брацлавщина, де згодом було створено Брацлавське воєводство.

Аналізуючи відмінності між Брацлавщиною і Придніпров'ям В. Антонович вказує що Брацлавщина піддавалась набагато більш чутливим ударам з турецької сторони, ніж Україна придніпровська. Незважаючи на потуги брацлавських і вінницьких старостів князів Острозьких, Сангушків, Збаразьких, їм не вдалось організувати козацькі полки і ця територія залишалась майже пусткою в другій половині XVI ст. На початку XVII на південь від Брацлава до Дністра і Дикого поля почали формуватись найбільші магнатські володіння Калиновських, Потоцьких, Конецьпольських, Замойських та інших. [12, с. 79-80] Уряди Речі Посполитої та Великого Князівства Литовського не приділяли належну увагу для охорони південного кордону, населення цих територій вимушене було саме шукати механізми захисту, так поступово почали створюватись недержавні збройні сили і головним стало українське козацтво [13].

Перша карта, на якій виразно видно ознаки регіону Побережжя, це карта Брацлавських земель Боплана. На ній регіон виділяється як самий південний із заселених у Брацлавщині, він клином врізається у простір Північного Причорномор'я між Дністром і Південним Бугом. Аналіз цієї карти дає І. Крип'якевич і звертає увагу на заселеність правого берегу Південного Бугу, в той час як простір лівобережжя Південного Бугу був пустим аж до Умані [14, с.281-282] До такого ж висновку дійшов і Ф. Петрунь, порівнюючи описи Середнього Побужжя Бронєвського та Боплана. Згідно опису 1529 року брацлавські пограничні вартові загони у своїх постійних стоянках не виходили за межі поширення лісів. Крайні з них знаходились на правій притоці Південного Бугу річці Савранці біля Чечельника. Ще за часів Жолкевського крайнім пунктом була Бершадь, а в часи Боплана лінія пограничних осель лежала вже в річищі Савранки. Боплан досить детально описує басейни Савранки, Дохни та Кодими [15].

П. Симоновський, досліджуючи походження козацького народу і його початки, пише, що крок за кроком ті, що залишали своє старе житло оселялися по берегах Бугу та Дністра. Вони заснували там собі міста і села, в яких зимували разом з сім'ями, а на літо волочились по степу, постійно маючи сутички з татарами. Така поведінка сприймалась Польським королем і Великим князем Литовським як корисна, бо виконувала захисну функцію. У 1517 році, коли козаки П. Лянцкоронського взяли в осаду Білгород на Дністрі, то козаками цими були саме українські козаки. Потім українські козаки почали називатись запорозькими, а для кращої безпеки були побудовані Чигирин та Черкаси [16, с. 1-3].

Питання заселення і захисту кордону між степом і лісостепом поставало періодично. У литовців 1358 року з'явився проєкт заселення подільської ділянки кордону з татарами пруськими лицарями з тевтонського ордену [17, с. 179-180]. Подібний план польському королю пропонував С. Наливайко, він просив передати козакам землю південніше Брацлава [18, с. 109-110].

Побережжя як регіон не мав адміністративного відокремлення у вигляді повіту чи іншої територіальної одиниці. Побережжя завжди було розділене на частини між різними центрами. Це зменшувало контакти між мешканцями як в економічному так і в культурному обміні. Така роздрібленість регіону збереглась не тільки між повітами та районами, але навіть між областями та державами. Сьогодні дністрові міста Рашків і Кам'янка підпорядковані молдовському Придністров'ю, Гайворонська громада – Кіровоградській області. Основна ж частина Побережжя знаходиться у Вінницькій та Одеській областях. Єдине виключення, та і то часткове, це Ольгопільський повіт Подільської губернії 1800-х років. Цей повіт включав у себе землі з заходу на схід від Кам'янки на Дністрі і до Сумівки на Бузі, а з півночі на південь від Берладинки до Савранки та Кодими. Центром цього повіту був Ольгопіль. Надзвичайно низька урбанізація Побережжя, особливо відсутність великого міста, попри негативний вплив на економічну діяльність виявилась позитивною для збереження традицій та культурної спадщини.

Версію про виникнення українського козацтва на Поділлі підтримував М. Дашкевич. Він посилався на М. Стрийковського, який використовував термін "подільські козаки" XIII-XIV століть. М. Любавський критикував такий підхід вказуючи на відсутність письмових джерел. Але точка зору М. Дашкевича на витоки українського козацтва розглядається як одна із гіпотез історіографії XIX століття [19]. На користь цієї гіпотези є додаткові аргументи, які мають часові рамки до 1582 року, коли М.Стрийковський закінчив свою хроніку. До цього часу була відома історія попередників козацтва – берладників, бродників та болохівців. Термін "козаки" на Поділлі вже згадувався декілька разів. В 1551 році М. Бєльський повідомляв про участь місцевих козаків в поході Яна Ольбрахта до Саврані, а потім у битві аномально сніжною зимою 1489 року. Про 1491 рік оповідають М. Кромер і М. Бєльський як про повстання козацького отамана Мухи у галицькому Поділлі [20]. У 1518 році згадуються подільські побережники на Дністрі, які були місцевими козаками зі своїми отаманами. В Спогадах Бернарда Претвича у 1550 році описані військові дії побережного підрозділу при захисті кордону на річці Дохна під назвою козакування. Таким чином термін "подільські козаки" відносився до місцевих козаків із регіону великого Поділля. На теренах Великого кордону таке явище як козаки було поширене під іншими назвами і у наших сусідів. Гайдуки, граничари, ускоки, секеї – це ті ж уходники, войовничі пастухи, пограничники, перебіжчики, лісники. Термін М. Стрийковського "подільські козаки" за територіальною ознакою має право на існування, як і "брацлавські козаки" і "козаки-побережники". На карті Погрибки 1570 року показовим є розміщення картинки бою чотирьох козаків з чотирма кочовиками біля річки Саврані на маршруті Кучманського шляху [21, с. 15].

Можливо перша назва для території Східного Поділля чи Побережжя була "Кодимія". А. Барцар, аналізуючи більш ранні карти, фіксує назву Кодимія

у Мюнстера, Гастальді та інших в другій половині XVI ст. Ця назва території вживається поруч з назвою Поділля, але між Південним Бугом і його лівою притокою Соб, хоча річка Кодима це правобережжя Південного Бугу [22].

В. Щербак наводить факти про перехід назви "козак" на українців від татарських кочівників. Він робить висновок, що саме охоронці південного прикордоння та уходники-прикордонці що контактували з татарами, вперше зустрічаються під назвою "козаки" у кінці XV століття. Така назва закріпилась. Надалі під козакуванням розумілись дії окремого типу людини, що поєднувала в одній особі риси воїна і трудівника [23].

За словами М. Грушевського давно вже вказано було, що різні бродники, берладники, галицькі вигонці XII-XIII століть були козацькими попередниками в уходництві і добичництві та пристосуванні до степового життя. Такими ж методами в XV-XVI століттях була опанована спустошена татарами лісостепова зона, а потім почалось заглиблення у степи [24, с. 53-54].

Історія виникнення такого явища як козацтво напряму пов'язана з процесом колонізації Північного Причорномор'я. Генеза українського козацтва як процес має відношення до кордону з Диким полем, саме зі сторони Брацлавщини у південно-східному напрямку проходить вектор колонізації. Брацлавські козаки формувались раніше ніж запорозькі [25].

Вагомим доказом цього є перша писемна згадка про українських козаків 1489 року, зафіксована М. Бєльським [26, с. 882]. Варто зазначити, що сама назва "козаки" має тюркське походження і зустрічається 1303 року у куманів, половців, які також контролювали Побережжя [27]. Ян Ольбрахт, який використовував козаків у поході на річку Саврань, знав про козаків з дитинства, його вчителем був Ян Длугаш, який теж фіксував термін "козак" як втікачів у татарському війську [28, с.243-244].

Скоріше за все поляки словом "козак" спочатку називали спеціальні тюркські загони. Згодом, враховуючи такі самі дії українських загонів, ця назва закріпилась і за ними. Аналіз польських джерел і хронік, що фіксують похід Яна Ольбрахта проти татарів, показує саме таку картину. Цей похід описують як листи посадових осіб, так і польські хроністи. Б. Ваповський акцентує увагу на тому, що Я. Ольбрахт для походу зібрав подільську шляхту. М. Бєльський пише що Я. Ольбрахт зібрав подолян, руських і козаків. М. Кромер називає руську і подільську шляхту і місцевих подолян, що знають шляхи та шпигунів. О. Гваньїні фіксує подолян, русаків та місцевих козаків. М. Стрийковський пише про литовську, подільську та руську шляхту разом з Я. Ольбрахтом, а потім у повторній зимовій битві брали участь литвини, подоляни, а також волинці [29, с. 56-79]. Перша писемна згадка про козаків авторства М. Бєльського стосується річок Яланця, Савранки та Південного Бугу, а також сіл Лісниче на Яланці, стара назва якого Копестирин [30, с.27-30] та Осички [31, с. 34]. Це все і є регіон Побережжя, в Південній Брацлавщині або у Східному Поділлі.

Першими козацькими ватажками поряд з Остафієм Дашкевичем були Предслав Лянцкоронський та Дмитро Байда Вишневецький. До заснування фортеці на острові Мала Хортиця, Дмитро Вишневецький проходив вишкіл у Барського старости Бернарда Претвича на рубежах річки Дохна у Південній

Брацлавщині, на Побережжі [32, с.30-31]. Сам Претвич називає організацію захисту цього кордону козакуванням [33, с.84]. Поряд з назвою козаки, на цих теренах з'являється ще споріднена назва – побережники. Д. Вирський звертає увагу на вкрай важливе для дослідження Побережжя посилання, можливо це перша писемна згадка про козаків-побережників. В описі декілька разів згадуються побережники на Дністрі, які захищають кордон з Валахією від різного роду розбійників. Документ 1518 року фіксує дії побережників і їх отамана, функції і модель поведінки яких відповідають обов'язкам пізніших козацьких отаманів на Запорожжі. Причому в тексті використовується самоназва цих прикордонників як побережники або побережці [34, с. 417]. Така ідентифікація «козаки-побережники» схожа на більш вживану «козаки-черкаси».

Термін "побережники" поряд з терміном "черкаси" вживає дослідник козацької історії Д. Багалій. Для боротьби проти татарських та турецьких загонів разом із сторожовими пунктами такими як фортеці, городища, кургани та вали, як повідомляє Д. Багалій, з'являються спеціальні загони окремого типу оборони – побережники. Їх обов'язком було спостереження та контроль за діями татар. Саме на Побережжі було багато татарських шляхів, основні з них Волошський, Чорний, Кучманський. Побережники виступають як охоронці польського кордону. Поряд з побережниками Д. Багалій згадує і козаків в усіх українських староствах, особливо у канівському, переяславському та черкаському. Повністю підчинити такий козацький елемент державній організації і контролю було неможливо. Таким чином почали заселятись околиці міцних замків Києва, Брацлава, Бара, а потім виникла друга лінія укріплень, а за нею третя лінія у самий степ. А головними поселенцями стали не служиві люди як у московській державі, а бояри, міщани і козаки [35, с. 137-139].

О. Пшездзецький, описуючи визначні місця Побережжя, згадує про річку Яланець, де на болотах при її впадінні в річку Савранку у 1489 році подільською шляхтою був розбитий великий дев'ятитисячний загін. Автор звертає нашу увагу на те, що простір від Балти до Брацлава мав низку – лінію оборонних валів, які були ще раннього часу, але використовувались у боротьбі проти татар. Як приклад, згадує Ладижин ще з 1240-х років [36, с. 95-96,103]. Більш детально про ці вали та фортеці можемо дізнатись з праць Ю. Сіцінського та інших досліджень, загальна кількість таких споруд лише на правобережжі Південного Бугу до Конецполя складає більше двох десятків. Більшість із таких фортець використовували географічні особливості території, що додатково збільшувало захисні можливості. Особливо це показово при організації захисту Бершаді і прилеглих сіл, де півострів при злитті річок Берладинки та Дохни разом з великою фортецею та валами з двох сторін, ровами та болотами утворював захищену зону розміром у два квадратних кілометри [37, с. 47-50, 64-71]. О. Єфименко в оповіданні "Татарські набіги" описує картину захисту населення саме в такому містечку на одній із приток Бугу [38, с.453-459]. З боку Дністра як більш стратегічної річки, оборона осідлої території формувалась у Караулі та Рашкові, хоча географічним краєм було місце, де річка Ягорлик впадає у Дністер [39, с.29-52].

Територія Побережжя в роки козацької революції входила до Брацлавського полку та частково до Уманського та Могилівського. У 1650 році був сформований окремий Чечельницький полк, який існував також і в 1673 році [40].

Історію Побережжя, пов'язану з козаччиною, досліджували К. Мельник-Антонович, М. Крикун, О. Єфименко, М. Грушевський, П. Батюшков та інші. Багато уваги цій темі присвячують історики та краєзнавці С. Гальчак, Г. Погончик, К. Волошина, І. Малюта.

На території Побережжя постійно відбувалися знакові битви. Тут починав свої походи М. Кривоніс, а після взяття Бершаді та Ладижина до нього масово почали приєднуватись тисячі побережників. Особливе місце визвольної боротьби Б. Хмельницького зіграла битва біля гори Батіг у Четвертинівці. З Ямполя Б. Хмельницький організовував так звані молдовські походи. Побережжя стало ареною діяльності і боротьби для багатьох козацьких гетьманів та полковників, серед них І. Богун, П. Дорошенко, П. Тетеря, І. Сірко, П. Орлик та інші. Особливо це проявилось у період гайдамаччини. В 1734 році Побережжя стало епіцентром повстання полковника Верлана. Для польської шляхти Побережжя стало майже синонімом до Гайдамаччини, на що вказує вислів – "як на побережжі", який фіксує польський етнограф та антрополог Юліян Талько-Гринцевич [41, с.3].

У народній творчості назва Побережжя, на відміну від польської інтерпретації, овіяна любов'ю і тугою. Народні пісні "Славно було в Побережжі всіма сторонами" [42, с.102] та "Повій, повій вітроньку з Побережа в Литвоньку" [43, с.291]. І. Франко згадує куплет з пісні "Гей я козак з України" про козака-побережця зі збірки В. Залецького [44, с.2].

В середині XV ст. на території Побережжя, за дослідженням К. Мельник-Антонович, почали організовувати життя і його захист від татар давні брацлавські земянські роди – Шашкевичі в Комаргороді, Чурили в Джурині, Слупичі в Бершаді, Козари в Саврані, Кошки у Шпикові та Красному. З роду Кошок (Кішок) походить легендарний гетьман, герой народної думи Самійло Кішка [45, с. 638-640]. З кінця XVI ст., після Люблінської унії, на місце руських зем'ян починає приходити польське чи ополячене дворянство – Конецьпольські, Збаразькі та інші. У них до місцевого населення вже інший погляд, не маючи історії відносин з сусідами чи спільності інтересів, вони готові приносити це населення в жертву. Яскравим прикладом цього К. Мельник-Антонович наводить відомий факт прославлений істориками Речі Посполитої – спалення Бершаді. На угоду туркам, що зажадали на переговорах знищення кількох побережних міст, володар Бершаді князь Юрій Збаразький без коливань послав свій загін і підступно спалив і розігнав місто. Такий вчинок побічники польського короля вважали за вершину патріотизму і самопожертви [46, с. 640-641].

Основну увагу у своєму дослідженні дністрового Побережжя К. Мельник-Антонович приділяє повітовому Ямполю, портовому місту Побережжя, описуючи природні красоти та економічну діяльність населення. Але чим далі від Дністра до Бугу, авторка звертає увагу на різновид цього подільського люду, відмінний від галицької частини Поділля.

В період козаччини Побережжя і Ямпіль зазнавали чи не найбільших руйнувань та нападів. У Ямполі з 5 по 6 березня 1651 року в результаті оточення і військового нападу поляків загинуло до 10000 чоловік, як місцевих так і подорожніх, багато з них затонули при спробі переправитись у Молдову через замерзлий Дністер. А в 1657 місто пограбувала і вирізала кримська орда [47, с. 643, 651-653].

Козаччину у східній частині Побережжя, що пересікається з Середнім Побужжям, досліджує К. Волошина. Вона ідентифікує місцевих козаків як козаків-побережців [48]. О. Єфименко аналізує різні за характером процеси заселення території Побережжя після Руїни, які вплинули на етнокультурну особливість регіону, що і відобразилось на культурних традиціях, звичках, особливостях побуту і взаємовідносин [49, с. 132-135].

Будучи прикордонною, фронтирною територією, Кодимія і Південна Брацлавщина стали передумовою формування історико-етнографічного району Побережжя. Процес такого формування прикордонних територій досліджує Бернхард Штрук. На основі транскультурного підходу він виділяє три часові етапи – "дитячий", "підлітковий", та "дорослий", коли трансформуються соціальні та економічні відносини. На останньому етапі вже немає жодних сумнівів чи двозначності стосовно національної ідентифікації [50]. Такий підхід дозволяє зрозуміти як на малоконтрольованій смузі фронтиру за декілька століть сформувалась спільнота з вираженою культурною особливістю.

Перша окрема карта Побережжя з'являється у1791 році і зображає в основному південну та центральну частини регіону. Замовником такої карти виступили найбільші землевласники Побережжя - родина Любомирських [51].

В кінці XVIII ст. серед великих землевласників почався обмін, продаж, наслідування на право володіння землями. В результаті на території між Дністром і Південним Бугом на Брацлавщині визначились найбільші магнати – Потоцькі та Чарторизькі. Але не багато їм поступалася за територіями Побережна держава Любомирських, яка займала велику територію між Бугом і Дністром. Землі Любомирських починались під Вінницею і закінчувались під Ягорликом та Конецьполем. Володіння магнатів розділялись на так звані ключі. Побережна держава Любомирських складалась із 11 ключів, різних за розміром. В часи гайдамаччини для охорони Побережної держави князів Любомирських були задіяні біля трьох тисяч козаків, це крім невеликої польської хоругви, що наглядала за козаками. Були також волоські загони, що набиралися з волоських поселень вздовж Дністра. Цікавою постаттю цього часу є Сава Чалий. За однією з версій він служив у Любомирських, за іншою у Потоцьких [52, с. 140-141, 162-163]. Сава Чалий є героєм "Думи про Саву", записаної Оскаром Кольбергом, драми Миколи Костомарова "Сава Чалий" та однойменної трагедії Івана Карпенка-Карого.

Складними для мешканців Побережжя був час Барської конфедерації, внаслідок якої виникає Коліївщина та криваве протистояння між поляками, українцями, турками та росіянами. Результатом став Перший поділ Польші 1772 року та Російсько-Турецька війна 1768-1774 років. Побережжя та Балта були епіцентром цих подій.

Історія Побережжя – це постійна кривава боротьба. Боротьба за право тут жити, на цій щедрій і благодатній землі, землі, яка за словами польського поета, що мешкав у Тульчині, Станіслава Трембецького – тече молоком і медом [53, с. 105].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Н.В. Молчановский. Киев. 1885. С.22-24,37,41,51,54,73,78-82,146,148,156-158.
2. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом //Листи до приятелів. 1966. Р.XIV, № 11/12 С.12-19. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття) / Упор. С.Громенко. Харків. ВД “Фабула”, 2024. С.93.
3. Вирський Д. На ловах світу: Україна ранньомодерна (XV- середина XIX ст.). 2025. С.43.
4. О.І.Галенко. Про татарські набіги на українські землі. УІЖ. 2003. №6.
5. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)/ Упор. С. Громенко. – Харків. ВД “Фабула”, 2024. С. 13.
6. Територія України як перехрестя Старого світу. Євген Синиця. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття) / Упор. С.Громенко. – Харків. ВД “Фабула”, 2024. С. 28-29.
7. https://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/6.-CEE_1382.jpg
8. Павло Дісяк. “Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця”. Вінниця: ТОВ “Меркьюрі-Поділля”. 2024. С.18-24, 110-118.
9. Вегерчук С.М. Етнополітична історія населення Карпато-Причорноморських земель (друга половина XI – перша половина XIII ст.) Одеса. 2006.
10. Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Український історичний журнал. 2017. №3. С.69.
11. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). К., 2014. С.253-255.
12. Грановщина. Эпизод из истории Брацлавской Украины. В.Антонович. Киевская старина. Январь, февраль, март 1888 г. С.79-80.
13. Сергій Леп’явко. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) Запорозька спадщина. Випуск 12. РА “Тандем-У” Запоріжжя, 2001.
14. Ричка В.М., Горішний П.А. Неопублікована стаття Івана Крип’якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького». Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Том 5. Р. 1. Межі колонізації за польської влади (до 1648 р.). С. 281-282.
15. Петрунь Ф.О. Степове побужжя в господарському та військовім укладі Українського пограничча. Замітки до Бронєвского та Боплана. Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. 1926. Т.2. №2.
16. Симоновский П.И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М.,1847. С. 1-3.
17. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). К., 2014. С.179-180.
18. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание. Спб.,1891. С.109-110.
19. Віталій Щербак. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половини XV – середина XVII ст. 1.1. Історичні передумови та причини виникнення. Київ. 2000.
20. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. 1897.
21. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія. Іст.-географ. дослідження на Україні. К. 1992. С.15.
22. Барцар Андрій. Кодимія (Кодімія) – історико-географічний регіон на південному-заході України. Карти XVII-XVIII ст. http://baitsar.blogspot.com/2017/12/xvii-xviii_27.html

23. Віталій Щербак. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половини XV –середина XVII ст. 1.1. Історичні передумови та причини виникнення. Київ. 2000.
24. Грушевський М. Степ і море в історії України. (неопублікований текст 1930 р.) Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)/ Упор. С.Громенко. – Харків. ВД "Фабула", 2024. С.53-54.
25. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще: В 6 ч. М., 1847. Ч. IV;
26. Kronika Marcina Bielskiego. T.2, (Sanok, 1856), С. 882
27. Codex Cumanicus. Слово що означає варту - Ghasal cosac.
28. Joannis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. С.243-244.
29. Павло Дісяк. Перша згадка про козаків 1487-1489 років. Матеріали конференції "Раннє українське козацтво на теренах Бершадщини." ТОВ "Меркьюрі-Поділля" 2025. С. 56-79.
30. Павло Дісяк. "Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця". Вінниця: ТОВ "Меркьюрі-Поділля". 2024. С.27-30.
31. Білецька О. Саврань у XIV – XVI століттях у світлі новознайдених джерел та матеріалів. Український історичний збірник, Вип. 18, 2015. С.34.
32. Сергійчук В.І. Дмитро Вишневецький. Вид. Україна, Київ. 2003. С.30-31.
33. Старожитності Південної України. Випуск 2. Український степовий кордон в середині 16 століття. Спогади барського старости Бернарда Претвича. Запоріжжя – Київ. РА «Тандем У», 1997. С.84.
34. Corpus Iuris Polonici Sectionis Primae. T.3. 191. Actum et datum Cracoviae, 6 Martii a. 1518 s. 417.
35. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. Д.И. Багалей. Москва. 1887. С.137-139.
36. Przezdziecki Alexandr. Pobereze. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. Wilno., Teofil Glucksberg. 1841. T.2. С.95-96, 103.
37. Павло Дісяк. "Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця". Вінниця: ТОВ "Меркьюрі-Поділля". 2024. С.47-50, 64-71.
38. Дерево пам'яті. Київ. Веселка.1990. Єфименко О.Я. Татарські напади. С. 453-459.
39. Білецька О. Караул в історичних джерелах XV- XVI ст. Ukraina Lithuanica. Київ, 2019. Т. V. С.29-52.
40. Gajecky G. The Cossak administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978.
41. Talko-Hryncewicz Julian. Charakterystyka fizycna ludnosci Podola. Na podstawie wlasnych spostrzezen. Krakow. Nakladem Akademii Umiejetnosci. 1895. С.3.
42. Українські думи та історичні пісні. Упорядкування та примітки М.Плісецького. Редакція та передмова М.Рильського. Укрдержвидав. 1944. С.102. Українські народні думи та історичні пісні. Упорядники П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. Видавництво Академії наук Української РСР. Київ. 1955.
43. Народні пісні в записах Степана Руданського. Музична Україна. Київ. 1972. Пісня 151. С.291.
44. Писаня І.П.Котляревського в Галичині. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Подав Др. Іван Франко. Львів. 1898. С. 2.
45. Мельник-Антонович К. "На Днестровском Побережьи". Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев.1887. Т.XVIII. С. 638-640.
46. Там само. С.640-641.
47. Там само. С. 643,651-653.
48. Катерина Волошина. Козаки-побережці в припущеннях, переказах і фактах. Газета "Народне слово". м. Кропивницький. 26 липня, 1 серпня 2019.
49. Ефименко А.Я. Очерки истории правобережной Украины. Киев. 1895. С.132-135.
50. Border Regions. Bernhard Struck. // https://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions

51. Легун Ю. Топографічний опис Подільської губернії кінця XVIII ст. Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Балтський повіти. Форзац. Карта Побережжя.
52. Ефименко А. Я. Очерки истории правобережной Украины. Киев. 1895. С. 140-141, 162-163.
53. Przezdziecki Alexandr. Pobereze. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. Wilno., Teofil Glucksberg. 1841. T.2. C.105.

Валерій Кривий

ПЕРШИЙ ГЕРБ МІСТА ЛІТИН

Анотація. *В статті порушено питання щодо геральдики селища Літин на Поділлі. Висловлено припущення про перший герб Літина, наданий містечку разом з отриманням Магдебурзького права. В якості аргумента наведено відомості з судової справи, що зберігається у фондах Державного архіву Вінницької області.*

Ключові слова: *Літин, герб, Магдебурзьке право.*

Valerij Kryvyj

THE FIRST COAT OF ARMS OF THE TOWN OF LITYN

Abstract. *This article addresses the heraldry of the settlement of Lityn in Podillia. It proposes a hypothesis regarding Lityn's first coat of arms, which was granted to the town upon its receipt of Magdeburg rights. Evidence from a legal case file, preserved in the holdings of the State Archive of Vinnytsia Oblast, is cited to support this argument.*

Keywords: *Lityn, coat of arms, Magdeburg rights.*

Наш Літин, відповідно до відомих новітніх адміністративно-територіальних реформ, у 2020 році став центром Літинської селищної територіальної громади Вінницького району Вінницької області, а 2024 року отримав статус селища. До цього Літин був відомий як центр Літинського староства з 1566 року, містечко з Магдебурзьким правом від 1578 року, центром зі статусом повітового міста Літинського повіту з 1795 року, центром Літинського району з 1923 року зі статусом селища міського типу з 1925 року.

Отож, прадавній населений пункт Літин над річкою Згар, що виник поблизу стародавнього шляху – «Вінницького гостинця», має багату і цікаву історію, яка, проте, потребує нових краєзнавчих досліджень і висвітлення дискусійних питань. Зокрема, про перший герб Літина, невідомий донині.

Як відомо, наш Літин, перебуваючи у складі Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії 1569 року, 20 вересня 1578 року за привілеєм короля Стефана Баторія отримав Магдебурзьке право [2, с. 379]. Тож разом із ним неодмінно одержав свій герб як окрема адміністративно-територіальна одиниця і свою печатку із зображенням на ній цього герба, якою мав посвідчувати всі письмові міські акти, видані Літинським магістратом як керівним органом самоврядного відтоді міста.

Що це саме так, стверджує відомий історик-геральдист Юрій Савчук у своїй ґрунтовній праці «Герби міста Вінниці: традиція та сучасність» [4, с. 175]. У ній він посилається на дослідника гербової традиції міст Польщі Маріана Ґумовського, котрий зазначив, що малюнки гербів мали всі королівські привілеї, починаючи з XV століття [5].

Традиційно герб зображувався кольоровими фарбами посередині великого тексту привілею, що зазвичай розпочинався словами: «Надаємо місту право, і звільняємо його від усякого суду, влади і звичаю польського, литовського і руського, і намісникам нашим, урядникам і суддям забороняємо назавжди в це право втручатись і міщан до свого суду притягати» [3, с. 125].

Окрім того, що герби виконували роль символу місцевого самоврядування, вони були свідченням особливих юридичних прав та привілеїв жителів міст із Магдебурзьким правом, а також розпізнавальним знаком міста, його святковим та повсякденним атрибутом. І неодмінно зображувалися на міських печатках.

То якими ж вони були – ці літинські символи зразка 1578 року?.. На жаль, досі немає відповіді на це запитання, яке цікавить багатьох краєзнавців. Хоча зостається надія, що комусь із дослідників все-таки пощастить знайти колись в польських чи інших архівах королівський привілей місту Літину.

Мал. 1. *Фрагмент російськомовної справи Літинського повітового суду Російської імперії 1796 року з відбитком печатки Літинського магістрату часів Речі Посполитої.*

Наразі ж хочу оприлюднити такий цікавий факт.

У Державному архіві Вінницької області зберігається судова справа зі скаргою православного священника Івана Палія із села Головчинець Літинського повіту (тепер село Кармалюкове Жмеринського району) на місцевого польського поміщика Андрія Пігловського [1]. Свого часу мені показав її архівіст Олександр Петренко і надав ксерокопію останньої сторінки цього документа з відбитком печатки, звернувши увагу на те, що це є саме печатка Літинського магістрату, про що свідчить напис на ній латинськими літерами. А використана вона була російськими канцеляристами 13 (24) травня 1796 року!..

Цілком вірогідно, що це і є печатка з гербом Літина 1578 року, наданого місту разом з привілеєм на Магдебурзьке право Стефаном Баторієм (1533-1586), королем Польським, Великим князем Литовським та Руським (з 1576 року), а також князем Семигородським.

Ця думка потребує підтвердження або ж спростування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАВіО, фонд 222, опис 3, справа 1.
2. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / редкол. Тома А.Ф. Олійник (голова) [та ін.] ; Ін-т історії АН УРСР. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
3. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / АН Української РСР, Ін-т історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
4. Подільська старовина : збірник наукових праць : на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Вінницький обласний краєзнавчий музей ; [відп. ред. В. А. Косаківський]. Вінниця, 1993. 480 с.
5. Gumowski M. Herby miast polskich / rys. herbów wykonał Z. Januszewski. Warszawa : Arkady, 1960. 360 s.

Дмитро Хлапонін

ЛИПІВКА НА ПЕРЕХРЕСТІ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ XVI–XVII СТОЛІТЬ

Анотація. *У статті досліджується історія села Липівка Вінницької області в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і військових процесів на Поділлі у XVI–XVII століттях. Розглянуто адміністративні зміни, розвиток господарства, вплив на життя місцевої громади, татарських набігів, козацького руху, Національно-визвольної війни та боротьби за Поділля. Визначено значення локальної історії Липівки для дослідження минулого Брацлавщини та збереження історичної пам'яті.*

Ключові слова: *Липівка, Брацлавщина, Поділля, козацтво.*

Dmytro Khlaponin

LYPIVKA AT THE CROSSROADS OF PODILLIA'S HISTORY: SOCIO-POLITICAL AND MILITARY EVENTS OF THE 16TH–17TH CENTURIES

Abstract. *This article examines the history of the village of Lypivka in the Vinnytsia region within the context of the socio-political, socio-economic, and military processes that took place in Podillia during the 16th and 17th centuries. It*

explores administrative changes, economic development, and the impact of Tatar raids, the Cossack movement, the National Liberation War, and the struggle for control over Podillia on the life of the local community. Furthermore, the study highlights the significance of Lypivka's local history for researching the past of the Bratslav region and preserving historical memory.

Keywords: *Lypivka, Bratslav region, Podillia, Cossacks.*

Історія населених пунктів України є важливою частиною історії держави, оскільки саме на локальному рівні простежується вплив як загальноукраїнських політичних, соціально-економічних, військових та культурних процесів на повсякденне життя населення. Дослідження історії окремого села дає можливість конкретизувати загальні тенденції розвитку певного регіону та показати їх через долю місцевої громади. У цьому контексті особливе місце посідає історія села Липівка, розташованого на території історичного Брацлавського воєводства (нині Брацлавська селищна територіальна громада Вінницької області).

XVI–XVII ст. стали для Подільського краю періодом значних політичних, соціально-економічних і військових трансформацій. У цей час змінювалися адміністративно-територіальний устрій, система землеволодіння, характер взаємовідносин між землевласниками та селянами, а також політична належність окремих територій. Брацлавщина неодноразово ставала ареною військового протистояння, татарських набігів та козацьких виступів. Особливий вплив на подальший розвиток краю мали Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. та боротьба за Поділля між Річчю Посполитою, Османською імперією і Кримським ханством [1; 2; 5].

Історія Липівки безпосередньо пов'язана з цими процесами. Географічне розташування села в межах Брацлавщини, поблизу важливих шляхів сполучення, сприяло господарським контактам, але водночас робило поселення вразливим до військових нападів. Військово-політична нестабільність позначалася на безпеці населення, господарстві, демографічних процесах та організації місцевого життя. Саме тому вивчення історії Липівки дає можливість не лише відтворити окремі сторінки минулого населеного пункту, а й показати вплив масштабних історичних подій на звичайну сільську громаду.

Мета статті – висвітлити головні віки історії села Липівка Вінницької області в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і військових процесів, що відбувалися на Поділлі у XVI–XVII ст., а також визначення їхнього впливу на життя місцевого населення.

Історіографічну та джерельну основу дослідження становлять праці з історії Брацлавщини, Правобережної України та безпосередньо Липівки. Важливим для визначення адміністративного становища Брацлавщини є також дослідження М. Г. Крикуна «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.» [1]. Важливе значення має праця М. Крикуна «Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали», у якій досліджуються адміністративний устрій, територія, поселення, землеволодіння, соціальні відносини та інші аспекти історії регіону [3, с.43]. Безпосередньо історії Липівки присвячено матеріал у виданні «Історія міст і сіл

Української РСР. Вінницька область», де містяться відомості про походження назви села, його територіальний розвиток, населення та окремі аспекти суспільного життя [4, с. 594]. Додатковим джерелом є матеріали сайту інституту регіональної політики, орзміщені в мережі Інтернет [1]. Для висвітлення подій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. використано збірник документів «Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.» [5, с.73]. Важливе значення для сучасного дослідження регіону має також джерельне видання О. С. Петренка «Південні околиці Вінниці у XIV–XVII ст. Історичні джерела», яке містить документи, що дають змогу глибше досліджувати соціальні, земельні та адміністративні відносини на території регіону [6, с.38].

За краєзнавчими матеріалами, давньою назвою сучасного села Липівка була Липівка Комаргородська. Походження назви «Липівка» пов'язується з природними особливостями місцевості, де, за переказами, переважали липові ліси. Назва «Комаргородська», ймовірно, відображала історичний зв'язок поселення з Комаргородом та його власниками. У місцевій історичній традиції зазначається, що поселення розташовувалося на узвишші біля річки, а навколишня територія була сприятливою для господарського освоєння [4, с. 594].

Важливим документальним джерелом для дослідження історії Липівки є «Топографічний опис Подільської губернії 1799 р.», у якому наведено конкретні відомості про розташування, землеволодіння та господарське життя поселення. Згідно з документом, Липівка перебувала у володінні князя Януша Четвертинського та розташовувалася по обидва боки річки Комаргородки. Село оточували орні землі й невеликі лісові масиви, у яких переважали клен, граб, ясен і береза. У 1786 р. коштом князя Януша Четвертинського було споруджено кам'яну церкву Святого великомученика Димитрія. У селі діяли три дерев'яні корчми, два винокурні підприємства та два водяні млини на річці Комаргородці. Поселення складалося з кількох історичних частин: Боцієвки, власне Липівки, Слободи, Свинокривди та Красноставки. Ці відомості підтверджують історичний зв'язок Липівки з князівським родом Четвертинських і свідчать про сформовану господарську та територіальну структуру села наприкінці XVIII ст. [7, с. 252].

Особливу цінність становлять статистичні відомості топографічного опису 1799 р, які дозволяють визначити чисельність і соціальну структуру населення Липівки. У цей період в селі налічувалося 185 дворів і 1144 мешканці, зокрема 572 чоловіки та 572 жінки. Найчисленнішою соціальною групою були піддані селяни, які проживали у 171 дворі та становили 1072 особи. Крім того, у Липівці мешкали 49 представників чиншової шляхти, 14 осіб православного духовенства та 9 представників єврейського населення. Переважання селянства засвідчує аграрний характер господарства поселення та його зв'язок із системою великого землеволодіння. Водночас історія Липівки у XVI–XVII ст. розвивалася в умовах поширення козацького руху на Брацлавщині. За краєзнавчими матеріалами, мешканці села були пов'язані з Комаргородською сотнею Брацлавського полку, проте конкретні імена козаків із Липівки потребують документального підтвердження. Таким чином, матеріали топографічного опису дозволяють конкретизувати соціально-

економічний розвиток поселення наприкінці XVIII ст, а також створюють основу для подальшого дослідження його історії в попередні століття [7, с. 252].

Поступово поселення розросталося, збільшувалася кількість його мешканців, розширювалася територія. У процесі розвитку сформувалися окремі частини села, які мали власні традиційні назви. Західна частина називалася Слободою, східна — Боцієвкою, південно-західна — Красноставкою, а південно-східна — Свинокривдою [4, с. 595]. Збереження цих назв є важливим елементом локальної історичної пам'яті, оскільки вони відображають особливості просторового розвитку села та його внутрішню організацію.

Зростання населення Липівки відбувалося протягом наступних століть. Показовими є статистичні дані кінця XIX ст: за переписом 1899 р в селі проживало 1698 осіб, з них 805 чоловіків і 893 жінки [4, с. 594]. Хоча ці дані належать до пізнішого періоду, вони демонструють тривалий процес демографічного розвитку поселення та його перетворення на значну сільську громаду.

Природні умови Брацлавщини створювали сприятливі можливості для розвитку традиційних форм господарювання – землеробство, городництво та бортництво [4, с. 594]. Землеробство було основою господарського життя населення, тоді як використання природних ресурсів, зокрема лісів, створювало додаткові можливості для забезпечення громади. Традиційні форми господарювання зберігали своє значення навіть в умовах поступової зміни системи землеволодіння та соціальних відносин.

Одним із важливих чинників, що визначали історичного розвитку Брацлавщини була постійна військова загроза з боку Кримського ханства. Татарські набіги належали до найнебезпечніших явищ в реаліях Поділля у XVI–XVII ст. Під час нападів відбувалися пограбування поселень, знищення господарств, захоплення худоби та людей у полон. Такі набіги негативно впливали на демографічний і господарський розвиток регіону [2, с. 112].

Розташування Липівки поблизу шляхів сполучення посилювало її стратегічне значення. Через село проходив шлях із Брацлава до Могилева-Подільського [4, с. 594], який шляху сприяв пересуванню людей і товарів, але водночас робив населений пункт більш відкритим для військових загроз. У періоди небезпеки мешканці могли шукати захисту поблизу укріплених пунктів. За місцевими свідченнями, під час татарських нападів липівчани ховалися в районі Комаргородському замку [4, с. 595].

Суттєві зміни в політичному становищі краю відбулися після Люблінської унії 1569 р. Брацлавщина була включена до складу Корони Польської, а згодом на її території сформувалося Брацлавське воєводство. Новий адміністративний устрій визначав політичне та правове становище регіону й впливав на організацію місцевого управління [2; 5]. Адміністративна система Брацлавського воєводства включала значну кількість міст, містечок і сіл, які перебували у власності різних шляхетських та магнатських родів [2, с.114].

У XVI–XVII ст. на Правобережній Україні відбувалося посилення великого землеволодіння, що супроводжувалося зростанням економічної залежності селянства. На території Брацлавщини значними земельними

володіннями користувалися представники впливових магнатських і шляхетських родів, зокрема Потоцькі, Замойські, Любомирські, Синявські та Четвертинські. Безпосередньо історія села Липівка була пов'язана з володіннями князів Святополк-Четвертинських. Згідно з місцевим історичним нарисом, після придбання Дроганських земель Томашем Святополком-Четвертинським Липівка увійшла до складу Комаргородського ключа. У маєтках запроваджувалися панщинні повинності, грошові та натуральні платежі, що обмежувало господарську самостійність селян і посилювало їхню залежність від землевласників [2, с. 115–116].

Соціальні зміни не означали повного зникнення традиційних форм господарювання. Місцеві громади продовжували обробляти землю, розвивати тваринництво, городництво та інші види господарської діяльності. Саме господарська діяльність населення забезпечувала життєздатність поселень навіть в умовах політичної нестабільності та військової небезпеки.

Суспільне життя краю у цей період також зазнавало впливу релігійних і культурних процесів. Після Берестейської унії 1596 р. на українських землях загострилися конфесійні суперечності. Значну роль у збереженні православної традиції, поширенні освіти та підтримці культурного життя відігравали церковні братства і школи. Відомості про розвиток освітнього життя Липівки належать переважно до пізнішого періоду, проте вони свідчать про поступове формування освітньої інфраструктури місцевої громади [4, с. 595].

Новий етап в історії Брацлавщини розпочався у 1648 р. з початком Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Поділля стало важливим районом військових дій. Козацький рух охопив значну частину населення регіону, а зміна політичної та адміністративної організації безпосередньо позначалася на житті місцевих громад [5, с. 65].

Документальні матеріали у збірника «Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.», дають можливість простежити перебіг військово-політичних подій цього періоду та зміни, що відбувалися в різних регіонах України [5, с. 67]. Для Брацлавщини цей період був особливо важливим, оскільки регіон став одним із осередків козацького руху.

За краєзнавчими матеріалами, мешканці Липівки були пов'язані з Комаргородською сотнею, а територія села входила до Брацлавського полку [4, с. 594]. Водночас конкретні відомості про участь мешканців Липівки у військових кампаніях потребують подальшої перевірки за документальними джерелами.

Події 1654 р. стали черговим переломним моментом у політичній історії України. Після Переяславської ради та укладення українсько-московських домовленостей боротьба за українські землі продовжилася. Брацлавщина залишалася тереном військового протистояння, а місцеве населення зазнавало матеріальних втрат, переміщень та інших наслідків воєнних дій [5, с.71]. Для Липівки, як і для інших поселень регіону, це означало нестабільність господарського життя та необхідність пристосування до змін політичної ситуації.

У другій половині XVII ст. боротьба за Поділля загострилася. Внаслідок Османсько-польської війни 1672 р. значна частина Поділля опинилася під

владою Османської імперії. Це призвело до чергової зміни адміністративного устрою та політичного статусу регіону. За краєзнавчими матеріалами, Липівка була пов'язана з Комаргородом та входила до Комаргородської раї [1].

Османський період став ще одним складним етапом в історії Поділля. Військова присутність, боротьба за контроль над територіями та постійна зміна політичної ситуації впливали на господарство й безпеку місцевого населення. Пам'ять про цей період збереглася у місцевих переказах, назвах історичних об'єктів та матеріальних залишках, пов'язаних із військовою інфраструктурою [2, с. 81]. Водночас конкретні відомості про становище населення Липівки в цей період потребують подальшого дослідження на основі архівних, археологічних та картографічних матеріалів.

Таким чином, історія Липівки XVI–XVII ст. була невід'ємною частиною складної історії Брацлавщини. Політичні зміни, адміністративні перетворення, розвиток шляхетського землеволодіння, татарські набіги, козацькі рухи та війни за Поділля безпосередньо впливали на життя місцевої громади. Водночас населення продовжувало займатися традиційними видами господарської діяльності, освоювати навколишні землі та підтримувати функціонування поселення [6, с.126].

Громада не була пасивним об'єктом історичних процесів. Її мешканці пристосовувалися до політичних змін, брали участь у господарському освоєнні території, а в періоди військових конфліктів — у захисті своїх поселень і регіону. Саме через такі локальні історії можна глибше зрозуміти особливості розвитку Поділля та Правобережної України.

Отже, дослідження історії Липівки у XVI–XVII ст. дозволяє простежити взаємозв'язок між загальноукраїнськими історичними процесами та життям конкретної сільської громади. Незважаючи на політичну нестабільність, військові конфлікти, татарські набіги та зміни державної належності, поселення продовжувало існувати й розвиватися. Вивчення його минулого має не лише наукове, а й важливе краєзнавче значення, оскільки сприяє збереженню історичної пам'яті, усвідомленню спадкоємності поколінь та формуванню зацікавленості мешканців громади історією рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут регіональної політики. Липівка. URL: https://irp.vn.ua/index.php?page=2&action=52&k=226 (дата звернення: 18.09.2026).
2. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. 412 с.
3. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. : кордони воєводств у світлі джерел. 2-ге вид. Київ : Інститут української археографії, 1993. 184 с.
4. Липівка // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / гол. редкол. П. Т. Тронько. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967–1974. Т. Вінницька область / редкол. тому А. Ф. Олійник. 1972. С. 594–595.
5. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр. : збірник за документами актових книг / упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. Київ : Державний комітет архівів України ; Центральний державний історичний архів України, 2008. 1012 с.
6. Петренко О. С. Південні околиці Вінниці у XIV–XVII століттях. Історичні джерела. Т. 1 : Акти за 1392–1639 роки. Вінниця, 2026. 540 с.

7. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / підгот. до вид. та за ред. Ю. В. Легуна. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 396 с.

Олександр Андрощук

ЗЕМЛЕВОЛОДІЛЬЦІ, ПОСЕСОРИ ТА ОРЕНДАРІ СЕЛА ГОРБІВЦІ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVI – ПОЧ. XX СТ.

***Анотація**. У статті досліджено понад чотирьохсотлітню еволюцію землевласності й землекористування в селі Горбівці на Поділлі (Вінниччина) від середини XVI ст. до початку XX ст. Автор уточнює дату заснування поселення (1551 рік) та реконструює зміну його правового статусу як королівщини, державного маєтку та об'єкта довгострокової оренди. Окрему увагу приділено персоналіям місцевих посесорів, державців та орендарів, зокрема, князю Юзефу Воронецькому.*

***Ключові слова**: Горбівці, землевласність, посесори, орендарі, Поділля, локальна історія, мікроісторія, історичні джерела.*

Oleksandr Androshchuk

LANDOWNERS, POSSESSORS AND TENANTS OF HORBIVTSI VILLAGE IN HISTORICAL SOURCES FROM THE 16TH TO THE EARLY 20TH CENTURY

***Abstract**. The article examines the evolution of land ownership and land tenure in the village of Horbivtsi (Podillia, Vinnytsia region) from the mid-16th to the early 20th century. The author clarifies the time of the settlement's foundation (1551) and reconstructs the shifts in its legal status as a royal estate, state-owned property and an object of long-term lease. Special attention is paid to the personalities of local possessors, landholders and tenants, particularly the Prince Józef Woroniecki.*

***Keywords**: Horbivtsi, land ownership, possessors, tenants, Podillia, local history, microhistory, historical sources.*

Дослідження з історії окремого населеного пункту щоб бути актуальним за межами суто місцевого контексту та інтегруватися в ширший академічний дискурс має вирішувати щонайменше три завдання: 1) заповнити фактографічні прогалин у локальній чи регіональній історії; 2) увести до наукового обігу раніше невідомі першоджерела (унікальні місцеві архівні матеріали, спогади та артефакти); 3) бути вписаним в макроісторичні процеси та явища й на основі локального емпіричного матеріалу верифікувати, деталізувати або коригувати існуючі історичні концепції.

У цьому контексті поле дослідження історії населених пунктів Літинщини, як частини історичного регіону Поділля й Вінниччини зокрема, залишається перспективною ділянкою науково-пошукової роботи фахових істориків та дослідників-ентузіастів. Наявні публікації останніх десятиліть лише частково заповнюють цю лакуну та суттєво різняться якістю поданого в них матеріалу [1; 2; 3; 4; 5]. Ґрунтовним фактографічним наповненням і добре структурованим викладом вирізняються праці С. Гальчака про історію села

Сосни [6], І. Коломійця про Майдан Супрунівський (Підлісне) [7]. Складність завдання акумулювати під однією обкладинкою існуючі напрацювання з історії усіх сіл Літинщини, вочевидь, зумовила переважно компілятивний характер книги, підготовленої педагогом, краєзнавцем О. Ткачуком [8]. Свідченням історіографічних прогалин у дослідженні минулого цього краю може слугувати той факт, що серед виданих до 2026 р. понад 120 томів історичної книжкової серія «Моя Вінниччина» лише кілька оригінальних праць та доповнених перевидань присвячені селам Літинщини [9].

Разом із тим, результати власних архівних та історіографічних пошуків автора засвідчують вагомий потенціал для підготовки історичних нарисів про села Горбівці, Вінниківці та Багринівці. Пропоновану розвідку слід розглядати в контексті саме такої дослідницької стратегії. Стаття присвячена історії села Горбівці (нині – Вінницького району), якому в 2026 р. виповнюється 475 років від часу заснування. Окрім кількох абзаців у «вінницькому» томі «Історії міст і сіл Української РСР» (1972 р.), про минуле Горбівців маємо лише дві опубліковані розвідки, що розкривають динаміку демографічних процесів [10] та історію релігійного життя й церковної організації цього села [11]. Окремі історичні відомості з історії села опубліковані в матеріалах двох наукових конференцій [12; 13]. Обмаль друкованих публікацій з історії Горбівців частково компенсується інформацією, оприлюдненою в тематичній групі в соціальній мережі Facebook [14].

Виклад про минуле Горбівців доречно розпочати з уточнення часу заснування поселення. Подібні корективи відбуваються в історіографічному процесі тоді, коли нововиявлені документи спричиняють перегляд раніше сформованих версій минулого. В авторській публікації 2005 р. [10, с. 12], на основі доступних на той час джерел, ймовірним часом заснування села Горбівці вказувались 1556-1557 рр. Дослідницька гіпотеза базувалось на відомостях із люстрації Хмельницького староства за 1565 р., де зазначалось, що на той момент у селі Горбівці (*Horbowce*) «*проживало сім родин, які оселились тут сім років тому»*. Наводились імена перших мешканців села – Ванко (*Wanko*), Каспер (*Casper*), Тиміш (*Tiniecz*), Дмитро (*Dimitr*), Лаврін (*Lawrin*), Хома (*Choma*), Сава (*Szawa*). Окремо в документі згадувався Олександр Коротко (*Alexander Korothko*) [16, с. 157]. Він, а згодом його сини (*Fedor, Jerzy, Petruszko i Raduł, Jakow i Danczuch*), як зазначено в люстрації королівщин Подільського, Брацлавського та Київського воєводств за 1615 р., за право заснування села, як його посесори, зобов'язані були відбувати службу на користь Хмільницького замку [16, s. 43].

Необхідність коригування дати «осадження» села виникла після виходу низки публікацій авторитетного дослідника Поділля В. Михайловського. Виявлені істориком у Головному архіві давніх актів (AGAD) у Варшаві (Польща) й процитовані в книзі «Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.» документи дають підстави стверджувати, що село Горбівці було засноване у 1551 р. [18]. У першоджерелі зазначалось, що тодішній воєвода земель Подільських, староста Хмільницький та Городоцький Ян Мелецький надав локаційний привілей («*dayą wolnoszcz»*) Олександру Короткому (*Alexandrowi Corothkiemu*) на Горбівці («*sadzicz pusthynią we wloszczi Chmielniczkiey na Horbowczu nad malym Zarczeni gdzie przed thym*

thesch wyesch byla»). Документ було вписано до пізнішого підтвердження, котре відбулося у 1558 р. [18, с. 242-243]. В такий спосіб в середині XVI ст. відбувалось типове осадження територій біля Хмільника шляхтою на умовах, що та господарюватиме тут і нестиме службу на користь замку.

Обставини заселення теренів Поділля в XVI ст., зокрема й Літинщини, докладно описані в працях М. Крикуна, В. Михайловського. Приписані до Хмільницького замку села були осаджені переважно тяглими кметями (селянами). Так, у Винниківцях нараховано 33 тяглих, у Дубовій – 8, в Івчі – 20 тяглих тощо. Номенклатуру посесорів і згадки документів на володіння зем'янськими селами Хмільницького староства містять люстрації 1564-1565 та 1570 рр. У них, зокрема, зазначено, що в Горбівцях налічувалось п'ятеро осілих та Олександр Коротко з синами, а при ревізії листів Петрушко Горбовський надав привілей 1558 року, що підтверджував локацію села в 1551 р. [19, с. 176].

Про Горбовських як державців села згадував польський історик Александер Яблоновський, коли пояснював походження шляхетських родів, які перебирали родову назву від нового володіння. Дослідник писав, що в північно-східному кутку Летичівського повіту й усього Поділля були цілі групи «родових гнізд» майбутньої шляхти Речі Посполитої, залежної від королівських замків та старост. Багато такої було навколо Барського замку, а також у межах Хмільницького староства. У другій половині XVI ст. шляхтичі, які «сиділи» на замкових землях, не були спадковими власниками землі («дідичами») навіть у власних маєтках, а офіційно вважалися «*tenutarii*» («державцями»), «*vassali*» («васалами» – представниками дрібношляхетського, військово-службового прошарку). Так, у Хмільницькому старості Горбівці були володінням («*tenute*») Горбовських, Івашківці – Івашковських, так само й Куманівці, Лисогірка, Овсяники, Русанівці, Журавне [20, s. 125-127].

За даними люстрації 1570 р. посесорами Горбівців були *Alexander, Pietruska, Iakan*, які отримали свої права від батька згідно документу 1558 р. [21, с. 82-84]. Надання села Александру Коротку (Короткому) та його синам пізніше кілька разів підтверджувалось. У люстрації 1615-1616 рр. Горбівці згадані серед «*сіл боярських*» у Хмільницькому старості: «цього села посесорами є Федір, Єжи, Петрушко і Радул, Яків та Данчух, сини покійного Александра Коротка (у документі - *Horodka*) з Горбівців, на яке вони показали конфірмацію від святої пам'яті короля Августа щодо надання, яке колись зробив вельможний Ян Мелецький, воєвода подільський і староста хмільницький, на заснування вищезгаданого села «*над малим Ярчем*» (?) у Хмільницькому старості Олександру, їхньому батькові, з умовою (*cum conditione*), що він відбуватиме службу на користь Хмільницького замку». Польський король Сигізмунд II Август на загальному коронному сеймі у Варшаві 6 квітня року 1598 р. затвердив це надання, а також надав суму в 50 гривень та довічне право на володіння вищепойменованому Олександру та його синам, і кожному з них осібно, на умовах замкової служби [17, s. 47]. На той час у Горбівцях мешколо п'ятеро осіб, звільнених від сплати податків до закінчення п'ятирічного терміну [22, s. 165-179].

За твердженням М. Крикуна на середину XVI ст. Летичівський повіт, до якого належало село, був найменш густонаселеним на Поділлі. На 1578-1583

рр. на теренах повіту нараховувалось 338 поселень. У кінці XVI – перш. пол. XVII ст. кількість поселень значно зросла, але пізніше темпи заснування нових сіл сповільнились через великі історичні потрясіння, які спіткали регіон. Впродовж 1648-1699 рр. на Летичівщині зникло 120 з 566 населених пунктів [23, с. 59-60]. Під час обрахування помешкань в поселеннях Подільського воєводства у зв'язку з подимним податком 1661 р. місцева шляхта під присягою свідчили про те, що села були цілком розорені, а мешканці не мали змоги платити податки і виконувати повинності. У документі згадано посесора зі «спустошеного села Горбівці», зем'янина Кам'янецького староства Миколу Горбовського *(«Nob. Nicolaus Horbowski sub. desol. Villae Horbowce praestitit»*) [16, с. 520].

Від моменту заснування й до середини XIX ст. перебували в державній власності – спочатку як королівщина, а від кінця XVIII ст. належали до відомства державних маєтностей Російської імперії. Село разом із сусідньою Лисогіркою складало окреме Горбовецьке староство, яке надавалось у довгострокову оренду. Такий статус визначив траєкторії розвитку села на кілька століть. Горбівці не стали родинним шляхетським маєтком, будучи здебільшого осідком численних тимчасових посесорів та орендарів. Місцеве населення мало статус державних селян з відповідним соціально-правовими та економічними наслідками.

У середині XVII ст. (ймовірно в 1765 р.) Горбівці разом з кількома іншими селами в Подільському воєводстві останній король польський і великий князь литовський Станіслав Август Понятовський дарував на засадах «*права емфітевтичного»* (довгострокового або спадкового користування) «*підкоморію нашому, князю Максиміліану Корибуту Воронецькому*» [24, s. 504]. Приналежність Горбовців князю Воронецькому зафіксована також у довіднику «Płata woyska i chleb zasłuzonych: to iest taryffy, kwart, hyberny, pogłownego, łanowego, y inne przydatki dla wygody y ciekawości publiczney» 1771 року [24, s. 32]. Від 1772 р. права на вказані маєтності були закріплені за дружиною князя – Ангелою з роду Міончинських (*Angelę z Miączyńskich*). З цієї нагоди було проведено інвентарний опис села та його меж, зафіксований у люстраціях за 1762 та 1772 рр. [26; 27].

Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. королівщини й староства перейшли у підпорядкування казенного відомства Російської імперії. Князь Максиміліан Воронецький помер бездітним 12 листопада 1797 р., володіючи лише Рожнівським староством, тоді як низка інших маєтностей (у т. ч. Горбівці) за правом переуступки перейшли до його дружини. Відтак спадкоємці прав князя на тримання цих земель строком на 50 років передали їх до 12 вересня 1847 р. судді Франциску Боржецькому [28, s. 241-242]. На разі складно достеменно встановити, як саме відбулися ці зміни в землеволодінні. Можливо, згаданому судді перейшло лише Рожнівське староство, тоді як Горбівці потрапили в інші руки або невдовзі вже суддею були передані третім володільцям. У праці Вавжинця Марчинського зазначено, що Рожнівські маєтності належали Боржецькому, а емфітевтичне право на староство Горбовецьке, до якого належали Горбівці, Лисогірка та Майдан Лисогірський, було надане на 50 років в оренду Міхалові Єловицькому (*Michałowi Jełowickiemu*). Строк аренди спливав 12 листопада 1848 р. – рівно через 50

років після смерті князя Максиміліана Воронецького. На той час у селі налічувалось 100 осіб чоловічої статі [29, s. 203]. У клірових відомостях місцевої Свято-Василівської церкви за 18 серпня 1799 р. в графі «поміщик чи посесор» писар міг припуститися помилки, вказавши «*поміщик суддя трибунальський Кам'янця Подільського Францишек Буржимський»* [30, арк. 27-28]. Тим паче, що в аналогічних відомостях про Лисогірку за цей же час чітко вказано, що посесором села є «*високоблагородний Францішек Боржецький*» [30, арк. 217-218]. Пізніші документи, як то клирові відомості церков Літинського повіту за 1811 р., вказують у Горбівцях поміщика Михайла Йосифовича Єловицького [31].

Зрештою, на початку XIX ст. Горбівці перейшли до представника галицької гілки роду Воронецьких – князя Юзефа Воронецького (*Józef Woroniecki*). У Державному архіві Вінницької області збереглось видане ним доручення на управління Горбовецьким маєтком, датоване 23 березня 1835 р.: «*З'явившись особисто, князь Йосип Воронецький цю довіреність на ім'я Семена Осипова сина Візерського на папері трикарбованцевої вартості в Акти цього Суду в усій точності записав*» [32, арк. 117]. У документі князь зазначав, що через зайнятість не мав змоги особисто займатися господарством, тому від його імені староством до цього часу управляв «*колезький радник і кавалер Григорій Новогрибельський*». Від 24 березня 1835 р. право управління передавалось вже згаданому поміщику Балтського повіту, титулярному раднику Семену Візерському [32, арк. 118].

Варто зазначити, що причетний до історії Горбовець князь Юзеф Воронецький був людиною дивовижної життєвої долі, про що згадує польський історик Роман Афтаназі. У своїй військовій кар'єрі князь Юзеф Ворнецький був полковником війська польського, лейтенантом австрійської армії в полку піших стрільців. Він брав участь у Листопадовому повстанні 1830-1831 рр., а після його поразки емігрував до Пруссії, де вступив на службу простим солдатом. Після амністії та відставки у 1835 р. одружився з Кароліною Любанською, з якою мав троє дітей. Після передчасної смерті першої дружини в 1838 р. Воронецький одружився вдруге. З боргами, які до того часу накопичив князь, вдалося частково розрахуватись продавши один із маєтків. Повернувшись до військової карєри у 1848 р. Юзеф Воронецький став командиром Національної гвардії в Перемишлі, а наступного 1849 р. вже в чині полковника воював на чолі окремої дивізії в Трансільванії разом із двоюрідним братом Мечиславом Воронецьким. З Угорщини князь емігрував до Туреччини, де прийняв іслам. Потім, як піхотний інструктор, був переведений до Алеппо (Сирія), звідки виїхав до Франції. [33].

Після складних життєвих перипетій князь зрештою, в 1859 р. повернувся на Поділля, де оселився у своєї сестри, графині Ігнації Стадницької в Ялтушкові. У метричних книгах Літинського деканату вдалося знайти записи про смерть Ю. Воронецького та його другої дружини Моніки з Домбровських: «*15 листопада 1885 року в містечку Ялтушків помер від старості Йосиф Корибут Воронецький, його світлість князь, Моніки з Домбровських законний чоловік, у віці 83 роки, залишив після себе від першого шлюбу з Кароліною Любанською сина Франца та дочок Марію та Анну»* [34, арк. 176зв-177]. Менше як за три роки по тому, 26 червня 1888 р.,

померла й дружина князя Моніка. Обох поховано на громадському приходському кладовищі містечка.

Опис зовнішності та характеру Юзефа Воронецького залишила письменниця Галина Журба (літературний псевдонім Галини Маврикіївни Домбровської, 1888-1979) в книзі «Далекий світ. Розповідь автобіографічна»: «*Домбровські були посвоячені з декількома українсько-польськими аристократичними родами. (…) Рідна дідова сестра, Софія, була за Воронецьким».* Тут, авторка, можливо, помиляється називаючи другу дружину князя Воронецького Моніку – Софією, або ж маємо випадок подвійного імені жінки. Воронецька, яка була хрещеною матір'ю батька письменниці, описана як виняткової доброти і вдачі людина. *«Іншої вдачі був князь Йосип Воронецький, вояка та фантаст, на багато років старший за свою дружину. Замолоду мусів емігрувати у Туреччину, після ліквідації польського повстання 1831 року. Разом з Михайлом Чайковським (Садик-Пашею) перейшли були там на іслам, подружилися з туркенями. Намагалися спонукати турків до війни з Росією. Задумували зорганізувати під Туреччиною нову Козаччину, Запорізьку Січ, для визволу Польщі й України. ... Потім Воронецький бився [під проводом] Гарібальді за волю Італії та приймав участь в угорському постанні 1848 р. Немолодим пізнав за кордоном Софію Домбровську й одружився з нею. (...) Князь був химерний, гонористий пан. Велетенського зросту, ходив у чумарці, вживав переважно української мови. Дуже любив малого небожа, мого батька, якому тоді було 7—8 років. Залюбки розповідав йому про свої вояцькі пригоди*» [35, с. 11-13].

У всесвітній мережі вдалося знайти фотопортрет князя. Серед матеріалів польської цифрової книгозбірні, головним адміністратором якої є Національна бібліотека Польщі (Biblioteka Narodowa), у вільному доступі викладено добірку фото з майстерні Володимира Висоцького (*Włodzimierz Wysocki*, 1846-1894) – поета і фотографа, відомого портретними знімками багатьох виданих українських діячів. У добірці представлено цифрову копію кабінетного фото Йозефа Корибут Воронецького розміром 21,1×13,7 см з фрагментом напису на звороті, який дозволяє ідентифікувати зображену особу *(…Jozef … Woronieck… colonel*) [36].

У фонді Подільської губернської креслярні (1798–1878 рр.) Державного архіву Хмельницької області збереглося два варіанти «Короткого опису м. Літина й Літинського повіту» кінця XVIII ст. [37, арк. 28-28зв]. У них зазначено, що село Горбівці є спадковим володінням князя Максимиліана Воронецького й відпущене в трьохрічну оренду підпоручику Рутському і шляхтичу Михайловському за суму в 10224 польских злотих [38, арк. 34зв-35]. Цей документальний комплекс був ґрунтовно опрацьований, прокоментований та виданий у 2025 р. окремим томом [39]. На той час у Горбівцях налічувалось 30 дворів і мешкало 99 чоловіків та 97 жінок.

Питання власності на землі села в середині XIX ст. дещо прояснює «Справа про проведення люстрації Горбовецького державного володіня», датована 1847-1855 рр. [40]. У ній йдеться про суперечку щодо розмежування земель Горбовецько-Лисогірського староства з Почапинецькими володіннями, що тривала від 1725 р., заслуховувалась на суддівських з'їздах у 1789 та 1791 рр. і розглядалась у 1802, 1837, 1838 і 1840 рр. З матеріалів справи випливає,

що Горбовецький маєток був наданий князям Воронецьким на емфітевтичному праві зі сплатою кварти по 665 крб. 30 коп. на рік, а ті (Воронецькі) «*переуступили*» свої права колезькому секретарю Соколовському. Після закінчення строку «жалуваної оренди» (12 листопада 1847 р.), Горбовецький маєток ще на кілька місяців, до 23 березня 1848 р., залишено в користуванні Соколовського [40, арк. 1-35].

На підставі різного роду джерел вдалося ідентифіковати ще кількох осіб, які володіли або орендували землі в Горбівцях. Певний час «*утримувачем оброчних статей*» у Горбівцях був дворянин Лукіян Гіжицький, який набув своїх прав за переуступкою від дворянина Лесневича [41]. За угодою, затвердженою подільським генерал-губернатором 16 березня 1848 г., Гіжицький набув у своє утримання млин і вакантні землі Горбовецького державному маєтку на період з 1848 до 1854 рр. [41, арк. 3зв].

У др. пол. XIX ст. власником 217 дес. горбовецької землі в джерелах вказаний інженер-полковник Павло Петрович Кисельов. Ці угіддя він придбав у «казни» в травні 1848 р. Згаданий Кисельов володів також землями у Боркові та Микулинцях [42; 43]. У 1872 р. П. Кисельов «запродав» горбовецьку частку свого нерухомого майна вдові полковника артилерії Аврелії Іванівній Головкіній за 6 тис. крб. [44, арк. 13-14].

Питання земельної власності у Горбівцях дружини колезького радника Анни Басанкіної, а також Ігнатія Попеля, які згадуються в низці документальних джерел, потребують додаткового глибшого дослідження [45, с. 107-108].

У 1900 р. була зафіксована купча угода стосовно Горбівців, учасниками якої виступили Анна Басанкіна та Петро Гудзь (Гузь) [46]. Про набуття останнім землі у Горбівцях згадано також у довіднику «Населені місця Подільської губернії» за 1903 р. [47, с. 135]. А у списку осіб, які мали право брати участь у виборах земських гласних на трьохріччя з 1911 р., вказано, що Гузь Петро Петрович володів у Горбівцях 185,11 дес. землі [48]. Щоправда він мав будинок і постійно мешкав у Жмеринці, оскільки певний час був начальником місцевої залізничної станції [49]. У січні 1907 р. подільський губернатор О. Ейлер навіть призначив П. Гузя старостою Жмеринського міського управління (спрощеного). Цю посаду він займав до 1911 р. [50].

Таким чином, опрацювання значного масиву архівних документів, опублікованих джерел і наукових праць дало змогу реконструювати ключові етапи еволюції землевласності та землекористування у селі Горбівцях на Вінниччині протягом понад чотирьох століть – від часу заснування поселення в середині XVI ст. й до початку XX ст. Наявність певних історичних лакун у дослідженнях теми спонукає до подальших пошуків та уточнення вже напрацьованих положень і гіпотез. Водночас представлені матеріали наочно демонструють перспективність реалізації дослідницьких проєктів у царині локальної та мікроісторії за умови ретельного аналізу всіх доступних джерел і застосування новітнього методологічного інструментарію. Наведений у розвідці фактаж добре корелює з основними положеннями досліджень французького історика Даніеля Бовуа, в який концептуалізована історія Правобережної України (і Поділля зокрема) після поділів Речі Посполитої

через модель «українського трикутника»: російський царат, польська шляхта та українське селянство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Долгих В. Історія Осолинки. Краєзнавчі нариси. Літин: Літинська друкарня, 2006. 100 с.; Долгих, В. О. Історія Осолинки. Краєзнавчі нариси. 2-ге вид., перероб. і допов. Літин: Ліра, 2009. 212 с.
2. Долгих, В. Історія Кам'янки: краєзнавчі нариси. Літин: Літинська друкарня, 2007. 78 с.; Долгих, В. Історія Кам'янки: краєзнавчі нариси. 2-ге вид., допов. Вінниця, 2010. 152 с.
3. Гончар, А. Витоки, або Селище та селищани: історико-краєзнавчий нарис. Вінниця: Кн.-Вега, 2016. 304 с.
4. Ткачук, П. Уладівко, доле моя! Вінниця: Вінниц. обл. друк., 2015. 448 с.
5. Ткачук, О. Кожухів. Події і долі. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2016. 252 с.
6. Гальчак С.Д. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. 360 с.
7. Коломієць І. К. Майдан Супрунівський (Підлісне). Від найдавніших часів до сьогодення. Вінниця: «Вінницька газета», 2012. 324 с.
8. Ткачук, О. Літинщина крізь роки та віки. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2021. 376 с.
9. Каменюк, М. Івча : доля, історія, люди. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018. 400 с. (Моя Вінниччина; Вип. 18); Гальчак С. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. 2-ге вид., допов. Вінниця: Твори, 2018. 240 с. (Серія «Моя Вінниччина»; Вип. 29); Ткачук П. Уладівко, доле моя! 2-ге вид., скор. Житомир: "505", 2019. 400 с. (Серія «Моя Вінниччина»; Вип. 45); Ткачук О. Літинщина крізь роки та віки. Житомир: ТОВ Видавничий Дім «Бук-Друк», 2023. 376 с. (серія «Моя Вінниччина»; Вип. 89).
10. Андрощук О. Демографія українського села XVI–XXI ст. крізь призму історико-краєзнавчого дослідження // Краєзнавство. 2005. № 1-4 . С. 111-117. .
11. Андрощук О. Релігія та церква в житті подільського села у дзеркалі мікроісторії // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18 вересня 2008 р.). Вінниця, 2008. С. 123-129.
12. Андрощук О. В. Доля одного району: Літинщина в адміністративно-територіальних трансформаціях XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, 27-28 жовтня 2005 р. Вінниця: ДП ДКФ, 2005. С. 297-303.
13. Андрощук О. Мікроісторія, локальна історія, світова історія: горизонти взаємодії // Українське краєзнавство у викликах російсько-української війни: науково-дослідний та суспільний потенціал. Зб. мат. XVI Всеукр. Наук. історико-краєзн. конф., Київ, 10 травня 2024 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. С. 291-301.
14. Горбівці: літопис села, історії людей (станом на травень 2026 р. у групі було 943 учасники). URL: https://www.facebook.com/groups/379755046305121
15. Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. 2001. Том 8, сш. 1/2. С. 123–135. URL: https://www.belhistory.eu/archives/1025
16. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч.VII. Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. К., 1890.
17. Zrodla dziejove. Tom V. Lustracye Krolewszczyzn ziem Ruskich Wolynia, Podola I Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Warszawa, 1877.
18. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. К.: Темпора, 2012. 450 с.
19. Lustracja województwa Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564-1565. Czesc I. Wydali Krzysztof Chłapowski I Helena Żytkowicz. Warszawa – Lodz, 1992. 284 s.

20. Źródła dziejowe. Tom XIX.: Aleksander Jabłonowski. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, Tom VIII: Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole. Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa, 1889.
21. Жерела до історії України-Руси. Видано під редакцією Михайла Грушевського. Т. 7. Описи королівщин в Руських землях XVI віку. Том. IV. Люстрація 1570 р. Львів, 1903. 415 с.
22. Lustracja województwa ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565. Czesc I. Wydali Krzysztof Chłapowski I Helena Żytkowicz. Warszawa – Lodz, 1992. 284 s.
23. Крикун М.Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI-XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1985. Вип. 11. С. 57-63.
24. Prawa, Konstytucye Y Przywileie Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich Prowincyi należących Na Walnych Seymach Koronnych Od Seymu Wiślickiego Roku Pańskiego 1347 Aż do ostatniego Seymu Uchwalone. [Vol. 4. Ed. 2]. Warszawa, 1739. S. 504. URL: http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=14234
25. Płata woyska i chleb zasłuzonych: to iest taryffy, kwart, hyberny, pogłownego, łanowego, y inne przydatki dla wygody y ciekawości publiczney. 1771. URL: https://polona.pl/preview/2e76e603-d42a-4123-9648-db27e2f2d2b6
26. AGAD Sygn.: 102 [K. 4 I] Inwentarz i lustracje starostw: kamieńca podolskiego i latyczowskiego, woj. podolskie, pow. kamieniecki. 1535-1787. URL: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/7/1_7_0_11%20ASK%20LVI/album/102/index.html;
27. AGAD Sygn.: 103 [K. 4 II] Inwentarz i lustracje starostw kamieńca podolskiego i latyczowskiego, woj. podolskie, pow. Kamieniecki 1762-1789 URL: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/7/1_7_0_11%20ASK%20LVI/album/103/index.html
28. Żychliński Teodor. Złota księga szlachty polskiej, R. IX, Poznań, 1887. 336 s.
29. Marczynski W. Statystyczne topograficzne i historyczne opisanie Guberni Podolskiej. Tom 2. Wilno, 1822.
30. ДАХмО Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6742. Клировые ведомости духовенства Литинского уезда за 1799 г.
31. ДАХмО Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6931. Клировые ведомости церквей Литинского уезда за 1811 г.
32. ДАВіО. Ф. Д-222. Оп. 1. Спр. 15.
33. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 6: Województwo bełskie, Ziemia Chełmska województwa Ruskiego. Wrocław: Ossolineum, 1995. Цит. за: Historia Regionu. Tomaszów Lubelski Bełz Rawa Ruska URL: https://www.historiaregionu.org/aftanazy
34. ДАВіО Ф. 904. Оп. 6. Спр. 8. Метричні книги римо-католицьких костелів Літинського деканату.
35. Журба Галина. Далекий світ: розповідь автобіографічна. Буенос-Айрес: Перемога, 1955. 377 с.
36. Wysocki, Włodzimierz (1846-1894). Fotografie (1846-1894); Portret Józefa Korybuta Woronieckiego; Fotografia. Źródło: Biblioteka Narodowa. Projekt Patrimonium. Identyfikator rekordu bibliograficznego b0000005572595. Identyfikator ALMA 991009441919705066. Academica ID 115545056 URL: https://polona.pl/item-view/118aa327-4861-4a5f-b55b-59fa33e4cca7?page=0
37. ДАХмО Ф. 115. Оп. 1. Спр. 8.
38. ДАХмО Ф. 115. Оп. 1. Спр. 9.
39. Топографічний опис Подільської губернії кінця XVIII ст: Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Балтський повіти. Вінниця: ТВОРИ, 2025. 696 с.
40. ЦДІАК Ф. 490. Оп.29. Спр. 513. Подольская палата госимуществ.Дело о произведении люстрации Горбовецкого казенного владения, в состав которого входило с. Горбовцы (1847-1855).

41. ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1 т. 1. Ч. 2. Спр. 5285. По спору дворянина с. Горбовец Литинского уезда Гижицкого с священником Гловацким М. о праве собственности на церковный участок. 3 июня 1851 г. – 14 декабря 1851 г.
42. ДАВіО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1629. Дело о выдаче Киселеву свидетельства о состоянии его имения. 18 августа 1870 – 27 августа 1870 гг.
43. ДАВіО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1773. Дело о выдаче инженер-полковнику Киселеву свидетельства о состоянии его имения. 14 марта 1872 гг.
44. ЦДІАК Ф. 486. Оп. 5. Спр. 616. Киевская палата Гражданского суда. Книга 3 Часть 5 для записи доверенностей за 1872 г.
45. Поместное землевладение в Подольской губернии / В. К. Гульдман; Подольский статистический комитет. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1898.
46. ДАХмО Ф. 113 Оп. 26. Спр. 2179. О купчей Анны Басанкиной с Петром Гудзем. 1900 г.
47. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. 538 с.
48. Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имеющих право участия в выборах земских гласных: на трехлетие с 1911 года. Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правления, 1911. 328 с.
49. Історія Жмеринки // Місто Жмеринка. URL: https://mistaua.com/Історія/Історичні_події/місто-жмеринка/179/?setcity=179
50. Біля витоків місцевого самоврядування (до 111-ї річниці м.Жмеринка) // «Жмеринська газета», 14 листопада 2014 р. Режим доступу: https://zhgazeta.wixsite.com/zhgazeta/blank-go1wg

Олександр Криворучко, Іван Романюк

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА БРАЦЛАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Анотація. *У статті досліджується фактори, які вплинули на демографічну ситуацію на території Східного Поділля на початку XVIII ст. Зокрема, проаналізовано вплив на народонаселення Брацлавщини походу військ П. Орлика на Правобережжя в 1711 р., Прутського походу московських військ та їх наслідки, серед іншого, брання в ясир жителів краю татарами та здійснення московськими військами депортації населення Східного Поділля на лівий берег Дніпра впродовж кінця 1711 – початку 1712 рр. Також охарактеризовано укази Петра І, розпорядження російських урядовців і воєначальників, гетьмана І. Скоропадського щодо проведення примусового переселення жителів правобережних регіонів на Лівобережжя та знищення інфраструктури та ресурсів на шляху наступу військ П. Орлика та його союзників.*

Ключові слова: *Брацлавщина, демографія, П. Орлик, Прутський похід, ясир, депортація.*

Oleksandr Kryvoruchko, Ivan Romanyuk

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE BRATSLAV REGION AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Abstract*. The article examines the factors that influenced the demographic situation in the territory of Eastern Podillia at the beginning of the 18th century. In*

particular, the impact on the population of the Bratslav region of the campaign of P. Orlyk's troops to the Right Bank in 1711, the Prut campaign of the Muscovite troops and their consequences, including the enslavement of the inhabitants of the region by the Tatars and the deportation of the population of Eastern Podillia to the left bank of the Dnieper by the Muscovite troops during the end of 1711 - beginning of 1712, is analyzed. The decrees of Peter I, orders of Russian government officials and military leaders, and Hetman I. Skoropadsky regarding the forced resettlement of residents of the Right-Bank regions to the Left-Bank and the destruction of infrastructure and resources on the path of the advance of the troops of P. Orlyk and his allies are also described.

Keywords: *Bratslav region, demography, P. Orlyk, Prut campaign, yasyr, deportation.*

Основою джерельної бази дослідження є збірники документів, які містять гетьманські універсали, царські накази, маніфести, інструкції, листи та інші документи тієї епохи, [1, 2]. У праці відомої дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, присвяченій діяльності І. Мазепи, на основі матеріалів російських та українських архівів характеризується перебіг воєнних дій на козацьких територіях в роки Північної війни, зокрема, застосування московськими військами тактики «випаленої землі» проти шведів та їх союзників [3]. Ґрунтовне дослідження, присвячене висвітленню насильницькій депортації населення з Правобережної України на Лівобережну впродовж 1711-1712 рр., проведене М. Крикуном [4]. Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлені у працях Б. Крупницького [5], О. Субтельного [6], Гуржія [7], Д. Вирського [8], О. Т. Чухліба [9, 10].

На початку XVIII ст. на Брацлавщині склалася кризова демографічна ситуація. Окрім руйнівних наслідків безперервних воєнних дій кінця XVII ст., що супроводжувалися голодом та спалахами епідемій**,** повстання 1702-1704 рр. та бойових зіткнень ворожих армій на початку Північної війни, основними військово-політичними чинниками негативного впливу на демографічні процеси в краю на початку XVIII мали наслідки походу П. Орлика на Правобережжя та Прутського походу московських військ в 1711 р.

Ще напередодні першого походу П. Орлика на правобережні землі московський уряд вдався до превентивних дій, щоби позбавити його війська ресурсів на шляху просування. Ці заходи проводилися методом «випаленої землі», яка була важливою складовою московської воєнної стратегії в ході Північної війни [3, с. 305]. Про застосування цієї тактики на Поділлі доповідав прусський резидент у Польщі Лельгефель у звіті королю від 10 грудня 1710 р. Зокрема, дипломат повідомляв, що російські військові забирають у місцевих жителів хліб і сіно, не залишаючи ні крихти на прожиток, людям і худобі загрожує голодна смерть [5, с. 34].

Тому не дивно, що згодом листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликами виступати проти московської влади знаходили цілком підготовлений ґрунт. Та й Карл XII у спеціальному універсалі-зверненні до жителів Правобережної України, надане гетьману П. Орлику напередодні його походу, застерігав українців про

підступні плани Москви: «козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їх прадавніх земель» [9, с. 488-489].

Окрім того, П. Орлик намагався залучити на свій бік І. Скоропадського, пропонуючи йому об'єднати зусилля для звільнення козацьких земель від російської зверхності, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою» і щоб вона «не підлягала ні під чию васальну залежність» [6, с. 56].

До речі, саме в цей час до царя надійшов черговий донос на І. Скоропадського. Представник московського уряду при гетьмані Ф. Протасьєв 11 січня 1711 р. доповідав царю про свідчення старшини Д. Забіли, що І. Скоропадський свого часу був «у згоді з Мазепою та іншими» [7, с. 80]. Тому, як слушно зазначав Т. Чухліб, Петро І сумнівався у відданості І. Скоропадського, допускаючи, що той може об'єднатися з П. Орликом [9, с. 506].

На початку лютого 1711 р. на Правобережжя розпочався похід об'єднаних україно-польсько-татарських сил на чолі з П. Орликом. У складі союзних загонів перебувало 7-8 тис. козаків разом з поляками та 20-30 тис. буджацько-білгородської орди під командою сина Кримського хана калги-султана Мегмет-Герая [5, с. 27]. Вже на середину лютого 1711 р. під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировом, Вінницею та Брацлавом. По мірі просування союзних військ їх чисельність стрімко зростала за рахунок козацьких підрозділів та місцевого населення. Як повідомляв гетьман шведському королю, на початок квітня його військо зросло більше ніж уп'ятеро, і тепер під його зверхністю перебувало одних козаків до 15 тис. [9, с. 489]. Цар у листі до О. Меншикова від 3 травня 1711 р. вимушений був визнати, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна [9, с. 488].

Однак спроба гетьмана визволити українські землі з-під влади Московського царства виявилася безуспішною. Після невдалої облоги Білої Церкви П. Орлик із своїми прихильниками вимушений був відступити спочатку до Фастова, а згодом повернутися до Бендер.

Трагічною для реалізації стратегічного плану визволення Правобережжя стала зрада татарських союзників. На початку походу вони не чинили шкоди правобережному населенню. Так, князь Г. Довгорукий у листі Я. Брюсу зазначав, що «султан, ханський син і воєвода київський біля Немирова знаходяться. Котрі, окрім провіанту і фуражу, полону не беруть і ніякого розорення …не чинять» [5, с. 44]. Однак, коли воєнна кампанія почала давати тріщини, на початку квітня татари замість продовження планомірних бойових дій кинулися вибирати ясир від річок Росі й Тетерева до Дніпра. Згодом П. Орлик у листі до Карла XII скаржитиметься : «на всьому просторі від Дністра до Росі нахапали вони [ногайці] в ясир кілька тисяч духовних і світських людей. Козаків, поспільства, жінок і дітей і погнали в свої білгородські, буджацькі і ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем весь край…Все зруйновано, розграбовано, спалено…» [11, с. 422]. Як згодом зазначав П. Орлик у листі до Карла XII, татари взяли в ясир «багато тисяч (tot millia) правобережців і чимало розігнали» [4, с. 67].

Попри всі намагання П. Орлика зарадити цьому спустошенню краю та повернення бранців (перемовини з ханом Давлет-Гіреєм з посиланням на січневий 1711 р. договір Криму з козаками, який унеможливлював таку поведінку татар; звернення з протестом проти таких дій татар до короля Швеції; інформування про протиправні дії татар турецького султана Агмета III) зусилля гетьмана не призвели до кардинального покращення ситуації. Більше того, ворожі дії татар спричинили відхід від П. Орлика правобережних козаків, які кинулися рятувати свої родини.

Травневий контрнаступ московських військ з-під Білої Церкви переріс у провальний Прутський похід у Молдову (червень-липень 1711 р.). Поразка військ Петра I в Прутській кампанії та передбачуваний перехід Правобережжя під фактичний контроль турецького султана та швецького короля, що несло загрозу для Москви переходу краю під владу П. Орлика (турецько-шведські перемовини другої половини 1711-1712 рр.) підштовхнула царський уряд до радикальних дій в регіоні.

Слушним є твердження відомого дослідника історії козацьких земель М. Крикуна, що московські посадовці зауважували на ризики повторення використання проти Москви правобережних полків під час ймовірного нового походу П. Орлика в регіон. Та й за його посередництва зберігалася загроза втручання в українські справи Туреччини і Кримського ханства [4, с. 54].

Петро I не лише наказав військам полишити ряд правобережних фортець (Білу Церкву, Вінницю, Немирів, Брацлав), а й здійснити примусовий згін населення правобережних регіонів на Лівобережжя.

Уже в указі царя від 27 вересня 1711 р. «полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною з козаками та іншими» вказувалося залишити край полякам та негайне переселення за Дніпро. Слушним є твердження М. Крикуна, що поява такого указу, зокрема, була зумовлена й ратифікацією у 1710 р. сеймом Речі Посполитої Вічного миру 1686 р. Це давало можливість Москві в обмін на обіцянки залишити Правобережну Україну дипломатично закріпити за собою Лівобережжя та Київ. Окрім того, царський уряд отримував аргумент проти тверджень прибічників П. Орлика, підтримувані Швецією, Туреччиною і Кримським ханством, що Московська держава володіє Лівобережжям незаконно [4, с. 55].

Хоча даний царський указ передбачав обов'язкове переселення саме для козаків (для інших верст правобережного населення (за виключенням жителів території від Трехтемирова до Тясмина) перехід був начебто добровільний) – це був лише тактичний маневр московської влади, що прагнула заспокоїти жителів Правобережжя, готуючи насильницьку депортацію всього правобережного населення на Лівобережжя.

Уже в листах до Б. Шереметьєва від 3 та 6 листопада 1911 р. цар наказує правобережних козаків «вигнати за Дніпро», а «житла їх розорити» [4, с. 56-57].

Гетьман І. Скоропадський у цей час теж видав низку розпоряджень щодо проведення переселень правобережної людності за Дніпро. Зокрема, в грудні 1711 р. у своєму універсалі про переведення жителів Задніпрянського краю в лівобережні сотні Миргородського полку гетьман повідомляв про царські укази «аби того бічного Задніпрянського краю люди на цю безперечно

перебиралися сторону. А житла їх, міста, містечка і села пустими залишити» та наголошував на необхідності їх негайного виконання. Тут же містилося посилання на царське розпорядження фельдмаршалу Б. Шереметєву з кількома драгунськими полками «тогобічних жителів на цей бік перепровадити» [2, с. 738].

Московські урядовці поширювали твердження, що правобережні козаки є переселенцями з Лівобережжя, для «обґрунтування законність» депортації їх за Дніпро. Зокрема, подібна думка містилась у листі Б. Шереметєва до І.Скоропадського від 3 грудня 1711 р., де наголошувалося, що цар наказав «перевести як і раніше за Дніпро в малоросійські міста» правобережних козаків, тому що нібито вони давні жителі Лівобережжя, що «на цей бік перейшли після укладення вічного миру» [4, с. 57].

На виконання царських наказів упродовж кінця 1711 – початку 1712 рр. війська Б. Шереметєва та гетьмана І. Скоропадського здійснили згін населення правобережних регіонів на Лівобережжя.

У проведенні депортації населення Східного Поділля були задіяне військове з'єднання генерала Ренне (п'ять драгунських полків і нерегулярні частини, які в листопаді 2011 р. були перекинуті з Молдавії на Правобережжя, основна частина яких була розквартирована в околицях Немирова та прилеглих містечках).

В середині листопада 1711 р. генерал Ренне отримав розпорядження Б. Шереметєва, де наказувалося «як полковників, так і старшину і всіх козаків, мужиків пашених, вислати за Дніпро». Переселення приписувалося розпочати з Немирова та його околиць, а «Немирівську фортецю всю спустошити, а жителів, козаків з їх жінками і з дітьми, і з їх майном вислати за Дніпро» [4, с. 60-61]. Окрім того, фельдмаршал наказував «у тих, хто залишиться, як хліб, так і сіно, все забрати і нічого не залишити» [5, с. 71]. Таким чином, розпорядження Шереметєва стосувалося згону всього населення Східного Поділля – і козаків, й цивільних (на думку М. Крикуна термін «пашені» поширювався не лише на посполитих [4, с. 62].

За твердженнями М. Крикуна, стан джерел, що дійшли до нас, не дає змоги визначити чисельність правобережних жителів (зокрема, Брацлавщини), депортованих на Лівобережжя. Провівши певні розрахунки, дослідник дійшов висновку, що переселення були проведені з території, площа якої дорівнює приблизно 35,5 тис. кв. км., де могло проживати до 125 тис. осіб [4, с. 66-67].

Отже, жертвами цієї депортації стали десятки тисяч жителів краю. Демографічне зростання на Лівобережжі, що мало місце в цей період, підтверджує масштабні переселення в регіон правобережного населення. На підтвердження зазначеного можна, наприклад, навести оповідання монахів Пивогірського монастиря на Кременчуччині, де зазначено, що «від вищезазначеного у вказаних містечках і селах татарського розорення малолюдно було, а у 1712-у році зігнані тамтешні задніпрянські люди, коли в означені містечка і села перейшли, стало в тих містечках і селах багатолюдно» [8, с. 278].

Наслідки цієї, по-суті, каральної воєнної операції, Т. Чухліб ілюструє цитатою з листа П. Орлика до великого візира Османської імперії від 10

березня 1712 р., в якому гетьман зазначає, що російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену» [10, с. 345]. Тому влада Речі Посполитої, якій за турецько-польською угодою 1714 р. (доповнення до Андріанопольського миру 1713 р. між Туреччиною та Московією) відійшла Правобережна Україна, змушена була вдатися до практики «пільгових років» для чергової аграрної колонізації краю.

Таким чином, на кризову демографічну ситуацію на Брацлавщині на початку XVIII ст. вплинули такі військово-політичні чинники: руйнівні наслідки безперервних воєнних дій кінця XVII ст., що супроводжувалися голодом та спалахами епідемій**,** повстання 1702-1704 рр., похід П. Орлика на Правобережжя та Прутський похід московських військ в 1711 р. Втрати населення та розорення краю в ході воєнних та грабіжницьких дій різних збройних сил впродовж кінця XVII - початку XVIII ст., міграції, депортації, нищення та вимирання населення краю призвело до руйнування економіки та гуманітарної катастрофи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко С. (упор.). Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
2. Павленко С. (упор.). Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.
3. Таїрова-Яковлєва, Т. Іван Мазепа vs імперія Петра. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2021. 416 с.
4. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України). Україна Модерна. 1996. № 1. С. 42-88.
5. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльности. Варшава: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1938. 251 с.
6. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
7. Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. 312 с.
8. Вирський Д. Північна війна і Кременчуччина: локальний вимір глобального. «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. С. 275-289.
9. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Укроаїнської держави 1648-1721 рр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 518 с.
10. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. 616 с.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

Артем Олійник

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ПОДІЛЛІ В ХОДІ КОЛІЇВЩИНИ 1768 РОКУ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. *У статті досліджується специфіка міжетнічних та етносоціальних відносин на Поділлі під час повстання Коліївщини 1768 року. Проаналізовано передумови виникнення конфлікту, етнічну структуру регіону та характер взаємодії між українським, польським та єврейським*

населенням. Особливу увагу приділено трансформації релігійного та національного чинників в умовах збройного протистояння на подільських землях.

Ключові слова: *Коліївщина, Поділля, міжетнічні відносини, геноцид, репресії, Річ Посполита, етносоціальний конфлікт.*

Artem Oliinyk

INTERETHNIC RELATIONS IN PODILLIA DURING THE KOLIIVSHCHYNA OF 1768: SOCIO-POLITICAL AND RELIGIOUS ASPECTS

Abstract. *The article examines the specifics of interethnic and ethno-social relations in Podillia during the Koliivshchyna uprising of 1768. The prerequisites of the conflict, the ethnic structure of the region, and the nature of interaction between the Ukrainian, Polish, and Jewish populations are analyzed. The systematic manifestations of violence both by rebel detachments and during subsequent punitive actions of the Polish military administration are highlighted. Particular attention is paid to the transformation of religious and national factors in the context of armed confrontation in the Podillian lands.*

Keywords: *Koliivshchyna, Podillia, interethnic relations, genocide, repressions, Rzeczpospolita, ethno-social conflict.*

Сучасна історична наука вимагає переосмислення подій 1768 р. через призму міжетнічних та етносоціальних взаємин. Дослідження Коліївщини як міжетнічного конфлікту дозволяє вийти за межі спрощених класових оцінок радянської марксистської парадигми і проаналізувати глибокі соціокультурні, релігійні та психологічні механізми співіснування й протистояння різних етнічних груп ранньомодерної доби [4, с. 15–17]. Об'єктом нашого аналізу є територія Західного та Східного Поділля (Брацлавщини), де гайдамацький рух безпосередньо зіткнувся з інтересами польської шляхти та багатоетнічного міського населення [3, с. 3, 4]. Внесок у дослідження цих контекстів зробили закордонні фахівці, зокрема професор Зенон Когут, який проаналізував, як козацькі рухи формували образ «іншого» (зокрема поляків та євреїв) в українській історичній пам'яті. Метою статті є аналіз специфіки міжетнічних відносин на подільських землях у ході повстання, виявлення релігійно-національних передумов вибуху та дослідження характеру насильства щодо різних етнічних груп [5, с. 7–11].

Етносоціальний простір Правобережної України напередодні 1768 р. визначався чітким збігом етнічних меж із соціальним та правовим статусом населення, що створювало постійну приховану напругу. Найвищий щабель у цій структурі посідала польська шляхта та магнати, які володіли колосальними територіями на Поділлі й асоціювалися винятково з панівною верствою, державною адміністрацією та римо-католицькою церквою [3, с. 4]. Середній, міський щабель належав переважно єврейському населенню, яке становило більшість міщанства подільських міст і містечок [4, с. 12]. Магнати активно залучали єврейські громади до управління господарствами, здаючи їм в оренду млини, корчми та право збору податків, через що єврейське населення опинилося в ролі посередника між польським магнатом і українським

селянином, сприймаючись останнім як безпосередній провідник волі польського пана [4, с. 15]. Найнижчу і найбільш чисельну верству становило українське православне селянство, позбавлене базових політичних, громадянських та релігійних прав у власній державі.

Потужним каталізатором міжетнічної ворожнечі став релігійний чинник – системний тиск на православну церкву та примусове переведення парафій в уніатство (греко-католицизм) [4, с. 12]. Православна ідентичність стала головним маркером поділу на «своїх» і «чужих»: православ'я ототожнювалося з козацькою волею, тоді як католицизм та уніатство сприймалися як символи іноземного поневолення [4, с. 12–13]. Безпосереднім тригером, який підпалив цей етносоціальний пороховий погріб, стало створення Барської конфедерації 29 лютого 1768 р. у подільському місті Бар [2, с. 9–10]. Конфедерати розгорнули на Поділлі терор проти православного населення та духовенства, грабуючи храми й катуючи незгодних [2, с. 35]. В умовах повної анархії та військового протистояння українське селянство побачило можливість для збройного виступу під гаслами захисту православної віри та ліквідації польського панування, що швидко перенесло епіцентр конфлікту на Брацлавщину та прикордонні землі Поділля [3, с. 94–95].

Травневий вибух 1768 р. в Холодному Яру миттєво знайшов відгук на подільських землях, перетворивши Східне Поділля (Брацлавщину) на арену запеклих воєнних дій [2, с. 10]. Наступ гайдамаків та радикалізація місцевого селянства призвели до глибокої гуманітарної та міжетнічної катастрофи в регіоні. Локальні вибухи супроводжувалися хвилею насильства, жертвами якого ставали представники груп, які асоціювалися з панівною державно-релігійною системою Речі Посполитої [4, с. 62]. Подільські міста та містечка, такі як Тульчин, Ладижин, Жвач, Гусятин та Балта, повторили трагічну долю Умані [3, с. 121, 122].

Польська шляхта, римо-католицьке та уніатське духовенство, а також єврейські громади намагалися знайти порятунок за мурами місцевих замків та оборонних монастирів, проте штурми подільських укріплень завершувалися тотальними погромами [4, с. 75]. У Тульчині та Ладижині в середині червня жертвами розправ стали тисячі людей – шляхтичі, євреї, католицьке та уніатське духовенство [2, с. 154]. Особливої гостроти конфлікт набув у прикордонній Балті 10 (21) червня 1768 р., де погром перекинувся на османську частину міста, вилившись у масове вбивство місцевих євреїв та мусульман, що спровокувало масштабну міжнародну кризу між Росією та Османською імперією.

У свідомості повсталих селян національність, релігія та соціальний статус зливалися в єдиний монолітний образ ворога [2, с. 100]. «Поляк» автоматично означав «католик» і «пан-гнобитель», а «єврей» ототожнювався з «юдеєм» та «орендарем», який експлуатував селян і обкладав податками православні храми, тоді як уніатське духовенство розглядалося як зрадники «руської віри» [4, с. 62, 63]. Таким чином, міжетнічне насильство під час Коліївщини на Поділлі мало характер тотального етносоціального вибуху, де накопичена соціальна кривда вилилася у криваву розправу над «іншими» [4, с. 120].

Під час взяття Умані 21 (10) червня 1768 р. [2, с. 105, 106], гайдамаки підірвали двері синагоги, винищивши єврейське населення, після чого вчинили розправу над поляками та уніатськими священниками безпосередньо в костелі [2, с. 107, 108]. За різними оцінками, під час погрому в Умані загинуло від 2 до кількох тисяч цивільних осіб. У Тульчині та Ладижині в середині червня жертвами розправ стали тисячі людей – шляхтичі, єврейське населення, католицькі та уніатські священники. Особливої гостроти конфлікт набув у прикордонній Балті 10 (21) червня 1768 р. [4, с. 39], де гайдамацький погром перекинувся на османську частину міста, вилившись у масове вбивство місцевих євреїв та мусульман, що згодом спровокувало масштабну міжнародну кризу.

Аналізуючи характер цього насильства в контексті міжетнічних відносин, важливо відзначити, що в свідомості повсталих селян національність, релігія та соціальний статус зливалися в єдиний монолітний образ ворога. Соціальна та майнова помста за роки кріпацтва трансформувалася в релігійне очищення краю [2, с. 8–10]. Повсталі не розмежовували етнічне походженням людини та її віросповідання: «поляк» автоматично означав «католик» і «пан-гнобитель», а «єврей» ототожнювався з «юдеєм» та «орендарем», який експлуатував селян і обкладав податками православні храми. Уніатське духовенство розглядалося як зрадники «руської віри», що підлягали знищенню. Таким чином, міжетнічне насильство під час Коліївщини на Поділлі мало характер тотального етносоціального вибуху, де накопичена десятиліттями соціальна кривда вилилася у криваву розправу над «іншими».

Фінальний етап Коліївщини став свідченням глибокої геополітичної трагедії українства, де інтереси двох імперських систем – Речі Посполитої та Російської імперії – збіглися у прагненні знищити селянський рух. На початковому етапі повстання імператриця Катерина II займала вичікувальну позицію. Російська влада використовувала гайдамаків як інструмент для послаблення Барської конфедерації, що виступала проти російського впливу в Польщі. Проте стрімке розгортання Коліївщини, захоплення ключових міст та загроза перенесення селянських заворушень на Лівобережжя й безпосередньо в межі Росії викликали паніку в Санкт-Петербурзі. Катерина II усвідомила небезпеку масштабного антифеодального вибуху і віддала наказ генералу Михайлу Кречетникову ліквідувати повстання. Придушення Коліївщини відбулося шляхом підступної військової спецоперації під Уманню у червні 1768 р. 27 червня (16 червня за ст. ст.) 1768 р. [2, с. 111] російські війська під командуванням полковника Гур'єва підійшли до табору повстанців під виглядом союзників у боротьбі проти барських конфедератів. Завоювавши довіру гайдамацьких лідерів, російські офіцери запросили Максима Залізняка, Івана Ґонту та інших ватажків на спільний бенкет, де їх підступно заарештували. Повстанський табір, у якому перебувало кілька тисяч осіб, було оточено регулярними військами, роззброєно та ліквідовано.

Каральна політика імперії чітко розділила полонених за принципом державного підданства: лівобережних козаків і запорожців судила російська влада, караючи їх батогами, тавруванням і засланням на каторгу до Сибіру (загалом заслано понад 800 осіб [2, с. 114], включаючи самого Максима Залізняка). Усіх правобережних українців, які були підданими Речі Посполитої

(близько 840–850 повстанців), передали до рук польського коронного командування для показових розправ. Епіцентром польської відплати на подільських землях стала трагічна доля сотника Івана Ґонти. Переданий російською армією коронному гетьману Ксаверію Браницькому, Ґонта зазнав нелюдських катувань. Слідство та страта відбувалися на Поділлі – у селі Серби (нині село Гонтівка Могилів-Подільського району Вінницької області) [2, с. 88–90]. Протягом кількох днів, з 10 по 13 липня 1768 р. [2, с. 88–90], лідера повстання піддавали страшним тортурам за вироком особливого військового трибуналу. З Ґонти живцем здирали смуги шкіри (кожного дня по кілька смуг), четвертували, виривали серце, і лише на третій день тортур, 13 липня, Браницький наказав відтяти йому голову. Страта Ґонти в Сербах мала глибокий символічний та залякувальний характер для всього регіону Східного Поділля. Його відтяту голову для деморалізації православного населення прибили до шибениці в Могилеві-Подільському, а чвертовані частини тіла розвезли та виставили на огляд у 14 містах [2, с. 92] Правобережжя та Поділля. Масштаби репресій проти цивільного населення Правобережжя та Поділля набули характеру етнічних та релігійних чисток, унаслідок яких загалом у краї було страчено близько 30000 селян і міщан. Село Кодня біля Житомира стало загальновідомим символом судового терору шляхти під керівництвом регіментаря Юзефа Стемпковського, де зафіксовано страту понад 3000 осіб [4, с. 7]. Проте аналогічні криваві каральні процеси, судові рішення та масові судилища охопили все Поділля. Постійні та тимчасові військово-польові суди й каральні трибунали, крім Кодні, активно засідали у таких подільських центрах, як Могилів-Подільський, Бар, Вінниця, Хмільник та Кам'янець [3, с. 143–145]. Судові рішення у цих містах виносилися за спрощеною процедурою – часто без детального слідства, виключно на основі доносів або підозр у причетності до гайдамаччини [2, с. 90]. Долі засуджених подолян були трагічними та поділялися на кілька категорій покарань:

- страта через обезголовлення та повішення. Застосовувалася найчастіше для активних учасників повстанських загонів та православних священників, які благословляли гайдамаків чи «святили ножі» [4, с. 156–159]. Лише у прикордонній Балті та її подільських околицях для заспокоєння османської влади польські та російські каральні загони показово стратили та вивезли кілька сотень повстанців;
- четвертування та саджання на палю. Цих найжорстокіших видів смертної кари зазнавали локальні подільські ватажки та організатори селянських виступів у містах Бар і Кам'янець [3, с. 144–146]. Тіла страчених тижнями не дозволяли ховати для залякування населення;
- масове каліцтво та таврування. Для пересічних селян, чия вина не була повністю доведена, або для тих, хто виявив пасивне співчуття, суди масово ухвалювали вироки про тілесні покарання [4, с. 152, 153]. Засудженим відрубували праву руку та ліву ногу, після чого залишали живими. Таке довічне каліцтво ставало публічним клеймом гайдамаччини. Іншим бранцям відрізали вуха, виривали ніздрі, шмагали канчуками (від 100 до 300 ударів) та відпускали додому, щоб вони своїм виглядом сіяли жах серед сусідів.

Каральні загони польських військ рухалися подільськими містами та селами від Дністра до Случі. Подільські дороги протягом літа-осені 1768 р.

були всіяні тисячами шибениць, колесованими та посадженими на палю тілами. Цей тотальний судовий терор мав на меті повністю зламати волю українського православного населення до опору та силовими методами відновити зруйновану етносоціальну піраміду Речі Посполитої.

Комплексний аналіз подій Коліївщини 1768 р. на теренах Поділля крізь призму міжетнічних та етносоціальних відносин засвідчує, що повстання мало характер тотального вибуху, зумовленого жорстким збігом етнічних меж із правовим, релігійним та майновим статусом населення. Військово-релігійний терор Барської конфедерації, проголошеної в подільському місті Бар 29 лютого 1768 р., остаточно знищив суспільний баланс, спровокувавши радикальну збройну відплату українського православного селянства, позбавленого базових громадянських прав. У ході червневих подій 1768 р. накопичена соціальна кривда вилилася у масштабні погроми цивільного єврейського, польського та уніатського населення під час облоги фортець в Умані, Тульчині, Ладижині та прикордонній Балті, де етнічний конфлікт набув міжнародного виміру й згодом переріс у привід для Російсько-турецької війни. Ліквідація руху стала результатом збігу геополітичних інтересів Російської імперії та Речі Посполитої, які об'єдналися задля придушення селянського виступу, що згодом трансформувалося у масштабні етнорелігійні чистки. Подальша судова географія репресій у Могилеві-Подільському, Барі, Вінниці, Хмільнику та Кам'янці, що супроводжувалася тисячами страт і масовим показовим каліцтвом православного населення, а також публічна страта сотника Івана Ґонти у селі Серби, повернули колишній політичний устрій силовими методами, залишивши глибоку й незагоєну травму в історичній пам'яті міжетнічних взаємин регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 3, т. 3 : Акты о гайдамаках (1700–1768). Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1876. 710 с.
2. Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року : хрестоматія / упоряд.: С. Ю. Монке, Т. В. Кузнець, А. І. Петренко ; М-во освіти і науки України, УДПУ ім. П. Тичини. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 213 с.
3. Шульгин Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років / передм. М. Грушевського. Львів : Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1898. 209 с. (Руська історична бібліотека ; т. XX).
4. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Нью Йорк, 1973. – 318 с. – (Бібліотека українознавства. – Ч. 41)
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVIII ст.: соціально-політична криза та суспільні рухи. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 186 с.

Софія Севастьянова

ІМПЕРСЬКІ ПОЛІТИКИ ТА МІЖЕТНІЧНА ДИНАМІКА НА ВІННИЧЧИНІ У XIX СТ.: ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКУ, ПОЛЬСЬКУ ТА ЄВРЕЙСЬКУ СПІЛЬНОТИ

Анотація. *У статті проаналізовано вплив етнічної, соціально-економічної, освітньої та конфесійної політики Російської імперії на українську, польську та єврейську спільноти Поділля у XIX ст. Особливу*

увагу приділено становищу українського селянства, обмеженням польської шляхти після повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр., а також правовим обмеженням і міському життю єврейського населення. Зроблено висновок, що імперська уніфікація змінювала міжетнічні взаємини, але не усувала повсякденних господарських і культурних контактів між громадами.

Ключові слова: *Вінниччина, Поділля, Російська імперія, українці, поляки, євреї, етнічна політика, міжетнічні відносини.*

Sofia Sevastianova

IMPERIAL POLICIES AND INTERETHNIC DYNAMICS IN VINNYTSIA REGION IN THE 19TH CENTURY: IMPACT ON UKRAINIAN, POLISH, AND JEWISH COMMUNITIES

Abstract. *The article examines the impact of the Russian Empire's ethnic, socio-economic, educational, and confessional policies on Ukrainian, Polish, and Jewish communities in Podillia during the nineteenth century. It focuses on Ukrainian peasants, restrictions imposed on the Polish nobility after the uprisings of 1830–1831 and 1863–1864, and legal constraints and urban life among the Jewish population. The article argues that imperial unification transformed interethnic relations without eliminating everyday economic and cultural contacts between communities.*

Keywords: *Vinnytsia region, Podillia, Russian Empire, Ukrainians, Poles, Jews, ethnic policy, interethnic relations.*

XIX ст. стало для Поділля добою глибоких політичних і соціальних змін. Після поділів Речі Посполитої край увійшов до Російської імперії, що прагнула підпорядкувати місцеві інституції загальноімперським правилам. Сучасна Вінницька область тоді не існувала як адміністративна одиниця: значна частина її території належала до Подільської губернії, межі якої не збігалися з нинішніми. Тому важливо поєднувати матеріали про Поділля загалом із даними про окремі міста й повіти.

Імперська політика впливала на громади нерівномірно. Українська більшість переважно жила в селах, поляки були помітними серед землевласників і католицького духовенства, а єврейські громади відігравали важливу роль у міській торгівлі та ремеслах. Водночас ці групи не були соціально однорідними, а конфесійна належність не завжди визначала етнічну ідентичність. Мета статті – охарактеризувати напрями імперської політики та її вплив на становище трьох спільнот і їхні повсякденні контакти.

Петербург прагнув забезпечити лояльність західних губерній, перебудувати управління й обмежити автономні традиції, успадковані від Речі Посполитої. Політика поєднувала уніфікацію законодавства, посилення чиновницького контролю та підтримку православних інституцій. Ю. Поліщук дослідив, що влада діяла неоднаково щодо різних спільнот – частину місцевих еліт залучали до управління, щодо інших організовували каральні заходи, зокрема після виступів проти імперії [3, с. 75–88]. Етнічність, віросповідання й соціальний статус переплітalися, впливаючи на доступ до землі, служби, освіти та релігійного життя.

Українці становили більшість населення Подільської губернії, однак не мали відповідного політичного впливу. Основу громади складали селяни, залежні від поміщицького господарства; значна частина землевласників належала до польської шляхти. Соціальна нерівність могла набувати етноконфесійного забарвлення, адже православні селяни взаємодіяли з католицькими поміщиками та єврейськими орендарями, торговцями й ремісниками. Проте ці контакти не були винятково конфліктними: торгівля, сезонна праця та взаємна господарська залежність підтримували співіснування.

Скасування кріпосного права 1861 р. стало важливим рубежем, але не забезпечило соціальної рівності. Викупні платежі та нові правила землекористування не ліквідували майнових диспропорцій; селяни й надалі залежали від землі, сезонного заробітку та ринків збуту. Залізниці, міські промисли й торгівля в другій половині століття посилювали мобільність населення, хоча зміни відбувалися повільно й нерівномірно.

Українську мову було обмежено в публічній сфері. Валуєвський циркуляр 1863 р. заборонив друк українською навчальної та релігійної літератури, а Емський акт 1876 р. розширив цензурні обмеження [1]. Народні традиції, усна культура й побутова мова зберігалися, однак їх представлення в освіті, друці та офіційних установах ускладнювалося. Українська самосвідомість підтримувалася фольклористикою, просвітницькими ініціативами й парафіяльним життям.

На початку XIX ст. польська шляхта зберігала значні земельні володіння та вплив на місцеву економіку. Влада спершу намагалася інтегрувати частину шляхти до імперського дворянства, але дрібні й безземельні шляхтичі мусили документально доводити свій статус; за відсутності підтверджень їх могли переводити до податних станів. Отже, «польське питання» стосувалося національної ідентичності, а також землеволодіння, привілеїв та соціального контролю [3, с. 140–152].

Повстання 1830–1831 рр. посилило підозру уряду до польських еліт, а Січневе повстання 1863–1864 рр. спричинило нові репресивні заходи. На Поділлі повстанський рух мав обмежені можливості, а ставлення селян було неоднозначним: на нього впливали конфлікти з поміщиками, побоювання повернення порядків Речі Посполитої та імперська агітація. Адміністрація намагалася залучити українських селян на свій бік, використовуючи земельні й соціальні питання в політичних цілях [4, с. 90–95].

Після повстання влада посилила перевірку шляхетського походження та обмежила польський вплив в адміністрації, освіті й католицьких інституціях. Русифікація не знищила польського культурного життя: маєтки, костели, родинні мережі й благодійні практики підтримували мову та пам'ять. Польське середовище також було неоднорідним – інтереси великих землевласників, збіднілої шляхти, службовців і ремісників відрізнялися.

Єврейське населення Поділля підпадало під спеціальний правовий режим, зокрема «смугу осілості», яка обмежувала місця проживання й професійні можливості. Влада регулювала пересування, торгівлю та ремесла, встановлювала окремі податкові вимоги й втручалася в релігійне життя. Це

створювало нерівні умови порівняно з іншими підданими та впливало на розселення й професійні стратегії [3, с. 161–177].

Містечка Поділля були осередками єврейського громадського й релігійного життя: синагоги, благодійні товариства та традиційна освіта підтримували колективну ідентичність. Євреї працювали не лише в торгівлі, а й у ремеслах, підприємництві, оренді та найманій праці. Їхні господарські зв'язки з українськими селами й польськими маєтками були взаємними: ринки поєднували виробників, посередників і споживачів. В. Кононенко підкреслює демографічну та соціально-економічну вагу єврейських громад Поділля, зокрема Вінниці [2, с. 71–75].

Перепис 1897 р. зафіксував 369306 мешканців Подільської губернії, які назвали єврейську мову рідною, – близько 12,2 % населення; у містах частка євреїв була значно вищою, ніж у селах [3, с. 121–123]. Оскільки перепис спирався на тогочасні категорії мови й етнічності, дані потребують обережного тлумачення. Водночас вони засвідчують центральне місце єврейських громад у міському житті Поділля.

Освіта була ще одним полем взаємодії імперської політики та внутрішнього розвитку єврейських громад. У другій половині XIX ст. на Поділлі діяли державні, приватні й конфесійні навчальні заклади, але доступ до гімназій та вищої освіти залишався обмеженим. Циркуляр 1887 р. запровадив відсоткові норми прийому єврейських учнів: 10% у межах смуги осілості, 5% поза нею та 3% у столицях [3, с. 251–252]. Такі правила не лише звужували освітні перспективи, а й заохочували громади шукати альтернативні шляхи навчання, підтримувати приватні школи та благодійні ініціативи. Зміни освітніх практик свідчили про внутрішню неоднорідність єврейського середовища: традиційна релігійна освіта співіснувала з прагненням частини родин отримати світські знання, професійну кваліфікацію та ширші можливості соціальної мобільності.

Повсякденні контакти відбувалися в торгівлі, ремеслах, оренді, на ярмарках і в міських просторах. Їх визначали не лише культурні відмінності, а й нерівний доступ до землі, освіти, правового захисту та адміністративних посад. Влада могла посилювати розмежування за вірою, походженням і станом. Суперечності між польськими землевласниками та селянами, а також антиєврейські стереотипи перетворювали частину соціально-економічної конкуренції на міжетнічну напругу.

Історію Вінниччини не можна зводити лише до дискримінації й конфліктів. Співіснування породжувало мовні контакти, культурні запозичення, спільні господарські практики та локальну взаємодопомогу. Прагматична взаємодія могла поєднуватися зі збереженням окремої релігійної та культурної ідентичності, а соціальна мобільність робила межі між громадами менш однозначними.

У XIX ст. імперська політика істотно формувала міжетнічну динаміку Поділля та територій сучасної Вінниччини. Вона обмежувала культурні й освітні можливості українців, звужувала автономію польських еліт і встановлювала спеціальні правові обмеження для євреїв. Наслідки залежали також від майнового стану, місця проживання, професії та конфесії.

Українська більшість зберігала локальні традиції за обмежених можливостей їх публічного розвитку; польська громада втрачала частину станових привілеїв; єврейські спільноти залишалися важливою частиною міської економіки й релігійного життя. Міжетнічні відносини поєднували нерівність із взаємозалежністю. Саме це поєднання пояснює складність історичного досвіду Вінниччини в XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Климчук М. М. Валуєвський циркуляр. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. URL: https://resource.history.org.ua/?termin=Valuievskyj_tsyrkuliar (дата звернення: 16.10.2026).
2. Кононенко В. В. Єврейські громади Поділля у XV – першій половині XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. С. 71–75.
3. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
4. Соф'як Н. Польський визвольний рух на Поділлі в 1863–1864 рр. *Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2018. Т. 31. С. 87–97. DOI: https://doi.org/10.15330/gal.31.87-97.

Анастасія Кравець, Яна Трофімова

ЄВРЕЙСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ВІННИЦІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. *У статті проаналізовано єврейське підприємництво в економічному житті Вінниці наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема торгівельну та виробничу активність. Розглянуто центри праці та проживання єврейської громади. Досліджено діяльність окремих родин єврейського походження, які зробили внесок у розвиток Вінниці. Встановлено частку зайнятості євреїв в окремих галузях промисловості. Зроблено висновок, що діяльність єврейської спільноти неабияк вплинула на розвиток економіки та підприємництва попри обмеження та історичні потрясіння, які на той час визначали умови діяльності єврейських підприємців.*

Ключові слова: *єврейська громада, економічне середовище, підприємництво, торгівля, Вінниця.*

Anastasia Kravets, Yana Trofimova

JEWISH ENTREPRENEURSHIP IN THE ECONOMIC LIFE OF VINNYTSIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Abstract. *This article analyses Jewish entrepreneurship in the economic life of Vinnytsia in the late 19th and early 20th centuries, in particular commercial and manufacturing activities. It examines the centres of work and residence of the Jewish community. The article investigates the activities of individual families of Jewish origin who contributed to the development of Vinnytsia. The share of Jewish employment in specific industrial sectors has been determined. It is concluded that the activities of the Jewish community had a significant impact on the development*

of the economy and entrepreneurship, despite the restrictions and historical upheavals that defined the conditions under which Jewish entrepreneurs operated at that time.

Keywords: *Jewish community, economic environment, entrepreneurship, trade, Vinnytsia.*

Єврейське населення було важливою складовою етнічного та соціально-економічного середовища Вінниці. Наприкінці XIX ст, за даними Всеросійського перепису населення 1897 року, у місті проживало 11689 євреїв із загальної кількості 30563 особи [6, с. 19]. Єврейське населення перебувало в умовах законодавчих обмежень, які стосувалися, зокрема, місця проживання, освіти, доступу до окремих професій та можливостей економічної діяльності. Водночас єврейська громада була активно залучена до економічного життя регіону. Основними сферами занять були торгівля, ремесла, оборонна промисловість тощо.

За зайнятістю єврейського населення Подільської губернії, найбільшу частку становили торгівля (49,8%), обробна промисловість (28,2%), непромислові заняття (16,9%), землеробство (2,2%) та інші заняття (2,9%) [6, с. XI].

Торгівля та промислова діяльність посідали важливе місце в економічному житті єврейського населення Подільської губернії. Ще наприкінці XVIII ст. у місті починає формуватися окремий ремісничий квартал під назвою «Єрусалимка». Він поділявся на дві частини: нижню та верхню. У нижній Єрусалимці жили здебільшого бідні євреї, а у верхній – багатші [7, с. 301]. Важливим є те, що саме у ці роки Вінниця дуже приваблювала єврейське населення своїми економічними можливостями, оскільки була одним із помітних торгівельних центрів у регіоні. Серце Єрусалимки було на місці сучасної площі перед Вінницьким апеляційним судом. Тут, на давньому ринку розташовувались заїзди, які були водночас будинком господаря, шинком, магазином, готелем і паркувальним місцем для гужового транспорту. Сам ринок був у формі неправильного трикутника. На базарі були: атлас, бархат, тафта, панчохи, рукавички, хустки, ситець, муслін, батисти, скатертини, серветки, рукавички шерстяні та всіляких кольорів сукно, та інші матерії. У дерев'яних лавках: бакалія, цукор, кава, чай, риба, ікра, та інше. Тобто, ринок Єрусалимки була своєрідним бізнес-центром Вінниці [1].

Одним із напрямів підприємницької діяльності єврейського населення Вінниці наприкінці XIX – на початку XX ст. було володіння нерухомістю та спорудження прибуткових будинків. Такі об'єкти могли використовуватися для здавання приміщень в оренду, що давало власникам можливість отримувати регулярний дохід. Прикладом підприємців, діяльність яких була пов'язана з міською нерухомістю, є брати Гельблу. Відомості про майнову діяльність братів Гельблу містяться в архівних описах Державного архіву Вінницької області, зокрема в документах, пов'язаних із нерухомим майном та операціями із землею. 4 вересня 1918 року міщанином Гельблу І. З. було продано нерухоме майно у м. Вінниця Єлісєєву М. С. [3, арк.13]. Таких продажів, купівель та застав братами Гельблу за 1918-1919 рр. зафіксовано 11. Це свідчить про

участь братів у майнових відносинах Вінниці, зокрема в розпорядженні земельними ділянками та нерухомістю.

Окрему увагу привертає участь братів Гельблу в забудові міста. У 1914 році на замовлення братами Гельблу у архітектора Артинова було збудовано прибутковий будинок на вулиці Соборна 95 [5, с. 147-148]. Цей приклад засвідчує, що діяльність братів була пов'язана не лише з володінням землею, а й з організацією будівництва міської нерухомості. Отже, діяльність братів Гельблу можна розглядати як приклад підприємництва, заснованого на володінні та використанні нерухомого майна. Земельні операції й будівництво будинків були складовими економічного життя міста, а сама нерухомість могла виступати як об'єкт інвестування та джерело доходу.

Іншим важливим напрямом підприємництва поза торгівлею було виробництво будівельних матеріалів. У другій половині XIX – на початку XX століття цегельне виробництво у Вінниці поступово оформилося в окрему галузь міської промисловості. Його розвиток був пов'язаний із потребами забудови та попитом на будівельну цеглу. Серед підприємців, була велика єврейська родина Мар'яновських. Все почалося з Шіма Мар'яновських, чия цегельня розташовувалася на Дубовецькій Слободі. За статистикою 1894 року, підприємство щорічно виготовляло близько 200 тисяч цеглин, мало річний дохід у 2 тисячі рублів і забезпечувало роботою 10 осіб. У 1903 р. річний дохід становив 8 тисяч рублів, а кількість робітників – 29 осіб. Пізніше цю справу Шіми продовжать його сини Ісаак та Мордко Мар'яновських, вони модернізують завод і на 1912 рік він буде мати річний дохід 18,635 тис. рублів та 25 робітників, а також буде оснащений печами системи Гофмана [2, с.18]. Таке обладнання було призначене для випалювання значних партій цегли й належало до технологічних нововведень у виробництві будівельної кераміки. На відміну від торгівлі, що передбачала обмін товарами та їх реалізацію, цегельне виробництво було пов'язане з організацією виробничого процесу, використанням обладнання та залученням найманої праці. Це дає підстави розглядати діяльність Мар'яновських як важливий приклад єврейського підприємництва у промисловому житті Вінниці на межі XIX–XX століть.

Відомим підприємцем Вінниці на зламі століть був єврей Мойсей Флігельтуб. Разом із родиною він прибув до Вінниці з Вапнярки приблизно у 1900 році. Спочатку він винаймав квартиру на другому поверсі прибуткового будинку, що належав братам Гельблу, а згодом придбав це помешкання. Пізніше він використав вигідне розташування будинку для розвитку власної справи й відкрив на першому поверсі магазин. Мойсей займався оптовою торгівлею так званими «колоніальними» товарами – чаєм, кавою, спеціями та іншими привізними продуктами. Про успішність його бізнесу свідчить той факт, що він певний період постачав товари до імператорського двору в Санкт-Петербурзі. Через обмеження для євреїв у Російській імперії у травні 1902 року прийняв православ'я у Спасо-Преображенському кафедральному соборі та взяв ім'я Матвій Заваркін [7].

Підприємницька діяльність Заваркіна поступово розширювалася. У місцевих історичних публікаціях його родину характеризують як одну з найзаможніших у Вінниці напередодні революційних подій 1917–1918 років. Революційні події та політичні зміни стали переломним моментом в історії

родини. Після 1917 року становище підприємців змінилося, а родина Заваркіних згодом залишила Вінницю. Спочатку вони виїхали до Парижа, а 1922 року – до США. Історія Мойсея Флігельтуба (Матвія Заваркіна) є прикладом розвитку єврейського підприємництва у Вінниці на початку XX століття [4].

Підсумовуючи, єврейське населення відігравало дійсно важливу роль у соціально-економічному житті та розвитку Вінниці наприкінці XIX – початку XX століття. Єврейська спільнота брала активну участь у промисловості, ремісництві, торгівлі та підприємництві навіть попри велику кількість законодавчих обмежень стосовно місця проживання, належної освіти, роботи тощо. Єврейські підприємці зробили великий внесок в розбудову та економічний розвиток Вінниці. Вагоме значення мав квартал «Єрусалимка», який з часом перетворився на впізнаваний торговельно-ремісничий центр, різноманітність товарів якого вказувала й на торгівельні зв'язки.

Окремий розгляд діяльності підприємницьких родин демонструє особливості економічного життя Вінниці досліджуваного періоду. Діяльність братів Гельблу, а саме купівля, продаж, застава майна та спорудження прибуткового будинку, який використовувався як джерело доходу та інвестування, свідчать про те, що єврейське населення не зупинялося лише на традиційній торгівлі, а охоплювало й будівництво інфраструктурних об'єктів. Як приклад промислового виробництва наведено цегельну родини Мар'яновських. Поступовий розвиток, розширення та збільшення доходів підприємства показують попит на продукцію та значення цегельної промисловості для забезпечення будівельних потреб Вінниці. Не менш показовою є історія Мойсея Флігельтуба (Матвія Заваркіна), який знайшов можливості успішної торгівлі в умовах міського економічного середовища.

Діяльність єврейських підприємців охоплювала різні сфери – від торгівлі та ремесел до будівництва й нерухомості. Дослідження їхньої діяльності дає змогу осмислити роль єврейської громади в історії Вінниці, глибше дізнатися про її внесок у формування міського економічного середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаращук А. Єврейський квартал у Вінниці: історія Єрусалимки / Вінниця.info. – 2025. – 5 верес. – URL: https://vinnitsa.info/article/yevreyskyy-kvartal-u-vinnytsi-istoriya-yerusalymky (дата звернення: 18.10.2026).

2. Грабовська О.В. Технологія цегельного виробництва Вінниці XVI – початку XX ст.// Питання історії науки і техніки. 2017. № 1. 11-21 с.
URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f7508385-bb53-4468-882b-fb8b0c6742d9/content

3. Державний архів Вінницької області. Ф. 328 : Двораковський В. А. – нотаріус м. Вінниці, Подільської губернії, оп. 2 (1918–1919 рр.), спр.104. – 25 арк. URL: https://davio.gov.ua/funds/d/d328-2.pdf (дата звернення: 18.10.2026).

4. Мніх А. Вінниця атмосфера : місце, де «живе» єврейське щастя / Вінниця.info. – 2019. - 26 жовт. – URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2806115-vinnica-atmosferna-misce-de-zive-evrejske-sasta.html?utm_source=chatgpt.com

5. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / ред. кол. тому: Ю. А. Зінько (гол. ред.) [та ін.] ; упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. – Вінниця : Видавництво, 2016. – 224 с. URL: https://resource.history.org.ua/cgi-

bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013825.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 18.10.2026).
6. Перший загальний перепис населення Російської імперії, 1897 р. Т. 32 : Подільська губернія / під ред. Н. А. Тройницького ; вид. Центр. Стат. Ком. М-ва Внутр. Справ. – Санкт-Петербург : Слово, 1904. – [б. с.]. – URL: https://history.org.ua/LiberUA/perepys32_1904/perepys32_1904.pdf
(дата звернення: 18.10.2026).
7. Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age of the Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. – Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2014. – 448 p.

Максим Іваськo

МІЖЕТНІЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. *У статті досліджуються міжетнічні та конфесійні взаємини на Вінниччині в XIX – на початку XX ст. крізь призму демографічних змін, урбанізації, освіти, торгівлі та розвитку міського середовища. Особливу увагу приділено перетину етнічної та конфесійної ідентичності.*

Ключові слова: *Вінниччина, Поділля, модернізація, етнічні громади, конфесійні відносини, євреї, поляки, українці.*

Maksym Ivasko

INTERETHNIC AND CONFESSIONAL RELATIONS IN VINNYTSIA REGION DURING THE MODERNIZATION PERIOD: DEMOGRAPHIC AND SOCIO-CULTURAL ASPECTS

Abstract. *The article examines interethnic and confessional relations in Vinnytsia region in the nineteenth and early twentieth centuries through demographic change, urbanization, education, trade, and urban development. Particular attention is paid to the intersection of ethnic and religious identities.*

Keywords: *Vinnytsia region, Podillia, modernization, ethnic communities, confessional relations, Jews, Poles, Ukrainians.*

Міжетнічні та конфесійні взаємини на Вінниччині в XIX – на початку XX ст. формувалися під впливом глибоких адміністративних, економічних і соціокультурних змін. Після включення Поділля до складу Російської імперії край увійшов до нової системи управління, а в другій половині XIX ст. модернізаційні процеси – скасування кріпацтва, розвиток ринку, урбанізація, залізничне будівництво, розширення освіти – істотно змінили умови повсякденного життя. Для Вінниччини це було особливо помітно у містах і містечках, де контакти різних етнічних та релігійних громад були постійними.

Під Вінниччиною в роботі розуміється передусім територія історичного Вінницького та Брацлавського повітів Подільської губернії, а також пов'язані з ними міські осередки. Метою статті є визначення демографічних передумов міжетнічних і конфесійних взаємин та з'ясування їхнього соціально-культурного змісту в умовах модернізації. Основу дослідження становлять матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., статистичні праці В. Гульдмана, де зафіксовано етноконфесійну структуру

краю [3, с. 92–98], а також регіональні дослідження історії Вінниці, єврейської освіти та римо-католицької церкви [1–8].

Аналіз міжетнічних і конфесійних взаємин поєднує демографічні показники, дані про міську соціальну структуру та відомості про освіту й діяльність громад. Такий підхід дає змогу не ототожнювати автоматично етнічність і конфесію та враховувати особливості модерного міста як простору постійної взаємодії. Для Вінниччини це особливо важливо, оскільки українська демографічна більшість співіснувала зі значними єврейською, польською та російською групами, а модернізація посилювала мобільність, професійні контакти й роль міських інституцій [1, с. 44–51; 2, с. 124–142; 6, с. 3].

У XIX ст. Подільська губернія зберігала переважно український демографічний характер. За переписом 1897 р. українці становили 80,9% населення губернії, росіяни – 3,3 %, поляки – 2,3 %, тоді як єврейське населення, хоча й не було найбільш численним загалом, займало особливе місце в міському та містечковому середовищі [1, с. 44; 2, с. 3]. Статистичний опис В. Гульдмана також фіксував етноконфесійну строкатість краю та її виразні міські прояви [3, с. 92–98].

Найвиразніше це видно на прикладі Вінниці. У 1897 р. місто налічувало 30563 жителі. Рідною мовою українську назвали 10862 особи, єврейську – 11456, російську – 5206, польську – 2173 [6, с. 3]. Вінниця, таким чином, була багатомовним містом, у якому жодна з основних груп не могла розглядатися поза постійною взаємодією з іншими. Водночас сільський простір Вінницького повіту був значно однорідніший: українську мову рідною назвали 74,4% його населення, єврейську – 12,4%, російську – 7,1%, польську – 5,1% [6, с. 3].

Особливу роль відігравала єврейська громада. Подільська губернія входила до смуги осілості, а тому стала одним із регіонів компактного проживання єврейського населення. За узагальненням сучасної історіографії, його чисельність зросла від приблизно 177 тис. осіб у 1849 р. до 370612 у 1897 р.; при цьому в сільських поселеннях частка євреїв становила близько 2,4%, у містечках – 44,2%, у містах – 46,4% [1, с. 45–46]. Для Вінницького та Брацлавського повітів така концентрація означала постійне включення єврейської громади в торгівлю, ремесло та локальний ринок.

Модернізація посилювала інтенсивність міжетнічної взаємодії. Розвиток залізничного сполучення у 1870-х рр. сприяв перетворенню Вінниці на важливий торговельно-транспортний центр. Зростання міста супроводжувалося розширенням торговельної мережі, ремісничого виробництва, освітніх і культурних установ. Вінниця поступово включалася до ширших регіональних економічних зв'язків [5, с. 156–177]. Торгівля та ремесла створювали щоденний простір практичних контактів між мешканцями різного походження. Дослідження міської модернізації показують, що наприкінці XIX ст. міста переходили від традиційної до складнішої соціальної структури, а професійні й соціальні межі ставали рухомішими [2, с. 124–142]. Для Вінниччини це означало зростання мобільності та комунікації, але не усувало конкуренції, нерівності прав і адміністративного контролю.

Конфесійна карта Поділля була не менш складною, ніж етнічна. Поряд із православною більшістю існували численні юдейські, римо-католицькі, старообрядницькі та менші протестантські громади [1, с. 44]. Для Вінниччини

особливе значення мали православ'я, юдаїзм і римо-католицизм. Конфесійні установи – церкви, костьоли, синагоги, молитовні будинки, школи – не лише виконували культові функції, а й підтримували внутрішню солідарність громад.

Після переходу Поділля до Російської імперії римо-католицька церква опинилася під посиленим адміністративним контролем. Самодержавство пов'язувало католицькі інституції з польським культурним впливом, а після повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. прагнуло скоротити суспільні позиції католицького духовенства. Дослідження Е. Зваричук показує, що обмеження торкалися майнової, організаційної та просвітницької діяльності римо-католицької церкви [4, с. 155–157].

Разом із тим етнічність і конфесійність не були тотожними. За матеріалами перепису 1897 р. у Подільській губернії нараховувалося 262738 римо-католиків, тоді як польську мову рідною назвали 69156 осіб – лише 26,3% від кількості католиків [7, с. 374–375]. Це свідчить про значну групу католиків непольського походження, у тому числі українськомовних. Отже, католик не є автоматично поляком, не відображала всієї складності етноконфесійної структури регіону.

Освіта була одним із головних механізмів модернізації та водночас полем культурної взаємодії. Для єврейської громади вона поєднувала пристосування до нових соціальних умов із збереженням ідентичності. У 1877 р. у Вінниці відкрили двокласне початкове єврейське училище, де навчалося 134 хлопчики; наприкінці XIX ст. діяли й жіночі освітні ініціативи [1, с. 47–51; 8, с. 16–18].

Освітні, торговельні та громадські установи формували позарелігійні простори взаємодії. Вони сприяли професійним контактам і соціальній мобільності, водночас залишаючи місце для культурного самозбереження окремих громад. Отже, модернізація змінювала не тільки економічне життя Вінниці, а й повсякденні форми співіснування її мешканців.

Міжетнічні та конфесійні взаємини на Вінниччині в період модернізації були складною системою співпраці, конкуренції та взаємної адаптації. Демографічно регіон залишався переважно українським, але міста й містечка формували значно строкатіший простір. Вінниця наприкінці XIX ст. являла собою багатомовний міський центр із великою українською, єврейською, російською та польською присутністю [6, с. 3].

Модернізаційні зміни – залізниця, урбанізація, торгівля, освіта, професійна мобільність – підвищили інтенсивність повсякденних контактів між громадами. Єврейська спільнота відігравала помітну роль у міській торгівлі, ремеслах та освітній діяльності, польсько-католицьке середовище зберігало власні культурні інституції, а українське населення становило демографічну основу краю. Конфесійна належність при цьому не збігалася автоматично з етнічною, що особливо виразно простежується на прикладі католиків Поділля [1, с. 44–51; 7, с. 374–375].

Отже, модернізація не знищила етноконфесійну специфіку Вінниччини, а змінила способи її прояву. Традиційні громади дедалі активніше включалися в ринкові, освітні та міські мережі, а міжетнічні контакти ставали невід'ємною частиною соціокультурного розвитку регіону. Саме в цьому поєднанні

збереження ідентичностей та розширення взаємодії сформувалася специфіка модерного Вінницького середовища кінця XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богатчук С. С., Ігнатова О. М. Освіта єврейського населення Поділля у XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2026. Вип. 56. С. 42–54.
2. Водотика Т. С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 124–142.
3. Гульдман В. К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Подольский губернский статистический комитет, 1889. 514 с.
4. Зваричук Е. О. Становище Римо-Католицької церкви на Поділлі в першій половині XIX століття. *Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки*. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 155–157.
5. Вінниця. Історичний нарис / О. В. Зінько, Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний та ін. ; за ред. А. М. Подолинного. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXXII: Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Слово, 1904. 285 с.
7. Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2. С. 348–414.
8. Тростогон М. Початкова єврейська освіта у Вінниці в кінці XIX – на початку XX ст. *Матеріали другої історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне»*. Вінниця, 1994. С. 16–18.

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Лариса Семенко

УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація. *У статті досліджується історія поширення Універсалів – основних законодавчих документів Української Центральної Ради на Поділлі та надходження їх до фондової збірки Вінницького обласного краєзнавчого музею.*

Ключові слова: *Універсали, Центральна Рада, УНР, автономія, незалежність, музей.*

Larysa Semenko

THE UNIVERSALS OF THE UKRAINIAN CENTRAL RADA IN THE COLLECTIONS OF THE VINNYTSIA REGIONAL MUSEUM OF LOCAL HISTORY, HERITAGE AND NATURE

Abstract*. The article examines the history of the dissemination of the Universals – the primary legislative documents of the Ukrainian Central Rada – in the Podillia region, as well as their acquisition by the collection of the Vinnytsia Regional Museum of Local History, Heritage and Nature.*

Keywords*: Universals, Central Rada, UNR, autonomy, independence, museum.*

У фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею (ВОКМ) зберігається цілий комплекс матеріалів, пов'язаних із Українською революцією 1917–1921 рр., серед яких особливе місце посідають доленосні документи доби Визвольних змагань – Універсали Центральної Ради (ЦР).

Із чотирьох історичних державно-політичних актів, які визначили етапи відродження української державності у 1917–1918 рр., у музейній збірці знаходиться три Універсали: I, III та IV. Всі вони надійшли до музею за роки Незалежності із приватних колекцій. І Універсал у вигляді листівки, III та IV – опубліковані на сторінках тодішньої періодики.

До ВОКМ листівка з І Універсалом потрапила у жовтні 2006 р., її подарував відомий вінницький колекціонер Світозар Мальований. З того часу оцифрований унікальний документ експонується в 11-й залі музею, а оригінал зберігається у сховищі [1]. У січні-березні 2018 р. артефакт історії Української революції 1917-1921 рр. був представлений на широкий загал – експонувався на міжнародній виставці «Українське коло: до сторіччя Визвольних змагань 1917–1921» у Музеї історії міста Києва.

І Універсал Центральної Ради (повна назва – «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого») було прийнято 23 червня (за новим стилем) 1917 р. Комітетом ЦР та зачитано під час закриття II Всеукраїнського військового з'їзду. 25 червня у Києві, на

Софіївському майдані, відбулися молебень та офіційні урочистості. Про перебіг подій того дня залишив спогади Дмитро Дорошенко.

«…вийшли на вулицю, де президія прийняла парад І Українського полку, який вишикувався перед Народним Домом і далі всі рушили на Софіївську площу. Тут їх зустріло духовенство. Коло пам'ятника Богдану Хмельницькому відбулося віче. Священник Українського полку сказав промову. З дзвіниць Софіївського собору і Михайлівського монастиря загули дзвони. Духовенство відправило молебень, і діякон проголосив многоліття українському правительству, війську та його старшинам. Члени Ц. Ради аж з кількох імпровізованих трибун вичитували Універсал, закінчуючи читання проголошенням «слави» українському народові і його Ц. Раді». Закінчилася маніфестація співом шевченкового «Заповіту», який усі вислухали на вколішках» [7, с. 92].

Автором І Універсалу (як і більшості законодавчих актів ЦР) був відомий громадсько-політичний діяч, письменник Володимир Винниченко, чия творча спадщина належить до золотого фонду української літератури [12]. Документ став відповіддю Тимчасовому уряду Росії за небажання надати автономію Україні, про яку було прийняте рішення на Першому всеукраїнському військовому з'їзді (18–21 травня 1917) у Києві.

І Універсал проголосив автономію України у складі перебудованої демократичної Росії. Його оприлюднення відновило процес державотворення й було важливим кроком до побудови модерної незалежної України. Документ став першим самостійним актом УЦР, який заявляв про будівництво України на автономних засадах незалежно від політики Тимчасового уряду. Згідно з його рішенням «народ український має сам порядкувати своїм життям» для чого необхідне скликання Всенародних Українських зборів (сойму) шляхом рівного, прямого, таємного голосування. Вказувалося на необхідність досягнення угоди з демократіями всіх національностей для спільної праці з розбудови автономної України [1].

Офіційний текст Універсалу надрукували у Києві, і перші примірники роздали делегатам ІІ-го військового з'їзду, решту розіслали по всій Україні. Голова ЦР Михайло Грушевський згадував, що дуже швидко Універсал проголосили «на повітових, волостних і городських зібраннях, на площах і по церквах, роздавано людям і розліплювано на видних місцях» [5, с. 11].

У Вінниці історичний документ було надруковано у друкарні Йосипа Файнгольда, яка містилася у підвалі будинку на розі вулиць Слинька й Верхньогромадянська (нині вулиці Симона Петлюри і Визволення). 100 тисяч листівок із текстом І Універсалу було розіслано по місцевих повітах. Правда, у назві було допущено помилку: замість «УНІВЕРСАЛ» було надруковано «УНИВЕРСАЛ» [1]. До речі, подібні хибодруки зустрічалися і в інших містах.

Вінницька друкарня Йосипа Файнгольда мала старе устаткування, невеличку кількість робітників, займалася в основному акцидентними роботами (друкувала плакати, листівки, оголошення, бланки, конторські книги, конверти). Зрідка друкувала і брошури. До послуг друкарні звертався й уряд Директорії, під час перебування у Вінниці. З приходом більшовиків, наприкінці 1920 р., в наслідок політики націоналізації друкарня була закрита [10].

Документ справив величезне враження на суспільство. З місць йшли сотні телеграм, в яких висловлювалися солідарність з Центральною Радою і запевненням у щирій підтримці. Іншою була реакція на універсал з боку Тимчасового уряду. Тодішні російські влада, преса звинуватили українців у «зраді», «сепаратизмі», «прориві фронту». Державно-політичний діяч Ісаак Мазепа зазначав: «Коли Центральна Рада оголосила свій Перший Універсал, всі російські партії, як соціялістичні, так і несоціялістичні, накинулися на Ц. Раду, обвинувачуючи її в «шовінізмі» та в «сепаратизмі» [9, с. 33].

Декілька днів потому, 28 червня, на закритому засіданні Комітету ЦР була прийнята постанова про створення першого українського уряду під назвою «Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради». До першого складу увійшло 9 осіб, серед них більшість (п'ятеро) становили представники Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП, соціал-демократи), двоє були від Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, есери), один від Української партії соціал-федералістів (УПСФ, соціал-федералісти), один – безпартійний, зокрема: Володимир Винниченко (соціал-демократ) – Голова Генерального секретаріату й Генеральний секретар внутрішніх справ, Павло Христюк (соціал-революціонер) – Генеральний писар, Христофор Барановський (безпартійний) – Генеральний секретар фінансів, Сергій Єфремов (соціал-федераліст) – Генеральний секретар міжнаціональних справ, Симон Петлюра (соціал демократ) – Генеральний секретар військових справ, Борис Мартос (соціал-демократ) – Генеральний секретар земельних справ, Валентин Садовський (соціал-демократ) – Генеральний секретар судових справ, Іван Стешенко (соціал-демократ) – Генеральний секретар освіти, Микола Стасюк (соціал-революціонер) – Генеральний секретар харчових справ [7, с. 95].

На Поділлі в цей час продовжував наростати український національний рух. Створена ще в перших числах травня 1917 р. Подільська губернська Українська Рада підтримала національно-територіальну автономію України та вибори до Установчих зборів [6, арк. 1]. Всі законодавчі акти ЦР оприлюднювала газета «Подільська Воля»[1] – друкований орган Подільської губернської ради на чолі з відомим громадським діячем, письменником Дмитром Марковичем. Це був один із перших українських часописів – «соціально-політичний та кооперативно-економічний щотижневик» у Вінниці, видання якого здійснювало місцеве товариство «Воля». У редагуванні «Подільської Волі» взяли участь Дмитро Маркович, Микола Литвицький, Юхим Щириця, Никифір Григоріїв. Редакційний комітет очолили Григорій Шиянов, Дмитро Зосімато, Володимир Дудич [8, с. 103]. Вже в першому номері часопису, який вийшов 5 травня 1917 р., редакція зазначала, що газета повинна «ширити серед народу високі ідеали волі, рівності і братерства, а також добиватись автономії України» [11, с. 169].

На шпальтах «Подільської Волі» побачили світ Універсали Центральної Ради, відозви Генерального Секретаріату та інформація про місцеве

[1]: Редакція газети «Подільська воля» знаходилася за адресою: Вінниця, Миколаївський проспект (нині вул. Соборна), 70. Тиражувала газету Друкарня спадкоємців Р. Б. Шера.

українське громадське життя. Завдяки часопису кооператорів на Поділлі у травні 1917 р. розгорнувся благодійний збір коштів на користь ЦР та Національного Українського фонду [8, с. 104]. Доброчинність подолян випереджала на місяць одну із тез І Універсалу про запровадження «особливого податку на рідну справу», що мав надходити до бюджету ЦР[1].

23 червня Подільська губернська українська рада у помешканні місцевого товариства «Просвіта» провела зібрання з приводу розповсюдження тексту І Універсалу на Поділлі [8, с. 109]. Згодом Вінницька «Просвіта» звернулася з емоційною відозвою до всіх «Просвіт» на Поділлі, яка і сьогодні не втратила своєї актуальності:

«Велику і відвічальну (відповідальну – Авт.) роботу перед нашими нащадками дано нам «Універсалом Центральної Української Ради». Праця має бути напружена без спочинку; не жалувати нам ні рук, ні здоровля, ні майна і гасло наше «Все для України» повинно бути у кожного не тільки на устах, але і на ділі. Но всяка праця може бути тільки тоді користна, коли будем з'єднані – без єднання нічого не вдіємо. Треба нам викорінити з себе ту хворобу наших прадідів – розпилення, роздрібнення, а в гурті не страшний жодний ворог. Подільська губернія йде в хвості других українських губерній, бо в правді «Просвіт» є коло 120, а з'єднаних всего 10-15. Цього не повинно бути, жодної корости не буде, коли кожне село і Товариство буде робити по-своєму, часом всупереч нашій загальній справі. Винницька «Просвіта» робить приготовлення на губернський з'їзд всіх «Просвіт» Поділля, де будуть обговорені дуже важні питання на теперішній час. Тож просимо всіх «Просвіт» Поділля – вступайте в члени Винницької «Просвіти» (членський взнос від 3 крб річно), подавайте свої точні адреси, справдання своєї роботи, стан Товариства. Звертаємось з гарячим закликом до всієї інтелігенції Поділля на селі, передовсім до учительства і духовенства, негайно організувати всюди, по селах і містечках «Просвіти», котрі мають дійсно вивести наш народ на дорогу свідомости.

Всякі вказівки, поради, допомоги дає Винницька «Просвіта» безплатно» [4, с. 6].

Всього продовж 1917 р. вийшло 25 номерів часопису «Подільська Воля». Лише три номери (№ 22-24) зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею, а № 18, 19, 20, 25 – у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Як і листівку з І Універсалом, декілька примірників газети місцевих кооператорів, подарував музею у тому ж 2006 р. Святослав Мальований.

Серед рідкісних номерів «Подільської волі», що потрапили до музейної збірки, є часопис від 15 листопада 1917 р. (№ 23), на 1-2 сторінках якого оприлюднено ІІІ Універсал ЦР. Сама газета зберігається у фондах, а для відвідувачів зроблено якісний скан і розміщено на стенді «Центральна Рада на Поділлі» в залі «Поділля в роки Української революції 1917–1921 рр.»

На першій сторінці «Подільської волі», вгорі, розмістили великими літерами заголовок-гасло «Нехай живе Українська народня республіка в Російській федерації республік», під ним текст ІІІ Універсалу, офіційно оприлюднений 20 листопада (7 листопада за ст. ст.) 1917 р. Ключовою тезою чергового законодавчого акта ЦР стало проголошення Української Народної

Республіки (УНР). У тексті жирним шрифтом виділені дві тези: **«Однині Україна стає Українською Народньою Республікою»** та **«Однині на землі республіки Української смертна кара касується».** Назва документу подається «Універсал Української Центральної Ради» (без вказівки, що це ІІІ Універсал) [2].

30 листопада (17 листопада за ст. ст.) 1917 р. в приміщенні Вінницького міського театру відкрилися урочисті збори з нагоди прийняття ІІІ Універсалу. Головуючі І. Слуцький, Дмитро Маркович, Володимир Дудич у своїх промовах високо оцінили історичне значення чергового правового документа, виголосили здравниці УНР і під звуки мелодій «Ще не вмерла Україна» та «Марсельєза» закрили збори. 4 грудня (21 листопада за ст. ст.) у театрі та в центрі міста відбулася урочиста багатотисячна маніфестація з молебнем, національними прапорами на підтримку Української Народної Республіки [8, с. 201-202]. У Дмитра Дорошенка занотовано як проходили урочистості ***у Вінниці****:*

«30 падолиста було оголошено ІІІ Універсал у Винниці на засіданні міської думи, що відбулося прилюдно в присутності численної публіки в міському театрі. Універсал було читано в мовах українській, жидівській, польській і російській. В імені губернської ради промовив Д. В. Маркович. Дума винесла резолюцію, що визнає Ц. Раду і Генеральний секретаріат за верховну владу в Україні. За цю резолюцію голосувало 29 радних, проти 6, утрималось 11. Кілька днів пізніше – 4 грудня відбулося у Винниці всенародне оповіщення Універсалу з молебном, парадом війська, при участи учнів, робітників і маси публіки, всього було коло 30 000[2] *людей. Була маса національних прапорів. Увечері відбулося в міському театрі віче з відчитами про значіння свята з промовами»* [7, с. 195].

та Києві (22 листопада):

« *позвичайному вже виробленому традицією для таких випадків церемоніалу: в присутності війська, французької, бельгійської, італійської й румунської місій, з молебном, одправленим арх. Олексієм в купі з трьома єпископами й численним духовенством, з проголошенням многоліття українському війську, Ц. Раді й Генеральному Секретаріату. Грушевський сказав коротку промову, а ген. Секретар М. Ковалевський прочитав Універсал. Після молебна відбувся під командою полк. Ю. Капкана парад війська: перед українським урядом під музику кільканадцяти духових оркестр дефілювало українські війська: юнкери української школи, відділ моряків Чорноморської фльоти, полк ім. П. Полуботка, Гайдамацький курінь з Одеси, відділ гірської артилерії та ин. військові частини.*

Після параду чужоземні офіцери – румуни, французи, італійці, бельгійці вітали М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру.

ІІІ Універсал було передано через радіо та телеграф по всій Україні, на фронт і Чорноморській фльоті» [7, с. 183].

Незважаючи на зусилля більшовиків наприкінці листопада-грудня 1917 р. на Поділлі утвердилася українська національна влада. Підтвердженням стали і вибори до Всеросійських установчих зборів, де більшість здобув список

[2] Цифра викликає сумніви.

№1, що об'єднав українських соціал-революціонерів, соціал-демократів та селянські спілки [8, с. 203].

IV Універсал Центральної ради проголосив незалежність УНР від 22 січня (9 січня – за ст. ст.) 1918 р. Українська народна республіка відмовилася від автономії та федералізації з колишніми російськими регіонами.

«Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, — борців за вольности і права трудящих.

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу» [3].

IV Універсал опублікували як офіційні органи Центральної Ради – «Вістник Генерального Секретаріату УНР» газета «Нова Рада», так і всеукраїнські, губернські часописи, зокрема, щоденна україномовна газета Центрального українського кооперативного комітету та Української селянської спілки «Народня Воля». Саме 9-й номер народної газети з IV Універсалом потрапив до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею на початку 1990-х рр. Це був один із перших документів, пов'язаних з Українською революцією 1917–1921 рр. Цінний подарунок зробив музею краєзнавець, поет з Тиврівщини Василь Рудий. Часопис «Народня Воля» (26 січня/13 січня 1918) чорно-білий, середнього формату (524х336), надрукований на спеціальному газетному папері низької якості. Від часу пожовтів та став крихким. Стан документа – задовільний. Виходила газета з 04.05.1917 р. до 14.11.1919 р.. Редакція містилась у м. Київ, вул. Троїцька (суч. пров. Рильський), 2; контора – на вул. Хрещатик, 27. Редактор – М. Ковалевський.

На першій сторінці газети на чотирьох колонках опублікований останній Універсал Української Центральної Ради. Головна теза документа про незалежність України була сформована у гаслі «Хай живе самостійна Українська Народна Республіка», яке передувало назві документа – «Четвертий Універсал Центральної Ради», було виділено заголовними літерами і жирним шрифтом. [3]. Хтось із подолян ризикував власним життям, але зберіг для майбутніх поколінь цей скарб.

Упродовж 1917–1918 рр. Центральна Рада видала чотири універсали, що задокументували еволюцію національної державної ідеї від автономії до повної незалежності і стали фундаментальними кроками на шляху відродження української держави. Унікальні історичні артефакти посіли гідне місце в експозиції Вінницького обласного краєзнавчого музею, присвяченій драматичному і доленосному періоду української історії доби Визвольних змагань 1917–1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей (далі - ВОКМ). ПЛГ- 6076. КВ. 71778.
2. ВОКМ. ПЛГ- 6077. КВ.71779.
3. ВОКМ. ТЗ – 42408.
4. «Воля». 9 липня 1917 р. №1. С. 12.
5. Грушевський М. Українська Центральна Рада й її Універсали. Перший і другий / М. С. Грушевський. – 2 вид., доп. Київ, 1917. 16 с. Режим доступу: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21

FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002085.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф.Р. 1196. Оп. 1. Спр. 1.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том. І. Доба Центральної Ради. Видання друге. Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», 1954. 464 с.
8. Логінов О. Семенко Л. Вінниця в 1917 році. Революція у провінційному місті. Вінниця, 2011. 272 с.
9. Мазепа І. «Україна в огні й бурі революції 1917-1921». Б. м. 1950. т. 1. 210 с. Режим доступу: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2388/file.pdf).
10. Мніх А. Три сторінки народження української державності, збережені вінничанами /УКРІНФОРМ. 12.07. 2020. Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3060950-tri-storinki-narodzenna-ukrainskoi-derzavnosti-zberezeni-vinnicanami.html.
11. Рекрут В. «З людьми і для людей…» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). Вінниця: ПП Балюк, 2006. 408 с.
12. Ясь О. В. Винниченко Володимир Васильович / Енциклопедія історії України. Режим доступу: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vynnychenko_V.

Олександр Погуляєв

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАД ПОДІЛЛЯ В УМОВАХ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ (1917–1919 РР.)

Анотація*. Представлено суспільно-політичну активність єврейської та польської громад Поділля в умовах зміни українських урядів 1917–1919 рр. Проаналізовано особливості їхньої діяльності за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії з урахуванням регіональної специфіки краю.*

Ключові слова: *Поділля, єврейська громада, польська громада, Українська революція, національно-персональна автономія, суспільно-політична активність.*

Oleksandr Pohuliaiev

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF THE JEWISH AND POLISH COMMUNITIES OF PODILLIA UNDER THE CONDITIONS OF CHANGING UKRAINIAN GOVERNMENTS (1917–1919)

Abstract*. Presented the socio-political activity of the Jewish and Polish communities of Podillia under the conditions of changing Ukrainian governments in 1917–1919. The peculiarities of their activities during the Ukrainian Central Council, the Hetmanate, and the Directory are analyzed, taking into account the regional specifics of the region.*

Keywords: *Podillia, Jewish community, Polish community, Ukrainian Revolution, national-personal autonomy, socio-political activity.*

Після Лютневої революції 1917 р. на Поділлі швидко активізувалася суспільно-політична діяльність єврейської та польської громад. Скасування

обмежень царату відкрило можливість легального створення партійних осередків, національних рад і участі в органах місцевого самоврядування. У містах губернії, особливо у Вінниці, Балті, Гайсині та Проскурові, єврейські політичні сили розгорнули активну організаційну роботу. Місцеві комітети Бунду, Поалей-Ціон, сіоністських груп та Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП) проводили збори, формували списки на виборах до міських дум і земств, а також делегували представників до губернських і повітових українських органів влади [1, арк. 6-7; 8, с. 70; 9, с. 129].

Єврейські організації Поділля загалом позитивно сприйняли курс Української Центральної Ради (далі – УЦР) на розв'язання національного питання. Особливої уваги заслуговує їхня реакція на закон про національно-персональну автономію (січень 1918 р.). Більшість єврейських політичних сил губернії розглядали цей акт як важливий інструмент захисту культурних, освітніх і громадських прав. Водночас ліві групи, передусім бундівці, наголошували на необхідності поєднання національних вимог із соціально-економічними перетвореннями. У Вінниці та інших містах єврейські представники брали участь у роботі міських дум, де порушували питання про фінансування національних шкіл, допомогу біженцям і захист від можливих погромів [3, арк. 54; 6, с. 91].

Паралельно розвивалася політична активність польської громади Поділля. Після березня 1917 р. відновили діяльність місцеві польські ради, осередки Польської соціалістичної партії, народно-демократичні структури та землевласницькі об'єднання. Польські діячі активно долучалися до роботи Вінницької міської думи та повітових органів влади. Їхня позиція щодо УЦР була дещо стриманою й прагматичною. Значна частина польських організацій розглядала будівництво української державності тимчасовим явищем і орієнтувалася на перспективу відновлення незалежної Польщі. Водночас у 1917 р. – на початку 1918 р. вони використали наявні можливості для захисту польського шкільництва, земельної власності та кадрового представництва в місцевій адміністрації [12, арк. 24-26; 5, с. 18].

Характерною рисою цього періоду на Поділлі стало відносно високе представництво обох громад у місцевому самоврядуванні. Вибори до міських дум 1917 р. засвідчили помітний вплив єврейських і польських списків у Вінниці та повітових центрах. Це дозволяло меншинам впливати на рішення щодо освіти, соціального забезпечення та громадського порядку ще до остаточного оформлення центральних українських інституцій. Таким чином доба УЦР стала часом найбільш інтенсивної та відкритої суспільно-політичної мобілізації єврейської і польської спільнот Поділля.

Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського суттєво вплинув на умови суспільно-політичної діяльності єврейської та польської громад Поділля. Новий режим швидко відмовився від політики національно-персональної автономії, ліквідувавши відповідні міністерства та обмеживши повноваження національних рад. Це змусило обидві спільноти перейти від відкритої партійно-політичної мобілізації до більш обережних форм активності [10, арк. 19; 4, с. 56].

Лівоцентристські єврейські партії (Бунд, Поалей-Ціон, ОЄСРП) втратили значну частину легальних можливостей і змушені були згорнути публічну

діяльність. Основні зусилля єврейських громад Вінниці, Балти, Гайсина та інших міст перемістилися у сферу місцевого самоврядування, взаємодопомоги та захисту освітніх закладів. Представники єврейського населення продовжували працювати в міських думах, намагаючись зберегти вплив на вирішення господарських і соціальних питань. Водночас рівень партійної агітації помітно знизився [2, арк. 122].

Польська громада Поділля адаптувалася до гетьманського режиму більш успішно. Консервативний характер влади П. Скоропадського та її орієнтація на великих власників відповідали інтересам значної частини польського поміщицтва краю. Місцеві польські ради, землевласницькі об'єднання та освітні товариства продовжували функціонувати. Особливо активно вони захищали польські школи та домагалися збереження кадрового представництва в повітовій адміністрації. Після проголошення незалежності Польщі в листопаді 1918 р. пропольська орієнтація серед діячів Поділля ще більше посилилася. Багато хто з них уже готувався до можливих змін зовнішньополітичної ситуації [12, арк. 38; 7, с. 399].

Загалом період Гетьманату на Поділлі характеризувався зниженням відкритої політичної активності обох громад і переходом до стратегій соціально-економічного та культурно-освітнього самозбереження. Єврейські організації діяли обережніше й більш локально, тоді як польські структури зберігали помітний вплив на місцевому рівні та посилювали зовнішньополітичну орієнтацію на Варшаву.

Прихід до влади Директорії УНР наприкінці 1918 р. знову змінив політичні умови для єврейської та польської громад Поділля. Нова влада заявила про відновлення національно-персональної автономії та відповідних міністерств. Ці кроки тимчасово підвищили очікування частини національних організацій губернії, однак реалізувати заявлені наміри повною мірою не вдалося через швидке погіршення військово-політичної ситуації [11, арк. 30].

Єврейські політичні сили Поділля в цей час виявили значну внутрішню диференціацію. Помірковані та сіоністські групи загалом підтримали Директорію і намагалися використовувати відновлені інституції для захисту інтересів громад. Натомість ліві організації, зокрема місцеві осередки Бунду та частина Поалей-Ціон, дедалі частіше займали вичікувальну або пробільшовицьку позицію. У Вінниці та інших містах губернії єврейські комітети продовжували роботу, однак уже навесні 1919 р., з початком наступу радянських військ, багато хто з їхніх активістів змушений був або згорнути легальну діяльність, або шукати порозуміння з новими органами влади [11, арк. 32; 13, с. 72-73].

Польська громада Поділля демонструвала в цей період більш однозначну еволюцію, адже 11 листопада 1918 р. була проголошена Друга Річ Посполита. Польські ради та комітети у Вінниці, Проскурові та повітових центрах зосереджувалися на захисті майна, підтримці польського шкільництва та підготовці до можливого приходу польських військ. Участь у структурах Директорії стала для багатьох польських діячів другорядною. Зростання пропольських настроїв супроводжувалося поступовим відчуженням від української влади [9, с. 133].

Зі встановленням більшовицького контролю над значною частиною Поділля навесні 1919 р. легальна суспільно-політична активність обох громад була ризикованою. Єврейські соціалістичні партії частково інтегрувалися в нові структури або припинили відкриту роботу, а польські організації переважно перейшли на нелегальне становище. Короткий період відновлення автономії за Директорії виявився недостатнім, щоб суттєво змінити тенденції, що сформувалися раніше.

Таким чином, у грудні 1918 р. – середині 1919 р. суспільно-політичне життя єврейської та польської спільнот Поділля розвивалося в умовах зростаючої поляризації та військової нестабільності. Єврейські організації розкололися між різними політичними орієнтаціями, тоді як польська громада дедалі чіткіше пов'язувала свою перспективу з польською державою.

Висновки. Суспільно-політична активність єврейської та польської громад Поділля протягом 1917–1919 рр. мала виразну регіональну специфіку, пов'язану з особливостями соціальної структури краю та роллю міського самоврядування. У добу Центральної Ради саме у Вінниці, Балті, Гайсині та Проскурові обидві спільноти досягли найбільшого впливу через участь у міських думах і повітових органах влади; єврейські партії активно підтримували національно-персональну автономію, а польські організації поєднували місцеву роботу з орієнтацією на майбутню польську державність. За Гетьманату політична мобілізація на Поділлі помітно спала, однак польські землевласницькі кола зберегли значний вплив у повітових адміністраціях, тоді як єврейські громади зосередилися на захисті освітніх і соціальних інтересів у містах губернії. У період Директорії та початку другої більшовицької окупації регіональна картина різко змінилася: єврейські організації Поділля розкололися, а польська громада швидко переорієнтувалася на Варшаву. Саме високий рівень участі національних меншин у міському самоврядуванні Вінниччини та сильні позиції польського поміщицтва стали визначальними рисами подільського варіанту суспільно-політичних процесів 1917–1919 рр. і відрізняли край від інших регіонів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф. Д-262, Оп. 1, Спр. 22, 86 арк.
2. ДАВіО. Ф. Д-262, Оп. 1, Спр. 28, 143 арк.
3. ДАВіО. Ф. Р-4364, Оп. 1, Спр. 2, 163 арк.
4. Лозовий В. С. Поділля в період Української революції 1917–1921 рр. *Краєзнавство*. 2017. № 3/4. С. 45–58.
5. Погуляєв О. І. Громадсько-політичний рух поляків Правобережної України у добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Історична панорама*. 2014. Вип. 18. С. 7–20.
6. Погуляєв О. І. Єврейська національна меншина Правобережної України у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Волинські історичні записки*. 2013. Т. 10. С. 89–94.
7. Погуляєв О. І. Культурно-освітній розвиток поляків Правобережної України у роки Української революції (1917–1921 рр.). *Драгоманівські історичні студії* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 2 (6). С. 394–402.
8. Погуляєв О. І. Національні меншини Правобережної України напередодні Української революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. 2016. Вип. 25. С. 65–72.

9. Погуляєв О. І. Становище національних меншин Правобережжя в умовах зміни урядів в Україні протягом 1917–1919 років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 1, ч. 3. С. 128–134.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1854, Оп. 1, Спр. 1, 32 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 2060, Оп. 1, Спр. 1, 33 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 2225, Оп. 1, Спр. 3, 125 арк.
13. Pohuliaiev O. I. Jewish political parties in the focus of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the second bolshevik occupation of Ukraine (january – august 1919): an analysis of Politburo minutes. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 2026. Vol. 56. P. 68–74. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-68-74.

Ілля Барташук

ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЛЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

Анотація. *У статті досліджується роль польського чинника у громадсько-політичному житті Поділля в добу Української революції 1917-1921 рр. Проаналізовано діяльність польських громадських і політичних організацій, зокрема утворення Комітету дев'яти та Польського Виконавчого Комітету (ПВК) на Русі. Висвітлено еволюцію взаємин польської спільноти з Українською Центральною Радою, урядом Гетьманату та Директорією УНР в умовах гострих соціально-економічних протиріч і земельного питання. Охарактеризовано наслідки реалізації Варшавського договору 1920 р. та Ризького мирного договору 1921 р. для подальшої долі польського населення регіону.*

Ключові слова: *Українська революція, Поділля, польська громада, Польський Виконавчий Комітет, Українська Центральна Рада, Директорія УНР, Варшавський договір, Ризький мирний договір.*

Illia Bartashuk

THE POLISH FACTOR IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF PODILLIA DURING THE ERA OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

Abstract. *The article examines the role of the Polish factor in the socio-political life of Podilia during the Ukrainian Revolution of 1917-1921. The activities of Polish public and political organizations, in particular the establishment of the Committee of Nine and the Polish Executive Committee (PEK) in Rus, are analyzed. The evolution of the Polish community's relations with the Ukrainian Central Rada, the Hetmanate government, and the Directory of the UPR amidst sharp socio-economic contradictions and the land issue is highlighted. The consequences of the implementation of the Warsaw Treaty of 1920 and the Riga Peace Treaty of 1921 for the future fate of the region's Polish population are characterized.*

Keywords: *Ukrainian Revolution, Podilia, Polish community, Polish Executive Committee, Ukrainian Central Rada, Directory of the UPR, Warsaw Treaty, Riga Peace Treaty.*

Історіографія революції переважно зосереджувалася на українському державотворенні, тоді як життя національних меншин висвітлювалося побіжно [1, с. 185; 5, с. 18-19]. Поляки становили близько 8 % населення України й компактно проживали на Правобережжі, зокрема Поділлі; серед громади помітну роль відігравали землевласники, біженці та евакуйовані з Королівства Польського під час Першої світової війни [1, с. 185; 5, с. 48-61].

Після Лютневої революції польський рух активізувався. 2 березня 1917 р. київські поляки створили Комітет дев'яти для координації громадських організацій. Він дотримувався переважно націонал-демократичної (ендецької) орієнтації, яка мала значний вплив у польському середовищі України [1, с. 185-187; 5, с. 134-137].

Польський соціалістичний рух в Україні був розколотим, а його течії по-різному ставилися до Центральної Ради й більшовиків. Діяли осередки Польської соціалістичної партії та Соціал-демократії Королівства Польського і Литви. Представники Комітету дев'яти працювали в міських, губернських і повітових громадських органах. Польські організації прагнули політичного представництва та захисту культурних прав громади [1, с. 186-188; 5, с. 134-137].

6 березня 1917 р. з'їзд польських організацій Київської, Волинської та Подільської губерній створив Польський Виконавчий Комітет на чолі з Й. Бартошевичем. ПВК прагнув представляти поляків у владних органах і розбудував мережу профільних відділів та місцевих комісаріатів, зокрема на Поділлі [1, с. 186-188; 5, с. 134-137].

У березні 1917 р. ПВК привітав Центральну Раду, а його представники взяли участь у Всеукраїнському національному конгресі. Підтримка українського політичного розвитку відповідала прагненню польських діячів зберегти вплив в автономній або незалежній Україні [1, с. 188-190; 4, с. 162-166].

На III Польському з'їзді на Русі (Київ, 18-24 червня 1917 р.) виникли розбіжності щодо повноважень ПВК і співпраці з Центральною Радою. Частина демократів і соціалістів утворила Польський демократичний централ. З'їзд водночас визнав право українців на політичне визволення за гарантій польській меншості [1, с. 191-194; 4, с. 164-166].

У Центральній Раді полякам відвели 20 місць, але через суперечки між ПВК, ПДЦ і соціалістами їх заповнили не повністю. У Генеральному Секретаріаті створили орган у польських справах на чолі з М. Міцкевичем; заступником став В. Рудницький [1, с. 194-198; 4, с. 166-169].

На Поділлі загальноукраїнські процеси національного відродження набували конкретних форм у діяльності місцевих громадських та освітніх осередків. У червні 1917 р. на XII надзвичайних Подільських губернських земських зборах представник польської громади С. Стемповський висловив підтримку українському національному рухові. Він заявив, що «з їх боку широкий розмах українського руху викликає повне співчуття». Водночас польські громади краю розгортали культурно-освітню діяльність. Польські школи діяли у Вінниці, Проскурові та інших містах Поділля. Таким чином, участь польського населення регіону в громадсько-політичному житті не обмежувалася діяльністю загальнокрайових організацій і представництв у

центральних органах влади, а виявлялася також у місцевому громадському та культурному житті.

Восени 1917 р. селянські захоплення маєтків загострили земельний конфлікт на Поділлі, де чимало володінь належало полякам. III Універсал Центральної Ради (7 листопада) про скасування поміщицького землеволодіння посилив напруження [1, с. 193-198; 5, с. 93-98].

Земельна реформа викликала спротив частини польських землевласників: В. Рудницький залишив Центральну Раду на знак протесту, хоча окремі ліві діячі її підтримували. Польські демократи шукали правових гарантій для громади в УНР, а ПВК продовжував діяти через місцеві комісаріати [1, с. 194-198; 4, с. 165-168; 5, с. 93-98].

За Гетьманату у квітні 1918 р. відновлення приватної власності на землю було прихильно сприйняте польськими землевласниками Поділля [4, с. 168-171; 5, с. 86-103]. Водночас у Кам'янці-Подільському польські діячі О. Шульмінський, Т. Заленський і П. Бучинський долучилися до заснування Українського державного університету, де відкрили кафедру польської історії та літератури; також планували відкрити дві польські гімназії [2, с. 265].

Позиції польського середовища різнилися: поміркані кола співпрацювали з Гетьманатом, а Польська військова організація створювала підпільні осередки на Поділлі [5, с. 93-98; 8, с. 376-382].

Окремим проявом польського чинника на Поділлі у 1917–1918 роках була присутність польських військових формувань, що створювалися в умовах розпаду колишньої російської армії. Формування 3-го Польського корпусу передбачало залучення демобілізованих військовослужбовців до невеликих польських підрозділів, зосереджених у різних містах, зокрема у Вінниці та Кам'янці-Подільському. Розпорошеність цих частин ускладнювала створення єдиного боєздатного з'єднання. У червні 1918 р. 3-й Польський корпус був демобілізований під тиском австро-угорських військ. Ці події засвідчують, що військова присутність польського середовища на Поділлі мала різні організаційні форми й була пов'язана не лише з діяльністю підпільних структур, а й із ширшими процесами формування польських національних збройних сил.

Падіння режиму Гетьманату та відновлення Української Народної Республіки під керівництвом Директорії наприкінці 1918 р. знову докорінно змінило розстановку сил. Поділля перетворилося на один із ключових регіонів, де перетиналися інтереси армії УНР, радянських військ та польських збройних формувань[5, с. 139-141; 7, с. 109-117]. На Вінниччині наприкінці 1918 р. соціальні суперечності навколо земельної власності залишалися важливим чинником громадсько-політичного життя. Документи Вінницької міської думи свідчать, що питання самовільних обшуків, арештів і закликів до роззброєння поміщиків викликало обговорення в органах місцевого самоврядування. Зокрема, 3 грудня 1918 р. міська дума розглядала проблему самочинних обшуків, пов'язаних із закликами до роззброєння землевласників. Окремо в документальній збірці зафіксовано повідомлення про обшук у маєтку Грохольських у селі П'ятничани Вінницького повіту 11 грудня 1918 р.

Характерною ознакою суспільної атмосфери того часу стала й газетна полеміка. 24 грудня 1918 р. вінницькі «Республіканські вісти» опублікували

статтю «Польські поміщики і польська демократія на Україні» за підписом «А. М.». У ній автор пов'язував земельну власність із політичним впливом польського землевласницького середовища, сформулювавши тезу: «земельна власність зробилась фортецею польського впливу на Україні». Цей матеріал доцільно розглядати як свідчення гострої політичної дискусії навколо земельного питання у Вінниці, а не як нейтральну характеристику всієї польської громади. Він показує, наскільки тісно соціальні суперечності та національне питання переплітались в місцевому суспільному житті.

У 1919 р., на тлі масштабного наступу більшовицьких військ та перебігу польсько-української війни в Галичині, становище польського населення на Поділлі різко ускладнилося. Значна частина польських землевласників та інтелігенції в умовах постійної зміни влади опинилася в епіцентрі збройного протистояння [3, с. 249-253; 5, с. 140-141; 7, с. 109-117]. Антипоміщицькі настрої селянства й надалі живили соціальну напругу, а загострення національно-політичних суперечностей між українськими державними структурами та польськими військовими місіями ускладнювало пошук компромісу. У 1919 р. на Поділлі особливого значення набули питання культурно-національних прав польської громади та її політичних відносин з урядом УНР. У квітні 1919 р. друге зібрання Подільської губернської Народної Ради ухвалило постанову про те, що кількість польських шкіл у регіоні мала відповідати частці польського населення. Проте часті зміни влади та складна воєнно-політична ситуація не дали змоги повною мірою реалізувати це рішення.

Наприкінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля, до якої входили Я. Урбанський і С. Фліорчак, звернулася до керівництва УНР із проханням надати польській громаді національно-персональну автономію. Представники делегації запевняли українську владу в готовності підтримувати українську державність і сприяти порозумінню між Україною та Польщею. Голова Ради Міністрів І. Мазепа дав розпорядження "не чинити перешкод зборам польських громадян" за умови дотримання визначених вимог, проте питання національно-персональної автономії залишилося невирішеним. Український уряд очікував на врегулювання правового становища українців у Польській державі.

Водночас взаємини польської громади з українською владою не були однозначними. У середині листопада 1919 р. польські підрозділи зайняли частину Поділля, а їхня присутність супроводжувалася заміною окремих українських владних структур, реквізиціями, обшуками й арештами. Фактично встановлювався окупаційний режим, а такі дії посилювали антипольські настрої серед українського населення. У цьому ж контексті згадується клопотання про приєднання Кам'янця-Подільського до Польщі. Ці свідчення доцільно розглядати разом із серпневою делегацією: вони показують, що українсько-польські взаємини на Поділлі одночасно включали спроби політичного порозуміння, суперечки щодо автономії та гострі конфлікти навколо військово-політичного контролю над краєм [5].

Навесні 1920 р. політична ситуація змінилася у зв'язку з укладанням Варшавського договору між УНР та Польською Республікою. Згідно з угодою, польський уряд визнавав незалежність УНР, а війська обох держав

розпочинали спільний контрнаступ проти радянських сил [3, с. 253-257; 6, с. 61-77].

Поділля стало ареною активних бойових дій польсько-української кампанії. Під час наступу наприкінці квітня – на початку травня 1920 р. українські та польські частини зайняли Могилів-Подільський, Бар і Шаргород. Після літнього відступу українські частини повернулися на Поділля восени: наприкінці вересня під контроль союзних сил перейшли Проскурів, Ярмолинці та Дунаївці, а в жовтні українські частини зайняли Бар, Жмеринку й Вінницю [2, с. 276-280]. Польсько-українська співпраця поєднувалася з напруженням щодо політичних інтересів і суверенітету України, а присутність польських військ викликала неоднозначну реакцію серед місцевого населення [6, с. 61-77; 7, с. 109-117].

Підписання Ризького мирного договору 1921 р. між радянськими республіками та Польщею остаточно визначило геополітичну долю регіону. Західна Волинь та Східна Галичина увійшли до складу Польської Республіки, тоді як Поділля залишилося у складі радянської України (УСРР) [6, с. 73-77].

Подальша більшовицька аграрна політика призвела до ліквідації великого поміщицького землеволодіння на Поділлі. Частина польських землевласників та інтелігенції емігрувала, а польська громада втратила значну частину колишнього соціально-економічного й політичного впливу, хоча польське населення регіону збереглося [5, с. 103-110; 2, с. 264-288].

Висновок. У 1917–1921 рр. польська громада Поділля не була однорідною: поряд зі співпрацею з українськими освітніми й державними установами існували суперечності щодо землі, національних прав і присутності польських військ. Події у Вінниці та Кам'янці-Подільському засвідчують залежність цих взаємин від зміни влади й воєнної ситуації. Після кампанії 1920 р. та встановлення радянського контролю польська громада втратила частину колишнього соціально-економічного й політичного впливу, однак залишилася складовою населення Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальський В. Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Український історичний збірник. 2008. Вип. 11. С. 185-202. URL: https://www.istvolyn.info/storage/uploads/U3zsGFvBFoZHKMTBMLPbEI9vMRB2HYrxbMqq3lOo.pdf

2. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.) / Інститут історії України НАН України та ін. Хмельницький : Поділля, 1999. 602 с. (Серія "Національні меншини Хмельниччини"). ISBN 966-7158-42-X. URL: https://resource.history.org.ua/item/0010205

3. Красівський О. Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. Вип. 39. С. 247-257. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/krasivskyi_ukraina.pdf

4. Білобровець О. Польські демократи в Україні: ідеологія та ставлення до українського державотворення (1917-1921). Eminak. 2025. № 3 (51). С. 160-174. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).814. URL: https://eminak.net.ua/index.php/eminak/article/download/814/642

5. Погуляєв О. І. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917-1921 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / Погуляєв Олександр Ігорович ; Київський університет імені Бориса Грінченка. Житомир, 2019. 244 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26422/
6. Dziedzictwo Józefa Piłsudskiego i Symona Petlury. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość partnerstwa Polski i Ukrainy : monografia wieloautorska / red. nauk. Walenty Baluk, Jurij Makar, Mykoła Doroszko. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021. 364 s. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/31233/file.pdf
7. Зінько Ю., Кравчук О. Події Української революції 1917-1921 рр. на теренах Поділля у дослідженнях професора Миколи Кравця. Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2021. Вип. 35. С. 109-117. URL: https://www.researchgate.net/publication/350281476_Podii_Ukrainskoi_revolucii_1917-1921_rr_na_terenah_Podilla_u_doslidzennah_profesora_Mikoli_Kravca
8. Голиченко А., Щербатюк В. Партизанские отряды польской военной организации в Украине в 1918-1920 гг. Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego. 2014. Т. XXVIII. S. 374-383. URL: https://bibliotekanauki.pl/articles/2165273.pdf

Сергій Калитко, Олександр Кравчук

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ДУДИЧА І АНАТОЛІЯ ФАНСТІЛЯ

Анотація. *У статті подано матеріали до біографій відомих діячів Української революції 1917-1921 рр. на Поділлі В. Дудича і А. Фанстіля. Відомості про діяльність Подільського губернського комісара В. Дудича і Вінницького міського голови А. Фанстіля, їх долі після Української революції висвітлено із залученням, зокрема, відомостей архівно-слідчих справ Державного архіву Житомирської області.*

Ключові слова: *В. Дудич, А. Фанстіль, Українська Держава, Директорія УНР, Вінниця, Житомир, Поділля, Волинь, політичні репресії.*

Sergij Kalytko, Oleksandr Kravchuk

MATERIALS FROM THE STATE ARCHIVE OF ZHYTOMYR REGION REGARDING THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF VOLODYMYR DUDYCH AND ANATOLIJ FANSTIL

Abstract. *This article presents biographical materials concerning two prominent figures of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the Podillia region: V. Dudych and A. Fanstil. Information regarding the activities of V. Dudych (provincial commissioner of Podillia) and A. Fanstil (Mayor of Vinnytsia), as well as their fates following the Ukrainian Revolution, is examined using-among other sources-records from investigative case files held at the State Archive of Zhytomyr Region.*

Keywords: *V. Dudych, A. Fanstil, Ukrainian State, Directorate of the UPR, Vinnytsia, Zhytomyr, Podillia, Volyn, political repressions.*

Наукове дослідження Української революції 1917–1921 рр. потребує регіонального вивчення перебігу політичних подій та діяльності їх активних учасників, зокрема, на теренах Східного Поділля. Проте постаті багатьох з них

висвітлено недостатньо. Зокрема, це стосується А. Фанстіля і В. Дудича. Політичній активності останнього у 1917–1920 рр. присвячено декілька публікацій [15, с. 670; 19, с. 77–78; 20, с. 225-228; 22, с. 101, 102, 107, 112, 126; 23, с. 401–402]. Працю А. Фанстіля у міському самоврядуванні Вінниці відображено у меншій мірі [16, с. 194; 17, с. 430–439; 18, с. 566, 568].

Певну інформацію про життєвий шлях цих осіб містять документи Державного архіву Житомирської області, а саме – архівно-слідчі справи місцевих органів ГПУ/НКВД.

Мета статті – висвітлити окремі сторінки біографій А Фанстіля і В. Дудича на основі вказаних документів, а також матеріалів ЦДАВО України, Державного архіву Вінницької області, наукових і краєзнавчих публікацій.

Анатолій Робертович Фанстіль – міський голова Вінниці у 1917–1920 рр., народився 18 жовтня 1880 р. у с. Маків (нині – центр Маківської територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) у дворянській родині. Батько був німцем, мати – росіянкою. Сам А. Фанстіль вважав себе українцем, про що подавав відомості в анкетах. Пояснював це тим, що він живе в Україні. Батько служив присяжним повіреним [10, арк. 6, 9, 11, 12].

Отримав вищу освіту в Київському університеті на юридичному відділі. З 1909 р. мешкав у Вінниці [30, арк. 22], був присяжним повіреним [10, арк. 6, 9]. У літературі вказується, що до праці міським головою, А. Фанстіль обирався директором Вінницького громадського банку [4, с. 133; 16, с. 194].

У 1917–1919 рр., за словами А. Фанстіля, він був членом Вінницької організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Партійних доручень не виконував, на зборах не виступав. У 1919 р. фактично припинив членство в партії, офіційну заяву про вихід подав у 1923 р. [10, арк. 10].

Перебування на посаді міського голови Вінниці стало вершиною громадсько-політичної діяльності А. Фанстіля.

Він був обраний 29 квітня 1918 р. Принагідно відзначимо, що міська управа, очолювана головою, із вересня 1917 р. до квітня 1918 р. не збиралася у своєму складі. Причиною було невизнання окружним судом виборів міського голови у вересні 1917 р., згодом – арешт членів управи органами радянської влади, що діяла у січні-лютому 1918 р. [16, с. 194]. День обрання А. Фанстіля збігся із зміною влади в Україні. 29 квітня 1918 р. у Києві з'їзд хліборобів, скликаний Союзом земельних власників проголосив гетьманом України П. Скоропадського. Гетьман оголосив про встановлення Української Держави замість Української Народної Республіки, розпуск її державних установ [3; 21, с. 230; 25, с. 311].

Зміни також відбулись у системі місцевих органів управління. Зокрема, у повітах повну владу отримували старости, посада комісарів УНР скасовувалась. Вінницьким повітовим старостою 29 травня 1918 р. призначили П. Гусакова. Великий поміщик, виходець із купецької родини, підполковник царської армії, він відверто демонстрував свою прихильність до російської монархії, українофобські погляди та прагнення посилити контроль над життям громадян.

Методи керівництва, світоглядні засади П. Гусакова не сприяли налагодженню ділових відносин з установами самоврядування, сформованими на основі виборів ще за часів російського Тимчасового уряду. Спеціально для перевірки органів місцевого самоврядування було утворено ревізійні комісії. Міська ревізійна комісія не виявила порушень, зокрема, у діяльності міської управи [18, с. 562].

Перебування міста у підпорядкуванні повітового начальства, на думку очільників самоврядування, не сприяло його нормальному функціонуванню. 1 липня міська управа звернулась до міністерства внутрішніх справ із запитом щодо наслідків розгляду клопотання міської думи про виділення Вінниці у окрему адміністративну (у документі – земську) одиницю. Аргументом слугував важкий фінансовий стан міста, зокрема, необхідність сплати земству податку з нерухомого майна. Документ підписав А. Фанстіль [7, арк. 14; 9, с. 564].

29 серпня повітовий голова П. Гусаков заарештував 50 осіб як активістів революційних соціалістичних партій, зокрема, А. Фанстіля. Він знаходився серед осіб, яких майже відразу звільнили. Список для арешту склала місцева влада за наказом міністра внутрішніх справ [18, с. 562].

Конфлікт органів самоврядування з П. Гусаковим посилювався. 30 жовтня на засіданні особливої наради при повітовому старості при обговоренні питання охорони міста, П. Гусакову висловили недовіру. На засіданні, серед інших, знаходився А. Фанстіль. Навколо цієї акції розгорнулись події за участю командувача II Подільського корпусу П. Єрошевича, губернського старости С. Кисельова. Коли, 8 листопада П. Єрошевич знову звернувся до С. Кисельова щодо звільнення П. Гусакова, то цього ж просили А. Фанстіль разом з головою земської управи Й. Лозинським та громадським ліячем О. Базилевичем у телеграмі до міністерства внутрішніх справ. 12–16 листопада П. Гусаков був відсторонений від виконання обов'язків старости П. Єрошевичем. Проте, завдяки втручанню міністра внутрішніх справ В. Рейнбота, родича П. Гусакова, останнього 17 листопада відновили на посаді, на якій він перебував до падіння гетьманату у Вінниці 19 листопада 1918 р. [18, с. 566-567].

У непростих політичних та економічних умовах міська дума та управа, очолювана А. Фанстілем, докладали зусиль для налагодження та утримання у Вінниці стабільного і прийнятного рівня життя. Для розв'язання продовольчої проблеми у липня 1918 р. управа закуповувала борошно у маєтках графа Д. Гейдена за цінами, нижчими ринкових. У Подільській та Волинській губерніях через уповноваженого О. Фозеля здійснювались закупівлі худоби, коней. Придбане реалізовували за участю місцевих кооператорів. Через погіршення економічного становища в місті, зменшення потужності міської електростанції, міська управа ухвалила рішення припинити подання електрики урядовим і громадським установам, розважальним закладам, театру, ресторанам [18, с. 564, 566, 567].

Важливого значення набрала проблема охорони здоров'я, особливо через поширення епідемії тифу. Міське самоврядування фінансувало діяльність медичних закладів незважаючи на їх відомчу приналежність. Міський голова 27 вересня 1918 р. повідомив, що Всеросійський союз міст винен міському самоврядування 134 216 крб. 91 коп. за утримання Вознесенського госпіталю цього союзу [30, арк. 30].

Не залишались поза увагою справи, пов'язані з розвитком культури. Міська управа у жовтні 1918 р. оскаржила ухвалу Кам'янець-Подільського окружного суду, яка скасовувала постанову міської думи про надання приміщення для облаштування музею [4, с. 135]. Щоправда, за гетьманату справа залишалась без наслідків.

Восени 1918 р. загострилась політична ситуація в країні, що врешті призвело до банкрутства гетьманської держави.

15 листопада 1918 р. Директорія, створена опозиційним Українським національним союзом для керівництва антигетьманським повстанням, закликала до виступу за відновлення УНР.

У Вінниці в ніч з 18 на 19 листопада зміна влади відбулась без пролиття крові, чому сприяв перехід на бік Директорії командувача II Подільського корпусу П. Єрошевича.

Вінницька філія УНС від імені Директорії УНР взяла на себе владу на Поділлі до призначення Директорією відповідної адміністрації. Проголошувалось повернення адміністративних інституцій та осіб, які їх очолювали; відновлення демократичних установ та самоврядувань, розформованих гетьманським урядом. Наголошувалось на неприпустимості грабунків мирного населення, військових складів та єврейських погромів. Винуватці підлягали покаранню на місці військовим судом [12, с. 27].

Вранці 19 листопада 1918 р. А. Фанстіль отримав таке повідомлення [4, с. 137, 138]. Він відразу повідомив про нього на засіданні міської думи, що відбулось того ж дня. Також на засіданні думи було заслухано і обговорено питання допомоги колишнім воякам царської армії, які через Вінницю повертались з полону додому та про охорону міста. Міський голова у доповіді з обох питань, повідомив про створення для колишніх вояків харчового та лікувального пункту із забезпеченням зимовим одягом та взуттям. Для охорони міста за влади гетьмана була створена добровольча дружина. А. Фанстіль висловив пропозиції міської управи про її склад та утримання за рахунок запровадження тимчасового збору з міських нерухомостей, житлових приміщень і квартир. Наприкінці засідання А. Фанстіль виступив із заявою про довіру думи міській управі. Оскільки після розпуску думи, управа продовжувала працювати, то необхідно підтвердити її склад рішенням думи. Дума не лише підтвердила довіру управі, а й висловила подяку за її діяльність [12, с. 157-160]. Потому А. Фанстіль перебував на посаді міського голови до червня 1920 р., з перервами, пов'язаними із зміною влади [16, с. 194].

25 листопада управа звернулась до Подільського губернського комісара та Союз-Банку про надання коштів для допомоги військовополоненим. Також управа займалась улаштуванням братської могили померлих військовополонених [12, с. 162-163].

Повалення гетьманської адміністрації, обеззброєння підрозділів німецької армії 1-2 грудня 1918 р. дозволило перенести у місто осідок Директорії УНР. Її перебування тривало 4-18 грудня 1918 р., до від'їзду до Києва [12, с. 143].

Продуктивній праці Директорії УНР у Вінниці у певній мірі сприяла злагоджена робота міської інфраструктури, яку забезпечувала міська управа на чолі з А. Фанстілем.

Подальше функціонування органів міського самоврядування, зокрема міської управи, здійснювалось в обставинах політичних пертурбацій, спричинених боротьбою за незалежність України.

Після захоплення російською червоною армією Києва, Директорія 2 лютого 1919 р. знову прибула до Вінниці, де перебувала до 6 березня 1919 р. 18 березня 1919 р. Вінниця перейшла під контроль червоної армії, який тривав до 10 серпня 1919 р., коли після важких боїв, у місті відновлюється влада УНР. Це сталося завдяки об'єднанню армій УНР та Західної області УНР (до Акту злуки 22 січня 1919 р. – Західно-Українська Народна Республіка) – Української Галицької армії.

У вересні 1919 р. з півдня наступ на УНР розпочала Добровольча армія А. Денікіна, що прагнула до відновлення монархічної «єдіной і нєдєлімой Росії». Водночас підрозділи УГА охопила катастрофічна епідемія тифу, що призвела до значно більших втрат, ніж в ході бойових дій. В таких умовах командування УГА, 16 і 19 листопада 1919 р. уклали договір про перехід під підпорядкування Добровольчій армії, підрозділи якої почали встановлювати свій контроль. У Вінниці владу здійснював військовий комендант. Відповідно до угоди боєздатні підрозділи УГА передислокувались з Вінниці в інші райони бойових дій, залишаючи у місті тисячі хворих на тиф.

25 грудня 1919 р. Вінницю зайняв загін отамана Я. Шепеля. Вояки Добровольчої армії залишили місто.

В УГА серед командного та стрілецького складу точились суперечки щодо угоди з Добровольчою армією. Побоюючись знищення УГА червоною армією, частина галицьких вояків уклала договір про реорганізацію військ в червону Українську Галицьку армію та розрив з денікінцями. Таким чином, на контрольовані ними територію поверталась російська червона армія. 3 січня – 28 квітня 1920 р. у Вінниці діяла радянська влада. Після антибільшовицького повстання підрозділів ЧУГА та спільного наступу армій Польщі та УНР, до Вінниці повернулась Директорія та уряд УНР. Проте червона армія під час успішного контрнаступу захопила місто 19 червня 1920 р. Радянська влада остаточно утвердилась на тривалий період [4, с. 153].

В таких складних умовах у місті працювали промислові підприємства, відбувалась торгівля, діяли заклади освіти та культури.

Прикметно, що Дума та управа діяли лише за існування влади УНР. Російські війська протилежних політичних угрупувань забороняли діяльність міського самоврядування.

З приходом червоної армії створювались нові управлінські структури, що не обирались населенням, а призначались. Єдиною партією, що керувала цієї владою, була Російська комуністична партія (більшовиків).

Командування Добровольчої армії на початку грудня 1919 р. розпустило міські думи та управу [4, с. 149].

Однак, при поверненні влади УНР, міська управа відновлювала працю по забезпеченню нормальної праці інфраструктури Вінниці [4, с. 143, 151]. Водночас, при перебуванні у Вінниці Директорії та уряду УНР, місто набирало статусу тимчасової столиці держави, що вимагала від міцевої влади додаткових зусиль. У місті побували керівник УНР С. Петлюра, Західної

області УНР – Є. Петрушевич, Польщі – Ю. Пілсудський. 27 жовтня 1919 р. С. Петлюра мав розмову з А. Фанстілем [4, с. 144, 151].

В умовах політичної нестабільності та воєнних дій Вінницька міська управа значну увагу приділяла розвитку закладів охорони здоров'я. Завдяки її старанням, в 1919 р. було створено два шпиталі, відділення при інших лікарнях, збільшено кількість ліжок у Пироговській лікарні, що фінансувалась за кошти земства і міста [4, с. 146]. Особлива увага приділялася боротьбі з епідемією тифу.

Серед закладів культури діяла бібліотека імені М. Гоголя, яку очолював брат А. Фастіля – Борис (1882-1919). Випускник Київського університету, співробітник окружного суду, член культурно-просвітницьких товариств. Він помер від тифу [5, с. 29].

Міська управа здійснювала свої функції відносно невеликою кількістю працівників. Станом на грудень 1918 р. складалась з 5 членів, які керували 12 відділами. 4 члени управи мали вищу освіту: 2 юристи, 1 лікар (всі навчались у Київському університеті), 1 хімік (Київський політехнічний університет), 1 – закінчив реальне училище, був студентом.

В канцеляріях відділів працювали 75 осіб, по 1-2 в кожному. Лише в продовольчому відділі налічувалось 48 співробітників, в бухгалтерії – 10, в електричному відділі – 4 [12, с. 179-181].

Поразка в боротьбі за незалежність України, остаточне утвердження радянської влади означало закінчення діяльності А. Фанстіля як очільника виконавчої адміністрації місцевого самоуправління у Вінниці [16, с. 194]. Ця праця визначила його подальшу долю. А. Фанстіль продовжував мешкати у Вінниці, принаймні у 1921 р. Про це свідчить його 10-денний арешт у місті у 1921 р. як меншовика, під час антибільшовицького Кронштадського повстання. Арешт мав превентивний характер, оскільки більшовики звинувачували меншовиків в участі у керівництві повстанням. Проте в ЧК А. Фанстілю не було висунуто звинувачення.

Згодом мешкав у Києві, працював завідувачем господарської частини Академії наук. Був звільнений з посади за рішенням комісії по чистці службовців. Такі комісії зосереджувались не стільки на ділових якостях працівника, скільки на його соціальному походженні, діяльності і політичній позиції до і після приходу до влади партії більшовиків.

В 1934 р. прибув до с. Мархлевськ (нині селище Довбиш – центр Довбиської селищної громади в Житомирській області), працював референтом комерційного відділу та юристом порцелянового заводу. Був затриманий органами НКВД і після перевірки йому було відмовлено у праві проживання у прикордонній смузі, оскільки до 1939 р. неподалік пролягав кордон з Польщею.

А. Фанстіль повернувся до Києва. З 1936 р. знову мешкав у Мархлевську і працював на порцеляновому заводі заступником начальника відділу з постачання і збуту [10, арк. 9, 10; 27, с. 123].

Життєвий шлях А. Фанстіля обірвався в роки Великого Терору. Влада нарешті знищила його фізично після більш ніж 15 років переслідувань.

18 жовтня 1937 р. його заарештували [27, с. 123]. Енкаведисти заздалегідь розуміли результати слідства і розгляду справи. Слідчі дії тривали продовж одного дня – 2 грудня 1937 р. Було допитано А. Фанстіля; свідків – В.

Петраковського, Л. Ушеровича, М. Генкройтера, Л. Раковського та заслухано відповіді сторін на двох очних ставках. Характерним було запитання слідчого до свідків: «Що вам відомо про а/с[антисоветську] діяльність гр.[омадянина] А. Фанстіля», що відразу спрямовувало зміст відповіді [10, арк. 7, 13, 15, 17-23, 25].

А. Фанстіль заперечував звинувачення. Антисемітських висловлювань він не допускав, оскільки сварки з продавцем Л. Ушеровичем не було, а борошно, напевно зіпсоване, повертала до крамниці його дружина. В дні підписки на державну позику знаходився у відрядженні в Москві. Випадок з відвантаженням продукції заводу на помилкову адресу трапився лише одного разу. Не було відмов з його боку надавати консультації, поради робітникам, вживання слова «господа» на зборах службовців. Шкідництвом не займався, коли заступав начальника відділу, то завідувач автогаража Линник вже перебував під арештом. На допиті А. Фанстіль пояснив негаразди в гаражі нестачею гуми, тобто покришок для коліс [10, арк. 23-26].

Навіть енкаведист Солопчук залишив поза увагою абсурдність свідчень на кшталт того, що Фанстіль, у гостях у квартирі Лиманника, грав на фісгармонії релігійні і контрреволюційні танці (?!) [10, арк. 8]. Проте звинувачувальний висновок, як і вся справа, був побудований на показах свідків. Прикметно, що звинувачення в усіх документах повторюються майже слово в слово. А. Фанстілю ставили у провину його соціальне походження, визнання себе українцем, працю до 1917 р. та Вінницьким міським головою, партійну приналежність в той час, арешт в роки радянської влади, звільнення з Академії наук. У Мархлевську йому інкримінувались зв'язки з контрреволюційним елементом, шкідництво на порцеляновому заводі, контрреволюційна пропаганда. Всі дії кваліфікувались за ст. 54-7, 54-10 Карного кодексу УССР. У відповідності з наказом НКВД СССР № 00485 від 11 серпня 1937 р. справа направлялась на розгляд НКВД СССР [10, арк. 27-28].

За постановою НКВД СССР (протокол № 136 від 4 січня 1938 р.) А. Фанстіля розстріляли 13 січня 1938 р. Реабілітований 1 червня 1989 р. [10, арк. 29, 31].

Володимир Самійлович Дудич – літератор, громадський і державний діяч. Він народився 1885 р. у м. Острог на Волині (нині – Рівненська область), закінчив духовну семінарію, у 1905 р. – п'ять класів гімназії [11, арк. 2, 68]. 1906 р. одержав свідоцтво вчителя народної школи. У 1911-1915 рр. навчався на юридичному відділі Київського університету. У лютому 1902 – грудні 1905 рр. обіймав посаду діловода 2-ї Київської жіночої духовної школи, у березні-вересні 1906 р. – діловод у канцелярії Київської Єпархіальної шкільної ради. У вересні 1906 – січні 1907 рр. – вчитель народної школи у Радомисльському повіті на Київщині, у січні – жовтні 1907 рр. – вчитель Радомисльської двохкласної школи [29, арк. 146-148]. 20 вересня 1907 р. брав участь в установчих зборах «Союзу сільських учителів Радомисльського повіту Київської губернії» [28, с. 44-52].

1907 р. арештований за справою «спілки вчителів». Був ув'язнений 1, 5 роки [22, с. 101]. У липні 1911 – грудні 1915 рр. – працював секретарем і помічником присяжного повіреного у Вінниці. У грудні 1915 – грудні 1916 рр. – конторник управління дорожніх робіт Південно-Західного фронту. У грудні 1916

– квітні 1917 рр. – торговельний агент Подільського союзу кредитних товариств [29, арк. 146-148]. Очолював Вінницьку організацію Української соціал-демократичної робітничої партії [22, с. 101]. Входив до Вінницької «Просвіти», у квітні 1917 р. обраний до її ревізійної комісії. Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Один із ініціаторів прийняття 4 квітня 1917 р. шкільною комісією повітового земства постанови про викладання в школах «материнською мовою» (для абсолютної більшості учнів – українською) і поповнення складу комісії представниками «Просвіти» [22, с. 107]. 16 квітня – 10 жовтня 1917 р. – редактор часопису «Подільська Воля», на сторінках якої закликав до підтримки Генерального Секретаріату Центральної Ради [29, арк. 148]. Зокрема, 10 вересня 1917 р. В. Дудич писав: «Настали такі часи, які переживала держава дуже давно. Треба ужити якихось надзвичайних заходів, щоб обратувати країну, щоб волі не дати загинути. При таких то обставинах приходиться нашому Генеральному Секретаріатові брати власті у свої руки і заводити новий лад на Україні. Наш обовязок всіма силами допомогати тому Генеральному Секретаріятови в його роботі на користь народу в автономії України наш поратунок» [14]. У серпні 1917 р. обраний до Вінницької міської думи [22, с. 126, 128]. XIII надзвичайні Вінницькі земські збори у жовтні 1917 р. ухвалили резолюцію В. Дудича про необхідність припинення війни, наведення порядку та встановлення української національної влади на території губернії, а також заснування осередків «Вільного козацтва» [8, арк. 98-103; 22, с. 112]. Кандидат на виборах до Українських Установчих зборів від Поділля. 10 жовтня 1917 – 9 квітня 1918 рр. – помічник Подільського губернського комісара [29, арк. 148]. Після переїзду у грудні 1917 р. канцелярії губернського комісара до Кам'янця-Подільського, В. Дудич «залишився у м. Вінниці керувати справами Губерніяльних інституцій Міністерства Внутрішніх Справ, що лишилися у Вінниці» [29, арк. 104]. За спогадами заступника Подільського губернського коменданта О. Євтухіва, «Помішником Губерніяльного Комісара з резіденціеі у Винниці був д. Дудич, з котрим я розійшовся під кінець в поглядах в справі порядкування у місті і повіті. Він мав все більш гуманні тенденціі, а я, яко військова людина, не міг з цим згодитись. І дійсно людність тоді настільки росхлябалася що іі можна було перевести до належного вигляду тільки рішучими мірами, звичайно, не переходючи границь демократичности» [34, арк. 82 зв.].

12 березня 1918 р. направив обіжник губернським установам про запровадження григоріанського календаря і центральноєвропейського часу [26, с. 102]. 14 березня 1918 р. у листі Міністерству внутрішніх справ пропонував призначити його тимчасово виконуючим обов'язки губернського комісара Поділля у зв'язку з відсутністю зв'язку з Кам'янцем-Подільським, спричиненого пошкодженням телеграфу і зруйнованими шляхами та необхідністю здійснення рішучих заходів в організації місцевої влади [29, арк. 114]. 9 квітня – 12 травня 1918 р. – в. о. губернського комісара [23, с. 401-402; 29, арк. 152]. Прагнучи зменшити залежність від австро-угорських військ, 26 квітня 1918 р. В. Дудич наказав повітовим комісарам не передавати арештованих «в розпорядження австро-угорської команди» [31, арк. 4].

Не підтримав встановлення гетьманату. Хоча 3 травня 1918 р. наказом гетьмана на нього було покладено відповідальність за утримання спокою і

порядку в губернії [29, арк. 144], він розіслав всім повітовим комісарам і комендантам телеграму про скликання 7 травня місцевих з'їздів селян і робітників. На них передбачалося ухвалити резолюції, спрямовані проти гетьмана та обрати представників на Всеукраїнський селянський з'їзд в Київ [30, арк. 1]. Однак втручання австро-угорських підрозділів, що заявили про підтримку нової влади, унеможливило скликання зазначених з'їздів [24]. 14 травня наказом гетьмана П. Скоропадського всі губернські комісари та їх помічники були усунені з посад [29, арк. 146]. 14 травня В. Дудич виїхав з Кам'янця-Подільського [32, арк. 3]. Закликав до усунення гетьмана П. Скоропадського, за що 5 липня 1918 р. був заарештований австро-угорськими військами [9, арк. 27].

Підтримав протигетьманське повстання. У грудні 1918 р. переобраний головою Вінницької організації Української соціал-демократичної робітничої партії [12, с. 118]. Загальні збори Вінницької організації УСДРП 11 грудня 1918 р. обрали В. Дудича до Вінницької філії Українського національного союзу [6]. 7 грудня 1918 р. призначений помічником завідуючого відділом праці при Директорії УНР. 2 січня 1919 р. затверджений директором департаменту загальних справ міністерства праці УНР. 22 і 23 січня 1919 р. брав участь у засіданні уряду УНР як товариш (заступник) керуючого міністерства праці [13, с. 107, 109, 145, 626]. У лютому-серпні 1919 р. обіймав посади Вінницького повітового комісара, заступника Вінницького міського голови. 20 вересня 1919 р. делегований Вінницькою міською управою до Комісії у справі передачі Подільському товариству охорони культурно-історичних пам'яток будівлі комплексу «Мури» для музею [22, с. 102]. У вересні 1919 р. у Вінниці на установчих зборах Демократичного Союзу, до якого увійшли всі соціалістичні партії України, незважаючи на їх національну приналежність, обраний головою президії. Збори відбувалися 3, 17, 20 вересня. 27 жовтня 1919 р. як голова Демократичного союзу брав участь у бесіді з диктатором Західної області УНР Є. Петрушевичем [1, с. 283, 284].

Після остаточного встановлення радянської влади на Правобережній Україні, залишився на батьківщині, на Волині, де працював у системі споживчої кооперації. У 1921-середині 1922 рр. – у Старо-Костянтинівському повіті, далі – до жовтня 1923 р. у Чуднівській конторі. З жовтня 1923 р. у Житомирській райспоживспілці обіймав посаду інструктора-секретаря, з 1924 р. – завідувача організаційним відділом [11, арк. 59, 64]. З 1 жовтня 1925 р. до виїхав з Волині, повернувся назад, вже до Житомира, у 1929 р. Працював старшим інструктором райспоживспілки [11, арк. 66-67].

Арештований ГПУ 13 травня 1931 р. [11, арк. 68]. На час арештубув одруженим, виховував дочку Галину 11 років та сина Юрія 8 років [11, арк. 2]. Арештовувався органами ЧК-ГПУ і раніше [11, арк. 68].

Співробітники ГПУ прагнули будь-яким чином довести вину В. Дудича у антирадянській діяльності, відповідним чином витлумачувати його вчинки.

Матеріали справи показують, що працюючи у кооперативних установах, В. Дудич довіряв певному колу людей своє бачення і оцінку політичних подій в країні. Це відбувалося у приватних розмовах наодинці або декількох осіб. ГПУ оцінювало ці висловлювання як контрреволюційні та спрямовані на створення організації для повалення радянської влади і відновлення УНР.

Так, у 1921-1925 рр. В. Дудич відзначав зміну керівництва кооперативними організаціями. Замість осіб, яких він вважав свідомими українцями («українські кадри»), призначалися більшовицькі партійні працівники. Він закликав ставити на вакантні посади людей «відданих справі української народності, а українську інтелігенцію гуртуватися» [11, арк. 22, 44, 59].

Можливо з цих міркувань, навесні 1923 р. В. Дудич, під час роботи зборів Уповноважених Житомирської райспоживспілки, влаштував у приватному порядку, в гуртожитку, обговорення кандидатур для участі у виборах її правління. Були присутні дев'ять осіб. На виборах вони утворили фракцію безпартійних. Згодом деякі з них були арештовані і на допитах у 1931 р. назвали ці збори «оформленням округового керівництва української контрреволюційної організації на Волині», як було відзначено у обвинувальному висновку [11, арк. 29, 33, 61-63, 69].

Щодо інших питань політичного життя, то на думку В. Дудича, процес русифікації за радянської влади посилився порівняно з царським режимом. Відбувалося нищення пам'яток української національної культури, переслідувалися українські діячі, «більшовики поступово убивають в народі національне почуття». Україна перетворена у колонію радянської Росії, з неї вивозять всі цінності, взамін не дають нічого [11, арк. 60, 62]. Певні надії щодо трансформації радянської держави В. Дудичем покладалися на нову економічну політику [11, арк. 19].

У розумінні В. Дудича політика влади на селі була спрямована на його знищення. У 1920-х рр. для цього використовувалися різні «продрозверстки та продподатки» [11, арк. 60]. Штучне форсування колективізації мало за мету «знищити все те, що є на селі свідоме і ще не перестало цуратися – визначати себе за українця» [11, арк. 67]. В. Дудич вважав, що потрібно легальними шляхами домогтися господарської самостійності України у складі СРСР, фіксованих відрахувань із республіканського бюджету у союзний, існування національної армії та командування [11, арк. 38].

Будь-які дії В. Дудича співробітники ГПУ трактували як злочинні. У 1924 р. республіканська газета «Вісті ВУЦВК» опублікувала заяву 66 представників української інтелігенції про співпрацю з радянською владою – «Декларацію 66». В. Дудич взяв дуже активну участь у створенні на Волині групи інтелігенції, яка б приєдналася до цього документу. Він виступив з доповіддю на зборах у Житомирі з цього приводу. Проте у свідченнях та обвинувальному висновку цей вчинок розглядався як тактичний крок для маскування існуючої контрреволюційної організації [11, арк. 17, 31, 65-66, 69].

Також В. Дудичу інкримінували шкідницьку діяльність. Керуючи оргвідділом райспоживспілки, він не вимагав відомостей про соціальне становище осіб, які вступали до спілки та поповнювали пайовий капітал. Цим користувалися заможні селяни, яких представники радянської влади називали куркулями. Вони всередині кооперації начебто «розкладали, обкрадали її». Головними звинуваченнями були його висловлювання про неможливість примирення української інтелігенції з радянською владою та його причетність до створення і керівництва організацією, що ставила за мету шляхом

збройного повстання повалити радянську владу та відновити УНР [11, арк. 19, 25, 27-29, 34, 36, 38-40, 42, 43, 45, 60, 61, 64, 66-68, 72].

В. Дудич всі звинувачення відкидав, винним себе не визнав [11, арк. 46, 47-49, 58, 71].

Про його допит документи відсутні, про що, зокрема, свідчить опис паперів справи, складений після її завершення [11, арк. 77].

Керівництво Житомирського Оперативного Сектору ГПУ звинувачувало його за ст. 54-11 Карного кодексу УСРР – контрреволюційне збройне повстання і за висновком прокурора Житомирського Оперативного Сектору ГПУ клопоталася про застосування до нього – особливо соціально небезпечного елементу вищої міри соціального захисту – розстрілу [11, арк. 72-74].

Проте судова трійка при колегії ГПУ УСРР не знайшла достатніх підстав для цього, що свідчить про упередженість слідства. 16 лютого 1932 р. трійка постановила ув'язнити В. Дудича у концтабір терміном на п'ять років, обраховуючи термін з 13 травня 1931 р. [11, арк. 76].

Подальша доля В. Дудича залишається невідомою.

Реабілітований 4 травня 1989 р. [11, арк. 78].

А. Фанстіль і В. Дудич брали активну участь в громадському житті Вінниці в добу Української революції 1917-1921 рр. Сумлінна праця А. Фанстіля на посаді міського голови сприяла утвердженню української державності. Цьому ж слугувала політична діяльність В. Дудича. Він докладав чимало зусиль для формування держави на засадах демократії. Загалом революційні події у Вінниці 1917-1921 рр. потребують подальшого комплексного дослідження.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Білик Г., Венжик І., Желіховський В., Кароєва Т., Осадчук Т., Романюк І., Цукрук Л. Хронологія революційних подій на Вінниччині. // Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. С. 266–293.
2. Бойко О. Українська демократична хліборобська партія. // Малий словник історії України. К.: «Либідь», 1997. С. 401-402.
3. Буравченков А. Гетьманський переворот 1918. // Малий словник історії України. К.: «Либідь», 1997. С. 112.
4. Вінниця: історичний нарис. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.
5. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення. Вінниця, 2007. 312 с.
6. Вісник Української Народньої Республіки. Офіційальна газета Директорії. 1918. Ч. 3.
7. ДАВіО (Державний архів Вінницької області). Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1817.
8. ДАВіО, ф. Д-255, оп. 1, спр. 88.
9. ДАВіО, ф. Р-1543, оп. 1, спр. 4.
10. ДАЖО (Державний архів Житомирської області). Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 16760.
11. ДАЖО, ф. 5013, оп. 2, спр. 15774.
12. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця: ТОВ «Твори»,, 2020. 268 с.
13. Директорія. Рада Народних Міністрів УНР 1918-1920. Документи і матеріали. У 2 т. К., 2006. Т. 1. 688 с.
14. Дудич В. Тяжкі часи в Росії. // Свобода. 1918. Ч. 2. 3 січня.

15. Дудич Володимир Самійлович. // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Житомир: «Полісся», 2008. Книга 2. С. 670.
16. Завальнюк К., Журавлівський І. Вінницьке міське самоуправління. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 25 вересня 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 192-194.
17. Калитко С., Кравчук О., Міський голова Вінниці 1918–1920 років Анатолій Фанстіль: штрихи до біографії. // Суспільні трансформації в умовах війни росії проти України: виклики часу і завдання краєзнавців: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 липня 2024 р.). Хмельницький, 2024. С. 430-439.
18. Кравчук О. Вінниця в гетьманській Україні 1918 р. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 25 вересня 2015 р. Вінниця, 2016. С. 560-571.
19. Кравчук О. Дудич Володимир Самойлович. // Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки. Вінниця, 2019. С. 670.
20. Кравчук О. М., Калитко С. Л. Матеріали Державного архіву Житомирської області про діяльність В. Дудича у 1921-1931 рр. // Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 225-228.
21. Литвин М. Визвольні змагання 1914-1920 рр. // Історія України. Львів, 1998. С. 213-251.
22. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця, 2009. 272 с.
23. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність друга половина XIX – перша половина XX ст.). К., 2008. 840 с.
24. Поділля. 1918. № 44. 9 травня.
25. Субтельний О. Україна: історія. К., 1991. 510 с.
26. Східне Поділля в добу Центральнох Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Зб. док. та мат. / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. Вінниця, 2008. 208 с.
27. Фанстіль Анатолій Робертович. // Реабілітовані історією. Житомирська область. Житомир, 2015. Книга 7, частина 1. С. 123.
28. Філоретова Л. Боротьба професійних об'єднань учителів в Україні проти панівного ладу протягом другої половини 1907 року. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка]. Серія: історичні науки. Кіровоград, 2008. Вип. 11. С. 44-52.
29. ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1.
30. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 1.
31. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 51.
32. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 94.
33. ЦДАВО України. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 146.
34. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 78.

Костянтин Завальнюк

СИМОН ПЕТЛЮРА І КОЗЯТИНЩИНА

Анотація. *У статті на основі архівних джерел та мемуарної літератури досліджується перебування Головного Отамана Армії УНР та Голови Директорії УНР С. В. Петлюри у м. Козятин сучасної Вінницької області. Також уточнюються часові рамки та обставини перебування С. Петлюри у місті залізничників та їхній зв'язок із загальними історичними подіями.*

***Ключові слова**: С. В. Петлюра, Українська революція, Головний Отаман, Директорія, Козятин.*

Kostiantyn Zavalniuk

SYMON PETLIURA AND THE KOZIATYN REGION

***Abstract.** Based on archival sources and memoirs, the article examines the stay of S. V. Petliura – Chief Otaman of the Army of the Ukrainian People's Republic (UNR) and Head of the UNR Directory – in the city of Koziatyn (in the present-day Vinnytsia region). The timeframe and circumstances of S. Petliura's stay in the railway workers' town, as well as their connection to broader historical events, are also being clarified.*

***Keywords**: S. V. Petliura, Ukrainian Revolution, Chief Otaman, Directorate, Koziatyn.*

Чимало видатних діячів та творців Української революції 1917-1921 років тим чи іншим чином були пов'язані з Козятинщиною, – історичним регіоном, який нині ототожнюється з колишнім Козятинським районом (1923-2020) Вінницької області. Зокрема, нині вже загальновідомо, що у житті і творчій долі визначного українського вченого-історика та одного з творців нашої державності Михайла Сергійовича Грушевського особливе місце займало село Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – Хмільницького району Вінницької області), де тривалий час настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був його дід по лінії матері Глафіри – Захар Іванович Опоков (1814–1895). Тут народилася і виросла мати Михайла Сергійовича Глафіра Захарівна, тут 17-річною вийшла заміж за професора Київської духовної семінарії 30-річного Сергія Грушевського. В дитячі та юнацькі роки М. Грушевський неодноразово відвідував цей край, про що збереглися записи у його «Споминах» та «Щоденнику». Окрім цього, із Сестринівкою пов'язані життя і діяльність українського військовика, члена Центральної Ради Петра Чечеля. З містом Козятин пов'язана діяльність командира 1-го Українського корпусу, майбутнього гетьмана України Павла Скоропадського. У грудні 1917 року у Козятині розміщувалася його ставка. Саме у Козятині, вже після відставки з посади командира корпусу, він, пробираючись у переповнений вагон поїзда на Київ, позбувся тут грошей, револьвера, годинника і паспорта. У свою чергу, містечко Самгородок є батьківщиною відомого єврейського громадського діяча, члена Центральної Ради та міністра з єврейських справ Пінхаса Красного. Село Марківці є батьківщиною члена Центральної Ради, письменника та журналіста Ісаака Пугача. Не була чужою Козятинщина і для Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри, який під час антигетьманського повстання перебував у грудні 1918 року разом зі своїм штабом на станції Козятин.

За спогадами жителя Козятина Олександра Жука, які наводить у своїй праці «Наша історія» (Вінниця, 2013) відома краєзнавиця та архівістка Зоя Вільчинська, на станції на Симона Петлюру чекала його військова рать на чолі з Оскілком, Артемчуком та іншими. Цікаво, що на той час Козятин мав свою Червону площу. Вона знаходилась на території продпункту, що біля

залізничного вокзалу. Це місце добре пам'ятає грудень 1918 року. Саме туди і було наказано зібратись усім службовцям та робітникам міста. Зі слів очевидців, вони чекали голову Директорії приблизно 15-20 хвилин. Незабаром Симон Петлюра разом із своєю свитою – петлюрівським комісаром Лисенком, комісаром депо Матвійчуком та помічником Статкевичем з'явилися. Вони рухалися в бік натовпу людей. Серед них також були представник від служби руху Назаренко, від матеріальної служби Гончаренко і козятинський єврей Красних. Саме Лисенко і виголосив промову, в якій привітав від імені козятинського вузла голову Української Народної Республіки Симона Петлюру. Для голови Директорії УНР був приготований подарунок – осідланий білий кінь. Машиніст Заєць та помічник машиніста депо Козятин Матвій Тимощук підвели та притримали коня, аж поки Симон Петлюра не сів у сідло. Він сказав: «Дякую вам, добродії», а потім спішився та попрямував до вокзалу» [1, с. 316].

Інший свідок та учасник тих подій, учитель української гімназії у Козятині, Володимир Степанович Шамро-Вовк (1887-1938), на допиті в окружному відділі ДПУ УСРР 9 жовтня 1929 року заявив (переклад з російської): «Революція 1917 року застала мене на посаді учителя Козятинської торгової школи. Я викладав російську мову. Потім у серпні 1917 р. школа була реорганізована у комерційне училище. Я викладав російську мову та літературу. Комерційне училище продовжувало існувати до 1920 року.

Український рух у Козятині почався з кінця 1917 р. з того часу, як у Києві утворився секретаріат. Коли була організована в Козятині Просвіта я не пам'ятаю. У роботі Просвіти я участь брав – читав декілька лекцій, точно дві лекції, з історії України і з української культури: одна лекція вдень в аудиторії і одна лекція у день Шевченка. Більше я не пам'ятаю.

Роботою Просвіти керував спочатку здається Горбачевський, а потім був головою Просвіти Грохольський. Просвіта з 1/IX-18 року відкрила чоловічу-жіночу гімназію українську – гімназію, в яку мене запросила Просвіта, особисто здається Горбачевський, бути викладачем гімназії, я погодився і викладав українську мову, українську літературу і, не пам'ятаю, чи викладав українську історію. Директором гімназії був Горбачевський, а потім, здається у 1919 р. восени, він був обраний до Київської губернської земської управи і я залишився його тимчасовим заступником і був до закриття гімназії.

Чи був я обраний до правління Просвіти я не пам'ятаю, але припускаю, що я міг бути обраний. Чи бував я на засіданнях Просвіти я точно не пам'ятаю, але повністю допускаю що бував, а ось з часу мого заступництва директора гімназії – на засіданнях Просвіти я бував, пам'ятаю, з питань фінансового становища гімназії.

Повстання у Козятині проти Гетьманщини, підняте Петлюрою, було в листопаді 1918 року. Тут стояв штаб Петлюри на чолі з ним. Не пам'ятаю хто саме, але хтось запросив його до нас у школу, тобто в гімназію, і був зроблений груповий знімок. Це було в кінці листопада або на початку грудня 1918 р., а може бути і трохи пізніше. Пам'ятаю, Петлюра ще подарував 25 чи 50 р. учням на ялинку. Ялинка була влаштована в аудиторії, керував цим Лисенко. Він наніс звідкись з вагону вина і пили його нагорі в аудиторії. Я там, звичайно, був» [7, арк. 40-41].

«Ще коли Петлюра був у Козятині першого разу, взимку 1918, – доповнював свої свідчення В. С. Шамро-Вовк, – тоді йому було підведено білого коня. Чия це була ініціатива підведення коня, я не знаю. Підводили його на Червоній площі, де зараз знаходиться навчальний пункт. При підведенні я був присутній, але стояв як приватний мешканець.

Петлюру я вітав у 1918 р., коли Петлюра зробив повстання проти Гетьмана і від'їжджав із Козятина. Я робив промову на вокзалі, в якій вказував, що Петлюра звільнив нас від Гетьманщини. Це було, здається, після знімку і після підведення йому коня» [7, арк. 41 зв.-42].

Нині вже встановлено, що Головний Отаман військ УНР С. Петлюра відвідував учнів української гімназії у Козятині і сфотографувався з ними 18 грудня 1918 року. Ця дата стоїть під фотографією, яка нині зберігається у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України). Вона зберегла для нащадків факт відвідання Головним Отаманом гімназистів м. Козятина у супроводі комісара залізниць Вірка, голови місцевого товариства «Просвіта» Ю. Грох-Грохольського, директора української гімназії козятинської «Просвіти» В. Горбачевського, членів ради товариства «Просвіта» А. Онуфрійчука, Ростовського, Лисенка, Юхимчика, Качуренка, викладачів Шамра-Вовка, Путяти, Рихлицького, Кононснка [8, с. 75].

Окрім цього, 12 грудня 1918 року у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей про евакуацію кайзерівських військ. Відповідно до них, німці обіцяли більше не обороняти Київ, а їхні війська мали перебувати в касарнях; українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету в боротьбі за українську столицю – поставляти 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Було домовлено й про паролі: для німців – «Es lebe Petlura!» («Хай живе Петлюра!»); для республіканців: пароль – «Революція», відгук – «Республіка». Відмова солдатського комітету (zoldatenrat) захищати Київ стала вироком для Гетьманату [2, № 52, с. 12].

Таким чином, 19 грудня 1918 року (після отримання білого коня в Козятині) Директорія тріумфально вступила до столиці.

Вдруге С. Петлюра побував на теренах Козятинщини під час серпневого наступу 1919 року українських армій (Дієва Армія УНР та УГА) на Київ. 19 серпня того ж року Козятин був звільнений від більшовиків частинами III (2-га і 8-ма бригади) корпусу Української Галицької Армії. В Козятині розташувався штаб III Корпусу УГА на чолі з генералом А. Кравсом. Він призначив комендантом Козятина отамана Романа Дудинського. В містечку обрали міську раду, серед представників якої була одна жінка. Очільником Козятина обрали директора української гімназії Козятинської «Просвіти» В. Горбачевського. Депутація від Козятина подарувала генералу А. Кравсу два відрізи синього та жовтого шовку. З нього пошили прапори для 2-ї та 8-ї бригад, що брали участь у здобутті Козятина [4, с. 20].

21 серпня 1919 року в Козятині проїздом до Бердичева перебував Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра. Його урочисто зустрічали. На вокзалі вишикували почесну варту із вояків тієї сотні, яка першою увійшла в

Козятин. Симон Петлюра виголосив промову, в якій щиро подякував воякам за їх хоробрість та подарував сотні 5 тисяч гривень.

Своє перебування в Козятині командир осередньої 3-ї армійської групи у Київській наступальній операції обох армій (УГА та Дієвої) генерал-четар Антін Кравс пізніше описував у спогадах. «Два дні після того, як ми взяли Козятин, заїхав на стацію в переїзді до Бердичева – сам Головний Отаман Петлюра. На його повитання звелів я виставити на двірці почетну сотню – і то ту сотню 2 бриґади, яка перша вдерлася до Козятина. Командантом цієї сотні був поручник, якого ім'я я нажаль забув. Він був тим, що заняв двірець в Козятині. Головний Отаман подякував у запальній промові мені і моїм військам за здобуття Козятина, цього важного вузла, і подарував почетній сотні, що його витала, 5 тисяч гривень. При цій нагоді предложив я йому свою просьбу, щоб його інтендантура видала моїм воякам білля. Головний Отаман казав це занотувати свому адютантові та обіцяв мені виконати цю просьбу. Нажаль білля я не дістав ніколи» [4, с. 20-21].

В Козятині 21 серпня 1919 року було дано благодійний концерт за участю Соломії Крушельницької та старшинського хору під керуванням Романа Ставничого для воїнів УГА та мешканців містечка, кошти з якого були перераховані на потребу військ. Спогади про цю подію залишив Михайло Дем'янчук – старшина УГА, учасник хору. «Під час непереможного походу Українських Армій на Київ літом пам'ятного 1919 року, десь в половині серпня, Штаб III Галицького Корпусу приїхав до Козятина і примістився в будинку, недалеко залізничного шляху й мосту, який був проведений понад залізничні рейки. По другому боці мосту примістилася старшинська харчівня Штабу.

Одного пополудня приїхав на козятинський двірець Головний Отаман Симон Петлюра зі своє свитою. На пероні двірця уставлено провізоричний вівтар і при ньому, в присутності багатьох старшин, священик відправив молебень. Присутнім був також Головний Отаман.

Цього вечора був заповіджений концерт знаної, світової слави української співачки, Соломії Крушельницької, який мав відбутися в залі залізничного двірця.

В той час при Штабі III Гал. Корпусу існував малий старшинський хор під управою пор.-авдитора д-ра Романа Ставничого, великого ентузіяста хорового мистецтва й доброго дириґента. Хор начислював 10-12 співаків. Сьогодні не пригадую собі прізвищ більшої частини учасників хору, крім знаменитого першого тенора, в особі пор. Сольчаника, баса – в особі чет. Якова Мацюка і самого д-ра Ставничого. І я мав приємність та честь належати до цього хору. Наш хор мав честь співати декілька пісень того вечора, на переміну зі сольовими точками Соломії Крушельницької. По 47 літах годі пригадати, які пісні співала тоді С. Крушельницька і які співав наш хор.

Виступ С. Крушельницької – наскільки можу пригадати – був дуже вдалий. Публіка, що складалася в більшости зі старшин, але також із місцевого цивільного населення, була захоплена співом С. Крушельницької і приймала всі точки невмовкаючими оплесками. Я особисто був «у десятому небі», бо ж поза солістками знаменитого хору Національної Капелі Ол. Кошиця, це була перша нагода чути спів світової слави української співачки.

Тішило мене й те, що в складі хору, який також добре співав і збирав заслужені оплески, співав і я. Мені було той час несповна двадцять років життя.

По концерті відбулася в тій залі забава з танцями, що мала один поганий інцидент. Хтось із старшин дієвої Армії казав оркестрі грати «Польку» чи може «Мазура». Проти цього запротестували всі присутні старшини УГА. По деяких торгах та словній перепальці, оркестра до цих танців таки не грала. (…)

Вже той факт, що С. Крушельницька разом з УГА покинула літом 1919 р. свою вужчу батьківщину та подалася в мандри і не захотіла признати окупації поляків, – свідчить про її відданість ідеї Самостійної Української Держави на всіх етноґрафічних українських землях. В той час ділила вона долю й недолю незламних борців за свободу й своїм незрівняно гарним голосом, чарувала їх та додавала витривалости до дальшої боротьби. Вона була воїном на культурно-мистецькому полі. Це гідно оцінювали вояки обох Армій та були їй до глибини душі вдячні за цей козятинський концерт» [6, с. 31-32].

Наприкінці серпня 1919 року Симон Петлюра вдруге зупинявся в Козятині. Тут напередодні «київської катастрофи» відбулась його зустріч з головнокомандуючим Українською Галицькою Армією (або як його називали в УГА – Начальним вождем) генералом Мироном Тарнавським. «В Козятині мене повідомлено, що на стації стоїть поїзд Петлюри. Він вертався з-під Києва до Кам'янця. Я уважав своїм обов'язком зголоситися до нього, перебалакати з ним та розвідати, що він думає про ситуацію.

Наша зустріч відбулася в вагоні Петлюри.

Тривожило мене в першу чергу наше відношення до денікінської армії, й від того почалася наша розмова.

– Київ ми взяли, пане Отамане. А що ж Денікін? Чи не вдалось би встановити між ним і нами демаркаційну лінію? Бо ж воювати на два фронти для нас не під силу.

Петлюра поглянув на мене протяжно і, вкладаючи в тон бесіди роблену самопевність, відповів:

– Не турбуйтеся, пане генерале! Денікіна я не боюся. Ручу вам, що 60 відсотків денікінської армії перейде до нас.

– Це можливе, – відповів я, – але що робити тепер? Адже Денікін стоїть перед Києвом!

– Старайтеся не входити з ним у конфлікт. А втім, він має на плечах большевиків. На правий беріг Дніпра переходити не важиться. Ось почекайте, скоро вишлю до нього послів у справі переговорів. Словом, не хвилюйтеся. Немає потреби…

Головний Отаман від'їхав на південь. Ми ж швидко помчалися до Києва, що то приховував для нас стільки болючих несподіванок» [3, с. 142-143].

У травні 1920 року дорогою до Києва Головний Отаман знову на деякий час зупинявся на ст. Козятин [5, с. 2]. Вже згадуваний раніше В. С. Шамро-Вовк свідчив: «Вдруге я вітав Петлюру, коли він при поляках їхав до Києва, вказував, що він дає можливість розвиватися національній культурі.

Першого разу я вітав за дорученням Просвіти, а другого разу за примусом Грохольського. У цей час я навіть був хворий. Після вітання Петлюра запросив мене до себе у вагон. З ним у вагоні я був наодинці. Доповідав йому про матеріальне становище гімназії, доповідав про відсутність

у гімназії засобів і просив грошей. Доповідав, що поляки руйнують школу, викололи Шевченку очі і взагалі посіяли страшне невдоволення в народі. Про поляків я доповідав, відповідаючи на питання Петлюри. Відгук мій про поляків, яких я назвав сволотами, Петлюрі не сподобався і за це він мені відповів, що я заражений більшовицьким духом, а ще й українець» [7, арк. 42].

У наші часи на честь Головного Отамана Армії УНР, як відзнака його заслуг перед Україною, вулиця полковника Бойка (Іван Бойко, двічі Герой Радянського Союзу, гвардії полковник Червоної армії, командир 69-го гвардійського танкового полку та 64-ї гвардійської танкової бригади) у м. Козятин 23 вересня 2022 року була перейменована на Симона Петлюри [9].

Таким чином, діяльність С. Петлюри як Головного Отамана Армії УНР та голови Директорії УНР була найтіснішим чином пов'язана з містом Козятин, – важливим залізничним вузлом сполучення та адміністративним, економічним і культурним центром України. В історичних джерелах та мемуарній літературі зафіксовано, принаймні, чотири випадки перебування С. Петлюри у місті залізничників (грудень 1918 року, двічі у серпні 1919 року та травень 1920 року), під час яких вирішувалися важливі для країни питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вільчинська З. В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політично історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2013. 912 с.
2. Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.). *Гілея.* 2011. № 47 (5). С. 18–29; № 48 (6). С. 88–99; № 52 (спецвипуск). С. 5–15.
3. Генерал Мирон Тарнавський. Спогади. Львів: Червона Калина, 2008. 162 с.
4. Ґен. Антін Кравс. За українську справу. Спомини про III. корпус У.Г.А. після переходу за Збруч. Відп. ред. Петро Пасіка. Львів: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1937. 99 с.
5. Головний Отаман у Київі. *Наш шлях* (Кам'янець-Подільський). 1920. 30 травня. С. 2.
6. Демянчук М. Два концерти Соломії Крушельницької (Спогади). *Самостійна Україна.* 1967. № 4. С. 31-32.
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 14160.
8. Маркітан Л. П. Симон Петлюра та його родина в кіно- і фотодокументах. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 71-81.
9. Удвуд О. То на честь кого була названа вулиця? *RIA Козятин.* 2023. 9 лютого.

Валерій Рекрут

УЛЮБЛЕНЕЦЬ «ЗАЛІЗНОГО ФЕЛІКСА» ЛЕОНІД ЗАКОВСЬКИЙ: ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕКІСТА: РІК 1921.

Анотація. *У статті висвітлюється злочинна діяльність керівника Подільської губернської надзвичайної комісії Заковського Леоніда Михайловича (Штубіса Генріха Михайловича, 1894-1938) та аналізуються матеріали масштабної операції вінницьких і гайсинських чекістів проти учасників небільшовицької політичної організації.*

Ключові слова: *надзвичайні комісії, Л. Заковський, Гайсин, І. Петрунь, «Позапартійна група вільних соціалістів», політичні репресії.*

Valerii Rekrut

A FAVOURITE OF "IRON FELIX" LEONID ZAKOVSKY: PODILLIA PAGES FROM A CHEKIST'S CRIMINAL ACTIVITIES: 1921

Abstract. *The article examines the criminal activities of Leonid Mikhailovich Zakovsky (Henrikh Mikhailovich Shtubis, 1894–1938), head of the Podillia Provincial Extraordinary Commission, and analyses materials relating to a large-scale operation conducted by Chekists from Vinnytsia and Haisyn against members of a non-Bolshevik political organisation.*

Keywords: *extraordinary commissions, L. Zakovsky, Haisyn, I. Petrun, "Non-Party Group of Free Socialists", political repression.*

Зазначимо, що вступаючи в новий 1921 р. вожді РКП(б) не збиралися змінювати політику тотального терору на окупованих територіях України. Навпаки – вимагало від окупаційних органів влади посилити боротьбу з явними й потенційними ворогами диктату партії російських більшовиків. Тому й не дивно, що найголовнішим завданням Подільського ревкому та всіх інших силових органів стала боротьба проти так званих небільшовицьких партій і «*політичних банд*». Керманичі пролетарської революції глибоко усвідомлювали, що такі та їм подібні формації безпосередньо загрожували утвердженню окупаційної влади.

Для активізації заходів більшовицьких репресивних органів проти найбільш войовничої політичної сили став гучний судовий процес над діячами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Зважаючи на те, що в лютому 1920 р. лідери українських есерів відмовилися від збройної боротьби проти більшовиків, судове процес переслідував пропагандистську мету: мав стати показовою розправою провідної партії над політичними опонентами. Заодно організатори гучної розправи намагалися дискредитувати ідеологічну платформу УПСР через діяльність її окремих членів. Судове засідання відбулося в Києві 22-30 травня 1921 р. й за рішенням Надзвичайного революційного трибуналу до відповідальності було притягнуто 5 членів ЦК УПСР, які перебували в місцях ув'язнення: В. Голубовича, І. Лизанівського, Н. Петренка, І. Часника, Ю. Ярослава та ін. За ухвалою трибуналу члени ЦК УПСР засуджувалися до ув'язнення строком на 10, а члени губернських к-тів УПСР – на 5 років. Однак, зважаючи на амністію, оголошену 5-м Всеукраїнським з'їздом рад, термін ув'язнення для членів ЦК УПСР було скорочено до 5-ти років. Через кілька місяців всі засуджені були повністю амністовані [1, арк. 129].

Зазначений вище гучний політичний процес у Харкові не міг не зачепити амбіцій завзятого авантюриста, новопризначеного керівника Подільського губернського відділу НК Л.М. Заковського. Обіймаючи в 1920 – на початку 1921 рр. в Одесі відповідальні посади (нач. секретно-оперативної частини губ. ЧК та члена її колегії), він зарекомендував себе в якості сценариста і жорстокого ліквідатора міфічних «*контрреволюційних організацій*» Виконуючи наказ Ф. Дзержинського, котрий, перебуваючи в Одесі в червні 1920 р., вимагав негайно «*активізувати боротьбу з контрреволюцією*», Л. Заковський, як начальник оперативного відділу губ. ЧК, виявив неабияку завзятість і показав усю сутність

своєї людиноненависницької натури. За даними дослідників, серед жертв розстрілів було чимало членів одеської «Просвіти» та громадян, котрих без жодних доказів звинувачували у причетності до міфічних «*петлюрівських організацій*». У 1920 р. в Одесі під безпосереднім керівництвом Л. Заковського. За 11 місяців совєцької влади чекісти заарештували 10225 чоловік. Із них: розстріляно – 1418; відправлено в концтабори – 1558; звільнено – 4644 ч., а доля інших невідома [2, с. 29-30].

Вочевидь, що за криваві заслуги перед РКП(б) колишній начальник Одеського НК С. Реденс та чинний на той час очільник Макс (Мендель) Дейч рекомендували колегу-ката Л. Заковського на підвищення по службі. Звісно, про його успішну діяльність в Одесі знав голова ВЧК Ф. Дзержинський, який обожнював негідника за його рішучість і кровожерливість. Тому «*залізний Фелікс*» санкціонував призначення Л. Заковського на посаду керівника Подільської губ. НК [3, с. 150].

Приступаючи до висвітлення діяльності в 1921 р. надзвичайних органів на території Поділля, важливо звернути увагу на певні особливості й специфічні умови для виконання їхніх функцій. На наш погляд, найбільш реальну картину щодо особливостей оперативної роботи чекістів на Поділлі змалював новопризначений очільник губ. НК Л. Заковський. За його твердженнями, статус «*…прикордонної губернії з найбільш підкупними і в той же час найбільш злими і доступними, як зброя імперіалізму, наші вороги – Румунія і Польща, – з іншого надмірна кількість заселеної в губернії найбільш шовіністичної зі всієї України петлюрівської інтелігенції, якв зуміла зберегти свій вплив на масу темного селянства – все цез зробило Поділля плацдармом бандитських зграй та ареною політичної боротьби і таким чином надавало роботі на Поділлі характер найбільш відповідальної, серйозної й небезпечної*» [4, с. 5].

Приступивши з 21 березня 1921 р. до роботи, Л. Заковський добре знав, що на території губернії авторитет партії українських есерів був на надзвичайно високому рівні. Тут суттєву підтримку мала ідея утворення Української соціалістичної республіки, яку насаджували так звані комуністи-самостійники. До того ж, новоявлений начальник «*переконався*», що до часу його прибуття на посаду керівника Губернської надзвичайної комісії, цієї структури, фактично, не існувало. Тут діяли чекісти, які дозволяли собі «*…конфіскації майна, безпідставні арешти, притягування селян за справи і повстання, що відбувалися у 1918-1919 роках; дебоширство і пиятика були звичайними явищами…*» [5, с. 7]. Уповаючи на «*досвідчене око чекіста*», він кваліфіковано визначив, що на території Поділля активно діяло близько 30 антибільшовицьких політичних організацій чисельністю 25-300 членів, але жодної справи проти них не порушувалося [5, с. 6].

Звісно, така постановка питання в губернії, де «*політичний бандитизм*» набув значного розмаху й реально загрожував зміцненню окупаційної влади, вимагала від новоявленого очільника ГНК негайних і рішучих дій. Однією з таких справ, яка стала початком ліквідації політичних опонентів щодо панування РКП(б) на Поділлі стала розпочата на кінці червня 1921 р. масштабна операція вінницьких і гайсинських чекістів під назвою «Позапартійна група вільних соціалістів» [5, с. 80-94].

У політичній преамбулі чекістської розробки, спрямованої проти колишнього голови Гайсинського ревкому Івана Єфремовича Петруня (1899-1921), мова йшла про так звану «*контрреволюційну організацію*» «*укапістів*» (українських комуністів) та есерівських «*централістів*» (центральна течія УПСР), які, перейшовши на бік більшовиків, мріяли побудувати комунізм в Україні поза керівної ролі РКП(б) і незалежно від Російської федерації. В оприлюдненій чекістами декларації так званого «Союзу позапартійних соціалістів» значилося, що новоявлена група «*заколотників*» ставила за мету побудувати «*українську соціалістичну республіку вільних трудових рад*» [5,с. 91].

За версією чекістів, головною фішкою ідейних провідників «*чергової революції*» мала стати ліквідація будь-яких каральних органів і передача їх функцій народним судам. «*Вільні соціалісти*» категорично відмовлялися від будь-якої узурпації влади, адже «…*всяка диктатура, ліворуч і праворуч, веде до диктатури окремих особистостей і неминучого деспотизму, який першою чергою відчує на власних плечах робітник і селянин*» [5, с. 91].

Поштовхом для розробки масштабної операції проти «*вільних соціалістів*» стала зрада 22-літнього ад'ютанта отамана Лихо Я.К. Нестеренка, який добровільно явився в штаб особливого відділу 24-ї самарської дивізії, що дислокувалася в Гайсині. Це був уродженець села Комрат із Бессарабії (нині: адміністративного центру територіального утворення «Гагаузія» в складі Молдови). Перебуваючи в іпостасі старшого ад'ютанта, від відчув, що швидко настане час, коли якийсь летучий загін ЧОНу (частин особливого призначення) знищить повстанців та його разом з отаманом Лихо. Тому зрадник обрав шлях порятунку через співпрацю з чекістами. Пронирливий служака детально виклав «*особістам*» власні спостереження про стан повстанського руху на території губернії й назвав чимало прізвищ діячів з числа громадян повіту, які, на його думку, підтримували отаманів і намагалися встановити з ними контакти [6, арк. 12-12 зв.].

Гайсинські чекісти отримали подібну інформацію від В. Голенка – місцевого войовничого повстанця, колишнього помічника А. Волинця. Завербований В. Куровським ще в кінці 1920 р., зрадник зумів втертися в довіру проводирів повстанців і регулярно інформував гайсинських чекістів про місце дислокації загонів та їх наміри. Він детально виклав В. Куровському значний масив «*фактажу*» про підготовку військового перевороту за участі «*політичних банд*» під проводом отаманів Лиха, Гиви, Левченка, Хмари та ін. [7, арк. 72]. Від нього чекісти дізналися, що головним натхненником заколоту виступав уродженець містечка Ладижина 22-літній український комуніст І. Петрунь, який значився в числі провідників ідеалів пролетарської революції на території Гайсинщини. Зрадник проінформував чекістів, що вказаний ним молодик у 1919 р. обіймав посаду голови Гайсинського ревкому, в 1920 р. очолював повітовий військовий комісаріат та керував аналогічною установою в Брацлавському повіті. В лютому 1921 р. колишній військком перебрався до Вінниці, де посів крісло голови повітового виконкому. За даними В. Голенка, високопосадовець І. Петрунь користувався авторитетом в губернському центрі та проводив там активну роботу щодо організації так званого повстанського

комітету. На теренах Поділля під проводом І. Петруня найближчим часом мав відбутися «*державний переворот*» [7, арк. 72].

Не викликає сумніву, що «*гарячі*» матеріали, отримані від Я. Нестеренка та В. Голенка, підсилені оперативними даними тамтешніх «*освідомів*», негайно лягли на стіл Л. Заковському. Як досвідчений майстер розробки масштабних операцій проти «*контрреволюційних організацій*», керівник НК чітко усвідомив, що не варто обмежувати географічні межі операції тільки територією одного Гайсинського повіту, адже майбутня акція не буде мати потрібного резонансу й не складе враження на високе начальство в Харкові, а головне – в Москві. Не викликає сумніву, що Л. Заковський доповів вищому партійному й службовому начальству, що на території Поділля виявлена підпільна позапартійна група небільшовицького спрямування, яка веде інтенсивну підготовку до здійснення «*державного перевороту*» силами повстанських загонів. Тому, за версією очільника ГНК, у структурі майбутнього «*заколоту*» з'явився підпільний губернський повстанський комітет Правобережжя України під керівництвом І. Петруня, який начебто готував повстання за участі отаманів Лиха, Гиви, Левченка, Заболотного, Хмари та ін. Утворені комітетом військові формування спільно із загонами названих вище отаманів мали встановити на території губернії владу «*вільних совєтов*» та розгорнути повстанський рух проти московських комуністів на всій совєцькій Україні [5, с. 93]

Слід зазначити, що здійснення масштабної «*контрреволюційної операції*» подільські чекісти запланували у спілці з оперативниками особливого відділу 24-ї самарської дивізії. Так, за наказом очільника Подільської НК Л. Заковського місцеві чекісти й «*особісти*» 24-ї дивізії здійснили низку арештів 25 червня 1921 р. під час роботи ІІ-го з'їзду совєтов Гайсинського повіту. За звітними даними, 26 червня робота з'їзду була дезорганізована діями оперативників особливого відділу 24-ї дивізії, які у розпалі засідання заарештували першого секретаря парткому, керівника оргбюро Н. Коврика та ще декількох учасників зібрання. Серед них до камер особливого відділу 24-ї дивізії та в'язниці місцевих чекістів потрапило чимало високопосадовців партійних і виконавчих органів влади. Загалом, чекісти заарештували понад 50 службовців різного рангу. Зокрема, був заарештований Ф. Силицький – очільник військкомату, О. Прикот – його заступник та ще низка відповідальних посадовців цієї установи (Д. Чорний, В. Хрулєвич та ін.). До того чекісти вже знали, що організація перебувала під керівництвом губернського високопосадовця І. Петруня, мала свої філії в Кам'янці-Подільському, Жмеринці та Могилів-Подільському та ще в декількох населених пунктах і там відбулися масові арешти так званих «*заколотників*» [8, с. 584-585].

Аналіз матеріалів кримінальних справ проти учасників так званої «Позапартійної групи вільних соціалістів» показав, що інсценована вищим керівництвом Подільської ГНК операція була відверто сфальсифікованою масштабною акцією більшовицьких органів безпеки. Не можна було не помітити, що в матеріалах переважної більшості справ слідчі ігнорували процесуальні засади ведення слідства.

Показовою може стати справа Д. Кирпичника – 30-літнього слюсаря Гайсинського цукрового заводу. За свідченнями Г. Сорочука, він мав

виготовити печатку для отамана Лихо. Утім у процесі єдиного допиту Дмитро Кирпичник категорично заперечував, що виготовляв таку річ. Ймовірно, під впливом фізичної сили сказав, що, на прохання Г. Сорочука, передав інструменти для цієї роботи іншому товаришу [9, 4]. Разом з тим, матеріали допиту не стали на заваді, щоб Колегія ГНК ухвалила постанову: «*вважати вину доведеною і застосувати вищу міру покаряння – розстріляти*» [9, арк. 11].

Улюбленим прийомом співробітників НК було здійснення психологічного тиску на заарештованих. Спочатку за незначну провину їм оголошували неадекватно суворе покарання, а потім його суттєво пом'якшували, прагнучи таким чином підкреслити гуманність і великодушність совецької влади.

Перегляд матеріалів кримінальних справ виявив суттєві розбіжності між висновками слідчих та ухвалами Колегії ГНК, зокрема щодо визначення міри покарання окремих громадян. Так, слідчі особливого відділу 24-ї самарської дивізії, мотивуючи, що «*провина*» підслідних «*повністю доказана*», пропонували колегії застосувати щодо них вищу міру покарання – розстріл. Зокрема, слідчі ухвалили постанову про позбавлення життя 35-х фігурантів [6, арк. 105-119]. Однак, як відомо із матеріалів справ, Колегія губернської НК ухвалила вирок «*розстріляти*» лише декількох громадян (І. Петрунь, Д. Чорний, А. Зозуля, С. Тітаренко, Г. Ковтун та ще декілька осіб, вказаних нижче). При тому, чомусь до вибору міри покарання підсудних, які за ухвалою слідства підлягали розстрілу, члени колегії застосовували вибірковий підхід. Зокрема до страти засуджували громадян, які ніякої участі у підготовці так званого «*державного перевороту*» не брали. Так, кримінальні справи проти директора школи І. Шила та вчителя П. Голембіовського складалися з декількох аркушів (ордер, анкета, протокол одного допиту і кілька дріб'язкових посвідок). Їх звинуватили в тому, що отаман Лихо їм подарував револьвери й вони мали брати участь у повстанні. Але зброя у доказах не значилася й до того ж, жоден із них вини не визнав. Проте це не стало засторогою для колегії ГНК, щоб ухвалити вирок – «*розстріляти*» [10, арк. 11].

Разом з тим, у списках на страту значився Ф. Силицький. Але колегія ГНК ухвалила застосувати проти нього вищу міру покарання із застереженням: «*розстріляти умовно*». У постанові значилося, що він чистосердечно визнав свою вину й тому вирішили передати його справу до таємно-оперативного відділу НК [7, арк. 353].

На наше переконання, Ф. Силицький погодився стати агентом чекістів і тому йому подарували життя. Хоча й він протягнув і цій іпостасі недовго: в 1931 р. був розстріляний у Західній обл. СРСР [7, арк. 355].

У зазначених вище списках на страту значилося прізвище дворянина, полковника царської армії й учасника денікінського карально-експедеційного загону В. Хрулєвича. Але колегія ухвалила дивний, на наш погляд, вирок – «*…враховуючи його пролетарське походження помістити в концтабір терміном на 3 роки позбавлення волі*» [11, арк. 59]. Утім, навіть цей вирок був скасований і восени 1921 р. царський служака відновив свою діяльність в складі Гайсинського військкомату. Правда, тоталітарний совєцький режим лише тимчасового подарував життя денікінському полковнику. У 1938 р. «*трійка*» Харківського НКВС ухвалила покарання – «*розстріляти*» [7, арк. 253].

Подібної участі зазнав В. Кузьменко – «*особливо небезпечний націоналіст*», який працював у штаті Гайсинської надзвичайної комісії. За сценарієм чекістів, він допомагав отаманам звільняти з-під арешту затриманих повстанців. Його справу, як кандидата на розстріл, колегія ГНК взагалі не розглядала. Після цього В. Кузьменко – звичайний селянин із села Губник Гайсинського повіту зумів здійснити неймовірну кар'єру. Колишній чекіст згодом обіймав високі посади, зокрема очолював правління Вукоопспілки, був Народним комісаром лісового господарства УСРР. Утім, в 1937 р., як «*учасника терористичної націоналістичної організації*», його розстріляли [7, арк. 287].

Про відверту фальсифікацію матеріалів висвітленої вище операції подільських чекістів яскраво підтверджують дані, що «*натхненники державного перевороту*» й керівники повстанкомів у Вінниці, Жмеринці й Кам'янці-Подільському, відповідно Г. Шаулко, І. Порайко, А. Левчинський і Г. Радченко взагалі не понесли ніякого кримінального покарання й продовжували успішно трудитися в системі партійно-совєцької влади.

Розглядаючи матеріали кримінальних справ, вражає жорстокість чекістів, які без будь-яких об'єктивних підстав (цілковита відсутність речових доказів: зброї та інших документів тощо) розправлялися з життям ще зовсім молодих, національно орієнтованих громадян. Так, 25-річний секретар повітового військового комісаріату Д. Дзевелюк був розстріляний лише за те, що, як переписувач паперів, бачив якісь контрреволюційні документи і таким шляхом міг бути обізнаним про існування організації. Категоричні заперечення заарештованого щодо правдивості «*свідчень*» проти нього ніякого значення не мали. 3 серпня 1921 р. талановитого артиста розстріляли [12, арк. 14].

Подібної долі зазнав 23-річний мешканець с. Гунчі Кирило Коханчук. На думку слідчого, він, як працівник гайсинського військового продовольчого комітету, міг знати про існування організації. До того ж, Кирило, начебто, ходив у сусіднє село Бондурі з метою встановити контакти з отаманом Лихо [13, арк. 47].

Його земляк, 23-літній Г. Ковтун, який працював діловодом продовольчого відділу військкомату, був також страчений за те, що начебто від товариша К. Коханчука «…*міг знати про існування гайсинської контрреволюційної організації*». Колегію ГНК не зупинила його категорична відмова визнавати свою причетність до діяльності іншого земляка – Г. Сорочука й те, що про підготовку «*повстання*» він нічого не знав. Однак у постанові колегії ГНК традиційно зазначалося: «*розстріляти*» [14, арк. 32].

За наклепом Д. Чорного, в лещата чекістів потрапив диригент популярного на Гайсинщині хорового гуртка 23-річний В Козловський (1898 – 03.08.1921). На той час він працював учителем співів Гайсинської єдиної трудової школи № 2 та педагогічної школи ім. Т.Г. Шевченка. Талановитий хоровий диригент втратив життя лише за те, що підтримував зв'язки із артистами мандрівного хору, який існував при військкоматі, а частина з них була включена чекістами до учасників міфічної організації «*соціалістів*» [15, арк. 11].

Втратила життя працівниця райспоживспілки й відома в Гайсині артистка міського драматичного гуртка Г. Резніченко. Членів колегії не

зважили, що вона не визнала своєї вини. Вердикт був однозначний – «*розстріляти*» [16, арк. 21].

Загалом, висвітлена вище масштабна акція Подільської ГНК безпосередню торкнулася значної кількості окремих громадян та їх родин. Зокрема до камер особливих відділів потрапило чимало службовців державних установ, працівників культури та освітніх установ. Оперативники заарештували 93 громадянина, з яких частина була звільнена, а 51 особа отримала покарання. При тому, лише 14 арештованих «*зізналися*» у скоєні «*контрреволюційних злочинів*» [4, с. 93]. У матеріалах кримінальної справи І. Петруня значилося, що слідчі особливого відділу 24 -ї дивізії та 72-ї бригади звільнили з-під варти 27 заарештованих громадян, мотивуючи, що вони «…*ніякого відношення та участі в даній справі не брали*» [6, арк. 167]. Утім, дивує певна вибірковість «*особістів*» при визначенні покарання, адже у списках були присутні прізвища полковника царської армії М. Хлистова, службовців сумнозвісної офіцерської роти «*звірства*» братів Мескових та ін. [6, арк. 168]. Водночас у списках, складених цими ж слідчими, для 10 фігурантів визначалося покарання у вигляді заточення терміном 3-5 років в концтаборах Донбасу, в т. ч. Л. Бобровицькому, А. Сікорському, М. Лужецькому, С. Мескову та декільком іншим денікінцям, які служили у названій вище карально-експедиційній роті [6, арк. 168 зв.].

На наше глибоке переконання, майстерно розроблений верхівкою Подільського ГНК сценарій щодо початку всеукраїнського повстання на території Подільської губернії, організованого під керівництвом декількох діячів місцевого масштабу, потрібно розцінювати як відверте фальшування реальної ситуації та як спробу заробити вагомі дивіденди для чергової нагороди і підвищення в ієрархічній структурі ВЧК. Не даремко очільник губернської НК Л. Заковський за криваві злочини на Поділлі отримав найвищу оцінку своєї діяльності. Його заслуги перед партією висвітлено в статті відомих українських вчених О. Жадана й В. Золотарьова «Улюбленець «залізного Фелікса» (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу Л. М. Заковського)». Зокрема, у витязі із атестаційного листа садиста читаємо таке: «…*Толковий адміністратор і здібний організатор. Бойовий чекіст з твердою волею та рішучий..».* Цікаво, що за даними зазначних вище дослідників, кривавий злочинець після масових розстрілів учасників так званої «Позапартійної групи…» зразу потрапив до когорти «*славних чекістів*». Згідно наказу ВУЧК за № 90 від 11 вересня 1921 р. Л. Заковський разом з іншими українськими чекістами*, «які найбільш відзначилися та особистими заслугами наблизили момент і увінчали успіх перемоги*», отримав найвищу нагороду республіки – *орден «Червоного Прапора № 9110»* [3, с. 156].

Отже, підбиваючи підсумки гучної операції подільських чекістів проти так званої «*контрреволюційної організації*» «Позапартійної групи вільних соціалістів», ми пересвідчились, що висвітлена вище інспірована керівником Подільської губ. НК Л. Заковським гучна справа стала однією із перших масових терористичних акцій подільських чекістів, спрямованих на ліквідацію учасників повстанського руху та політичних опонентів правлячої більшовицької партноменклатури. Виступаючи в ролі карального інституту окупаційної влади, подільські чекісти у практиці ведення слідчих дій застосовували методи

відвертої дискредитації, компрометації, ізоляції та фізичного знищення громадян. Набутий у перші роки окупаційної влади зловісний досвід став для подільських чекістів взірцем діяльності у роки сталінського лихоліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Державний архів Вінницької обл.: ДАВіО, ф.Р-2625, оп. 2, спр. 38.
2. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010.
3. *Бажан О., Золотарьов В.* Улюбленець «залізного Фелікса» (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу Л.М. Заковського). // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 7. – Одеса: Друкарський дім, 2009. с. 146-163.
4. *Заковский Л.* Год работы // Сборник статей и материалов о деятельности ПОДГУБЧКА за 1921 год. Винница: Издательство Губчека, 1922.
5. «Позапартийная група вольных социалистов» // Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. – Винница: Издание Подгубчека, 1922.
6. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 16131, т 1.
7. Там само, т 2.
8. *Валерій Рекрут.* Нариси життя Гайсинщини. Книга 4: Край в умовах формування совєцької моделі тоталітаризму (1920 – 1929 рр.). Том І: Становлення більшовицької окупаційної влади на території Гайсинського повіту (друга половина 1920 – 1922 рр.). – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2026.
9. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7004.
10. Там само, спр. 7014.
11. Там само, спр. 7053.
12. Там само, спр. 7010.
13. Там само, спр. 4653.
14. Там само, спр. 6996.
15.Там само, спр. 7012.
16. Там само, спр. 8119.

Анатолій Трембіцький

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ЛІКАР, ПИСЬМЕННИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ВАСИЛЬ НАЛИВАЙКО (*1887 – †1938)

Анотація. *У статті розкрито життєві шляхи і діяльність, одного з багатьох видатних особистостей Подільського краю, відомого українського письменника, громадського діяча, вояка Армії УНР, доктора медицини Василя Семеновича Наливайка (*01.01.1887 – †24.08.1938).*

Ключові слова*: подолянин, Вінниччина, Василь Семенович 1887–1938.*

Anatoliy Trembitsky

UKRAINIAN MILITARY DOCTOR, WRITER AND PUBLIC ACTIVIST VASYLY NALIVAYKO (*1887 – †1938)

Abstract. *The article reveals the life path and activities of one of the many outstanding personalities of the Podolsk region, the famous Ukrainian writer, public figure, soldier of the UNR Army, Doctor of Medicine Vasyl Semenovich Nalivayko (*01.01.1887 – †24.08.1938).*

Keywords: *Podolian, Vinnytsia region, Vasyl Semenovich 1887–1938.*

Поділля дало науці багатьох видатних особистостей, між ними й відомого українського письменника, громадського діяча на еміграції в Чехословаччині, вояка Армії УНР, доктора медицини Василя Семеновича Наливайка, який народився 1 січня 1887 р. у с. Северинівка на Брацлавщині (*Вінниччина*), де його батько був священником [1; 7; 8]. (*О. Кравчук стверджує, що мала батьківщина Василя Наливайка, – це стародавнє подільське містечко Сатанів* [6, с. 208]. *Це не відповідає твердженням Василя Семеновича, який писав: «Наближався Великдень [1918 р. – А. Т.]; хотілося відсвяткувати його вдома, між своїми рідними. Заїхав я до сестри, яка нещодавно вийшла заміж, забрав її та зятя і всі гуртом вирушили до села Бакші, Балтського повіту на Поділлі, до нашого батька вдівця. Тут ми зібралися востаннє цілою рідне»* [9, с. 98]). Зростаючи серед української стихії в с. Северинівка [12], Василь з дитячих літ підсвідомо горнувся до всього українського. Початкову освіту отримав у місцевій школі, а загальну – спочатку в Тульчинському духовному училищі, далі у Подільській духовній семінарії, де стихійна тяга до українського сприяла початкам розвитку національній свідомості, що остаточно оформилася й ідеологічно завершилася в університетських студіях [3, с. 1; 8].

Після закінчення семінарії Василь деякий час учителював на селі, а бажаючи отримати вищу освіту, вступив на медичний факультет Томського університету, де тісно зійшовся з українцями, що гуртувалися біля інженера Григорія Сидоренка, тодішнього високого урядовця відомства водяних шляхів. Василь став членом студентської громади, «де палав гарячий український патріотизм, де підносилися гасла безкомпромисової боротьби за повну незалежність і державну самостійність України». Туга за рідним краєм спонукала перейти на медичний факультет Одеського університету, де також належав до української студентської громади, в якій і завершився процес його національного виховання. На початку 1917 р., ще перед закінченням державних іспитів був призваний до царського війська і призначений молодшим лікарем, а наприкінці року став старшим лікарем 334 Ірбітському полку [1; 3, с. 1; 7; 8].

У роки Української революції 1917–1921 рр., а саме в 1918 р., став одним з організаторів та активним учасником Спілки українських лікарів у Києві. У травні 1918 р., як тільки настала можливість, В. Наливайко вступив на службу до Армії Української держави гетьмана Павла Скоропадського, де став лікарем автоколони 3-го Херсонського корпусу, згодом там же призначений корпусним лікарем. У 1918 р. ненадовго повернувся в Одеський університет, закінчив студії та здобув лікарський диплом [3, с. 1; 7; 8; 10, с. 134]. Став співзасновником, членом головної управи та керуючим санітарного відділу Українського Червоного хреста. У ті часи українські військові частини формувалися, розформовувалися, переформовувалися, що призводило до безперестанних змін службового положення старшинства, у т. ч. й В. Наливайка. У лютому 1919 р. став дивізійним лікарем 12-ї Полтавської дивізії, згодом бригадним лікарем запасної бригади, створеної з Полтавської дивізії. У квітні призначений корпусним лікарем 8-го корпусу, а в липні – дивізійним лікарем 8-ї Запорозької дивізії. Невдовзі Василь Семенович занедужав на плямистий тиф, був залишений у земській лікарні в Чорному

Острові, на занятих ворогом теренах і попав у полон до більшовиків. Видужавши, втік з полону й добрався в Дунаївці, й уже у вересні 1919 р. працював як головний лікар військового шпиталю української армії у Старокостянтинові [10, с. 130]. Через нетривалий час отримав посаду головного лікаря польового 10/469 запасного військового шпиталю в Проскурові, що «містився у Дніпровських касарнях, поза містом, за залізницею, відділений від міста глибоким викопом. яким тягнулася залізниця й пробігати потяги. Сполучення шпиталя з Проскуровом піддержувалося невеликим залізним містком, призначеним лише для пішоходів. Касарні, в яких містився шпиталь, являли собою окремих оселю, що з містом не мала нічого спільного. Раніше тут містився російський піхотний Дніпровський полк, відомий ширшому загалу тим, що в нім служив якийсь час відомий російський письменник Купрін» [7, с. 135]. Персоналу й обслуги було 300 осіб, лікарів по штату 18, лікарських помічників – 12, медсестр – 24. Хворих приймали до 800, з яких 100 хірургічних, 100 дезинтерійних. 100 венеричних і 500 плямисто-тифозних, хоча в часі Першої світової війни це звичайний військовий шпиталь на 210 ліжок [7, с. 136]. У квітні 1920 р. разом із цілим шпиталем попав до рук спочатку червоних повстанців, а потім у більшовицький полон. У червні того ж року вдруге втік з полону та дістав призначення головним лікарем санітарного потягу, а в жовтні став завідувачем евакуаційним пунктом у Жмеринці [3, с. 1; 7; 8; 10, с. 134].

Долю української армії Василь Наливайко поділив повністю аж до її виходу 20 листопада 1920 р. в екзиль. Інтернований у таборі в Ченстохові (*Польща*), де обрали членом Головної ради Товариства Українського Червоного Хреста, доручили керувати санітарним відділом. Лікував хворих емігрантів, дбав про матеріальну допомогу їм, брав участь в організації та веденні курсів медсестр. Із-за невідрадного особистого матеріального стану покинути Ченстохов і в жовтні 1921 р. почав приватну лікарську практику в Біловезькій пущі. У березні 1922 р. був мобілізований для боротьби з пошестями в Пінську, Дрогичині та Бересті Литовському [1; 3, с. 1; 6, с. 208; 7; 8; 10, с. 134].

У лютому 1923 р., під час переїзду української еміґрації до Праги, він за допомогою Спілки українських лікарів в ЧСР також переїхав і почав працювати як госпітант при університетській хірургічній клініці, а пізніше в 1923–1926 рр. – госпітантом при 1-й хірургічній клініці [1; 3, с. 1; 7; 8].

Співпрацював з українською громадою в Чехословаччині, виступав на Українських наукових з'їздах у Празі: на першому відчитав доповідь «Численні лихі нарости мезенхімальні в людини» (6 жовтня 1926 р.), де розкрив досить рідкісний випадок комбінації трьох видів новотворів у одної людини: гемангіоми, хондроми та хондросаркоми; а на другому – «Хірургічне лікування Elephantiasis Cruris» (20–24 березня 1932 р.) [8; 13, с. 17].

Брав активну участь у роботі Спілки українських лікарів в ЧСР, великим видавничим досягненням якої було приготовлення до друку «Медичного латинсько-українського словника» (*Прага*, 1926) [2; 8], до якого увійшло багато матеріалу, що його зібрали та систематизували проф. Б. Матюшенко та В. Наливайко (у той час «Спілка» мала ще з початку 1924 р. в своєму розпорядженню рукопис аналогічного словника складений В. Наливайком

«Латинсько-український медичний словник». При їх порівнянні виявилося, що словники складені по різному. Словник В. Наливайка укладено «по типу власне словників, з поданням біля кожного латинського терміну лише одного», зрідка двох-трьох, українських термінів, а словник М. Галина – по типу матеріалів до термінології, з поданням біля кожного латинського терміну по кілька синонімів). Для видання словника за основу було взято матеріал М. Галина, а при редагуванні доповнено термінами з інших джерел. Таке рішення було тим легше перевести, що д-р Наливайко не претендував на видання свого словника і сам запропонував його словник як матеріял для словника д-ра Галина [2, с. III].

Підготовку матеріалу доручили В. Наливайко і він увесь матеріал словника М. Галина розподілив по картках. Щоденну працю, яка тривала майже три роки: доповнення, перегляд, перероблення та упорядкування матеріалу проводили Б. Матюшенко, В. Наливайко та І. Рихло. З осені 1924 р. і до закінчення видання – справу корегування і редагування проводили Б. і М. Матюшенки та В. Наливайко. Спорадичними консультантами були члени «Спілки», проф. В. Сімович, д-р М. Левицький, д-р Е. Лукасевич (листовно) та ін. [2, с. IV]. Терміни, взяті зі словника В. Наливайка, позначені літерою «Н» [2, с. VI]. Основою для видання послужили матеріали М. Галина та колишньої Медичної секції Українського наукового товариства в Києві [3, с. 2; 7; 10, с. 62–63]. Більшість накладу видання була переслана на Наддніпрянщину [8, с. 64].

У 1926 р. 1-у хірургічну клініку було запрошено рекомендувати відповідного кандидата на посаду шеф-хірурга державної лікарні в Скадарі (*Албанія*), Василь Семенович з найліпшими рекомендаціями від клініки, як досвідчений хірург, дістав цю посаду і переїхав в Албанію, де в 1926–1929 рр. служив шефом-хірургом і головою хірургічного державного шпиталю [1; 3, с. 1; 7; 8; 10, с. 134]. В Албанії ближче пізнав і вподобав ісламський світ і з того часу зацікавлення Сходом збільшувалося. Він мріяв побувати в Палестині [3, с. 2].

Наприкінці 1929 р. повернувся до Праги, де став лікарем санаторію д-ра Скрбка, де працював з невеликою перервою аж до його ліквідації в квітні 1938 р. У 1932 р. прийняв громадянство Чехословаччини, у 1933 р. нострифікував при Кардовому університеті лікарський диплом [1; 3, с. 2; 7; 10, с. 134]. В. Наливайко, як совісний лікар і людина доброго серця, багато часу віддавав службі в санаторії, але не забував і про національні завдання українського інтелігента. Його діяльність була різностороння: брав участь у двох українських наукових з'їздів та Української наукової асоціації в Празі; довгий час член громадських організацій (Української спілки ім. Івана Мазепи у Празі, Товариства прихильників Української господарської академії) [3, с. 2].

Тривалий час був членом управи, заступником голови Спілки українських лікарів (*статут СУЛ затверджений 10 грудня 1922 р.*), та членом її видавничої комісії, що видавала «Український медичний вістник» [10, с. 62]), де ориґінальні праці з клінічної і теоретичної медицини, хірургії (*Василь Наливайко*), соціальної гігієни й євгеніки друкували переважно члени Спілки та деякі автори з Києва, Львова й Чернівців. З припиненням видання вісника Члени Спілки українських лікарів публікували свої праці, в т. ч. і Василь

Наливайко з хірургії, у львівському часопису «Лікарському віснику», що виходив з 1925 р. у Львові [10, с. 63].

28 січня 1929 р. у залі «Народньої каварні» у Празі відбулися установчі збори Українсько спілки ім. Івана Мазепи («УСІМ»). Головою управи обрали заслуженого громадянина д-ра В. Королева-Старого, скарбником – д-ра В. Наливайка, а ревізорами – лект. В. Приходька та О. Козловського [15, с. 25].

Восени 1933 р. він відбув подорож до Палестини та Сирії, не стільки в надії знайти там собі працю, а скільки для того, щоб відвідати славну колиску трьох великих релігій [3, с. 2; 8]. Будучи особистим приятелем чехословацького консула в Єрусалимі, В. Наливайко за його допомогою мав змогу доступитися й туди, де звичайних прочан не пускали. За 101 день свого мандрування набрав багато вражень і цінного матеріалу, бо планував дати українському читачеві правдивий і неприкрашений образ Палестини. Свої враження виклав у книжці «По Святій Землі» (*Львів,* 1937), а в додатку до неї подав працю «Жиди в Палестині» (*Львів,* 1937), яка по суті є окремою розвідкою, яку написав ще перед тим, як почав писати книгу про свою мандрівку [1; 3, с. 2; 7; 8; 10, с. 134].

Перед поїздкою простудіював обширну літературу різними мовами, і тому в книзі поданий не тільки опис подорожніх вражень і пригод, але й багато археологічних, історичних і топографічних відомостей [5, с. 39]. Перед читачем повстає живий образ давньої й сучасної Святої Землі. Автор дуже цікаво уложив описи: Бейруту, Віфлеєму, Дамаску, Єрихону, Назарету, околиць Йордану й Мертвого моря, Сідону (Сайди), Тель-Авіву, Тиверіяди, Тиру, Хеврону, Яффи й цілого ряду інших місцевостей, але в осередок уваги поставив Єрусалим, і присвятив йому найбільше місця. Цікавим є й опис Мазепиної плащаниці дару Великого гетьмана Божому Гробу. Василь Семенович щирий українець, вірний син православної церкви і тому книга перейнята духом пошани й відданості стародавній, батьківській православній вірі. Він мандрував по Святій Землі з думкою про рідну землю, й не раз порівнював місця, які бачив, зі своїм Поділлям, що надало викладу особливого, теплого почуття інтимного зв'язку з далекою батьківщиною. Книга написана живо й колоритно, має майже сотню ілюстрацій, здебільшого зроблених автором [3, с. 2; 5, с. 40].

14 лютого 1934 р. відбулося 16-те засідання природничо-математичного відділу Української наукової асоціації у Празі, під час якого Василь Наливайко виголосив реферат – «Отруйні гази», де подав «нарис розвою уживання газів, як військового середника у боротьбі а ворогом, на прикладах війни 1914–1917 рр. проаналізував чинність, зупинився на нових отруйних газах і способах їх нейтралізації». У дискусії виступили проф. С. Комарецький, д-р Е. Камінський, д-р В. Січинський, д-р Є. Малик, інж. Р. Сербин [11, с. 1; 16].

11 листопада 1934 р. у Празі відбувся з'їзд Товариства прихильників Української господарської академії в Подєбрадах, де виступили ректор проф. Б. Іваницький, проректор проф. Л. Фролов та голова управи Товариства Д. Антончук. З'їзд обрав нову управу Товариства та членів ревізійної Комісії: проф. К. Мацієвича, д-ра В. Наливайка та лект. В. Приходька [4].

10 квітня 1937 р. у Празі відбулися загальні річні збори Української наукової асоціації, де було заслухано річний звіт УНА за 1936 р. та відзначено,

що члени УНА впродовж року виступали: доц. В. Січинський з рефератом – «Найновіші російські праці про початок українського друкарства»; д-р В. Наливайко з доповіддю – «Жиди в Палестині» [14, с. 12].

Василь Наливайко вже хворий, розпочав писати книжки про Албанію та Єгипет, працював над своїми спомина́ми з військових часів. В останні дні свого життя, ніби відчуваючи наближення кінця, він із напруженням останніх сил таки закінчив ці спогади й відіслав їх у Варшаву до друку в збірнику Українського воєнно-історичного товариства [1; 3, с. 2], яке дотримало слова і матеріал «Наливайко Василь. Спомини лікаря. З української війни 1918–1920 рр.» вийшов по смерті в часопису «За державність» (*Варшава*, 1938) [9].

Щирий український патріот, визначний член української колонії в Празі, відомий письменник, талановитий лікар, доктор медицини Василь Семенович Наливайко, передчасно помер 24 серпня 1938 р. на 52 році життя. Всі, хто знав його ближче, втратили доброго товариша, милу людину спокійної поваги й доброго серця. Він нікому не відмовляв, хто потребував допомоги, безплатно лікував українських емігрантів, давав часто їм і на ліки. Щире й сердечне ставлення до людської біди – головна складова особливої пошани українських емігрантів [1; 3, с. 1–2; 7; 8; 10, с. 134]. Щирого патріота празька українська колонія поховала 27 серпня на православному Ольшанському кладовищі. Службу правив священник чех, співав хор Платоніди Щуровської, над могилою промовляли Б. Матюшенко, А. Макаренко, полковник Дзюбенко [1].

Великим коштом заплатила і продовжує платити українська нація за волю, могили її синів розкидані по світу і сліди по них зникають. Надіємося, прийде час і вдячні нащадки дадуть належну йому пошану.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василь Наливайко (некролог). *Тризуб: український тижневик* (Париж). 1938. Ч. 36–37. 11 вересня. С. 28.
2. Галин Мартирій. Медичний латинсько-український словник /під ред. проф. д-ра мед. Б. Матющенка і д-ра В. Наливайка. Прага: Видання Спілки українських лікарів в Чехословаччині, 1926. 302 с.
3. † Д-р Василь Наливайко. *Український тиждень* (Прага). 1938. Ч. 27. 4 вересня. С. 1–2.
4. З'їзд ТПУГА. *Український тиждень* (Прага). 1934. Ч. 47. 19 листопада. С. 2.
5. Книголюб. Бібліографія. *Тризуб: український тижневик* (Париж). 1938. Ч. 30–31. 8 серпня. С. 39–40. Рец. на кн.: *Василь Наливайко. По Святій Землі. Видавництво Ірклій, Львів, 1937. Ст. 292, з 95 мал. і 1 планом.*
6. Кравчук Олександр. Вихідці з теренів Вінниччини та Хмельниччини на сторінках книги О. Пеленської. «Україна поза Україною». *Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю: матеріали III всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 24 квітня 2026 р.)* / [І. М. Шоробура (гол. ред.), В. М. Островий (заст. гол. ред.), В. Р. Адамський (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ХГПА, 2026. Вип. 3. С. 207–211.
7. Наливайко Василь. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Наливайко_Василь (дата звернення: 21.05.2026). Назва з екрану.
8. Наливайко Василь. *Пундик Павло. Українські лікарі. Біобібліографічний довідник. Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження* / Гол. ред. Ярослав Ганіткевич. Львів; Чикаго, 1994. С. 155.
9. Наливайко Василь. Спомини лікаря. З української війни 1918–1920 рр. *За державність: матеріали до історії війська українського*. Зб. IX. Варшава: Українське воєнно-історичне товариство, 1938. С. 92–144.

10. Наріжний Симон. Спілка українських лікарів у Чехії. *Матеріали до історії української медицини* / ред. Павло Джуль та ін. Чикаго: Українське лікарське товариство Північної Америки. 1988. Т. 2. С. 62–67, 134; *Його ж. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами.* Ч. 1. Репринт. вид. 1942 р. 2-ге вид. Львів-Кент-Острог, 2008. С. 220–227.
11. Реферат д-ра В. Наливайка про отруйні гази. *Український тиждень* (Прага). 1934. Ч. 8. 19 лютого.
12. Северинівка (Жмеринський район). *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Северинівка_(Жмеринський_район) (дата звернення: 21.05.2026). Назва з екрану.
13. Т. О. Український науковий з'їзду Празі. Дні 4, 5 та 6 жовтня. *Тризуб: український тижневик* (Париж). 1926. № 52. 7 листопада. С. 7–19.
14. Українська наукова асоціяція («УНА»). *Тризуб: український тижневик* (Париж), 1937. Ч. 35. 12 вересня. С. 12–13.
15. Установчі збори «Української спілки Івана Мазепи» («УСІМ») у Празі. *Тризуб: український тижневик* (Париж). 1929. Ч. 11. 10 березня. С. 25–26.
16. Хроніка тижня. *Український тиждень* (Прага). 1934. Ч. 7. 12 лютого. С. 1.

Ольга Мурашова

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРЕХОДУ ДО НЕПУ

Анотація. *У статті висвітлено специфіку закріплення більшовицького режиму в Подільському регіоні, розкрито чинники поразки комуністів під час виборчих перегонів до сільських і волосних органів представницької влади в січні 1921 р., а також механізми забезпечення їхньої перемоги на повітовому рівні. Проаналізовано тенденції соціально-економічного розвитку у регіоні. Визначено вектор політики радянської влади щодо освітньої та культурної сфер.*

Ключові слова: *більшовики, комнезами, виборча кампанія, селянські повстання, криза.*

Olha Murashova

SOCIO-POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF PODILLIA GOVERNORATE DURING THE ESTABLISHMENT OF THE BOLSHEVIK REGIME ON THE EVE OF THE TRANSITION TO THE NEP

Abstract. *The article highlights the specifics of the consolidation of the Bolshevik regime in the Podillia region. It reveals the factors behind the defeat of the communists during the elections to village and volost representative bodies in January 1921, as well as the mechanisms used to ensure their victory at the county (povit) level. The trends of socio-economic development in the region are analyzed. The vector of the Soviet government's policy regarding the educational and cultural spheres is identified.*

Keywords: *Bolsheviks, Committees of Poor Peasants (Komnezamy), election campaign, peasant uprisings, crisis.*

В умовах триваючої відсічі російській збройній агресії вивчення подій на Поділлі 1920–1921 рр. набуває особливого безпекового та світоглядного значення. Аналіз інструментів більшовицького утвердження (насадження ревкомів, маніпуляції виборчим процесом, придушення національної освіти та репресії проти продовольчого сектору) дозволяє розкрити історичну тяглість окупаційних технологій, які агресор застосовує і в сучасній війні проти України. Водночас висвітлення фактів поразки комуністів на низових виборах січня 1921 р. та масштабів селянського спротиву дає змогу спростувати ворожі історичні міфологеми й продемонструвати глибоке органічне неприйняття українським суспільством тоталітарних моделей управління. Різні аспекти цієї теми висвітлювалися у працях Л. Громової та А. Пономаренка [2], О. Стадник [11, 12], С. Кульчицького [5], О. Завальнюка [4] М. Олійника [8]та інших науковців.

Основна мета дослідження полягає у здійсненні аналізу становища Поділля напередодні переходу до нової економічної політики.

Станом на кінець 1920 р. до складу Подільської губернії входило 12 повітів та 143 волості. За підсумками перепису населення 1920 р. чисельність жителів краю становила 2 763 433 особи (з них селяни – 2 381 963 особи, або 86,2 %), а рівень щільності був найвищим у республіці та досягав 90 осіб на одну квадратну версту. З огляду на це губернська адміністрація розглядала регіон як територію з високим рівнем аграрного перенаселення та планувала примусово або добровільно переселити 200 тисяч подільських селян до малозаселених областей України [8, с.124].

Встановлення контролю над регіоном червоною армією протягом червня – листопада 1920 р. супроводжувалося насадженням ревкомів військовим командуванням. Загальне координаційне керівництво покладалося на осередки КП(б)У — політичної сили, яка декларувала власну монополію в умовах диктатури пролетаріату. Втім, повноцінно реалізувати владні функції компартійним осередкам заважала надзвичайна нечисельність губернського партійного апарату. Щоб стабілізувати роботу губернського осередку, ЦК КП(б)У упродовж березня – вересня 1920 р. направляє на Поділля 76 кадрових функціонерів. Вжиті заходи, а головне — закріплення за компартією статусу єдиного владного суб'єкта, зумовили зростання її лав. Як наслідок, у січні 1921 р. подільська організація КП(б)У вже нараховувала 677 членів та 525 кандидатів [6].

Дефіцит партійних кадрів перешкоджав більшовикам належно організувати агітаційно-пропагандистську роботу, здійснювати належний вплив на функціонування ревкомів і утримувати під контролем усі сфери життєдіяльності регіону. Спираючись на досвід губерній із раніше утвердженим радянським режимом, на допомогу компартійним структурам почали формувати комітети незаможних селян (комнезами, КНС). За своєю суттю вони слугували інструментом ескалації класового протистояння між сільською біднотою та заможним селянством. Станом на грудень 1920 р. у подільських селах виникло 327 таких осередків [15, с. 59].

Відсутність наприкінці 1920 р. низових структур КП(б)У та КНС у більшості населених пунктів і волостей залишала діяльність ревкомів фактично безконтрольною. Шлях подолання цієї проблеми управлінці вбачали в організації виборчої кампанії до рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів усіх щаблів.

Обов'язки щодо підготовки та проведення виборчої кампанії, запланованої на січень – лютий 1921 р., було покладено на революційні та партійні комітети. З метою забезпечення «партійного керівництва виборами» губернський комітет спрямував до повітів своїх спеціальних уповноважених. Для встановлення жорсткого контролю над перебігом голосування на кожному зібранні виборців мусили бути присутні щонайменше двоє представників компартійного апарату.

Однак підсумки січневих виборів 1921 р. до рад низового рівня (сільських та волосних) викликали глибоке незадоволення партійного керівництва.

Утвердження радянського режиму супроводжувалося поширенням на території Поділля заходів «воєнного комунізму», квінтесенцією якого стала продовольча розкладка. Численні селянські звернення та скарги засвідчують,

що вилучення продовольства відбувалося із застосуванням відвертого насильства — проводилися свавільні затримання й обшуки без оформлення належних протоколів чи надання розписок. Одночасно кожна радянська установа самостійно залучала селян до гужової повинності без ведення обліку та виплати грошової компенсації. За таких обставин найменший побутовий інцидент міг стати поштовхом до масштабного збройного вибуху. Зокрема, коли в жителя села Бабчинці Ямпільського повіту влада «вилучила самогонку та куб для неї», це вилилося у спалах 3 лютого 1921 р. селянського повстання. Збройний виступ стрімко поширився на території Ямпільського та Могилівського повітів, охопивши від 15 до 17 тисяч учасників. Для придушення спротиву командування розгорнуло масштабну каральну операцію, залучивши чотири піхотні полки, бригаду червоної армії та міліцейські загони. Після дводенних запеклих боїв 10 лютого повстанський рух було придушено, а в окупованих населених пунктах каратели розпочали так зване «умиротворення» місцевого населення [8, с. 166].

Управлінські кола торжествували після придушення виступу, сподіваючись, що ця військова перемога змусить переважну більшість селянства визнати легітимність радянського режиму. Втім, такі розрахунки виявилися марними. Ключовими чинниками подальшого відчуження селян стали інтенсифікація викачування продовольчої розкладки та постанова V Всеукраїнського з'їзду рад у березні 1921 р., яка обмежувала користування землею дев'ятирічним терміном — замість очікуваної селянами передачі її у приватну власність [5, с. 244].

Воєнні події вкрай негативно позначилися на стані промислового сектору Поділля. З-поміж 811 підприємств, які функціонували в краї до 1914 р. (що становило 10 % загальноукраїнського промислового потенціалу), станом на квітень 1921 р. бездіяли. Найбільших втрат зазнала винокурна галузь: з 102 заводів половину було повністю зруйновано, а працювати продовжували лише дві гуральні із залученням 235 робітників. Показово, що практично на всіх фабрично-заводських об'єктах «помічено повну відсутність дисципліни». До того ж у регіоні зазнали руйнувань 50 % житлового й адміністративного фонду та 80 % шляхів сполучення [7, с. 275].

Ключову роль у забезпеченні потреб аграрного сектору, населення та промисловості відігравала наймасовіша галузь подільської економіки — кустарна промисловість, в якій на квітень 1921 р. було задействовано 65 тисяч осіб. Утім більшовицькі органи владної вертикалі, виходячи з класових догм, демонстрували ворожість до кустарів та ремісників. Невипадково на сторінках губернської газети «Вісті» у березні 1921 р. зазначалося, що до кустарного промислу залучена «дрібна буржуазія, яка звикла до легкої наживи та спекуляції» [14].

Дискредитуючи ідеологічних опонентів у межах реалізації курсу «воєнного комунізму», більшовицькі органи на Поділлі, за аналогією з іншими регіонами, наклали повну заборону на товарно-грошові відносини й будь-яку торговельну діяльність. Паралельно відбувалося цілеспрямоване формування суспільної думки через періодичні видання.

За умов неможливості забезпечення життєдіяльності легальним шляхом чисельні верстви населення вдавалися до контрабандного промислу. Згідно з

оцінками офіційних джерел, цим видом діяльності було «зайнято майже 90 % населення». Осередками найбільшого поширення контрабанди виступали прикордонні міські поселення та містечка: Волочиськ, Городок, Гусятин, Дунаївці, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Зіньків, Фрампіль, Смотрич, Ямпіль тощо [8, с.186].

Зважаючи на тривалу присутність українських державних інституцій на території Поділля та високий рівень лояльності подолян до УНР, більшовицьке керівництво мусило публічно декларувати свою «українськість». Наприклад, Новоушицький повітовий виконавчий комітет 10 січня 1921 р. ухвалив рішення про те, що «всі накази, які виходять з виконкому та його відділів, повинні обов'язково писатися українською мовою». Однак абсолютна більшість документації укладалася російською мовою або суржиком, що зумовлювалося низьким освітньо-кваліфікаційним рівнем співробітників радянсько-партійного апарату.

Майже одразу після встановлення контролю над Поділлям більшовицький режим розгорнув процес демонтажу освітньої системи доби УНР як класово й ідеологічно ворожої, розпочавши натомість будівництво радянської моделі. З-поміж 4194 шкільних закладів, що діли в 1919 р., станом на 1 січня 1921 р. функціонувало лише 3035. У них здобували освіту 185,6 тис. учнів та викладали близько 5,5 тис. учителів, що покривало лише 60 % від реальної потреби. Для дітей-сиріт було мережево організовано 44 дитячих будинки. Показово, що під час комплектування керівних кадрів освітньої галузі Подільський губком КП(б)У висловлював занепокоєння тим, що існує «недостатньо свідомих і відданих радвладі керівників, а якщо і є віддані, то дуже мало що тямлять в роботі» [3, с. 178].

Таким чином, процес утвердження більшовицького режиму на Поділлі, насадження «диктатури пролетаріату» та реалізація заходів «воєнного комунізму» наразилися на активний збройний спротив місцевого населення та зумовили провал владної верхівки на січневих виборах 1921 р. до сільських і волосних рад. У сукупності із глибокою соціо-економічною кризою в інших підконтрольних більшовикам губерніях це примусило X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. ухвалити рішення про перехід до нової економічної політики, що супроводжувалося нівелюванням здобутків доби УНР у сферах народної освіти та культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.
2. Громова Л. П., Пономаренко А. Б. Роль Червоної Армії у партійному та державному будівництві в Подільській губернії на початку 20-х рр. (за матеріалами державного архіву Вінницької області). Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 251-255.
3. Гудима В. В. Освітня діяльність органів самоврядування Поділля в добу Директорії УНР (листопад 1918 – лист. 1920 рр.) Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. 2008. №12. С.176-183.
4. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917– 1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2011. 644 с.
5. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 1. 504 с.

6. Петровський Г. Радянська влада на Поділлю. Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У. 1921. № 38 (118). 20 лют.
7. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957. 560 с.
8. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах). Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький, 2008. 268 с.
9. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року. Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький, 2010. 80 с.
10. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Іст. нариси. Київ, 2002. 951 с. 25. Приговор. Праця кличе! Видання Подільського губерніяльного відділу Укрроста. 1921. № 11 (111). 21 січ.
11. Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів у подільському селі в період нової економічної Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 224-228.
12. Стадник О. О. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. Вінниця, 2008. Вип.13. С. 271-274.
13. Тітова Н. В. Політика "українізації на території Подільської губернії УСРР (1920–19323 роки): історико-правовий аналіз. Наук. вісник Ужгородського нац-го ун-ту. Серія: Право. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 55-59.
14. Товариші селяне! Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У. 1921. № 62 (137). 27 бер.
15. Фролов М. Комітети бідноти та комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. Проблеми гуманітарних наук: Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. Дрогобич, 2009. Вип. 24. С. 53-70.

Олег Мельничук, Сергій Герасимчук

РОЗКУРКУЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ: МЕХАНІЗМИ, ПРАКТИКИ ТА НАСЛІДКИ

Анотація. *У статті досліджено особливості реалізації політики розкуркулення та перерозподілу селянської землі на Поділлі в першій половині 1920-х років, зокрема роль комітетів незаможних селян у вилученні земельних ділянок і майна заможних господарств. На основі архівних документів проаналізовано адміністративний тиск, порушення майнових прав селян, судові та прокурорські механізми оскарження незаконних рішень, а також земельні конфлікти й форми селянського спротиву. З'ясовано, що перерозподіл землі не завжди поліпшував становище найбідніших господарств, а розкуркулення було інструментом реалізації більшовицької аграрної політики, що супроводжувався соціальними конфліктами, порушенням законності та посиленням контролю над селянством.*

Ключові слова: *Поділля, більшовицька влада, аграрна політика, розкуркулення, комітети незаможних селян, земельні відносини, селянство, майнові конфлікти.*

Oleh Melnychuk, Serhiy Herasymchuk

DEKULAKIZATION OF THE PEASANTRY IN PODILLIA IN THE FIRST HALF OF THE 1920S: MECHANISMS, PRACTICES, AND CONSEQUENCES

Abstract. *The article examines the implementation of the policy of dekulakization and the redistribution of peasant land in Podillia in the first half of the 1920s, focusing in particular on the role of committees of poor peasants in the confiscation of land plots and property belonging to prosperous peasant households. Based on archival documents, the study analyzes administrative pressure, violations of peasants' property rights, judicial and prosecutorial mechanisms for appealing unlawful decisions, as well as land-related conflicts and forms of peasant resistance. It is established that land redistribution did not always improve the living conditions of the poorest households, while dekulakization served as an instrument for implementing Bolshevik agrarian policy, accompanied by social conflicts, violations of the law, and increased state control over the peasantry.*

Keywords: *Podillia, Bolshevik rule, agrarian policy, dekulakization, committees of poor peasants, land relations, peasantry, property conflicts.*

Одним із пріоритетних напрямів аграрної політики більшовицької влади було перетворення індивідуальних селянських господарств на колективні форми землекористування. Радгоспи, сільськогосподарські комуни, спільний обробіток земель та інші форми колективного господарювання розглядалися більшовиками як основа соціалістичної перебудови сільського господарства. Запровадження таких моделей мало сприяти усуненню економічної залежності держави від дрібного приватного виробника, якого комуністична ідеологія трактувала як потенційну загрозу соціалістичному ладу. Водночас концентрація земельних ресурсів і виробництва у великих господарствах повинна була забезпечити партійно-державному керівництву можливість контролювати аграрний сектор.

У роки воєнного комунізму більшовики намагалися прискорити реалізацію проголошених принципів соціалістичного переустрою села, спираючись на створені за їхньої підтримки організації незаможного селянства — комітети бідноти (комбіди), а згодом комітети незаможних селян (комнезами). Аграрні перетворення передбачали передання найкращих земель у розпорядження держави, а наділи, вилучені в заможних господарів, планувалося використовувати для організації колективних господарств, передусім сільськогосподарських комун. Проте насильницькі методи проведення цієї політики викликали опір сільського населення та сприяли поширенню антибільшовицького повстанського руху, який охопив значну частину українських земель. Помітних масштабів селянський спротив набув на Поділлі. Висока густота населення регіону та гострота боротьби за земельні ресурси посилювали конфліктність у відносинах між селянами й радянською владою.

Загроза втрати політичного контролю змусила більшовицьке керівництво відмовитися від найбільш радикальних методів воєнно-комуністичної політики та перейти до нової економічної політики (НЕП), яка допускала обмежене використання ринкових механізмів. Зміна економічного

курсу, однак, активізувала прагнення заможних селян повернути раніше конфісковані земельні ділянки, майно та сільськогосподарський реманент. Представники цієї категорії господарів намагалися відновити свої попередні майнові позиції, зокрема перешкоджали незаможним селянам користуватися землями, переданими їм після конфіскацій. Поширювалися також чутки про можливе повернення приватної власності на ці наділи. У відповідь на подібні прояви Подільський губернський виконавчий комітет у наказі від 15 листопада 1922 р. наголошував, що такі дії відповідно до радянського законодавства розцінювалися як непокора владі. Адміністративним органам доручалося за участю комнезамів виявляти виступи осіб, яких офіційна влада зараховувала до «куркулів», а причетних до них негайно заарештовувати та притягувати до кримінальної відповідальності за статтями 73 і 94 Кримінального кодексу УСРР із конфіскацією всього майна [28, арк. 86].

Водночас селянський спротив не обмежувався стихійними виступами з вимогами повернення земель, вилучених комнезамами. Спираючись на нове законодавство, селяни зверталися до судових органів, домагаючись притягнення незаможників до відповідальності за їхні дії [4, арк. 12 зв.]. З метою припинення оскаржень дій незаможного селянства, а також з урахуванням побажань II Всеукраїнського з'їзду КНС, ВУЦВК 10 травня 1922 року ухвалив постанову «Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села» [17, арк.24]. Крім того, в інструкції НКЮ від 9 грудня 1922 року судовим та адміністративним органам рекомендувалося не задовольняти вимоги осіб, які не належали до КНС, щодо повернення їм майна. Водночас члени КНС мали отримати в президії відповідного місцевого комнезаму посвідчення, яке підтверджувало, що спірні земельні ділянки або майно були вилучені під час розкуркулення в осіб, які не належали до незаможного селянства. Таке положення інструкції НКЮ фактично створювало перешкоди для повернення землі та майна їхнім колишнім власникам [17, арк. 28].

Однак постанова ВУЦВК від 10 травня 1922 року не припинила спроб колишніх власників повернути конфісковані земельні ділянки. У циркулярі Подільського губернського відділу КНС від 7 вересня 1922 року зазначалося, що «постановами народних судів та будь-якими іншими шляхами куркулям повертаються землі та інше майно, що було відібране незаможниками при розкуркуленні» [26, арк. 47]. У зв'язку з цим губернський відділ управління наказував притягувати до судової відповідальності народних суддів та органи, які ухвалювали рішення про вилучення відповідного майна в незаможників. Контроль за виконанням цього розпорядження покладався на керівників місцевих відділів комнезамів [26, арк. 48].

З метою реалізації зазначених заходів Подільський підвідділ КНС у директиві від 2 березня 1923 року зобов'язав сільські та волосні комнезами зібрати інформацію про всі випадки ухвалення судовими й адміністративними органами рішень на користь осіб, зарахованих до категорії «куркулів», після 7 червня 1922 року. Зібрані матеріали належало передати для подальшого звернення до органів прокурорського нагляду, виконкомів і вищих судових інстанцій НКЮ з метою скасування та опротестування таких рішень [29, арк. 1].

Важливим інструментом впливу на розгляд земельних спорів стало залучення представників незаможного селянства до роботи народних судів у статусі народних засідателів. У циркулярі Подільської губернської КНС від 11 листопада 1924 року наголошувалося на необхідності «подбати, щоб до складу нарзасідателів ввійшли найактивніші незаможники» [11, арк. 1]. Так, під час перевиборів народних засідателів у семи районах Тульчинської округи в 1924 році було обрано 1370 осіб, із яких 873 були членами КНС [11, арк. 3]. За таких обставин належність до комнезаму могла стати важливим аргументом у судових справах щодо землеволодіння. Прагнучи отримати перевагу під час розгляду земельних спорів, селяни намагалися документально підтвердити своє членство в КНС. Зокрема, сільський комітет незаможних селян села Гармак Барського району видав громадянину Ігнатовському довідку, у якій зазначалося, «в тому, що він дійсно член КНС і є по соціальному стану бідняк, а відповідач Юлько Чумелий є дійсно експлуататор» [13, арк. 31].

Ухвалення Земельного кодексу в грудні 1922 року, який законодавчо закріпив новий земельний лад і визначив основні напрями аграрного будівництва в умовах НЕПу, не призвело до істотних змін у практиці участі КНС у земельних перетвореннях на Поділлі. Попри те, що 27 січня 1923 року колегія Наркомзему УРСР відхилила проєкт НКВС щодо продовження розкуркулення [27, арк. 80], подільські організації КНС і надалі вилучали «лишки» землі в заможних селян. У доповіді про діяльність Вінницької окружної КНС від 20 лютого 1923 року зазначалося, що цю роботу необхідно продовжувати. Серед її позитивних результатів називалися остаточне розшарування села, яке мало створити міцне підґрунтя для утвердження радянської влади на селі, та послаблення економічного впливу «куркульства» [19, арк. 112]. Відповідно, у планах роботи Подільської губернської КНС на 1923 рік розкуркулення визначалося як одне з головних завдань у сфері соціалістичного землеустрою.

Продовження такої діяльності комнезамів Поділля суперечило проголошеному більшовиками переходу до нової економічної політики. У зв'язку з цим підвідділ КНС при НКВС у листі від 24 березня 1923 року наголосив на неприпустимості подальшого розкуркулення та зажадав негайного перегляду плану роботи подільських комнезамів [31, арк. 28].

Попри застереження центральних органів влади, 1923 рік став періодом найбільшого розмаху розкуркулення на Поділлі. За результатами вибіркового обстеження діяльності комнезамів у вересні 1923 року, лише 6 із 50 перевірених організацій КНС не здійснювали розкуркулення [31, арк. 28]. Ба більше, директива Вінницької окружної КНС від 14 квітня 1923 року передбачала створення спеціальних волосних і сільських комісій для вилучення земельних надлишків. Очолювати такі комісії мав уповноважений окружного відділу КНС, а до їхнього складу також входили голови волосного виконавчого комітету та комнезаму [15, арк. 15].

Архівні матеріали засвідчують значні масштаби розкуркулення, здійснюваного за участю комнезамів Поділля. Зокрема, у Жмеринському повіті станом на 1 лютого 1923 року в заможних селян було вилучено 2910 десятин землі [3, арк. 22]. У звіті Вінницької окружної КНС повідомлялося, що протягом періоду з 1 травня 1923 року до 1 травня 1924 року адміністративним шляхом

у селян, віднесених до категорії «куркулів», було вилучено 7100 десятин землі. Ці земельні угіддя передали 2410 членам КНС [8, арк. 5-6].

Здійснюючи розкуркулення, члени КНС вилучали не лише земельні ділянки, а й сільськогосподарський реманент, житлові будинки та господарські споруди. Так, у лютому 1923 року в селі Медвеже Вушко Вінницького району в заможних селян конфіскували та передали КНС борони, брички, віялки й навіть робочу худобу [22, с.52]. Подібні дії за своїм характером нагадували пограбування заможних селянських господарств.

Намагаючись захистити свої майнові права від свавільних дій організованого незаможного селянства, заможні господарі зверталися до судових органів. У першій половині 1923 року Подільська губернська прокуратура отримала значну кількість скарг селян на неправомірні дії комнезамів під час вилучення майна. Однак навіть задоволення судом таких скарг не завжди забезпечувало фактичне повернення конфіскованого майна. Зокрема, із 796 млинів, вилучених у власників на території Подільської губернії, колишнім господарям було повернуто лише 215 [14, арк. 3].

Восени 1923 року питання розкуркулення знову набуло актуальності. Постановою ВУЦВК від 11 вересня 1923 року «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у колишніх дідичів і куркулів» радянська влада законодавчо закріпила механізм вилучення земельних надлишків, реалізація якого передбачала захист інтересів незаможного селянства [20, ст. 2048]. Виконання постанови покладалося на сільські ради та місцеві комітети незаможних селян, а за їх відсутності — на районні КНС. 19 вересня 1923 року Подільський губернський виконавчий комітет розглянув питання про практичне запровадження цього нормативного акта. Відповідно до ухваленого рішення сільські ради й КНС мали провести ретельну перевірку землекористування та, за необхідності, до 1 січня 1924 року подати до земельно-судових комісій клопотання про вилучення «зайвих» земель. Остаточний термін розгляду відповідних справ визначався до 15 лютого 1924 року [1, с. 59].

Земельно-судові комісії (ЗСК), на які покладалося здійснення контролю за подальшим землевпорядкуванням на Поділлі, почали створюватися ще в грудні 1922 — лютому 1923 року. До їхнього складу входили представники виконавчих комітетів, земельних відділів і комнезамів. Центральний комітет незаможних селян (ЦКНС) прагнув забезпечити переважання представників КНС у складі цих органів. У директиві від 7 грудня 1923 року він рекомендував активізувати участь комнезамів у роботі земельно-судових комісій. Представникам окружних і районних КНС доручалося регулярно відвідувати засідання цих установ [10, арк. 38].

Переважний вплив членів КНС у земельно-судових комісіях позначався на розгляді спірних питань землекористування, під час якого істотне значення мала класова належність сторін. Так, селяни села Теофілівка Гайсинської округи звернулися зі скаргою до Подільського губернського прокурора на дії земельно-судової комісії, яка ухвалювала рішення без виклику на судові засідання осіб, проти яких були порушені справи про вилучення землі. За результатами розгляду скарги прокурор визнав такі рішення незаконними [9, арк. 39]. Активізація діяльності земельно-судових комісій Поділля припала на

кінець 1923 — початок 1924 року. Зокрема, у цей період Вінницька окружна земельно-судова комісія здійснила розкуркулення 1077 господарств, у яких було вилучено 3142,22 десятини землі [5, арк. 72].

Розкуркулення, яке тривало за інерцією, поступово перетворювалося для комнезамів на засіб перерозподілу земельних ресурсів на користь їхніх членів. Прагнення окремих представників КНС поліпшити власне матеріальне становище за рахунок конфіскованих земель спричиняло поширення практики вилучення майна не лише в заможних, а й у середніх селян. Численні скарги на неправомірні дії комнезамів надходили до різних владних інстанцій — від місцевих органів до республіканських установ.

Показовою в цьому контексті є скарга жителя села Нова Ободівка Тульчинської округи Миколи Шостака, адресована голові Подільського губернського комнезаму. Заявник повідомляв: «З самого початку на мене озлоблюється КНС, а в липні 1923 року голова СКНС Черевичник Федір сказав, що я проти радянської влади і КНС. Вони постановили і самоправно забрали в мене будинок, садибу з фруктовими деревами, 3 морги поля засіяного житом і пшеницею, 20 возів сіна, 22 пуди жита і пшениці. Звертання в окрземвідділ нічого не дало, бо голова СКНС отримавши звідти папірця, сказав, що він окрземвідділу не підпорядковується» [12, арк. 155]. Це свідчення відображає як майнові наслідки діяльності комнезамів, так і труднощі, з якими селяни стикалися під час оскарження рішень місцевих органів.

Отримання земельних наділів унаслідок розкуркулення не завжди супроводжувалося створенням належних умов для їх господарського використання. Незаможні селяни часто не мали достатньої кількості сільськогосподарського реманенту та робочої худоби, необхідних для самостійного обробітку землі. За даними на кінець 1923 року, на Поділлі 52 % селянських господарств не мали сільськогосподарського інвентарю, а 57 % — робочої худоби [24, с.11]. За таких обставин незаможники були змушені звертатися по допомогу до заможніших господарів. Прагнучи зберегти соціальну опору на селі, радянська влада засуджувала подібні домовленості, кваліфікуючи їх як «кабальні». У зверненні до незаможного селянства від 14 червня 1923 року Подільська губернська КНС закликала: «Нехай незаможник, що уклав угоду з куркулем, подасть на нього в суд, підкріпивши показами свідка і все буде зроблено» [25, арк. 286].

Водночас місцеві організації КНС залучали заможних селян до виконання суспільно значущих сільськогосподарських робіт. Згідно з директивою губернської КНС від 20 липня 1923 року, вони мали організувати допомогу в обробітку посівів у господарствах дружин червоноармійців, удів та найбідніших членів КНС. Відповідальність за виконання цього завдання покладалася безпосередньо на голів сільських комітетів незаможних селян. Так, у травні 1923 року голова Гайсинської районної КНС у листі до голови комнезаму села Носівці суворо попереджав: «Якщо отримаю хоча б одну скаргу від сім'ї червоноармійців чи вдови, що її поле не засіяно, будете передані суду як за невиконання наказу центру» [16, арк.65].

На початок 1924 року Поділля залишалося єдиним регіоном, у якому не вдалося завершити суцільну перевірку землекористування. Рішенням ВУЦВК у винятковому порядку термін її проведення було продовжено до 15 квітня 1924

року [21, ст. 71]. Прагнучи завершити відповідну роботу у встановлений строк, губернський відділ КНС у директиві від 5 лютого 1924 року попередив голів районних і сільських комнезамів про притягнення до судової відповідальності в разі невилучення всіх земельних «лишків» [18, арк. 83].

Проте й продовження терміну не припинило практики розкуркулення на місцях. У листі прокурора Вінницької округи до Вінницького окружного КНС у липні 1924 року зверталася увага на скарги жителів округи щодо подальшого вилучення земель комнезамами всупереч розпорядженням вищих органів влади [19, арк. 85].

Селяни-власники, які безпосередньо займалися обробітком землі та вкладали працю у свої господарства, не погоджувалися з обґрунтованістю її вилучення. У листі до Подільського губернського прокурора жителі села Потоки Жмеринського району навели аргументи на захист своїх майнових прав. Вони писали: «Місцевий комнезам весною 1923 року з метою розкуркулення відібрав у нас зайву на його погляд землю. Таке вилучення ми вважаємо несправедливим, тому що: 1. Ми цю землю обробляли власними знаряддями, підживлювали. На покращення її ми затратили чимало праці. В нашому користуванні ця земля ніколи не пустувала і ми завжди сумлінно виконували продподаток і відбували всі повинності; 2. Цю землю віддали особам, які не можуть її обробити належним чином, в результаті чого вона не дасть потрібного врожаю. Таким чином, втрачаємо ми і втрачають державні інтереси радянського уряду, який прагне до підняття господарств; 3. При селі є багато землі резервного фонду, який не використовується. А тому, ми звертаємося до закону і просимо вашого розпорядження про повернення нам нашої землі, а малоземельних наділити землею із резервного фонду, а також притягти до законної відповідальності сільську раду за те, що більше 100 десятин землі не використовується і залишається незасіяною» [19, арк. 51].

Однак лише частина селян продовжувала сподіватися на відновлення справедливості через радянські судові органи. Значна кількість колишніх власників намагалася повернути вилучені земельні ділянки самостійно, вдаючись до силових методів. В інформаційному донесенні Подільського ДПУ від 8 червня 1924 року повідомлялося про активізацію дій заможних селян, спрямованих на повернення земель, вилучених під час розкуркулення, у Кам'янецькій, Могилівській та Гайсинській округах. У документі зазначалося: «Майже у кожному селі, — зазначалось в донесенні, — йде боротьба незаможників з куркулями і конфлікти поки що влагоджуються міліцією» [2, арк. 83].

Місцеві комнезами відповідали на спроби заможних селян повернути майно ухваленням постанов про їхнє виселення із сіл. Так, лише протягом шести місяців 1924 року організації КНС Тульчинської округи прийняли 76 таких постанов [2, арк. 69]. Водночас зафіксовано випадки публічних самосудів, учинених членами КНС над селянами-власниками за спроби відновити свої права на землю.

Одним із найрезонансніших прикладів стала так звана «галичинецька справа». Жителі села Галичинці Джуринського району Яків Кашевський, Авраам Бабій та Василій Бабій оскаржили дії сільського КНС в Особливій колегії Вищого контролю у земельних справах і домоглися скасування

постанови окружної земельно-судової комісії про вилучення в них землі. Повернувшись до села, вони пред'явили місцевій владі відповідний наказ Верховного суду. Після цього було скликано збори КНС, на які привели трьох селян і жорстоко побили їх. Згодом секретар КНС Гнатюк застрелив усіх трьох із обріза. За свідченнями, реакцією учасників зборів на вчинену розправу стали гучні оплески та виконання «Інтернаціоналу» [6, арк. 125-127].

11 лютого 1926 року бюро Могилів-Подільського окружного комітету розглянуло висновки комісії, яка обстежувала обставини «галичинецької земельної справи». За результатами розгляду було вирішено не надавати їй політичного характеру, щоб уникнути використання цієї справи проти незаможного селянства [7, арк. 39].

Наслідком так званого «соціалістичного землевпорядкування» на Поділлі стало не загальне збільшення селянських земельних наділів, а їх скорочення для значної частини господарств. Натомість земельні наділи членів КНС упродовж 1920–1925 років збільшилися настільки, що перевищили середній показник забезпеченості селян землею в регіоні. Якщо в 1925 році на одне селянське господарство на Поділлі припадало в середньому 3,3 десятини землі, то на господарство члена КНС — 3,63 десятини [23, с. 41]. Отже, земельні ресурси, вилучені в заможних селян, розподілялися переважно між членами комнезамів, а не між усіма представниками малоземельного й незаможного селянства, інтереси якого ці організації офіційно мали захищати.

Отже, проведена більшовицькою владою політика розкуркулення на Поділлі супроводжувалася примусовим вилученням земельних ділянок, сільськогосподарського реманенту, худоби та іншого майна заможних селян. Важливу роль у реалізації цієї політики відігравали комітети незаможних селян, діяльність яких нерідко виходила за межі законодавчих приписів і супроводжувалася зловживаннями, насильством та порушенням майнових прав селян. Судові скарги, прокурорські перевірки й численні конфлікти засвідчували суперечливість земельних перетворень і їхній негативний вплив на сільське господарство. Водночас перерозподіл землі не завжди забезпечував поліпшення становища найбідніших господарств, оскільки частина вилучених угідь зосереджувалася в руках активістів КНС. Таким чином, розкуркулення на Поділлі стало не лише інструментом соціально-економічного тиску на заможне селянство, а й засобом зміцнення більшовицького контролю над сільською громадою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.). Вінниця, 2001.
2. ДАВО. Ф.П-1, оп.1, спр.493.
3. ДАВО.Ф.П-1, оп.1, спр.730.
4. ДАВО. Ф.П-1, оп.1, спр.922.
5. ДАВО. Ф.П-29, оп.1, спр.102.
6. ДАВО. Ф.П-29, оп.1, спр.141.
7. ДАВО. Ф.П-31, оп.1, спр.107.
8. ДАВО. Ф.Р-1012, оп.1, спр.214.
9. ДАВО. Ф.Р-1882, оп.2, спр.21.
10. ДАВО. Ф.Р-1901, оп.1, спр.4.

11. ДАВО. Ф.Р-1901, оп.1, спр.7.
12. ДАВО. Ф.Р-1901, оп.1, спр.59.
13. ДАВО. Ф.Р-1901, оп.1, спр.75.
14. ДАВО. Ф.Р-1901, оп.1, спр.76.
15. ДАВО. Ф.Р-2041, оп.1, спр.255.
16. ДАВО. Ф.Р-784, оп.1, спр.1.
17. ДАВО. Ф.Р-951, оп.1, спр.1.
18. ДАВО. Ф.Р-951, оп.1, спр.5.
19. ДАВО. Ф.Р-951, оп.1, спр.126.
20. ЗУ УСРР. 1923. №33.
21. ЗУ УСРР. 1924. №7.
22. Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921-1925) // В кн. З історії радянської Вінниччини. Вінниця, 1960.
23. Материалы по обследованию комитетов незаможних селян. (По даным исследования в июне 1925 г.). Х., 1925.
24. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. Вінниця. 2024.
25. Поділля в період відбудови народного господарства (1920-1925). Зб. док. і мат. Вінниця, 1957.
26. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.20.
27. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.55.
28. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.120.
29. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.136.
30. ЦДАВО України. Ф.257, оп.1, спр.193.
31. ЦДАГО України. Ф.1, оп.20, спр.1666.

Олександр Комарніцький

УЧАСТЬ МОЛОДІ МОГИЛІВСЬКОЇ ОКРУГИ В АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НАПРИКІНЦІ 1920-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЕЦЬ ПРИКОРДОННЯ»)

Анотація. *У статті досліджено участь молоді Могилівської округи в аграрних перетвореннях наприкінці 1920-х рр., зокрема колективізації, хлібозаготівлях, контрактації та сезонних сільськогосподарських роботах. На основі матеріалів газети «Комсомолець Прикордоння» висвітлено основні напрями діяльності комсомольських осередків, суперечності в реалізації радянської аграрної політики та неоднозначне ставлення молоді до її впровадження.*

Ключові слова: *Могилівська округа, молодь, комсомол, колективізація, хлібозаготівлі, аграрна політика, «Комсомолець Прикордоння».*

Oleksandr Komarnitskyi

THE PARTICIPATION OF YOUTH IN MOHYLIV OKRUHA IN AGRICULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE LATE 1920s (BASED ON THE NEWSPAPER KOMSOMOLETS PRYKORDONNIA)

Abstract. *The article examines the participation of youth in Mohyliv Okruha in agricultural transformations in the late 1920s, particularly collectivization, grain procurement campaigns, agricultural contracting, and seasonal farm work. Based*

on materials published in the newspaper Komsomolets Prykordonnia, the study highlights the main areas of activity of Komsomol organizations, contradictions in the implementation of Soviet agricultural policy, and young people's ambivalent attitudes toward its implementation.

Keywords: *Mohyliv Okruha, youth, Komsomol, collectivization, grain procurement, agricultural policy, Komsomolets Prykordonnia.*

Наприкінці 1920-х рр. сільська місцевість сучасної Вінниччини, зокрема територія колишньої Могилівської округи, стала простором активних соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій, пов'язаних із розгортанням колективізації, хлібозаготівельних кампаній і перебудовою повсякденного життя селянства. Важливим учасником цих процесів була молодь, передусім члени комсомольських осередків, яких залучали як до реалізації аграрної політики радянської влади, так і до проведення культурно-освітньої роботи, ліквідації неписьменності та організації дозвілля в сільській місцевості.

Цінним джерелом для дослідження цих процесів є матеріали газети «Комсомолець Прикордоння» (орган окружних комітетів ЛКСМУ Кам'янеччини, Проскурівщини і Могилівщини), яка висвітлювала діяльність комсомольських організацій, їхню участь у господарських кампаніях і культурному житті регіону. Незважаючи на виразну ідеологічну заангажованість видання, зумовлену його належністю до радянської системи партійно-комсомольської преси, опубліковані на його сторінках повідомлення містять важливі фактичні відомості про діяльність молодіжних осередків, конкретні ініціативи, кількісні показники виконання господарських завдань, а також труднощі й суперечності, що виникали під час реалізації державної політики на місцях. Критичне зіставлення офіційної риторики з наведеними у публікаціях фактами дає змогу не лише реконструювати основні напрями діяльності молоді, а й виявити розбіжності між партійними настановами та реальною поведінкою комсомольців і селянства.

Для забезпечення колективізаційної кампанії до сіл направляли спеціальні бригади, до складу яких входили передусім комуністи й комсомольці. Їхню діяльність попередньо готували шляхом проведення відповідних курсів і роз'яснювальної роботи. Зокрема, Лучинецький райком комсомолу організував двотижневі курси підготовки колективізаторів сільського господарства, які після завершення навчання мали проводити роботу у своїх осередках [1]. Така практика свідчить про прагнення партійно-комсомольського керівництва забезпечити організований характер кампанії та підготувати молодіжний актив до виконання політичних завдань на місцях.

На початковому етапі колективних перетворень однією з поширених форм об'єднання селян були товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи). Їх організація передбачала кооперацію селян у використанні земельних угідь та виконанні сільськогосподарських робіт. У с. Підлісний Ялтушківського району комсомольці проводили роз'яснювальну роботу щодо створення ТСОЗу на польовій землі, яка відійшла селу під час землеустрою [2]. У с. Воєводчинці Могилівського району організували чотири ТСОЗи, до яких залучили всіх комсомольців [3]. З ініціативи молодіжних осередків товариства також

створили в селах Бахтинок і Бахматинці Мурованокуриловецького району [4; 5].

Іншою формою колективного господарювання були сільськогосподарські артілі. Наприклад, у с. Тропова Лучинецького району за ініціативою комсомольців організували сільськогосподарський колектив і машинне товариство [6]. Проте наприкінці десятиліття дедалі більшого значення набували колгоспи. Особливо інтенсивно цей процес розгорнувся після проголошення курсу на суцільну колективізацію в листопаді 1929 р. Показовим прикладом стало створення в с. Серби Могилівського району колгоспу, основу якого становили комсомольці та молодь. Відповідно, господарство отримало назву «Комсомолець» [7; 8]. Така назва символізувала не лише участь молодіжного активу в колективному господарюванні, а й прагнення радянської влади представити молодь як рушійну силу соціалістичних перетворень.

Водночас організація колгоспів супроводжувалася не тільки пропагандою їхніх переваг, а й посиленням адміністративного тиску на селянство. На початку 1930 р. кампанія масового залучення селян до колективних господарств набула особливо інтенсивного характеру. Від молоді вимагали демонструвати відданість партійній політиці власним прикладом, вступаючи до колгоспів і переконуючи в цьому інших.

Проте документальні свідчення засвідчують, що комсомольці не завжди виконували такі настанови. У с. Копистиринці Мурафського району жоден член комсомольського осередку не вступив до колгоспу, пояснюючи це запереченнями з боку жінок і батьків [9]. Секретар осередку ЛКСУ с. Попівці Копайгородського району Антонов агітував за колективізацію, однак сам до колгоспу не вступив; загалом у селі колективне господарство підтримала лише одна особа [10]. Комсомольці сіл Петриман і Бахтин Мурованокуриловецького району також ігнорували колективізаційну кампанію [11].

Ще виразнішим прикладом стала бездіяльність комсомольського осередку с. Шостаківка Шаргородського району. У тогочасному повідомленні зазначалося, що він зовсім не брав участі в колективізації, унаслідок чого противники радянської політики могли діяти без належного опору з боку молодіжної організації [12]. Отже, навіть за умов посилення партійного контролю комсомольські осередки не завжди були спроможними забезпечити виконання поставлених завдань.

Ставлення молоді до колективізації не було однорідним. Комсомольці А. Катеринчик і Селюк із с. Деребчин Мурафського району пояснювали вступ середняків до колгоспів примусом, тоді як поведінку бідняків оцінювали як наслідок їхньої нібито недостатньої працьовитості [13]. Комсомолець С. Мороз із Михалпільського осередку відкрито агітував проти колективізації [14]. Наведені факти свідчать, що молодіжне середовище не було цілковито одностайним у сприйнятті аграрних перетворень. На позицію окремих комсомольців впливали сімейні обставини, місцеві соціальні відносини та власні оцінки наслідків колективізації.

Примусовий характер перетворень спричиняв і відкритий спротив. У с. Попелюхи Мурованокуриловецького району противники колективізації вбили секретаря комсомольського осередку Нетрепчука [15]. Цей трагічний випадок

засвідчує, що діяльність молодіжного активу в умовах аграрної кампанії могла супроводжуватися значними ризиками, а соціальне протистояння в селі набувало гострих форм.

Важливим напрямом залучення молоді до реалізації державної аграрної політики стали хлібозаготівлі, запроваджені в січні 1928 р. Для їх проведення комуністів і комсомольців об'єднували у спеціальні бригади, які займалися заготівлею зерна, агітацією серед селян і доставленням продукції до заготівельних пунктів.

У тогочасній пресі хлібозаготівельні кампанії нерідко подавали як масові громадські заходи, покликані продемонструвати єдність радянської влади та селянства. Показовим прикладом стала організація «червоної валки» в с. Клембівка Ямпільського району. Після чотириденної заготівлі було зібрано 920 пудів зерна. Для його перевезення до Ямполя сформували колону з 60 підвід, яка вирушила під музичний супровід. Автор повідомлення характеризував цю подію як демонстрацію «тісного союзу пролетаріату з основними масами селянства» [16]. Подібним чином хліб вивозили до заготівельного пункту із с. Котюжани Лучинецького району [17].

Однак святкова риторика газетних публікацій не дає підстав автоматично ототожнювати участь селян у таких заходах із добровільною підтримкою державної політики. Наведені повідомлення передусім відображали офіційну інтерпретацію кампаній, тоді як питання реальних мотивів селян, характеру мобілізації та можливого адміністративного тиску потребує окремого аналізу.

Важливим показником результативності роботи комсомольських організацій вважалося виконання планів заготівлі зерна. Так, Цекинівський осередок Ямпільського району станом на 25 серпня 1929 р. заготовив 550 пудів хліба замість запланованих 440 [18]. У день Паризької комуни 1929 р. у с. Велика Ольчедаїва Могилівського району зібрали 100 пудів зерна, а в с. Лучинчик – 50 пудів [19]. До відповідної роботи долучалися також комсомольські осередки сіл Чернелівка і Лука Барська Барського району [20].

Водночас існували випадки, коли молодь не підтримувала хлібозаготівельну політику. Зокрема, комсомолець Грабовський із Могилівської кооперативної профшколи агітував селян не продавати державі надлишки зерна [21]. Цей факт доповнює свідчення про неоднозначне ставлення комсомольців до аграрної політики та засвідчує наявність альтернативних позицій навіть серед представників молодіжної організації.

Іншим напрямом державного регулювання аграрного виробництва була контрактація, тобто система договірних закупівель сільськогосподарської продукції державою. Участь комсомольців у цій кампанії мала забезпечувати виконання встановлених завдань із постачання продукції. Зокрема, Митківський осередок ЛКСМУ Барського району виконав план контрактації цукрових буряків на 115% [22]. Цей результат демонструє, що діяльність молоді охоплювала не лише колективізацію та заготівлю зерна, а й інші механізми державного впливу на сільськогосподарське виробництво.

Таким чином, участь молодіжних організацій у хлібозаготівлях і контрактації була складовою ширшої системи мобілізації сільського населення. Вона поєднувала організаційні заходи, пропаганду та контроль за виконанням

державних планів, водночас виявляючи суперечності між офіційними вимогами й особистими переконаннями окремих комсомольців.

На відміну від участі в колективізаційних і хлібозаготівельних кампаніях, практична допомога селянам під час сезонних робіт безпосередньо відповідала нагальним потребам сільського господарства. За наявними свідченнями, одним із найпоширеніших напрямів діяльності молоді була підготовка до весняної сівби, зокрема очищення насіння, а також участь у посівній кампанії.

У с. Суботів Могилівського району комсомольці планували очистити 167 пудів зерна, але фактично підготували 300 пудів. У с. Михайлівка Ялтушківського району відповідні показники становили 4230 і 4665 пудів. Митківський осередок Барського району очистив 1677 пудів насіння [22; 23; 24]. Наведені цифри засвідчують, що в окремих населених пунктах молодіжні організації не лише виконували заплановані завдання, а й перевищували їх.

Проте результати роботи залежали від місцевих обставин і ставлення селян до організованих заходів. У с. Гавришівці Барського району поширювалися чутки про можливе вилучення насіння радянською владою. Зокрема, противники кампанії стверджували, що влада перебуває під загрозою, а насіння збирають для подальшого вилучення через спеціальні пункти. За повідомленням, така агітація впливала на поведінку селян: траплялися випадки, коли фактично очищували 12 пудів зерна, але реєстрували лише три [22]. Цей приклад показує, що господарські кампанії відбувалися в умовах недовіри, а офіційна звітність не завжди точно відображала реальний стан справ.

Безпосередню участь у сівбі брали комсомольці с. Гулі Ялтушківського району, які допомагали ТСОЗу засіяти площу 35 десятин [25]. Водночас у селах Петрашівка Ямпільського району та Деребчин Могилівського району молодіжні осередки працювали слабко або взагалі не брали участі в посівній кампанії [26]. Отже, навіть у сфері практичної господарської допомоги спостерігалися значні відмінності між окремими осередками.

Восени молодь долучалася до збирання та обмолоту врожаю. У с. Бабчинці Могилівського округу восени 1928 р. комсомольці обмолотили збіжжя в сільській торговельній установі (сельТВД), а зароблені кошти вирішили спрямувати на культурні потреби свого осередку [27]. Такий приклад засвідчує прагнення поєднувати господарську діяльність із фінансовим забезпеченням молодіжних культурно-освітніх ініціатив.

Окремим напрямом роботи була допомога малозабезпеченим верствам сільського населення. Зокрема, Митківський осередок Барського району організував два недільники на підтримку бідноти [22]. Комсомольці також виконували роботи, що мали практичне значення для місцевих громад. У с. Цеканівка Ямпільського району вони посадили сад, відремонтували дорогу та очистили криниці [28].

Ці заходи демонструють, що діяльність молодіжних організацій не обмежувалася виконанням політичних доручень. Участь у благоустрої, сезонних роботах і підтримці малозабезпечених селян сприяла розв'язанню окремих місцевих проблем. Водночас оцінювати ці ініціативи необхідно в контексті загальної політики радянської влади, яка поєднувала практичну

мобілізацію населення з ідеологічним вихованням та посиленням контролю над сільським життям.

Отже, молодь Могилівської округи брала активну участь у реалізації радянської аграрної політики, долучаючись до колективізації, хлібозаготівель, контрактації та сезонних сільськогосподарських робіт. Водночас матеріали газети «Комсомолець Прикордоння» засвідчують неоднорідність позицій комсомольців, труднощі впровадження аграрних перетворень і суперечність між офіційними настановами та реальною поведінкою молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Готуються до засіву. *Комсомолець Прикордоння*. Орган окружних комітетів ЛКСМУ Кам'янеччини, Проскурівщини і Могилівщини. Кам'янець-Подільський, 1929. 16 лютого. №5 (46). С. 1.
2. Бурий. Об'єднуємо бідноту, б'єм некультурність. *Комсомолець Прикордоння*. 1928. 17 березня. №5. С. 2.
3. Усі комсомольці осередку – члени СОЗу. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 1.
4. Будяк. Всім осередкам колективізуватися. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 28 вересня. №30 (71). С. 1.
5. Вознюк. Бахтиньські комсомольці – всі в колгоспі. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 1.
6. Піонер. Допомагаєм вилізти бідноті зі злиднів. *Комсомолець Прикордоння*. 1928. 22 березня. №6. С. 1.
7. Колектив «Комсомолець». *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 9 травня. №13 (54). С. 1.
8. На райконференціях ЛКСМУ. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 9 травня. №13 (54). С. 1.
9. Я. М. Слова й діла Копистиринського осередку. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 20 червня. №19 (60). С. 1.
10. Б-нін. Тільки один комсомолець вступив в колгосп. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 31 грудня. №38 (79). С. 4.
11. Чмельов П. Не дбають про колективізацію. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 10 жовтня. №31 (72). С. 1.
12. Комсомолія Шаргородщини до весни готується мляво. *Комсомолець Прикордоння*. 1930. 20 лютого. №4 (84). С. 2.
13. Трудяща молодь Мурафського району викликає на змагання молодь Шаргородщини. *Комсомолець Прикордоння*. 1930. 20 лютого. №4 (84). С. 2.
14. Виключити таких з комсомолу! *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 28 вересня. №30 (71). С. 3.
15. Г. О. Глитаї вбили секретаря КСМ осередку тов. Нетрепчука. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 29 січня. №4 (45). С. 1.
16. Зозуляк. За приклад візьміть Клембівку. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 6 квітня. №11 (52). С. 2.
17. Марковський. Червоною валкою відвозимо заготовлений хліб. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 30 травня. №16 (57). С. 1.
18. Скрипка. Серпневий план уже виконали. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 1
19. Карманський. Ось так виконувати інтернаціональні зобов'язання. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 6 квітня. №11 (52). С. 2.
20. Карлик. Треба усвідомити політичну суть заготівлі. *Комсомолець Прикордоння*. 1929. 15 січня. №3 (44). С. 2.

21. Б. Вигнати ворожий елемент з комсомолу й зі школи. *Комсомолець Прикордоння.* 1929. 7 грудня. №36 (77). С. 2.
22. Барська організація ЛКСМУ на огляді. *Комсомолець Прикордоння.* 1929. 13 квітня. №12 (53). С. 1.
23. Я. Першого пункта плану виконали. *Комсомолець Прикордоння.* 1929. 6 квітня. №11 (52). С. 1.
24. Коротко, що зробили осередки. *Комсомолець Прикордоння.* 1929. 6 квітня. №11 (52). С. 1.
25. Шукай. Готуємося до засівкампанії. *Комсомолець Прикордоння.* 1928. 22 березня. №6. С. 1.
26. Тут і досі гав ловлять. *Комсомолець Прикордоння.* 1929. 21 березня. №9 (50). С. 1.
27. Допомагали громаді й собі. *Комсомолець Прикордоння.* 1928. 18 вересня. №31. С. 1.
28. Ц. Прикрашуємо село. *Комсомолець Прикордоння.* 1928. 22 березня. №6. С. 1.

Анастасія Пустова

АНТИРАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ ТА СЕЛЯНСЬКІ ВИСТУПИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

***Анотація**. У статті досліджуються причини, форми та перебіг антирадянського руху опору й селянських виступів на Поділлі в умовах насильницької колективізації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Особливу увагу приділено Вінницькому, Тульчинському та Дунаєвецькому районам, а також співвідношенню соціально-економічних, локальних і політичних мотивів селянського протесту.*

***Ключові слова:** Поділля, колективізація, селянство, опір, повстання, розкуркулення, ДПУ, Вінниччина.*

Anastasiia Pustova

ANTI-SOVIET RESISTANCE MOVEMENT AND PEASANT UPRISINGS IN PODILLIA DURING COLLECTIVIZATION

***Abstract.** The article examines the causes, forms, and course of anti-Soviet resistance and peasant uprisings in Podillia during forced collectivization in the late 1920s and early 1930s. Particular attention is paid to Vinnytsia, Tulchyn, and Dunaivtsi areas and to the interaction of socio-economic, local, and political motives of peasant protest.*

***Keywords:** Podillia, collectivization, peasantry, resistance, uprisings, dekulakization, GPU, Vinnytsia region.*

Колективізація сільського господарства стала одним із головних напрямів сталінської модернізації, що докорінно змінив соціально-економічний лад українського села. Її реалізація наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. супроводжувалася примусовим усуспільненням землі, худоби й реманенту, розкуркуленням, депортаціями, жорсткими хлібозаготівлями та наступом на традиційні форми сільського самоврядування. Для Поділля ці зміни означали не лише економічне, а й соціальне та світоглядне потрясіння.

Актуальність дослідження визначається необхідністю відтворення реальної поведінки подільського селянства в умовах утвердження радянського тоталітарного режиму. Радянська офіційна історіографія трактувала протест переважно як прояв «куркульського терору», «бандитизму» або «антирадянської агітації», тоді як сучасні дослідження показують широкий спектр реакцій – від саботажу і скарг до жіночих виступів, виходу з колгоспів та збройного опору [5, с. 124-125].

Мета статті полягає у з'ясуванні причин, форм і масштабів антирадянського руху опору на Поділлі та визначенні його особливостей на рівні окремих округів і сіл.

Наприкінці 1920-х рр. селянське невдоволення на Поділлі формувалося під впливом кількох взаємопов'язаних чинників. Першим було згортання НЕПу та повернення до адміністративно-командних методів регулювання сільського господарства. Другим – посилення хлібозаготівельного тиску, штрафів і конфіскацій, які підривали економічну основу одноосібних господарств. Третім стало розкуркулення, яке на практиці часто охоплювало й середняцькі родини. Дослідження села Мельниківець на Вінниччині показує, що визначення «куркуля» могло спиратися не лише на майновий стан, а й на місцевий соціальний авторитет та попередню діяльність у громаді [3, с. 60-64].

Особливо конфліктним виявився процес суцільної колективізації. Влада прагнула швидко перевести селянські господарства до колгоспів, одночасно усуспільнюючи основні засоби виробництва. У документах з Поділля зафіксовано не лише протести проти вступу до колгоспів, а й спроби повернути передану землю, реманент та худобу. Зокрема, у травні 1930 р. 120 господарств села Скибинці Тульчинського округу, які вийшли із СОЗу, вимагали повернення земельних ділянок [1, с. 189-190].

Поступово економічний протест переходив у відкриту конфронтацію з місцевою владою. Особливе місце посідали жіночі виступи. Жінки безпосередньо відповідали за забезпечення родини продовольством, тому конфіскація зерна, усуспільнення худоби, обшуки та загроза виселення зачіпали їхнє повсякденне життя. Під час «жіночих волинок» вони вимагали повернення майна, звільнення заарештованих, скасування колгоспних рішень, а іноді переходили до фізичного протистояння з активістами [5, с. 160-166].

Збройна фаза опору особливо виразно проявилася у Тульчинському окрузі. У повідомленні керівника Державного політичного управління (ДПУ) УСРР В. Балицького зазначалося, що з 17 районів округи заворушення охопили 15, а збройні виступи відбувалися у 53 селах. У частині населених пунктів радянську владу та актив було вигнано, а замість сільрад обирали старост. Повсталі споруджували окопи, виставляли пікети, підтримували зв'язок із сусідніми селами та чинили опір оперативним загонам ДПУ [5, с. 175-178].

Масштаб протестної хвилі на Вінниччині простежується за статистичними матеріалами. У Вінницькому окрузі лише в лютому-березні 1930 р. зафіксовано 416 селянських виступів. Найбільша їх кількість припадала на Тиврівський район – 110, Хмільницький – 45, Калинівський – 43, Немирівський – 35, Липовецький і Літинський – по 29 [5, с. 178].

У Калинівському районі конфлікт був особливо гострим. Перевірки після першої хвилі колективізації засвідчили численні «перекручення» місцевими органами влади. У селі Заливанщині із 16 розкуркулених господарств 11 належали до середняцьких. Різке застосування адміністративного примусу спричинило розпад уже створених колективних господарств [1, с. 189-190]. Це свідчить, що масовий опір змушував місцеву владу тимчасово відступати, повертати майно і коригувати темпи колективізації.

На Поділлі селянський опір мав і політичний вимір. Учасники виступів висували вимоги: «Геть радянську владу!», «Хай живе Самостійна Україна!», «Радянська влада без комуністів і колективізації», «Відновлення демократичного управління типу УНР». У низці сіл співали «Ще не вмерла Україна», а вимога замінювати сільради старостами свідчила про прагнення відновити традиційні моделі місцевого самоврядування [5, с. 174-177]. Водночас не всі учасники мали чітку політичну програму: для багатьох такі вимоги були продовженням захисту громади, власності та звичного способу життя.

Окремий напрям опору становив спротив у Дунаєвецькому районі. Дослідження А. Михайлика показує, що наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. тут існували осередки активного спротиву радянській політиці, а антиколгоспні настрої в окремих випадках поєднувалися з ідеями української державної незалежності [4, с. 194-199]. Цей випадок демонструє, що селянська реакція могла поєднувати захист господарських інтересів із пам'яттю про українську державність.

Окремий вимір селянського спротиву на Поділлі становили міжетнічні відносини. Регіон був багатоетнічним: українське село сусідило з єврейськими містечками, польськими та німецькими колоніями, а також російськими, чеськими й іншими громадами. Колективізація, розкуркулення та хлібозаготівлі по-різному впливали на ці групи. Українські селяни становили основну масу учасників антиколгоспних виступів, тоді як польські й німецькі господарства частіше потрапляли під підозру як «куркульські» та «націоналістичні» через міцніше господарство, мовну й релігійну окремішність. Єврейське населення містечок зазнавало тиску не лише від усуспільнення, а й від ліквідації приватної торгівлі, ремісничих майстерень, податкових утисків і примусового включення до колгоспів та артілей. Це створювало спільні підстави для невдоволення, але водночас різні форми й мотиви опору.

Міжетнічні відносини в подільських селах і містечках не зводилися лише до конфлікту. У багатьох випадках спільна загроза конфіскацій, обшуків, закриття храмів і репресій проти місцевих авторитетів породжувала ситуативну солідарність: українці, поляки, німці та євреї могли разом приховувати продовольство, допомагати заарештованим односельцям, подавати колективні скарги чи саботувати рішення влади. Водночас радянські органи активно використовували етнічні стереотипи й підозри, формуючи справи про «польсько-німецьку» або «націоналістичну» контрреволюцію та протиставляючи різні групи населення. Це розколювало локальні громади й переносило соціально-економічний конфлікт у площину національної недовіри. Отже, міжетнічний вимір колективізації на Поділлі важливий для розуміння як багатоскладовості селянського опору, так і технологій його придушення.

У 1931–1932 рр. становище на селі погіршувалося через хлібозаготівлі. Навіть бідняцько-середняцькі господарства ставали об'єктами примусових вилучень. Документальні свідчення 1931 р. демонструють, що масові подвірні обшуки та вилучення зерна у малозабезпечених селян Тульчинського району лише посилювали недовіру до радянської влади та антирадянські настрої [1, с. 371-372]. Економічний тиск не ліквідував спротив, а переводив його у приховані практики виживання.

Селянський спротив на Поділлі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. був відповіддю на насильницьку перебудову сільського життя. Його передумовами стали згортання НЕПу, хлібозаготівельний тиск, розкуркулення, конфіскації майна, примусове усуспільнення худоби та землі, наступ на церкву і руйнування традиційного самоврядування. Масові виступи 1930 р. засвідчили, що значна частина подільського селянства не сприймала колективізацію як добровільну модернізацію і захищала власні економічні та соціальні інтереси.

Особливістю Поділля був великий масштаб локальних виступів і швидкий перехід окремих конфліктів до збройного протистояння. Лише у Вінницькому окрузі в лютому-березні 1930 р. зафіксовано 416 виступів, а у Тульчинському окрузі заворушення охопили більшість районів. Водночас рух залишався переважно стихійним, фрагментарним і територіально розпорошеним. Економічні вимоги поєднувалися із прагненням захистити громаду, релігійні традиції та в окремих випадках – ідею українського самоврядування й державної незалежності.

Придушення повстань не означало зникнення опору. У 1931–1932 рр. він продовжився у формі виходу з колгоспів, саботажу, приховування продовольства, колективних звернень і захисту репресованих односельців. Тому подільське село залишалося важливим простором соціальної протидії радянській політиці. Дослідження селянського спротиву дає змогу побачити колективізацію як конфлікт, у якому громади намагалися зберегти власність, автономію та право самостійно визначати основи повсякденного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: збірник матеріалів і документів / упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.

2. Матвєєв А. Ю. Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2003. Вип. 493. С. 85-91.

3. Мельничук О. А., Мельничук Т. А. Утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х - початку 1930-х рр.: причини, технології та наслідки (на прикладі села Мельниківець на Вінниччині). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2021. Вип. 35. С. 56-68.

4. Михайлик А. О. Антирадянський рух селян у Дунаєвецькому районі на Поділлі наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. XX ст. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». 2012. Вип. 17. С. 194-199.

5. Рубан В. В. «Бийте у дзвони…»: настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х - початку 1930-х рр. у документах ДПУ УСРР. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 2 (50). С. 123-187.

Дарія Вихованчук

ІДЕОЛОГІЯ ТА МАНІПУЛЯЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ У 1920-1930-Х РР.

Анотація: *У статті досліджено зміст та еволюцію освітньої і культурної політики радянської влади на Поділлі у 1920-1930-х роках. Проаналізовано перебіг кампанії з ліквідації неписьменності (лікнепу), особливості функціонування театральних колективів та механізми встановлення ідеологічного контролю над освітньою мережею. Висвітлено трансформацію культурно-освітнього курсу від українізації 1920-х років до репресій, згортання національної освіти та русифікації у 1930-х роках. Доведено, що просвітницькі заходи використовувалися режимом як інструмент формування ідейно підпорядкованого суспільства.*

Ключові слова: *Поділля, освітня політика, лікнеп, театр, ідеологічний контроль, українізація, русифікація, репресії.*

Dariia Vykhovanchuk

IDEOLOGY AND MANIPULATION IN THE SOCIOCULTURAL SPHERE IN PODILLIA IN THE 1920S–1930S

Abstract: *The article examines the content and evolution of Soviet educational and cultural policy in Podillia during the 1920s–1930s. It analyzes the literacy campaign (liknep), theatrical activities, and mechanisms of ideological control over education. The study highlights the shift from 1920s Ukrainization to 1930s repressions and Russification, demonstrating how enlightenment initiatives served to create an ideologically subordinate society.*

Keywords: *Podillia, educational policy, literacy campaign, theater, ideological control, Ukrainization, Russification, repressions.*

Остаточне утвердження радянського режиму на Поділлі відбулося лише у листопаді 1920 р., що зумовило специфіку реалізації більшовицької освітньо-культурної політики. Складність регіонального контексту визначалася високим рівнем неписьменності, зруйнованою мережею закладів, прикордонним розташуванням та вираженими антибільшовицькими настроями. Освіта й культура розглядалися владою не як інструменти просвітництва, а як засоби ідеологічного підкорення, конструювання «нової людини» та утвердження монополії на інформаційний простір. Водночас доба НЕПу забезпечила тимчасове розширення приватного підприємництва, ліквідацію масової безграмотності, розвиток освітньої та культурної сфер у межах політики українізації [4, с. 3].

У центрі уваги опинилися три взаємопов'язані напрями: масова кампанія з ліквідації неписьменності (лікнеп), підпорядкування театрального мистецтва політичним завданням і встановлення жорсткого ідеологічного

контролю над усією освітньо-культурною сферою. У 1920-х роках ці процеси відбувалися в умовах політики українізації (коренізації), а з початку 1930-х – у контексті її згортання, русифікації та посилення репресій.

Як зазначає К. Совівська, масова неписьменність розглядалася більшовицькою владою не як соціальна проблема, а як ключова перешкода для ідеологічного впливу. Системний контроль над суспільством вимагав впливу на свідомість мас, тому поширення культури підпорядковувалося ідеологічним завданням. Додатковим чинником виступала потреба здійснювати агітацію й пропаганду (особливо на селі) зрозумілою для населення мовою, через що ліквідація неписьменності набула характеру цілеспрямованої державної політики з чіткою управлінською вертикаллю та нормативно-правовою базою [7, с. 45].

На момент утвердження радянської влади на Поділлі (листопад 1920 р.) рівень безграмотності сягав 84,5 % (серед жінок – 93,1 %). Попри це, більшовики відразу ліквідували освітню мережу доби УНР як ідейно ворожу: із 4194 шкіл, що діяли в 1919 р., до 1 січня 1921 р. залишилося 3035, а до липня 1921 р. було закрито ще 597 (їх кількість скоротилася до 2438). У цих закладах навчалося лише 25 % дітей шкільного віку, а кадрові потреби забезпечувалися вчителями лише на 60 % (близько 5,5 тис. осіб). Попри кризу, ліквідація неписьменності розглядалася як пріоритет державної політики [3, с. 88].

Суттєвої уніфікації освітня система зазнала після ІІІ Всеукраїнської наради з питань освіти (червень 1921 р.), яка закріпила триступеневу структуру: дошкільне виховання (4-8 років), соціальне виховання (8-15 років) та професійну освіту (профшколи, технікуми, інститути). До цієї ж системи залучили й політосвітні установи (хати-читальні, клуби, бібліотеки, театри, кіно), що розглядалися як єдиний апарат ідеологічного впливу [8, с. 210–211].

Постанова Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 р. «Про боротьбу з неписьменністю» та заснування Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності закріпили обов'язкове навчання населення віком від 5 до 50 років і залучення письменних громадян у порядку трудової повинності [7, с. 45]. Як висвітлюють М. Журба та В. Козир, у діяльності Товариства «Геть неписьменність!» (1923-1936 рр.) лікнеп виступав не суто механічним засвоєнням грамоти, а «первинним осередком політроботи»: навчальні тексти одразу роз'яснювали питання політики й господарства, що вимагало жорсткого добору та перевірки кадрів [1, с. 67]. Кампанія ускладнювалася економічною кризою та перекладенням утримання сільських шкіл на громади, і лише з листопада 1924 р., із переходом до обов'язкового початкового навчання та зростанням фінансування, ситуація стабілізувалася.

М. Олійник відзначає, що у Тульчинській окрузі станом на жовтень 1927 року в 270 лікпунктах навчили грамоти лише близько 9 тис. осіб, а наступного року – 10 тис. зі 120 тис. неписьменних. У Вінницькій окрузі за весь період НЕПу неписьменність ліквідували лише у 15,35 % дорослих. Загалом до кінця 1920-х років неписьменність серед дорослого населення Поділля скоротилася менш ніж на 16 %. Терміни «остаточної ліквідації» неодноразово переносилися – з 1927 на 1930, а потім на 1932 рік [3, с. 90].

Кампанія супроводжувалася ідеологічним тиском. Вчителів «чистили» за політичною лояльністю, залучали до численних громадських доручень, а матеріальне становище більшості педагогів залишалося вкрай важким.

Товариство «Геть неписьменність!» ім. В. Леніна мало мобілізувати населення, однак реальні здобутки значно поступалися пропагандистським заявам. К. Совівська уточнює, що організація діяла під гаслом «Кожен письменний має навчити одного неписьменного!», залучала громадськість, створювала школи й гуртки, а також вдавалась іноді до певних елементів примусу, зокрема, запровадження трудової повинності для письменних та спеціальних штрафів для тих, хто ухилявся від відвідування лікнепу. Товариство видавало плакати, порадники, підручники, газету «Геть неписьменність!», журнал «За грамоту». Загалом навчання охопило близько 4 млн осіб. Важливу роль в агітаційно-пропагандистській кампанії відігравали друковані видання товариства [7, с. 45].

Характерною рисою тоталітарної трансформації соціокультурної сфери в 1930-х роках став феномен «вождизму» та утвердження культу особи Сталіна. Як зазначає О. Посвістак, партійно-державний апарат перетворився на інструмент забезпечення його єдиновладдя, де соціалістична риторика слугувала лише прикриттям тоталітарного режиму, а соціокультурний простір підпорядковувався звеличуванню «вождя», фальсифікації історії та репресивному придушенню будь-яких проявів інакомислення чи відхилень від генеральної лінії ВКП(б) [6, с. 210 - 211].

З початку 1930-х років курс на українізацію було згорнуто: офіційне проголошення боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» і кадрові чистки в Наркомосі УСРР (переслідування М. Скрипника) ініціювали масові репресії проти подільського педагогічного загалу, кваліфікованого як «петлюрівсько-націоналістичні елементи». Ліквідація «скрипниківської лінії» супроводжувалася форсованою русифікацією шкільництва (зокрема в Могилів-Подільському районі). Лише восени 1933 р. приріст контингенту учнів у російських школах Вінниччини сягнув 33,2 % [2, с. 229].

Офіційні гасла про захист інтересів національних меншин (поляків, німців, євреїв) виявилися суто декларативними: у другій половині 1930-х років їхні школи масово скорочувалися або реорганізовувалися, тоді як мережа російських освітніх установ неухильно розширювалася. У той самий період значно збільшили кількість годин на вивчення російської мови та літератури. Перевірки виявили низьку якість викладання через гострий дефіцит кадрів, що чиновники пояснювали «шкідництвом ворогів народу». Проте вже з 1939 року (зокрема в Кам'янець-Подільському учительському інституті) почали цілеспрямовано готувати вчителів-росистів, а місцева преса активно популяризувала пролетарську літературу [2, с. 230].

Отже, у 1930-х роках під приводом усунення «перекручень» українізації режим розпочав системну русифікацію освіти. Проте аграрна специфіка Поділля, де понад 90 % населення становили селяни, сповільнювала ці темпи: наприкінці десятиліття більшість сільських шкіл вимушено залишалися україномовними. Попри це, шкільництво, лікпункти, клубні заклади та театри зазнали остаточної інституційної трансформації, перетворившись на уніфіковані інструменти тотального ідеологічного контролю.

Ідеологізація освітньої галузі відбувалася синхронно з підпорядкуванням культурно-мистецького простору, де театр розцінювався як ключовий рупор агітації та пропаганди. Усі театральні колективи Поділля були переведені під нагляд органів політосвіти. Спираючись на архівні фонди та матеріали часопису «Червоний кордон», О. Посвістак підкреслює, що репертуар, творчий процес і діяльність труп перебували під постійним контролем. Оскільки культурний курс 1920-х рр. підпорядковувався ліквідації неписьменності, важелі театральної політики зосереджувалися в руках народної освіти [5, с. 215]. Вже з 1921 р. постановка вистав вимагала дозволу політосвітніх органів, а репертуар підлягав цензурній перевірці на відповідність «завданням сучасності» та відсутність «антирадянської агітації».

В умовах повоєнної розрухи, голоду та політичної нестабільності початку 1920-х рр. режим залучив театральне мистецтво до розв'язання нагальних державних завдань. З цією метою формувалися пересувні агітаційні трупи для селянства: зокрема, Вінницька губполітпросвіта спільно з культвідділом профспілки цукровиків закуповувала «виробничі п'єси» Ф. Горського для агітаційного забезпечення посівної кампанії [5, с. 215]. Одночасно відбувалася уніфікація театральної мережі Поділля. У липні 1921 р. за наказом політосвіткому в Кам'янці-Подільському із низки закладів залишили лише три державні театри (Шевченківський, «Гігант», «Зірка»), а решту ліквідували з передачею майна політосвіті (на початку 1924 р. у регіоні діяло 35 театрів). Вагомим осередком у Вінниці став театр ім. Івана Франка (утворений у січні 1920 р. об'єднанням Нового Львівського театру А. Бучми та частини київського «Молодого театру» Г. Юри), залучений до обслуговування Червоної армії та проведення політичних кампаній. Робота таких колективів чітко регламентувалася не лише ідеологічно, а й побутово: наприклад, за правилами внутрішнього розпорядку театру ім. Шевченка у 1929 році для працівників було встановлено шестигодинний робочий день – до 1 червня вони працювали з 18:00 до 24:00, а з 1 червня – з 19:00 до 01:00 ночі (з вихідними у понеділок та післясвяткові дні). У серпні 1925 року було створено Українську державну драму на Поділлі з постійною базою у Вінниці. Це була спроба поставити національне театральне життя під прямий контроль центру [5, с. 216].

З кінця 1920-х і особливо в 1930-ті роки контроль став жорсткішим. У 1930-х рр. згортається політика українізації і тиск на театральну інтелігенцію посилюється. У цей період при запрошенні труп дозволялося заключати лише ті договори, котрі були затверджені відділом народної освіти. Без відповідного затвердження договір вважався недійсним [5, с. 218].

Отже, курс на українізацію, який у середині 1920-х років сприяв піднесенню національного театрального життя, зазнав згортання: мистецькі колективи втратили автономію й трансформувалися в пропагандистський механізм режиму, а діячі культури стали мішенню для репресивного апарату. Освітня політика радянської влади на Поділлі в 1920–1930-х роках була суперечливою. З одного боку, вона сприяла певному зростанню грамотності дітей і (значно меншою мірою) дорослих, розвитку українськомовного театру та шкільної мережі в роки українізації. З іншого – ці процеси відбувалися під жорстким ідеологічним контролем, супроводжувалися репресіями проти

педагогів і митців, руйнуванням попередніх освітніх традицій і підпорядкуванням культури політичним завданням режиму. Ліквідація неписьменності, попри пропагандистські заяви, не досягла заявлених термінів і масштабів. Театральне мистецтво з інструменту національного відродження перетворилося на засіб агітації. Ідеологічний контроль, який у 1920-х роках ще допускав елементи українізації, у 1930-ті роки набув тотального характеру, готуючи ґрунт для подальших репресій і русифікації.

Таким чином, освітня та культурна політика на Поділлі стала яскравим прикладом того, як радянська влада використовувала просвітницькі гасла для утвердження політичної монополії та формування ідейно підпорядкованого суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журба М. А., Козир В. В. Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923–1936 рр.) : монографія / Міністерство освіти і науки України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Вінниця : ТВОРИ, 2025.
2. Красян О. Русифікація української освіти на Поділлі в 1930-ті рр. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Вінниця, 8 листоп. 2024 р.) / ред. кол.: О. А. Мельничук та ін. Вінниця : ТВОРИ, 2025. С. 228-231.
3. Олійник М. Ліквідація неписьменності на Поділлі в роки НЕП (1921-1928 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. Вип. 2. С. 88-91.
4. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.) : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2015. 480 с.
5. Посвістак О. А. Офіційна політика радянської влади щодо театрального мистецтва та театральної інтелігенції Поділля в 1920–1930 рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 215-221.
6. Посвістак О. А. Формування масової політичної культури в радянському суспільстві 1930-х років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2014. Вип. 22. С. 208–211.
7. Совівська К. Політика ліквідації неписьменності в УСРР у 1920-х роках. Молодий вчений. 2026. № 2 (139). С. 44-47.
8. Фомюк П. Розвиток педагогічної освіти на Поділлі у 1920-х роках : дипломна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти : спец. 014.03 «Середня освіта (Історія)» / Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький : ХГПА, 2021. 78 с

Степан Дровозюк

ЧУТКИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ПОДІЛЛЯ 20-Х-30-Х РР. XX СТ.

Анотація. *У статті розглядаються причини виникнення чуток у 20-х-30-х роках XX ст., реагування на них органів більшовицької влади. Висвітлюється зміст чуток, визначається їхнє місце в інформаційному просторі того часу.*

Ключові слова: *Поділля, чутки, більшовицька влада, колективізація, Голодомор, настрої.*

Stepan Drovoziuk

RUMORS IN THE INFORMATION SPACE OF PODILLIA IN THE 1920S-1930S

Abstract. *This article examines the causes of rumors in the 1920s and 1930s and the response of the Bolshevik authorities to them. It explores the content of the rumors and identifies their place in the information landscape of that time.*

Keywords: *Podillia, rumors, Bolshevik authorities, collectivization, Holodomor, public sentiment.*

Захопивши владу в Україні, більшовики встановили тотальний контроль над засобами масової інформації. Вони також повністю контролювали усне слово на різних масових зібраннях (збори, мітинги, з'їзди, конференції тощо). Однак була ще одна складова інформаційного простору, яку важко контролювати, – чутки, тобто усне передавання інформації від людини до людини поза межами офіційних структур.

Актуальність конкретно-історичного дослідження чуток 20-30-х рр. XX ст. полягає у тому, що вони були органічно пов'язані з політичними та соціально-економічними процесами, впливали на настрої людей. Вивчення чуток цього періоду має важливе значення для розуміння природи тоталітарного суспільства та соціально-психологічної атмосфери, яка сформувалася у ньому.

Чутки можна згрупувати за змістом (політичні, соціально-економічні, духовно-культурні) та способом виникнення (стихійні, спеціально створені з певною метою).

У процесі дослідження чуток необхідно мати на увазі, що вони як духовно-інтелектуальний та інформаційний продукт мають низку особливостей.

У процесі конкретно-історичного аналізу варто враховувати, що чутки були мінливим соціально-психічним явищем: «народжувалися», поширювалися, змінювалися, затухали, зникали. Варто мати на увазі, що в них було різне співвідношення правдивої інформації та вигадок.

Обмін чутками відбувався у місцях, де люди систематично зустрічалися для задоволення своїх найважливіших потреб: біля церков, млинів, на базарах, біля криниць тощо.

Чутки істотно впливали на політичну боротьбу. Важливе питання – реагування більшовицької влади на чутки. Більшовицький режим намагався перешкодити поширенню чуток, які вважав небезпечними для себе. Державне політичне управління (ДПУ) фіксувало чутки, розглядаючи їх як антирадянську пропаганду. Найбільше інформації про чутки збереглося саме в матеріалах ДПУ, що становлять основу джерельної бази дослідження.

За ступенем впливу на суспільні настрої та емоційну сферу населення виділялися чутки про війну. Фактори, що породжували чутки про війну: політика більшовицького режиму щодо українського селянства, яка здійснювалася терористичними методами (хлібозаготівлі, колективізація);

мілітаризація держави, залякування воєнною загрозою в засобах масової інформації та в усній пропаганді.

Тема війни в чутках нерідко переплiталася з найгострішими соціально-економічними проблемами. Наприклад, з початку 20-х рр. українське селянство опинилося під важким тягарем більшовицької податкової політики. У березні 1924 р. автор листа писав до червоноармійця з Мурафи: «Чути тут, що буде війна народна, і дай Бог війни, а то шкуру деруть комуністи з селян і робітників, а тепер оббирають людей щомісяця, щотижня…» [6, с.118].

В інформаційній записці т.в.о. начальника Тульчинського окрвідділу ДПУ секретареві Тульчинського окружкому КП(б)У у жовтні 1928 р. під грифом «Цілком таємно» повідомлялося про «куркулів», які ведуть розмови серед селян про те, що збільшення податків пояснюється майбутньою війною. Селянин с. Тарасівки Тульчинського району Древ'яга З. П. поширював під час тижня оборони чутки серед селян про те, що найближчим часом буде війна, закликаючи селян на випадок війни бити комуністів…» [9, с.76;77].

У с. Новоселиця Літинського району селянин І. Маковчук (ймовірно «Маковійчук», оскільки саме таке прізвище поширене в цьому селі), названий у спеціальному зведенні ДПУ від 11 квітня 1930 р. «колишнім петлюрівцем», агітував проти колективізації і говорив, що «скоро буде війна, уже папа римський іде на радвладу з хресним ходом». У с. Соколово Хмільницького району Багрій П., «син куркуля», говорив колгоспникам: «З Румунії виступає Петлюра зі своїм військом у кількості п'ять тисяч чоловік, а також виступають Англія та Франція, котрі знищать радвладу, а комуністів, комнезамів та колективістів усіх виріжуть» [4, арк. 80; 81]. Реагуючи на примусову хлібозаготівлю, селяни говорили: «Власть каже, що ми все будуємо, але ми не будуємо, а бідуємо; власть каже, що вона росте, а про те ніхто не каже, що селянство уже гине з голоду і холоду, а вони все хваляться і чорт знає чим. Таке положення на далі неможливе. Скоро мусить бути війна, звідки б вона не почалась, і тоді лише полетять к чорту всі колгоспи, а з ними і радвлада, що запровадила їх для того, щоб грабувати народ» [2, с. 615-616].

Отже, в інформаційному просторі 20-30-х рр. ХХ ст. формувалися різні образи війни: владний і народний. Комуністична влада пропагувала вигідне їй уявлення про війну, а народні фантазії про війну втілювалися у чутках.

У чутках 20-30-х рр. відображене релігійне життя. Настоятель Св. Миколаївської церкви в м. Гайсині Микола Борецький писав у листі до В. Липківського в лютому 1921 р. : «До нас, на Поділля, прибули чутки, що в Києві почався великий церковний рух…» [5, с.87].

Чутки були важливим фактором формування релігійного руху, пов'язаного з так званими «чудесами». Учасник релігійного життя того часу І. Губаржевський згадував: «Линула чутка, що в багатьох каплицях і по хатах обновлялися ікони, розп'яття ставали світлими, ясними, ніби сьогодні помальовані. Таке чудо обновлення ікон завершилося, за народньою чуткою, в місті Калинівці й народ тисячами плавом плив туди до Хреста з обновленою іконою зі співами псалмів. Люди несли також нові фігури хреста, ставили і вкопували їх там, де перед тим безбожники комсомольці зрізали стародавні… Рух цей набрав такої сили й розголосу, що це налякало і «верховодів» та й припинилося зрізання хрестів» [8, С.259].

Окремі чутки публікувалися в періодичних виданнях в контексті антирелігійної пропаганди. Журнал «Безвірник» повідомив, що на Великодні свята в с. Чукові на Тульчинщині деякі селяни працювали на полі. У зв'язку з цим пішли чутки, що в Бортниках після роботи в полі під час свят всі «колективщики збожеволіли» і деякі селяни цьому повірили [1, с. 44].

Хлібозаготівельна політика більшовиків породжувала чутки, які відображали настрої селян. У 1928 р. в листах до газети «Радянське село» селяни скаржилися на нестачу хліба. В аналізі листів відзначено, що «останнім часом селянські листи – скарги, що в пресі писали одно, а на ділі робили друге, що хліба нема і важко дістати». У зв'язку з цим селянство «ремствує на владу», а «куркулі» розповсюджують «брехливі чутки» щодо врожаю. Селянин із с. Жахнівка Тиврівського району Вінницької округи писав у листі до газети «Радянське село»: «Перемол пшениці на борошно буде зовсім заборонено. В разі, коли якомусь чоловікові повинен бути білий хліб, то це буде з дозволу лікаря, який припише їсти білий хліб. Отакі селянські розмови на селі…» [11, арк. 14-15].

Політика колективізації створила умови для поширення чуток, у яких селянська уява домальовувала образи колгоспів різними новими деталями. Акцент робився на тотальному усуспільненні, оскільки цей більшовицький задум найбільше суперечив індивідуальному селянському господарюванню. Житель с. Івчі М. М. Федорцов згадував про ті часи: «Пішли чутки про створення колгоспів, про те, що будуть все, що є у селян, усуспільнювати, навіть таке говорили, що будуть під рядном всі разом спати. Це лякало багатьох. Стали продавати худобу, в першу чергу воли. Батько продав воли, і сусід Павло Корчак так зробив. Купили на ярмарку по коняці і почали спрягатися». [7, с. 49-50].

Багатьох селян органи влади звинувачували у поширенні антиколгоспних чуток. Так, селянина с. Луки-Мелешківської Лащенка-Столяра Л. Ф. «за поширення різних провокаційних чуток про невигідність колгоспів» засудили до вислання на 3 роки в Північний край [10, с. 272].

Нову хвилю чуток спричинив голодомор 1932- 1933 рр. У зв'язку з тим, що більшовицький режим заборонив повідомлення про голод, чутки стали єдиним каналом поширення інформації про голодування, смерть від голоду та людоїдство. У травні 1933 р. Вінницький облвідділ ДПУ інформував секретаря Вінницького обкому КП(б)У Левінзона із позначкою «цілком таємно»: «За останній час, у зв'язку з продовольчими труднощами і значним напливом різного бродячого елементу і безпритульних, які займаються жебрацтвом, а при зручних випадках і крадіжкою, серед населення почали розповсюджуватися різноманітні провокаційні чутки про випадки, що нібито мали місце, людоїдства і викрадення дітей для вживання їх у їжу». ДПУ визнало, що на основі цих чуток були спроби влаштувати самосуди над особами, яких підозрювали у викраденні людей. Як приклад у цьому спецзведенні ДПУ повідомляється про подію 10 травня 1933 р. на базарі у Вінниці, яка ілюструє механізм зародження і поширення чуток в екстремальних умовах. Одна молода жінка розхвилювалася, металась по базару у пошуках своїх дітей. За кілька хвилин людська маса стривожилась і почала поширювати чутки про те, що у жінки вкрали на м'ясо дітей. У цій же довідці

ДПУ повідомляло, що серед робітників Суперфосфатного заводу почали посилено циркулювати чутки про людоїдство. Майже щоденно хто-небудь із робітників приносить новину: то про те, що у якоїсь жінки знайшли у мішку ще живих двоє дітей; то про те, що на одній із підвід знайшли зарубаних людей, яких приготували для споживання; що в селі спіймали жінку, яка нібито вже встигла приготувати із своїх дітей ковбасу і т. д. [3, с. 69; 71].

Отже, в умовах тоталітарного режиму чутки були не тільки каналом комунікацій, а й засобом опору комуністичній владі.

Чутки формували соціально-психологічну атмосферу, були домінантою емоційного життя. В екстремальних умовах терору вони в одних людей породжували страх, зневіру, депресію, а в інших – готовність боротися проти радянської влади.

Зміст чуток свідчить про парадоксальне на перший погляд, унікальне явище у настроях населення: очікування війни як порятунку від терору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безвірник. 1929. №14.
2. Вільчинська З. Наша історія (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): Трагічні сторінки історії українського села. Голодомор 1932 – 1933 років мовою документів та свідчень очевидців. К., 2014. 848 с.
3. Голод 1932 – 33. 1946-1947. Вінницька область: Документи і матеріали / Авт. – упоряд. Ф.А.Винокурова, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1998. 224 с.
4. Державний архів Вінницької області. Ф. р-1020, оп.2, спр.26.
5. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу / Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. К., 1993. 256 с.
6. Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917 – 1930 рр. Вінниця, 2008. 344 с.
7. Каменюк М. Івча: Доля, історія, люди. Вінниця, 2018. 400 с.
8. Кравчук О., Марценюк Н. Спогади І.Губаржевського про калинівське чудо // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIII Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 24 вересня 2021 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. М. Василюк, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця , 2021. 304 с.
9. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940 / Авт. вступ. ст.: В.Васильєв, Р.Подкур; упоряд.: Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. К., 2013. 528с.
10. Петренко О.С. Лука-Мелешківська: нарис історії села. Вінниця, 1999. 338 с.
11. Центральний державний архів вищих органі влади та управління України Ф.1, оп.4, спр.100.

Руслан Зелінський

ВОДНИЙ МАРШРУТ «БРУСЛИНІВ-ВІННИЦЯ»: НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ

Анотація. *У статті висвітлено маловідомий факт про проєктування водного шляху «Бруслинів-Вінниця» для транспортування торфу. Проєкт професора Шестопала О. С. містить технічне обґрунтування проєкту, але не був реалізований на практиці в силу політичних та економічних причин.*

Ключові слова: *торф, родовище, Шестопал О. С., Згар, Південний Буг, Бруслинів, Вінниця, проєкт.*

Ruslan Zelinskyi

THE "BRUSLYNIV–VINNYTSIA" WATER ROUTE: AN UNREALIZED PROJECT

Abstract. *The article highlights a little-known fact regarding the design of the "Bruslyniv–Vinnytsia" waterway intended for peat transportation. The project, developed by Professor O. S. Shestopal, included a technical rationale but was never implemented due to political and economic reasons.*

Keywords: *peat, deposit, O. S. Shestopal, Zhar, Southern Bug, Bruslyniv, Vinnytsia, project.*

Проєктування водного сполучення між Бруслиновим та Вінницею продиктоване необхідністю доставки торфу по річках Згар та Південний Буг до Вінниці.

Торф як паливо використовувався ще в доісторичну епоху. Археологічні дані переконливо свідчать про те, що торф застосовувався як паливо вже в середньому палеоліті. Одним з найраніших і детально документованих свідчень є дослідження печери Теопетра (Греція), яке свідчить, що вибір цього палива древніми предками ґрунтувався на його ефективності та доступності [3].

На території Вінниччини виявлено понад 100 родовищ торфу. На Літинщині знаходиться одне з найбільших родовищ – Згарське. В околицях с. Багринівці ще донедавна видобувалося 15—20 тис. тонн торфу на рік, який використовувався для виготовлення торфобрикетів, а також як добриво в сільському господарстві [4, с. 37].

У 1931 році професор Шестопал О. С. надіслав доповідну записку в «Елтрамвод» щодо питання транспортування торфу водним шляхом з с. Бруслинів до м. Вінниці.

Трест «Елтрамвод» створено 1922 року в м. Вінниці, який об'єднував центральну міську електростанцію, підприємства міського водогону та трамваю. В 1932 р. трест реорганізований в управління міських електропідприємств і в міське трамвайно-автобусне управління. 26 лютого 1934 р. трамвайно-автобусне господарство об'єднано з міськими електростанціями в електротрамвайне управління. Керувало роботою міських електростанцій, автобусного парку та трамваю. Ліквідоване в серпні 1939 р. [2]

У вищезгаданій доповідній записці професор зазначає, що з 12 по 14 серпня 1931 року він верхи на коні об'їхав досліджувану берегову лінію річок і виклав свої наукові висновки. Вчений вважає, що облаштування водного шляху можливе по маршруту Вінниця-Стрижавка-Мізяків-Яцківці (Бруслинівка) і далі по річках Згарок, Згар на Новоселицю. При цьому професор зазначає, що Згарок мілководний, а Згар на ділянці від Яцківець (Бруслинівки) до Новоселиці можна використовувати після штучного підняття рівня води за допомогою двох гребель [1, арк. 4].

Шестопал О. С. розрахував, що організувавши караван з 3-4-х суден можливо забезпечити корисний тоннаж на 1 мотор в розмірі 600 пудів. За

правильної організації транспортних і навантажувальних робіт такий караван протягом доби може здійснити один рейс вгору і донизу по річці [1, арк. 4].

Для облаштування водного шляху професор пропонує перебудувати мости через Південний Буг в Стрижавці та Лаврівці, а також через Згар в Яцківцях (Бруслинівці), зробивши їх або розвідними, або значно вищими. За його проєктом підлягали перебудові греблі в Мізякові та Супрунові. В проєкті – розчищення русла Згару, особливо між Мізяковим та Супруновим, видалення водоростей. На ділянці Згару від Яцківець (Бруслинівки) до Новоселиці прокласти канал [1, арк. 4].

Вартість першочергових робіт, необхідних для введення в експлуатацію водного шляху за приблизними підрахунками професора Шестопала О.С. складала 60-70 тис. руб. станом на 1931 рік [1, арк. 4].

За розрахунками вченого необхідна глибина річки Південний Буг на водному шляху від гирла до Вінниці має бути 1,5-1,7 м, річки Згар від Мізякова до Яцківець (Бруслинівки) – 0,8 – 1 м [1, арк. 4].

Далі в доповідній записці професор викладає, які технічні роботи й процедури потрібно виконати. Серед іншого – встановити водомірні пости на Південному Бугу в Стрижавці, на Згару на греблях і в Новоселиці. Пости повинні були контролювати технічні параметри водних об'єктів (швидкість течії, витрати води та ін.) [1, арк. 5].

Шестопал О. С. зазначає, що якщо вдасться виконати всі заплановані підготовчі роботи до зими 1931 року, то навесні 1932 року можна розпочати будівництво конструкцій з розрахунку на те, щоб навесні 1933 року відкрити навігацію водного шляху. Разом з тим вчений зауважує, що такі темпи надто швидкі і малоймовірні [1, арк. 5].

Професор Шестопал О. С. порівнює економічний ефект від перевезення торфу водним шляхом і доставкою торфу по Літинському шосе з Лукашівки і прилеглих теренів автомобільним транспортом. Вчений схиляється до думки, що транспортування торфу вантажними автомобілями можливо й дешевше, тобто економічно вигідніше. Але будівництво водного шляху, на думку професора, має свої переваги. Передусім з військової точки зору: мости в Стрижавці і Лаврівці не здатні витримувати вагу важких танків і гармат, а після модернізації будуть придатні для цього. Крім цього покращиться сполучення Вінниці з периферією, адже до обласного центру мали б змогу дістатись по водній артерії мешканці сіл Новоселиця, Бруслинів, Бруслинівка, Пеньківка, Супрунів, Мізяків, Мізяківська Слобідка, Медвідка, Лаврівка, Стрижавка. Розчищення річок покращило б санітарний стан річок та унеможливило б заболочування долин. Переобладнання млинів-гідроелектростанцій сприяло б покращенню електрозабезпечення місцевості [1, арк. 5].

Неважко припустити, що пропозицію вченого у владних кабінетах проігнорували. В архівній справі, що зберігається в Державному архіві Вінницької області, присутній рукописний лист професора Шестопала О. С. директору комунального підприємства «Елтрамвод». Керівник наклав резолюцію «В дело», тобто жодних вказівок щодо розгляду доповідної не надано [1, арк. 3]. Ймовірно, що реалізації проєкту завадили труднощі з трудовим ресурсом на тлі голоду 1932-1933 років. Водночас, не дивлячись на

те, що держава пропагувала видобуток торфу, Згарське родовище на той час не розроблялось.

На сьогодні на Літинщині видобуток торфу не здійснюється. Державне підприємство «Торфодобувне підприємство „Літин“» в селі Багринівці, що займалося розробкою місцевих торфовищ (зокрема Багриновецької ділянки Згарського родовища), офіційно перебуває в стані припинення [5].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-10. Оп. 1. Спр. 524.
2. Державний архів Вінницької області: Путівник. Вінниця, 2010. С. 287.
3. Еволюція використання торфу для енергетичних потреб: від вогнищ палеоліту до біорефайнингу XXI століття / В.В. Ішков, К.М. Колчев, О.С. Дрешпак, Є.С. Козій, В.М. Мандрікевич // Національний гірничий університет. Збірник наукових праць. – Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2025. № 82. С. 107-119.
4. Паламарчук М. М., Горленко І. О., Яснюк Т. Є. Географія мінеральних ресурсів Української РСР. К.: Рад. школа, 1985. 135 с.
5. Youcontrol – сервіс перевірки контрагентів. Режим доступу: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/24902144/

Павло Кравченко

БУДІВНИЦТВО ВІЙСЬКОВИХ АЕРОДРОМІВ НА ВІННИЧЧИНІ У 1939-1941 РР.

Анотація. *Стаття розглядає один із аспектів підготовки сталінського режиму до нових територіальних загарбань у Європі – будівництво військових аеродромів на території Вінницької області у перший період Другої світової війни.*

Ключові слова: аероплощадка, аеродром, війна, виконавчий комітет, облвиконком, земля, колгосп.

Pavlo Kravchenko

CONSTRUCTION OF MILITARY AIRFIELDS IN THE VINNITSIA REGION, 1939-1941

Abstract. *The article examines one aspect of the Stalinist regime's preparations for further territorial acquisitions in Europe: the construction of military airfields in the Vinnytsia region during the initial period of the Second World War.*

Keywords: *landing site, airfield, war, executive committee, regional executive committee, land, collective farm.*

1939-1941 рр. рік приніс значні зміни в життя совєтських людей у зв'язку з важливими подіями як у середині держави, так і в міжнародному житті, передусім у Європі. У березні 1939 р. Гітлер ліквідував Чехословацьку державу, а в квітні того ж року він денонсував Пакт про ненапад між Німеччиною та Польщею. Сталінське керівництво, зі свого боку, розуміючи реальну можливість війни з сусідніми державами, почало посилену підготовку. Особлива увага була звернена на військово-повітряні сили.

2 березня 1939 р. Виконавчий комітет Вінницької обласної ради прийняв рішення про «спецвиділення земель для ВПС КОВО по Гайсинському району», яким передбачалось «задовільнити заявку Наркомата Оборони про відведення авіаплощадки при с. Тишківка Гайсинського району площею 171.2 га» [1, ф. Р.-2700, оп 2, спр. 11, арк. 15].

Будівництво аеродромів на Вінниччині особливо прискорилось після початку Другої світової війни та ліквідації нацистською Німеччиною та СРСР Польської держави у вересні 1939 р. Встановлення совєтсько-німецького кордону вимагало відповідних змін у розміщенні військових частин Червоної армії та аеродромів. Щодо останніх, то, з одного боку, частину їх ліквідували у східних районах області, з іншого – створили нові, переважно на південно-західному та західному напрямках. Втім, перше рішення про ліквідацію сільськогосподарських авіаційних площадок було прийняте виконавчим комітетом Вінницької обласної ради ще 22 серпня 1939 р., тобто до вересневого «визвольного походу» на Польщу: «Про передачу площадок сільгоспавіації колгоспам Вінницької області». Передбачалось передати землі ліквідованих авіаплощадок колгоспам, на землях яких вони знаходяться. Всього їх було ліквідовано 28 загальною площею 1.849 га [підрах. автор. 1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 11, арк. 72-73]. Як бачимо, називалися аеродроми «площадками сільськогосподарської авіації» або ж просто авіаплощадками, хоча було зрозуміло, які літаки будуть там дислокуватись. Тим більше, що власне сільськогосподарська авіація з'явиться у 1960-х рр., і для неї не будуть потрібними такі великі земельні ділянки під аеродроми.

11 жовтня 1939 р. вийшла постанова облвиконкому «Про розширення Комаровської с/г авіаплощадки Вороновицького району». Передбачалось її розширення до 144 га. Площа залишалась у віданні колгоспу, однак для «правильного» користування нею Вороновицький районний виконавчий комітет був зобов'язаний «доводити колгоспу на цю площу виключно посів трав, а також належного утримання її у відповідності з інструкцією» [1, ф. Р.-2700, оп 2, спр. 11, арк. 84]. Цілком очевидно, що площі перш за все потрібні були для посадки та злітання літаків. Таке правило розповсюджувалось на більшість «сільськогосподарських авіаплощадок». Того ж дня обласний виконавчий комітет прийняв постанову «Про відведення землі під аеродром по Джулинському району». Для цього було виділено 40 га земельних угідь с. Дяківка, теж «із залишенням прав користування за колгоспом» [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 11, арк. 87].

Зміна у дислокації аеродромів пришвидшилась у 1940 р.: постановою Вінницької обласної ради від 20 січня 1940 р. «Про передачу авіаплощадок колгоспам Вінницької області» у семи районах – Барському, Калинівському, Літинському, Тростянецькому, Томашпільському, Хмільницькому, Уланівському землі колишніх аеродромів загальною площею 768 га передавалися відповідним колгоспам і включались у план посівної кампанії [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 15, арк. 2].

Натомість відбувалось інтенсивне будівництво нових аеродромів. На наш погляд, пов'язано воно було з міжнародною ситуацією в Європі, яка почала швидко змінюватись після того, як 10 травня гітлерівські війська розпочали наступ на Францію, і вже 14 червня ввійшли в столицю Франції,

Париж. 22 червня Третя республіка перестала існувати [2]. Майже синхронно, 14 червня, СРСР висунув ультиматум Литві, а 16 червня – Латвії та Естонії, звинувачуючи їх у порушенні угод, нав'язаних їм сталінським режимом восени 1939 р. Після цього Червона армія швидко окупувала держави, які були швидко приєднані до СРСР [3]. 26 червня 1940 р. СРСР пред'явив ультиматум Румунії з вимогою передати йому Бесарабію та Північну Буковину. За 6 днів, з 28 червня по 3 липня 1940 р. совєтські збройні сили 28 червня окупували зазначені території [4]. Два диктатори – союзники реалізовували план поділу Європи, підписаний 23 серпня 1939 р. у Москві. Геополітична ситуація в Європі ще раз радикально змінилась на користь агресорів. Сталін не збирався зупинятися на досягнутому. Намагаючись максимально використати відсутність будь-якого опору в Європі, він готувався до нових територіальних захоплень в Європі.

Постановою виконавчого комітету Вінницької обласної ради від 15 травня 1940 р. розміри авіаплощадки с. Попелюхи збільшувалися з 64-х га до 130 га. Розширення відбулось за рахунок колгоспних земель с. Попелюхи та с. Біляни [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 15, арк.19]. Та ж постанова передбачала «спецвідведення для ВПС КВО» у Чернівецькому районі, біля с. Бабчинці площею 146.95 га [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 15, арк.22].

Чергова постанова Вінницького облвиконкому від 1 червня 1940 р. передбачала розширення аеродрому біля с. Велика Мочулка зі 100 га до 144 га за рахунок земель колгоспу ім.12-річчя Жовтня названого села [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 15, арк. 27].

8 червня того ж року облвиконком Вінницької обласної ради постановив передати 74 га землі на розширення Перекоринської авіаплощадки в Муровано-Куриловецькому районі, у результаті чого вона збільшувалась до 138 га. Того ж дня облвиконком прийняв рішення про розширення Соколівської авіаплощадки у Крижопільському районі з 70 га до 117.7 га за рахунок земель колгоспів с. Левково (30.83 га) і с. Соколівка (16.64 га) [1, ф. Р.-2700, оп 2, спр. 15, арк. 34, 36].

Багатим на рішення стало 14 червня 1940 р., коли облвиконком затвердив ряд рішень щодо передачі колгоспних земель для потреб Київського особливого військового округу. Одна з постанов того дня дозволяла «спецвідведення в Піщанському районі для потреб військового зв'язку КОВО на площі 1.86 га». Інша постанова облвиконкому, прийнята того ж дня, розширювала Серебринецьку авіаплощадку в Яришівському районі з 64-х до 95-ти га за рахунок земель колгоспу ім. К. Маркса с. Серебринець. Ще одне рішення стосувалось збільшення авіаплощадки біля с. Пеліпи Могилів-Подільського району з 63-х га до 118 га за рахунок земель с. Сказинці (31 га) та с. Виселка-Петрівка (24 га). Ще одна постанова передбачала збільшення площі Красногорської авіаплощадки в Тростянецькому районі з 64-х до 107-ми га, знову ж таки за рахунок колгоспних земель . Нарешті, того ж дня було дозволено збільшити площі двох авіаплощадок у Летичівському районі: Летичівської – з 64-х до 100 га, Попуднянської – з 64-х до 196-ти га [1, ф. Р.-2700, оп 2, спр. 15, арк. 39-43].

30 листопада 1940 р. чергова постанова облвиконкому Вінницької облради виділила 132 га землі під аеродром у Муровано-Куриловецькому районі, за рахунок земель с. Котюжани [1, ф. Р.-2700, оп 2, спр. 15, арк. 76].

Наявні документи дають підстави припускати, що сталінське керівництво готувалось до наступальної війни в Європі з широким використанням авіації з території Вінницької області. Цікаво, що будівництво продовжувалось не лише до 22 червня 1941 р., але й після початку німецько-совєтської війни. Підтвердженням цьому є документи, датовані кінцем червня – початком липня 1941 р., що збереглися у ДАВіО.

22 червня 1941 р., в день нападу Німеччини на СССР, з'явився акт, підписаний представником Народного комісаріату Оборони Побєдоносцевим і старшим землеупорядником Касаткіним про те, що вони оглянули ділянку землі колгоспів ім. Молотова, ім. Калініна, ім. Петровського с. Деребчин Шаргородського району, розташовану на північний захід від села, і прийшли до висновку, що по «рельєфу, гідрологічним показниках ділянка придатна для спец-поля НКО» [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 18, арк. 2]. Наступні документи - протоколи загальних зборів двох колгоспів с. Деребчина від 24 червня 1941 р. і протокол засідання виконкому Шаргородської районної ради. Всі вони присвячені передачі землі під «спец-поле» [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 18, арк. 3-5]. А 28 червня з'явився документ Вінницького цукротресту за підписом замісника директора та головного агронома, які були категорично проти передачі земель під будівництво аеродрому [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 18, арк. 14]. Нарешті, 1 липня 1941 р. виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих прийняв постанову № 31 «Про відведення 295 га землі під будівництво аеродрому і спецбудівель ВПС КОВО в Шаргородському районі». Рішення було прийняте на виконання постанови Раднаркому УРСР від 19 травня 1941 р. №2459 «Про відведення землі під будівництво аеродрому «Деребчин» і спецбудівель ВПС КОВО» [1, ф. Р.-2700, оп. 2, спр. 18, арк. 1]. Звертаємо увагу: йшов другий тиждень війни, ворог стрімко наближався до Вінниччини, а районна та обласна влада займались питаннями, які вже не мали жодного практичного значення. Бюрократична совєтська машина продовжувала діяти за своїми правилами…

Крім власне підготовки до війни, документи свідчать, що колгоспи не мали права розпоряджатись своїми землями: вони належали комуністичній державі. Положення про «передачу у вічне користування» колгоспам було фікцією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області.
2. http://kimo.univ.kiev.ua/WW/58.htm
3. https://uain.press/articles/aneksiya-litvi-3-serpnya-1940-roku-1067464
4. https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/cherven/26/1940-ultymatum-srsr-shchodo-peredachi-bukovyny-ta-pivnichnoyi-besarabiyi

Валерій Васильєв, Сергій Гула

ГОЛОКОСТ У ВІННИЦІ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Анотація. *У статті проаналізовано сучасний стан досліджень Голокосту у Вінниці, висвітлено основні джерелознавчі проблеми та підходи до вивчення цієї теми. Визначено аспекти, які отримали належне висвітлення в історіографії, а також питання, що залишаються недостатньо дослідженими. Окреслено перспективні напрями подальших наукових пошуків, спрямованих на поглиблення та доповнення історичних знань про Голокост у Вінниці.*

Ключові слова: *Голокост, Вінниця, історіографія, дослідження, жертви, євреї.*

Valerii Vasyliev, Serhii Hula

THE HOLOCAUST IN VINNYTSIA: HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE-CRITICAL ISSUES

Abstract. *This article analyzes the current state of research on the Holocaust in Vinnytsia, highlighting key issues related to historical sources and approaches to their study. It identifies aspects that have been adequately addressed in the existing historiography, as well as questions that remain insufficiently explored. The article also outlines research directions that could contribute to a deeper and more comprehensive understanding of the Holocaust in Vinnytsia.*

Keywords*: Holocaust, Vinnytsia, historiography, research, victims, Jews.*

Розширення наукових напрямків досліджень, уведення до наукового обігу нових корпусів історичних джерел з проблем Голокосту є прикметою сучасного етапу формування гранд-наративу історії України. Голокост і Голодомор стали маркерами історичних процесів на сході Європи у ХХ ст., осмислення цих трагедій закладає міцні підвалини у процес формування єдиної європейської історичної пам'яті у XXI ст.

Зазначимо, що в останні десятиліття значна кількість інформації щодо знищення євреїв нацистами, їхніми союзниками у Вінницькій області вже оприлюднена вченими. Так, історик Олександр Круглов на основі різних комплексів документів, що зберігаються в архівах України та Німеччини, опублікував низку праць, в яких реконструйовано хронологію масових розстрілів євреїв Вінниці командами айнзацгруп та підрозділами поліції безпеки Третього райху упродовж 1941–1942 рр. [7, 8, 10, 11].

Дані Круглова покладені в основу монографії за авторством О. Круглова, А. Уманського, І. Щупака, в якій аналізувалися перебіг та наслідки Голокосту на територіях, що входили до складу Райхскомісаріату Україна, зокрема – Вінниччини [9, с. 85–94]. Характерною ознакою цього дослідження стало використання розповідей очевидців, що зберігаються в архівах Єврейського історичного інституту (Żydowski Instytut Historyczny) в Польщі, архіву Інституту пам'яті жертв Катастрофи та героїв Опору (Yad Vashem) в

Ізраїлі. На наш погляд, це дозволило суттєво поглибити наші знання з проблем «Голокосту від куль» (за влучною назвою отця Патрика Дебуа, який на чолі організації Yahad-in Unum упродовж десятиліть збирав свідчення людей про Шоа на українських територіях) [18]. Зазначимо, що зібраний організацією Yahad-in Unum комплекс усних та письмових джерел є важливим для аналізу Голокосту в Україні. На жаль, він недостатньо введений до наукового обігу (інформацію щодо трагедії у Вінниці див.: [23]).

Для аналізу проблеми знищення євреїв Вінниці важливою є невелика за обсягом енциклопедична стаття Круглова, в якій наведені дані щодо створення гетто у місті, умов існування в ньому, акцій знищення ув'язнених [19]. Вчений стверджував, що після масових розстрілів більшість єврейських ремісників, яким пощастило вціліти, мешкала в «гетто», розташованому на ізольованій території колишньої вулиці Комуністичної (нині – Михайла Кропивницького). Станом на 15 травня 1942 р. у Вінниці було зареєстровано 801 єврея-фахівця з кравецької справи, фарбування тканин та обробки шкіри. У гетто панувала тіснота: в одній кімнаті проживало щонайменше 12 осіб. Хоча в цьому гетто умови були дещо кращими, ніж в інших вінницьких таборах примусової праці: тут рідше застосовували побої та було більше їжі. Більшість ремісників було розстріляно протягом 1942–1943 рр.

Вагомий внесок у вивчення проблем зробила архівістка, відома дослідниця Фаїна Винокурова. На основі документів, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області, вчена ввела до наукового обігу значний масив інформації про масові розстріли, кількість жертв, місця розстрілів, організацію гетто і трудових таборів для євреїв у місті, становище ув'язнених в них, опір окупантам, діяльність людей, які рятували євреїв тощо [2, 3]. На наш погляд, широке залучення свідчень очевидців подій дозволило вченій вперше реконструювати масові акції знищення, зокрема 19 вересня 1941 р. і 16 квітня 1942 р., жахливе повсякдення євреїв у місті тощо [2, с. 402–403]. Дослідниця зазначила, що за даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників, 19 вересня 1941 р. у Вінниці було вбито майже 15 тис. людей, а під час другої акції знищення євреїв загинуло 10 тис. чоловік. Проте вона зазначає, що згідно з німецькою статистикою, таємним листуванням осіб, які проводили «очищення» Вінниці від євреїв для безпечного перебування тут Гітлера та вищих нацистських чинів, після першої акції у вересні 1941 р. в місті залишалося близько 5 тис. євреїв. На жаль, у тексті відсутні посилання на німецькі джерела.

Німецький історик Дітер Поль вивчав Голокост опрацьовуючи документи різних поліцейських підрозділів, жандармерії, стаціонарних постів поліції безпеки та СД у німецьких і українських архівах. Опубліковані вченим дані свідчать, що він використав документи, на які робив посилання Круглов. Проте Поль наводив власні оцінки кількості розстріляних внаслідок масових акцій карателів [22; 21, с. 180–181].

На завищені оцінки жертв масових розстрілів євреїв у Вінниці, що містилися у радянських документах, звертав увагу у дисертаційному дослідженні Сергій Стельникович: кількість знищених євреїв 16 квітня 1942 р., визначена у 15 тис. осіб, базована на відомостях ВОК (Вінницької обласної

комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Вінницької області) [16, с. 110], але на початку 1942 р. у Вінниці було зареєстровано лише 5 099 євреїв [4]. Цілком зрозуміло, що проблема точних оцінок кількості знищених нацистами євреїв Вінниці потребує подальшого дослідження.

Венді Лауер зазначала, що у Вінниці у зв'язку із будівництвом бункера «Вервольф» масові вбивства євреїв та всіх «підозрілих осіб» збігалися у часі з підготовкою до прибуття Гітлера в цю місцевість. Наприкінці 1941 р. були здійснені масові розстріли євреїв у навколишніх районах, навесні та влітку 1942 р. у ході безпосередньої підготовки до приїзду фюрера Служба безпеки Райху здійснила винищення євреїв міста з особливою інтенсивністю. Дослідниця з посиланнями на різні джерела наводила інформацію про те, що у січні 1942 р. у міській в'язниці та на цегельному заводі залишалось близько 5 тис. євреїв. Деякі працювали на електростанції та водогоні. СД ухвалило рішення про те, що для місцевої промисловості потрібно було лише 700 із них, а інших можна було просто знищити за день. 16 квітня 1942 р. комісар Вінниці Фріц Марґенфельд наказав усім євреям зібратися на стадіоні – їм сказали, що буде створене гетто. Після відбору 1000 із них як кваліфікованих працівників для будівництва «Вервольфу», решту перевезли вантажівками до лісу і розстріляли [13, с. 181–185].

У невеликому за обсягом словнику-довіднику під назвою «Шанувати пам'ять непросто…» укладачі наводили факти, що упродовж 1941–1944 рр. у Вінниці діяли трудові табори на швейній фабриці, цукрозаводі та ін. [17, с. 9]. Мартін Дін у ґрунтовній статті, присвяченій таборам примусової праці для євреїв у Райхскомісаріаті Україна, зазначив, що у Вінницькій області нацисти створили 35 таких місць (крім того, у румунській зоні функціонувало – 3), серед них – 5 розташовувалися у Вінниці [20, с. 192]. Винокурова зазначала, що табори були в Першому військовому містечку – вул. Червоноармійська (нині – Стрілецька), на меблевих: вул. Київська, 2; Фрунзе (нині – Академіка Янгеля), 22; Островського (нині – Брацлавська), 43; Кузнєцова (авторка вказала рос. «Кузнечная», ймовірно йдеться про саме про Кузнєцова, нині – Джеймса Мейса), 11; швейному виробництвах (проспект Коцюбинського), на плодоконсервному заводі – вул. Енгельса (нині – Дубовецька) тощо. Євреї-фахівці, робітники були зайняті на лісопильних заводах, що розміщувалися на вул. Симона Петлюри (нині – Костянтина Острозького), 22; вул. Некрасова (нині – Героїв Нацгвардії), 65 та Німецької (нині – Академіка Янгеля), 6; у майстернях з виготовлення та ремонту возів, діжок по вулиці Фастівській (нині – Брацлавська), №№ 43 та 1. Євреї також працювали на гідроелектростанції і на м'ясокомбінаті. А лінотипістів, верстальників та інших фахівців у центральну друкарню приводили з в'язниці. Авторка наводила жахливі цифри: на 1 квітня 1944 р. у місті залишилися 76 євреїв [2, с. 407]. Мусимо зазначити, що, на жаль, вчена не зробила посилання на історичне джерело, що містило такі відомості.

Важливі факти для вивчення нашої проблеми навела у статті Марина Михайлюк, яка здійснювала критичний джерелознавчий аналіз спогадів двох вінничан, свідків Голокосту у Вінниці методом порівняння з іншими відомими свідченнями/спогадами, а також публікаціями українських істориків. На основі

опублікованих спогадів Василя Куликова та Бориса Пріцкера дослідниця висвітлила події 16 квітня 1942 р., коли вінницьких євреїв зібрали на стадіоні Центрального міського парку. Близько 1 тис. осіб, які мали у робочих документах штампи з літерами «А» і «С», зігнали у міську в'язницю. Там відібрали цінності і документи. Ввечері 500 в'язнів з числа спеціалістів (слюсарів, сантехніків), які мали помітку «С», вивезли в зону «Вервольф», де 25 серпня 1942 р. їх стратили (за чутками їх нібито відправили на роботи у Житомир). Решта людей працювала на міських підприємствах. Їх у супроводі поліцейської охорони з тюрми водили на роботу, де видавали обід. А за кілька тижнів усіх робітників лишили на підприємствах, при яких створили своєрідні міні-табори [14, с. 146; 15, с. 7–8, 16, 82].

Вчена стверджувала, що за даними «Музею історії Вінниці» (так зазначила дослідниця, йдеться про Музей Вінниці) кількість вбитих у другій великій «акції» (16 квітня 1942 р.) коливається від 5 до 9 тис. [6]. Вона також посилалася на працю С. Гальчака [5], який вказував, що на стадіоні зібрали 10 тис. євреїв, більшість з яких розстріляли в лісі й понад 1 тис. зігнали в тюрму, тим самим підтверджуючи дані В. Куликова про 9 тис. загиблих і Б. Пріцкера про 1 тис. осіб, зібраних в тюрмі. Важливим є спогад В. Куликова про те, що кожної п'ятниці з тюрми СД по 3–4 вантажівки з арештантами вивозили за місто на розстріл [14, с. 147; 12, с. 117-118].

Дослідниця зазначала, що за даними Вінницького музею Голокосту в місті загинуло до 28 тис. осіб, з яких більшість становили євреї. Ці дані співзвучні з цифрою В. Куликова про 25 тис. тих, хто лишився в окупації і загинув [12, с. 121]. Однак, якщо порахувати всі відомі акції знищення часів нацистської окупації, то виявляється, що загиблих євреїв має бути щонайменше 27–28 тис. осіб [14, с. 147]. На жаль, авторка не оприлюднила методики підрахунків загальної кількості жертв у місті під час окупації та загиблих євреїв, зокрема.

Наведений короткий аналіз досліджень з проблем знищення євреїв у Вінниці дозволяє зробити такі висновки. Наразі здійснена хронологічна та статистична реконструкції Голокосту у Вінниці. Якщо акції масового знищення доволі докладно висвітлені істориками, то проблеми зі статистикою жертв залишаються. Вони обумовлені низкою чинників. Зазначимо, що Круглов, Винокурова, Поль намагалися на основі документів відтворити статистично достовірну картину жертв Голокосту. Проте ще двадцять років тому Винокурова фактично визнавала джерелознавчу проблему: необхідність ретельної перевірки (порівняння) інформації, що міститься у радянських документах, з новими документами, доступними історикам, зокрема – за джерелами усної історії. Вона стверджувала, що потрібно верифікувати інформацію та реконструювати картину Голокосту без викривлень, що пов'язані з ідеологізованістю радянської документації [1, с. 90].

Утім, проблема існує і в джерелах усної історії, адже свідок подій може наводити оцінки на кшталт «біля тисячі» або «декілька тисяч». Стаття Михайлюк, на наш погляд, свідчить про перспективи методики критичного співставлення спогадів з різними корпусами історичних джерел. Одночасно вчені мають здійснювати критичний аналіз свідчень/спогадів як самостійного історичного джерела. Опубліковані розвідки демонструють, що спогади

підтверджують вже відомі події, збагачують наше знання про них, але часто висвітлюють деталі та наводять цифри, відмінні від інформації в інших джерелах. Дослідник має враховувати, що необов'язково один з видів інформації є невірним, неправдивим. Розбіжності породжуються несхожістю у позиціях свідків, відстанню до події, часом фіксування спогадів, віком свідка, можливостями доступу до інформації та іншими факторами.

Наступним висновком є констатація факту, що Голокост у Вінниці добре досліджений на макрорівні, тобто розглядається у контексті нацистської расової колоніальної політики. Її складовою була політика знищення, що розгорталася у Вінниці у вигляді окремих акцій масових вбивств, здійснених айнзацкомандами айнзацгруп, підрозділами поліції порядку та поліцейськими підрозділами СС. Набагато менше вивчена роль та участь у Голокості оберфельдкомендатури 579 (OFK 579), фельдкомендатури 675, що забезпечували взаємодію частин Вермахту з оперативними командами та поліцейськими підрозділами. До речі, саме у фазі військової адміністрації до кінця 1941 р. у Вінниці нацисти здійснили основну масу розстрілів єврейського населення.

На увагу вчених потребує діяльність генерал-майора Ганса Гельвіга (Hans Helwig), Фріца Маркулла (Dr. Fritz Markull), офіцерів VII–х відділів обер- та фельдкомендатур, які влітку – восени 1941 р. відігравали важливі ролі у створенні окупаційної адміністрації та Голокості у Вінниці, взаємодія з ними гебіткомісара Вінниці Фріца Марґенфельда (Fritz Margenfeld) тощо. Історикам у нагоді можуть стати матеріали Центрального відомства органів юстиції федеральних земель з розслідування злочинів націонал-соціалізму (Zentrale Stelle), Федерального архіву у Людвігсбурзі (Bundesarchiv Ludwigsburg), Німеччина.

Зазначимо, що подальшого вивчення потребує проблема участі жителів Вінниці у Голокості, перехід від ментальної схеми «німці знищували – місцеве населення спостерігало» до вивчення складнішої проблеми: які функції виконували різні групи містян у різних фазах Голокосту. На сьогодні завдяки зусиллям Винокурової та інших дослідників краще вивчені дії Праведників світу (в області такими визнано понад 500 осіб, у Вінниці – понад 50). Набагато скромнішим є доробок у дослідженнях: органів міської цивільної адміністрації, підрозділів української допоміжної поліції, охорони гетто, тюрми, трудових таборів. Перспективним напрямком подальшого аналізу може стати пошук документів щодо таких категорій осіб: доносителів; тих, які брали участь у реєстрації євреїв, конфіскації їхнього майна, опису забраних речей, зберіганні, розподілу, привласненні, продажу тощо. Цікаво було б дізнатися, якими були реакції скупників майна та золотих речей вбитих євреїв.

Вказані напрями можливих досліджень вимагають залучення до наукового обігу нових корпусів історичних джерел. Серед них вкажемо на доцільність опрацювання архівних кримінальних справ реабілітованих і не реабілітованих громадян, що зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Наостанок зазначимо, що неабиякий інтерес дослідників і громадськості викликає меморалізація Шоа в місті, діяльність мнемонічних акторів, зокрема в

останнє десятиліття агресивної війни Росії з її відверто геноцидними практиками проти України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винокурова Ф. А. Сопротивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2008. Вип. № 2 (4). С. 81–105.
2. Винокурова Ф.А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. // Матеріали міжнародної науково–практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. С. 401–414.
3. Винокурова Ф.А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны: малоизвестные документы и новые интерпретации : в 3 т. Т. 3: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. Винница: Антекс, 2000. 336 с.
4. Вінницькі вісті. 1942. 29 січня.
5. Гальчак С. Нацистський геноцид на Вінниччині // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24 квітня 2010 р.). Київ: [б. в.], 2011. С. 350–361.
6. Голокост у Вінниці [Електронний ресурс]: відео. Завантажено 27 січ. 2022 // Офіційний YouTube-канал Музею Вінниці. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=xk5q7INeuGU.
7. Круглов А. И. Холокост в СССР. Потери евреев в оккупированных регионах СССР, 1941-1944. Chișinău: The Historical Expertise, 2025. 464 с.
8. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.
9. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»: ЧП «Лира ЛТД», 2016. 564 с.
10. Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. Энциклопеддический справочник. Харьков: Каравелла, 2001. 376 с.
11. Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев- Подольский, 1997. 100 с.
12. Куликов В. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца. К.: ПАРАПАН. 384 с.
13. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
14. Михайлюк М. Шоа у Вінниці: аналіз спогадів Василя Куликова і Бориса Пріцкера // Етнічна історія народів Європи. 2025. Вип. 77. С. 141–150.
15. Прицкер Б.Я. Винницкие мстители. Холокост. Вервольф и блюстители. Винница: Винницкая обл. тип., 2010. 128 с.
16. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). Дис… докт. іст. наук. Київ, 2016. 523 с.
17. Трахтенберг Л.М., Радер Н.І. Шанувати пам'ять непросто… Робочі табори, гетто, місця знищення євреїв на території Вінницької області в 1941 – 1944 рр. /. [Б. м.]: Вид.: ФОП «Мальченко Л.В.», 2013. 38 с.
18. Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. New York : St. Martin's Press, 2008. 272 p.
19. Kruglov A., Seegel S. Vinnitsa // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part A. Indiana University Press, 2012. P. 1576-1577.

20. Martin Christopher Dean. Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East // Eastern European Holocaust Studies. 2023; 1(1). P. 175–196.
21. Pohl D. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943. // Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung. München: Oldenbourg, 2009. P. 155-198.
22. Pohl D. The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine. // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Bloomington: Indiana University Press, 2008, P. 23–76.
23. Yahad–In Unum. Yahad Map: Vinnytsia (Vinnitsa), Vinnytsia, Ukraine. https://www.yahadmap.org/en/vinnytsia-vinnitsa-vinnytsia-ukraine/village-1864.

Олександр Кравченко

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВІННИЦІ (ЛИПЕНЬ 1941 - ЧЕРВЕНЬ 1942 РР.)

Анотація. *У статті досліджується один з періодів (Липень 1941 – Червень 1942 рр.) знищення єврейського населення під час окупації міста нацистами. Показано системний характер геноциду та його наслідки для міста. А також порятунок єврейських дітей міським населенням.*

Ключові слова: *євреї, геноцид, Вінниця, голокост, нацистська окупація.*

Oleksandr Kravchenko

THE EXTERMINATION OF THE JEWISH POPULATION DURING THE NAZI OCCUPATION OF VINNYTSIA (JULY 1941 – JUNE 1942)

Abstract. *The article examines a specific period (July 1941 – June 1942) of the extermination of the Jewish population during the Nazi occupation of the city. It highlights the systematic nature of the genocide and its consequences for the city. As well as the rescue of Jewish children by the urban population.*

Keywords: *Jews, genocide, Vinnytsia, Holocaust, Nazi occupation.*

19 липня 1941 р. німецькі війська зайняли Вінницю. Місто разом із п'ятнадцятьма районами увійшло до складу Житомирського генерального округу та генерал-комісаріату «Волинь-Поділля». Як зазначає Ф. А. Винокурова, серед тих, хто зустрічав окупантів, були й євреї [1, с. 401]. В. Куликов стверджував, що єврейське населення становило не менше половини мешканців міста, хоча перепис 1939 р. фіксував 33150 осіб. На його думку, більша частина євреїв змогла виїхати під час восьминенної евакуації. На момент окупації в місті залишалося понад 25 тисяч євреїв. Серед причин незадовільної евакуації дослідник виділяє запізнілу й погано організовану роботу з вивезення населення, яка тривала з 2 по 10 липня 1941 р. і відбувалася переважно самотужки. Заможніші родини мали змогу найняти транспорт і запастися харчами. Тому в окупації здебільшого залишалися хворі, інваліди, люди похилого віку, жінки з малими дітьми та малозабезпечені категорії населення, особливо ті, хто не мав працездатних чоловіків і достатніх матеріальних засобів [2, с. 142]. Причини початкового позитивного ставлення

частини єврейського населення до німецьких військ пояснюються кількома чинниками. Багато хто орієнтувався на образ Німеччини як країни високої культури, відомий через твори німецьких учених і письменників. Крім того, після укладення пакту Молотова-Ріббентропа радянська цензура майже повністю блокувала інформацію про антиєврейську політику нацистського режиму [1, с. 401].

Наприкінці серпня 1941 р. окупаційна влада створила юденрат, завданням якого було полегшити реалізацію «єврейського питання». Очолив його Ерліх. Однак після того, як юденрат не забезпечив повної явки інтелігенції на акції знищення у вересні 1941 р., з ним перестали рахуватися. З грудня 1941 року документи про його діяльність відсутні [1, с. 401].

Характерною є доля рабина Еля Кордонського. Майже вісімдесятирічний рабин, переконаний у поміркованості нацистів, вийшов їх вітати під час вступу до міста [1, с. 401]. У донесенні №47 про оперативну обстановку в СРСР, адресованому керівництву служби безпеки СД у Берліні, повідомлялося: «У Вінниці обшук міста з метою виявлення євреїв виявився невдалим. Тому командир айнзатцкоманди вдався до нових методів. Він викликав найбільш відомого міського рабина Еля Кордонського і наказав тому зібрати протягом 24 годин усю єврейську інтелігенцію… Коли перша група виявилася неповною, зібраним інтелігентам наказали зібрати решту і з'явитися наступного дня…» Таким чином були знайдені й убиті 146 представників єврейської інтелігенції [1, с. 401-402]. Коли Е. Кордонський зрозумів справжні наміри окупантів, він звернувся до них німецькою мовою, закликаючи до гуманності. У відповідь йому запропонували привести ще євреїв в обмін на збереження життя йому та його сім'ї. Рабин відповів: «Вбиваєте мій народ, то вбивайте і мене». Через кілька днів гестапівці забрали його дружину Міндлей. Подружжя Кордонських більше ніхто не бачив [1, с. 402].

Перший етап геноциду тривав до 19 вересня 1941 р.. Євреїв арештовували і розстрілювали як заручників, убивали на вулицях. Житла євреїв пособники нацистів позначали зірками Давида, а будинки українців хрестами [1, с. 402]. Свідчення Ш. Портної також згадують хрести на будівлях, проте М. Михайлюк зазначає, що за різними джерелами позначали переважно лише будинки євреїв [2, с. 143].

29 липня 1941 р. в кар'єрі цегельного заводу розстріляли 25 заручників. У серпні того ж року на тому ж місці за наказом начальника фельдкомендатури стратили 350 осіб. 12 вересня 1941 р. постановою тимчасового місцевого самоврядування євреям наказали сплатити контрибуцію в розмірі 300000 рублів. Тих, хто відмовлявся, чекав розстріл [1, с. 402]. У ніч на 19 вересня почалася облава. До будинків вдиралися есесівці та поліцаї з айнзатцкоманд «С» і «Д», а також службовці Буковинського куреня. Людей виганяли на вулицю в тому одязі, у якому застали. До 10-ї години ранку вони стояли у дворах під час перевірки документів. Деяким вдалося сховатися в оселях сусідів-українців і росіян. Ті, хто надавав притулок, малювали на дверях хрести і запевняли, що євреїв у будинку немає [1, с. 402].

О 10-й ранку більшість зігнаних занурили на вантажівки і відвезли в район Долинок по Літинському шосе до порохових льохів. Там військовополонені заздалегідь викопали великі рови. Перед розстрілом у

жертв відбирали цінності. Дітей кидали в ями живими. За свідченнями поліцаїв, після засипання ровів земля ще ворушилася. Того дня, за різними даними, загинуло близько 3500 осіб [1, с. 402-403].

Замостянських євреїв також зігнали в ніч на 19 вересня і доправили на збірний пункт на проспекті Коцюбинського, 96. З 8-ї до 10-ї години ранку їх двома вантажівками вивозили до Тяжилова. Після 10-ї години тих, кого не встигли відправити, відпустили. У районі Тяжилівського цегельного заводу вже були підготовлені ями. Людей розділили на три групи: старих і жінок, молодь, дітей. Старих і жінок розстріляли, близько 50 жінок скинули в яму живими. Молодих убивали в ямах, частину зарубали шаблями. Дітей умертвляли ін'єкціями, ударами головою об дерево чи камінь або кидали в ями живими. Під час акції нацисти застосовували отруту з групи ціанідів, змащуючи нею губи дітей. Маленькі діти повзали по трупах і кликали матерів. За свідченням Якова Співака, у Тяжилові знищили понад 3000 осіб [1, с. 403].

10 грудня 1941 р. з'явилися оголошення гебітскомісара Марінфельда. Усім євреям наказувалося носити жовту зірку Давида справа на грудях і на лівому плечі ззаду. Невиконання каралося смертю [1, с. 404].

Єврейське населення було поставлено поза законом. Для отримання паспорта вимагалося п'ять поручительств із засвідченням національності. Спроби врятуватися за допомогою підроблених документів часто закінчувалися трагічно. Окружний комісар Галле заборонив євреям працювати в навчальних закладах, а їхнім дітям навчатися. Розпорядження рейхскомісаріату «Україна» забороняли єврейським медикам працювати в лікарнях, а хворим євреям отримувати медичну допомогу. Оплату праці євреїв знизили на 50 відсотків, надбавки за понаднормову роботу скасували. Незабаром їм взагалі перестали платити. Євреїв виключили з числа одержувачів пенсій і матеріальної допомоги. Натомість запровадили постійний податок. Відвідувати ринок дозволялося лише раз на тиждень у неділю після 12-ї години протягом двох годин. У будівлі синагоги на вулиці Соборній 62 німецькі окупанти влаштували склад майна вбитих [1, с. 404-405].

«Єврейське питання» стало постійною темою окупаційної преси. Газета «Вінницькі вісті» систематично публікувала матеріали про нібито прагнення євреїв до світового панування, їхню співучасть у сталінських репресіях і голоді 1930-х років. Напередодні та після акцій знищення вміщувалися статті, що виправдовували винищення єврейства [1, с. 405].

У газетах писалося, що заклади охорони здоров'я, освіти, культури звільнилися від «жидівського засилля» й можуть повноцінно функціонувати тощо. Наприклад, 11 січня 1942 р. «Вінницькі вісті» публікують за безособовим підписом «Студенти і курсанти» допис «Минуле і сучасне Вінницького педагогічного інституту». В ньому йдеться про відновлення діяльності навчального закладу на інших засадах і в іншому середовищі. Буквально в першому абзаці, присвяченому формуванню найголовніших завдань і досягнень новоствореного колективу, а саме: «Перш за все треба було позбутися всього того, що залишили у спадщину жиди: бруду, неохайності, анархії, – і цього домігся інститут». Ігнорувався тот факт, що таке «звільнення» від єврейської інтелігенції відбулося внаслідок убивства одного з народів, які жили на цій землі [3, с. 108].

Також у цій самій гаеті від 9 серпня 1942 р. вийшла карикатура, де було показано, як єврей знімає маску Сталіна. Коментувалося це так, що Радянським Союзом керують євреї, а Сталін є їх маскою [4, с. 153]. Цю пресу можна використовувати як допоміжне джерело з вивчення лолі євреїв, тому що опубліковані в 1941 – 1942 рр. оголошення, постанови, накази та інше, як вказівки про обмеження громадянським прав євреїв, порівняльні дані про їх чисельність, відомості про звільнені помешкання, що раніше належали єврейському населенню [3, с. 107]. Завдяки газетним публікаціям вдалося ратифікувати кількість жертв голокосту в м. Вінниці [3, с. 107].

5 грудня 1941 року всім євреям наказали з'явитися на стадіон у міському парку під приводом створення гетто. Після появи наказу зафіксовано хвилю самогубств, тому що євреї пам'ятали події вересня. Коли люди йшли вулицями, конвоїри з Буковинського куреня заспокоювали їх: «Не бійтеся. Зараз вам нічого не зроблять. От як сонце зблисне…» Насправді відбулася реєстрація. Гетто створювати не планували. За обліком у місті залишалося близько п'яти тисяч осіб єврейського походження. Район Єрусалимки почали називати «гетто» [1, с. 405].

16 квітня 1942 р., у «подарунок» до дня народження фюрера і з метою остаточного «очищення» міста перед приїздом Гітлера, провели другу масову акцію. Напередодні вивісили оголошення: усі євреї мали з'явитися на стадіон о 8-й ранку з триденним запасом продуктів і цінностями. Більшість розуміла справжню мету. Колони рухалися в оточенні гестапівців і поліцаїв. На тротуарах стояли городяни, одні співчували, інші спостерігали мовчки, деякі зловтішались. [1, с. 405-406].

Хоча і були люди, які допомагали єврейському населенню, наприклад головна лікарка шкірвендиспансеру Людмила Бикова організувала порятунок дітей. Співробітники в лікарняному одязі стояли біля входу. Деякі матері кидали дітей у відчинені двері. Бикова наказала поголити їм голови, змастити шкіру зеленкою і видавати за пацієнтів. Пізніше її били під час перевірок, але вона твердила, що це українські діти з Хуторів. Згодом вона передала 16 дітей до Староміського дитячого будинку, яким керувала Лідія Постоловська. Та приймала й інших єврейських дітей [1, с. 406].

На стадіоні відбулося сортування. Робітників з посвідченнями літери «А» вишиковували окремо. Спеціалістів частиною відправили до в'язниці, частиною до робочого табору, близько п'ятисот осіб до Житомира. Дехто з фахівців добровільно ставав у загальну колону. Есесівці жорстоко били тих, хто чинив опір. Одну жінку-майстриню, яка намагалася втримати трирічну дитину, побили до втрати свідомості [1, с. 406]. Загальну колону відвезли до П'ятничанського лісу. Людей змусили роздягнутися, відібрали цінності. За свідченням Якова Співака, під час акції вбили близько чотирьох тисяч осіб. Тих, хто намагався тікати, розстрілювали, поранених заколювали багнетами, багатьох засипали напівживими. Оскільки 16 квітня всіх знищити не встигли, решту загнали в сараї. Усю ніч на 17 квітня тривали облави. 17 квітня в другому пологовому будинку немовлят, народжених єврейками, запакували в мішки і скинули з третього поверху [1, с. 406–407].

Німецька статистика свідчить, що після вересневої акції 1941 р. в місті залишалося близько п'яти тисяч євреїв. В організації квітневого погрому брали

участь айнзатцкоманди «С» і «Д», службовці Буковинського куреня та Литовського охоронного батальйону [1, с. 407].

На 1 червня 1942 р. за статистикою міської управи у Вінниці залишалося близько 1700 євреїв-ремісників. До цього числа входили не лише місцеві: для робіт привозили євреїв з інших таборів, зокрема з Луцька та з румунської зони окупації [1, с. 407].

Знищення єврейського населення Вінниці в 1941–1942 рр. відбувалося поетапно і системно. Перший етап, що завершився 19 вересня 1941 р., характеризувався масовими розстрілами інтелігенції, заручників і цивільних осіб. Другий етап, кульмінацією якого стала акція 16–17 квітня 1942 року, мав на меті остаточне «очищення» міста. Паралельно з фізичним знищенням окупаційна влада запроваджувала комплекс соціально-економічних обмежень, правових дискримінаційних заходів і активну антисемітську пропаганду. До червня 1942 р. в місті залишалася лише невелика група євреїв-ремісників, чия праця тимчасово використовувалася окупантами. Документальні свідчення, мемуари очевидців підтверджують цілеспрямований і організований характер геноциду. У висновку також можна зазначити, що єврейське населення з 25 тисяч скоротилося до 1700 євреїв, але ця цифра може бути набагато менша через те, що євреїв привозили з інших таборів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Винокурова Ф. Євреї Вінниці в період нацистської окупації 1941-1944 рр. *Євреї в Україні: історія і сучасність*. 2009. С. 401–414.

2 Михайлюк М. Шоа у Вінниці: Аналіз спогадів Василя Куликова і Бориса Пріцкера. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 77. 2025, С. 141-149.

3. Винокурова Ф. «Єврейське питання» в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2006. Вип. 31. С. 102–111.

4. Салата О. Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті»). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. Вип. 16. С. 151–155. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2016-9-151-156

Людмила Комарніцька

ВІННИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944–1946 РР.): ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВІДНОВЛЕННЯ, КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ ЦДАВО УКРАЇНИ)

Анотація. *У статті проаналізовано становище Вінницького педагогічного інституту в перші післявоєнні роки, коли відновлення його діяльності відбувалося в умовах матеріальної розрухи, нестачі навчальних приміщень, обмеженого кадрового забезпечення та складних соціально-побутових обставин. Based on archival documents from the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the study examines changes in student enrolment, the ratio of full-time faculty members to part-time staff, the provision of scholarships and accommodation for students, and the organisation of full-time and distance learning.*

Ключові слова: *Вінницький педагогічний інститут, повоєнна відбудова, студентство, стипендіальне забезпечення.*

Liudmyla Komarnitska

VINNYTSIA PEDAGOGICAL INSTITUTE IN THE FIRST POSTWAR YEARS (1944–1946): ORGANIZATIONAL RESTORATION, STAFFING, AND STUDENT CONDITIONS (BASED ON MATERIALS FROM THE CENTRAL STATE ARCHIVES OF SUPREME BODIES OF POWER AND GOVERNMENT OF UKRAINE)

Abstract. *The article analyzes the situation of Vinnytsia Pedagogical Institute in the first postwar years, when the restoration of its activities took place amid material devastation, a shortage of educational facilities, limited staffing, and difficult living conditions. Based on archival documents, the study examines changes in student enrollment, the ratio of full-time faculty members to part-time lecturers, the provision of student scholarships and accommodation, and the organization of full-time and correspondence education.*

Keywords: *Vinnytsia Pedagogical Institute, postwar reconstruction, students, scholarship provision*.

Відновлення діяльності закладів вищої освіти після вигнання нацистських окупантів було важливою складовою повоєнної відбудови Української РСР. Руйнування навчальної інфраструктури, втрата матеріальних ресурсів, мобілізація частини викладачів і студентів до війська, демографічні втрати та погіршення соціально-побутових умов істотно ускладнювали повернення вищої школи до повноцінного функціонування. Особливої ваги набувала діяльність педагогічних інститутів, покликаних забезпечувати загальноосвітні школи кваліфікованими вчителями в умовах відновлення навчальної мережі.

Вінницький педагогічний інститут належав до закладів, які зазнали значних втрат у роки Другої світової війни. У період нацистської окупації його діяльність припинялася, а навчальна інфраструктура зазнала руйнувань і пограбування. Після визволення міста навесні 1944 р. розпочався процес відновлення освітньої роботи, що передбачав формування адміністрації, відновлення факультетської структури, залучення викладачів, організацію освітнього процесу та поновлення студентського контингенту.

Відновлення Вінницького педінституту розпочалося навесні 1944 р., невдовзі після визволення міста від нацистських окупантів. За даними офіційної історії закладу, спочатку він працював у приміщенні середньої школи №7, а згодом перебрався до середньої школи №4 на вулиці Гоголя [2, с. 40-41].

Нормативним підґрунтям відновлення структури закладу стала постанова РНК УРСР від 24 червня 1944 р., відповідно до якої було відкрито три факультети: історичний, мовно-літературний і фізико-математичний, а також заочний відділ. При інституті також функціонував учительський інститут із дворічним терміном навчання [2, с. 40–41]. Директором інституту після

відновлення його діяльності став П. Т. Пацей. У 1946 р. керівництво закладом перейшло до О. М. Ткаченка [1].

Архівні статистичні матеріали дають змогу простежити зміни чисельності студентів Вінницького педінституту в перші повоєнні роки.

За відомостями ЦДАВО України, на початку 1944/45 навчального року (далі – н.р.) в інституті обліковувалося 273 студенти. Із них 251 становили жінки, тобто близько 91,9% загального контингенту. За національним складом абсолютно переважали українці. Їх було 210. Серед інших національностей налічувалося 35 євреїв, 25 росіян і три представників інших етносів [3, арк. 38а].

Переважання жінок у студентському середовищі було виразною характеристикою початкового етапу повоєнного відновлення. Воно узгоджується із загальними демографічними наслідками війни, хоча саме по собі не дає змоги встановити конкретні причини такого співвідношення в інституті. Для повнішого пояснення потрібні додаткові відомості про склад вступників, повернення демобілізованих військовослужбовців і поновлення осіб, які перервали навчання.

На початку 1945-1946 н.р. статистика фіксувала вже 502 студенти, з яких 419 були жінками [7, арк. 14].

Зазначена динаміка свідчить про швидке кількісне розширення студентського контингенту. Воно могло бути пов’язане з поновленням освітньої діяльності, розширенням набору, відновленням навчання осіб, які через війну не мали змоги здобувати вищу освіту, та збільшенням потреби в учительських кадрах. Проте архівні дані самі по собі не дають змоги точно визначити внесок кожного з цих чинників.

Показовим є й планування нового набору. У 1945 р. для Вінницького педагогічного інституту передбачалося набрати 180 студентів [5, арк. 290]. Цей показник відображає наміри щодо подальшого комплектування закладу, однак його не слід автоматично ототожнювати з фактичною кількістю зарахованих. Для встановлення виконання плану потрібні окремі звіти про вступну кампанію.

Одночасно збільшувалася кількість студентів-заочників. На 1 січня 1945 р. їх налічувалося 1213, а на 1 січня 1946 р. – 1503 [6, арк. 100]. Заочна форма навчання мала особливе значення для післявоєнної системи педагогічної освіти. Вона давала можливість здобувати фах тим, хто з різних причин не міг постійно перебувати в інституті, зокрема працював або проживав поза Вінницею. Зростання заочного контингенту свідчить про вагомість цього напряму в діяльності закладу. Водночас воно збільшувало навантаження на викладачів, які мали забезпечувати консультації, перевірку письмових робіт, підготовку та проведення екзаменаційних сесій.

Отже, кількісне зростання студентства було одним із найвиразніших результатів відновлення інституту. Проте воно створювало додаткові вимоги до кадрового забезпечення, навчальних приміщень і матеріальних ресурсів, можливості яких у перші повоєнні роки залишалися обмеженими.

Відновлення освітнього процесу залежало не лише від кількості студентів, а й від наявності кваліфікованих викладачів. На початку 1944-1945 н.р. встановлений штат інституту становив 74 одиниці. Фактично працювали 53 штатні викладачі, ще 10 осіб залучалися за сумісництвом. Серед штатних

викладачів п’ятеро мали ступінь кандидата наук; серед сумісників один був кандидатом наук [3, арк. 38а зв.].

Таким чином, штатна укомплектованість викладацького складу була неповною: кількість штатних працівників становила близько 71,6% від визначеного штату. Залучення сумісників частково компенсувало нестачу персоналу, однак не усувало її повністю.

На початку 1945-1946 н.р. кількість штатних викладачів зросла до 60 осіб. Чотири викладачі працювали за сумісництвом. Серед викладачів – один доктор наук і один кандидат наук серед штатних викладачів, а також чотири доктори наук серед сумісників [3, арк. 38а-38а зв.; 7, арк. 14зв.].

Особливої уваги заслуговує співвідношення зростання студентського контингенту та чисельності викладачів. Якщо на початку 1944-1945 н.р. на одного штатного викладача припадало приблизно 5,2 студента, то на початку 1945/-1946 н.р. – уже 8,4 студента [7, арк. 14-14зв.]. Отже, кількість студентів зростала значно швидше, ніж штатний викладацький склад. Така зміна не є самодостатнім доказом погіршення якості навчання, оскільки не враховує структури навчального навантаження, кількості груп і участі сумісників. Проте вона вказує на посилення навантаження на кадрові ресурси інституту.

Важливим аспектом відновлення діяльності Вінницького педагогічного інституту в перші повоєнні роки було формування партійно-політичного складу студентства та викладацького колективу. В умовах утвердження радянської системи вищої освіти належність до комуністичної партії та комсомолу мала особливе значення, оскільки ці організації виступали інструментами ідеологічного впливу, політичного виховання молоді та залучення працівників освіти до реалізації визначених владою завдань.

На початку 1944–1945 н.р. серед 273 студентів було 4 комуністи та 86 комсомольців. Таким чином, частка комуністів дорівнювала приблизно 1,5%, тоді як комсомольці становили 31,5% [3, арк. 38а]. Отже, на початковому етапі відновлення діяльності закладу комсомольська організація охоплювала значно ширше коло студентської молоді, ніж партійна. Така кількісна перевага відповідала ролі комсомолу в радянській політичній системі, де він був основною організаційною формою залучення молоді до суспільно-політичного життя та засобом її ідеологічного виховання.

Частка членів партії серед викладацького складу на початку 1944–1945 н.р. дорівнювала приблизно 23,8% [3, арк. 38а зв.]. На початку наступного, 1945–1946 н.р., їхня питома вага зросла до 25% [7, арк. 14зв.].

Ці показники слід розглядати в контексті післявоєнного відновлення системи вищої педагогічної освіти. Інститут мав не лише забезпечити поновлення освітнього процесу та підготовку педагогічних кадрів, а й функціонувати в межах радянської моделі освіти, що передбачала поєднання професійної підготовки з ідеологічним вихованням. За таких умов наявність комуністів серед викладачів створювала кадрове підґрунтя для участі членів партії в організаційному та громадсько-політичному житті закладу, тоді як комсомольська організація забезпечувала залучення студентства до відповідних форм діяльності. Водночас самі кількісні показники не дають змоги без додаткових джерел визначити реальний ступінь впливу партійних і

комсомольських осередків на освітній процес, кадрову політику чи повсякденне життя інституту.

Однією з найгостріших проблем післявоєнного повсякдення було забезпечення студентів житлом і засобами існування. Наслідки війни позначилися на житловому фонді міст, матеріальному становищі сімей і можливостях державних установ забезпечувати соціальні потреби населення. Вінницький педагогічний інститут не був винятком.

За статистичними даними на початок 1944-1945 н.р., абсолютна більшість студентів інституту проживала в приватних квартирах. У гуртожитку проживало лише 11 студентів [3, арк. 38а]. Це свідчить про обмежені можливості організованого забезпечення студентства житлом. На початок 1945-1946 н.р. у гуртожитках проживали 82 студенти, ще 120 мешкали на квартирах, оплачених закладом [7, арк. 14]. Отже, зафіксовано розширення організованої житлової підтримки. Загалом у цих двох категоріях перебували 202 студенти. Водночас зіставлення цього числа із загальним контингентом у 502 особи показує, що житлові потреби значної частини студентства цими формами забезпечення не охоплювалися.

Важливим засобом матеріальної підтримки були стипендії. На початку 1944-1945 н.р. їх отримували 255 студентів із 273, тобто близько 93,4% контингенту [3, арк. 38а]. На початку 1945-1946 навчального року стипендіями було охоплено 445 із 502 студентів, або приблизно 88,6% [7, арк. 14]. Таким чином, абсолютна кількість стипендіатів зросла на 190 осіб, проте їхня частка в загальному контингенті дещо зменшилася.

Ці цифри засвідчують важливість стипендіального забезпечення в системі підтримки студентів, але не дають підстав робити висновок про достатність матеріальної допомоги. Для цього потрібно буде дослідити розміри стипендій, вартість харчування, одягу, навчальних матеріалів і проживання, а також реальну купівельну спроможність виплат у повоєнних умовах.

Показовим є те, що зростання чисельності студентів супроводжувалося збільшенням абсолютної кількості отримувачів стипендій і появою зафіксованих місць у гуртожитках. Це вказує на розширення певних форм соціальної підтримки. Проте їхній масштаб не дозволяв автоматично розв'язати всі побутові проблеми студентства. З огляду на це соціальне становище здобувачів освіти слід розглядати як один із чинників, що впливав на можливість систематичного відвідування занять і завершення навчання.

Загальна кількість студентів на початок навчального року не відображає всіх труднощів функціонування закладу. Для розуміння реального становища інституту необхідно враховувати рух контингенту впродовж навчального року, кількість випускників, відрахування та результати екзаменаційних сесій.

За матеріалами ЦДАВО України у 1944-1945 н.р. прибуло 36 осіб, а вибуло 131. У графі випуску зазначено 24 особи (це перший післявоєнний випуск – Авт.), ще десять студентів вибули через неуспішність. До екзаменаційної сесії з'явилися 253 студенти; 81 із них отримав оцінки «відмінно» і «добре», а 21 – незадовільні оцінки [4, арк. 20].

Звіт про рух студентів засвідчує значну нестабільність контингенту. Кількість вибулих упродовж року була істотною, а факт відрахування десяти осіб через неуспішність указує на наявність академічних проблем. Водночас

причини вибуття 131 студента в таблиці не розкрито, тому неправомірно пов'язувати всі ці випадки виключно з матеріальними труднощами, станом здоров'я чи низьким рівнем підготовки.

На екзаменаційну сесію з'явилися 253 студенти. Якщо розглядати цей показник у межах відповідної звітної таблиці, то 81 студент, який отримав оцінки «відмінно» і «добре», становив близько 32% від кількості присутніх на сесії. Незадовільні оцінки отримала 21 особа, тобто приблизно 8,3%. Решта студентів мала задовільні оцінки.

Зазначені показники відображають складність повернення до систематичного навчання в умовах повоєнного часу. Студенти могли мати перерви в освіті, неоднаковий рівень попередньої підготовки та різні соціально-побутові можливості. Однак ці чинники слід розглядати як імовірні пояснення, а не як безпосередньо встановлені причини конкретних випадків неуспішності.

У ширшому контексті особливого значення набувало завдання не просто відновити навчання, а забезпечити його регулярність і результативність. Це вимагало від викладачів організації консультацій, індивідуальної роботи зі студентами, належної підготовки до сесій і пристосування освітнього процесу до умов, у яких перебував заклад. Для підтвердження конкретних форм такої роботи у Вінницькому педінституті необхідно додатково дослідити протоколи кафедр, навчальні плани й звіти про проведення сесій.

Отже, статистика руху студентів виявляє суперечність між завданням швидко відновити підготовку вчителів і труднощами утримання стабільного контингенту. Значне вибуття, наявність випадків академічної неуспішності та відмінності між обліковими показниками свідчать про необхідність комплексного вивчення студентського повсякдення в перші післявоєнні роки.

Таким чином, перші повоєнні роки стали для Вінницького педагогічного інституту періодом інтенсивного відновлення, організаційного зміцнення та поступового розширення освітньої діяльності. Водночас кількісне зростання закладу відбувалося на тлі обмеженості матеріальних ресурсів, кадрових труднощів і складних соціально-побутових умов. Подальше дослідження наказів адміністрації, протоколів кафедр, особових справ викладачів і студентів, а також фінансово-господарської документації дасть змогу глибше розкрити механізми повоєнної відбудови педагогічної освіти на Вінниччині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Історія університету. URL: https://vspu.edu.ua/?p=history (дата звернення: 17.10.2026).
2. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення / Ю. А. Зінько та ін.; відп. ред. Ю. А. Зінько. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. С. 40–41.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 16.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 17.
5. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 60.
6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 61.

7. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 65.

Людмила Романець

ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ВЧИТЕЛЬСТВА ВІННИЧЧИНИ В 1944–1958 РОКАХ

Анотація. *У статті досліджено житлові умови вчительства Вінниччини в період повоєнної відбудови та в другій половині 1950-х років на основі архівних матеріалів. Проаналізовано труднощі забезпечення педагогів житлом, невиконання планів будівництва та поширення практики проживання вчителів у шкільних і найманих приміщеннях. Виявлено суперечність між офіційною турботою держави про вчительство та реальними побутовими умовами педагогів, а також визначено вплив житлової проблеми на їхнє повсякденне життя й соціальне становище.*

Ключові слова: *Вінниччина, повоєнна відбудова, вчительство, житлові умови, сільська школа, повсякденне життя, соціальний статус.*

Liudmyla Romanets

THE HOUSING ISSUE IN THE EVERYDAY LIFE OF TEACHERS IN VINNYTSIA REGION IN 1944–1958

Abstract. *The article examines the housing conditions of teachers in Vinnytsia region during the post-war reconstruction and the second half of the 1950s, based on archival materials. It analyzes the difficulties teachers faced in obtaining housing, the failure to meet construction targets, and the widespread practice of living in school premises or rented accommodation. The study reveals a discrepancy between the state's officially proclaimed concern for teachers and their actual living conditions, highlighting the impact of the housing problem on their everyday lives and social status.*

Keywords: *Vinnytsia region, post-war reconstruction, teachers, housing conditions, rural school, everyday life, social status.*

Повоєнна відбудова Вінниччини вимагала відновлення господарства, соціальної інфраструктури та мережі закладів освіти. Відновлення роботи шкіл було неможливим без забезпечення педагогічними кадрами, однак відбудова освітньої мережі не означала автоматичного розв'язання соціально-побутових проблем учительства. Однією з найгостріших залишалася житлова проблема, особливо в сільській місцевості, де вчитель мав мешкати поблизу школи, але не завжди отримував придатне для життя помешкання.

Житлові умови визначали не лише матеріальне становище педагога, а й можливості облаштування сімейного побуту, відпочинку та професійної діяльності. Власне житло забезпечувало відносну стабільність, тоді як проживання у шкільних приміщеннях або найманих квартирах обмежувало приватність і посилювало залежність від місцевих органів влади та власників помешкань. Актуальність дослідження полягає в конкретизації загальноукраїнських тенденцій на регіональному рівні. Мета статті — охарактеризувати житлові проблеми вчительства Вінниччини в 1944–1958

роках і з'ясувати їхній вплив на повсякденне життя та соціальне становище педагогів.

Після завершення Другої світової війни житлова криза охопила Українську РСР. Руйнування, нестача будівельних матеріалів, обмежені фінансові ресурси та необхідність одночасно відновлювати промисловість, сільське господарство й соціальну інфраструктуру гальмували поліпшення житлових умов. Держава декларувала підтримку педагогів, а до ремонтів учительських квартир залучали місцеві органи влади та громадськість. Зокрема, лише в 1946 році в УРСР силами громадськості було відремонтовано 19 тис. квартир для вчителів [1, арк. 10]. Однак загальноукраїнські показники не усували труднощів на місцях і не свідчили про рівномірне поліпшення умов проживання.

Особливо промовистими є дані про будівництво житла для сільських учителів у 1948–1950 роках. У Вінницькій області планували спорудити 117 будинків, проте фактично збудували лише шість. Для порівняння: у Дніпропетровській області із запланованих 200 будинків звели 20, а в Кам'янці-Подільському — шість [2, арк. 25]. Такий розрив між планом і результатом засвідчує обмежену ефективність житлової політики. Не менш складним був стан уже наявного житлового фонду: значна частина вчительських квартир потребувала капітального ремонту дахів, вікон, дверей і підлоги, однак через брак асигнувань здебільшого проводили лише поточні роботи [3, арк. 58].

Регіональні матеріали дають змогу побачити, як загальна проблема виявлялася в повсякденні конкретних педагогічних колективів. На початку 1950-х років у Літинському районі з 462 учителів 153 мешкали у власних квартирах, 106 — у шкільних приміщеннях, дев'ять — у комунальних квартирах, а 119 — у найманому житлі [3, арк. 58]. Отже, лише частина педагогів мала власне помешкання; значна кількість залежала від шкільного або орендованого житлового фонду. Проживання у школі могло бути вимушеним рішенням, яке стирало межу між робочим і приватним простором, а оренда не гарантувала належних умов для відпочинку та сімейного життя.

Проблему поглиблювало невиконання місцевих планів будівництва. У Літинському районі на 1951–1953 роки передбачили спорудження п'яти житлових будинків при сільських школах, але не збудували жодного [3, арк. 58]. Відсутність нових помешкань змушувала педагогів користуватися наявним фондом, наймати житло або самостійно шукати можливості для будівництва. Останнє ускладнювали дефіцит скла, покрівельних матеріалів та інших будівельних ресурсів, а також недостатнє фінансування [4, арк. 7]. Індивідуальні забудовники скаржилися на обмеженість державних позик і брак матеріалів, через що були змушені будувати власними силами або продовжувати орендувати непристосовані помешкання [1, арк. 13].

Житлова проблема була пов'язана також із порушеннями під час розподілу квартир. Архівні матеріали фіксують випадки, коли житлову площу, призначену для освітян, займали представники інших установ. Зокрема, у Станіславчицькій середній школі квартиру директора зайняв редактор районної газети, а сам директор мешкав у вчительській і коридорі школи [5, арк.61]. Такі приклади свідчать не лише про дефіцит житла, а й про нерівність доступу до нього та недостатній контроль за виконанням рішень.

Не завжди реалізовувалися й установлені соціальні гарантії. Постанова Ради Народних Комісаріатів УРСР від 8 жовтня 1940 року №1339 передбачала надання вчителям безкоштовного житла з опаленням та освітленням. Проте частина педагогів не отримувала ані квартир, ані належної грошової компенсації; виплати нерідко не відповідали фактичним витратам на найм житла й комунальні послуги. За обмежених заробітків учителі змушені були самостійно сплачувати за помешкання 200–250 крб. [12, арк.62]. У документах також зафіксовано випадки неправомірного розподілу житлової площі, заселення новобудов до введення їх в експлуатацію та проявів бюрократизму й протекціонізму [13, арк. 5]. Отже, формальне закріплення пільг не гарантувало їх практичного дотримання.

У другій половині 1950-х років держава намагалася активізувати житлове будівництво на селі. План на 1954–1956 роки передбачав використання коштів самообкладання, забезпечення будівництва матеріалами, транспортом і робочою силою, а також надання сільським учителям державних кредитів на індивідуальне будівництво. У 1954 році із 50 млн крб., виділених на загальносоюзні потреби, Україні призначили 5 млн крб. Із 1955 року в кошторисах будівництва сільських шкіл передбачали кошти на квартири для вчителів залежно від місткості навчального закладу [8, арк. 10]. Проте запровадження планів і нормативів не забезпечило швидкого розв'язання проблеми.

Результати виконання трирічного плану залишалися низькими: у 1954 році його виконали на 40%, у 1955-му — на 44%, а в 1956-му — на 46%. Серед причин називали нестачу коштів самооподаткування та фондових будівельних матеріалів, зокрема покрівлі й будівельного лісу. Частину коштів використовували на інші потреби, тому будинки для вчителів не споруджували. Скарги 1956 року свідчать, що навіть надане житло нерідко було вкрай занедбаним і нагадувало напівземлянки або напівзруйновані будівлі [11, арк. 132,135]. Це підтверджує, що проблема полягала не тільки в кількості квартир, а й у їхній придатності для проживання.

У 1957 році житлове будівництво в СРСР помітно активізувалося, зокрема завдяки зростанню виробництва будівельних матеріалів. В УРСР кількість квартир, що будувалися на 1 тис. населення, зросла з 5,6 у 1950 році до 11,7 у 1958 році [7, с. 46-47]. Водночас загальне збільшення обсягів будівництва не означало автоматичного задоволення потреб учительства. Загальноукраїнські матеріали засвідчують, що в різних областях педагоги й надалі не мали житла або мешкали в непристосованих шкільних кімнатах і найманих квартирах [9, арк.ь18]. Цей контекст важливий для оцінювання Вінниччини, де в 1958 році на засіданнях виконкому обласної Ради відзначали, що в окремих районах сім'ї колгоспників і представників сільської інтелігенції ще проживали в землянках та інших непридатних приміщеннях [14, арк.9]. Ці відомості характеризують загальну гостроту сільської житлової кризи, хоча не всі згадані родини можна ототожнювати з учительськими.

Повсякденні наслідки житлової нестабільності посилювалися труднощами з опаленням і комунальним забезпеченням. За встановленими нормами вчителі мали отримувати паливо безкоштовно, однак на місцях норми могли скорочувати, а постачання затримувалося. Іноді паливо

доставляли лише до школи, залишаючи педагогам самостійно перевозити його додому; траплялися також випадки заміни належного палива низькоякісним вугіллям, непридатним для печей орендованих квартир [10, арк. 22; 18, арк. 28]. Кошти, призначені для оплати комунальних послуг або закупівлі палива, подекуди витрачали на інші господарські потреби [11, арк. 13]. Таким чином, навіть формальне забезпечення житлом не гарантувало комфортних умов проживання.

Міське вчительство також стикалося з обмеженими можливостями комунального благоустрою: водопостачання, каналізація, центральне опалення, гаряча вода й газ відновлювалися повільно. У середині 1950-х років каналізація була лише в 19% міст, а доступ до пралень і лазень залишався обмеженим [6, арк. 10,11]. На селі побутова інфраструктура була ще менш розвиненою, а торгівельна мережа часто не забезпечувала навіть товарами першої необхідності. Усе це впливало на санітарно-гігієнічні умови, організацію домашньої праці та можливості повноцінного відпочинку. Водночас у другій половині 1950-х років поширення електропостачання, радіофікації, водопроводу й газу поступово змінювало побут, хоча ці зміни охоплювали населення нерівномірно [7, с. 36].

Матеріали свідчать, що житлові труднощі були особливо відчутними для вчителів похилого віку, які після тривалої праці нерідко залишалися без належної матеріальної підтримки. В одному зі звернень учителі-пенсіонери скаржилися на протікання даху, вибиті вікна, відсутність палива, одягу й достатнього харчування [15, арк. 280]. Цей приклад стосується ширшої проблеми соціального захисту освітян і показує, що житлові умови не можна відокремлювати від рівня доходів, забезпечення базовими потребами та ставлення місцевої влади до педагогів.

Отже, житлова проблема вчительства Вінниччини була частиною загальноукраїнської повоєнної кризи, однак регіональні документи розкривають конкретні механізми її тривалого збереження: невиконання планів будівництва, дефіцит матеріалів і фінансування, неефективне використання коштів, порушення під час розподілу квартир та недотримання гарантованих пільг. Певне пожвавлення будівництва в другій половині 1950-х років не усунуло цих суперечностей. Відбудова шкіл і залучення педагогічних кадрів не супроводжувалися пропорційним поліпшенням їхнього житлового забезпечення, що позначалося на приватному житті, матеріальному становищі та соціальному статусі вчителів.

Отже, у 1944–1958 роках житлове питання залишалося однією з визначальних проблем повсякденного життя вчительства Вінниччини. Воно було зумовлене наслідками війни та загальним дефіцитом житлового фонду, але його тривалість пояснювалася також невиконанням затверджених планів, нестачею фінансування й будівельних матеріалів, недоліками місцевого управління та порушеннями під час надання житлових пільг.

Житлові умови впливали на повсякдення учительства не лише через відсутність власної квартири. Проживання в школах або найманих помешканнях, витрати на оренду, проблеми з опаленням і комунальними послугами обмежували побутову самостійність педагогів та поглиблювали їхню матеріальну вразливість. У другій половині 1950-х років житлове

будівництво активізувалося, проте регіональні матеріали не дають підстав говорити про повне подолання кризи: у 1958 році в окремих районах Вінниччини представники сільської інтелігенції й надалі мешкали в непридатних приміщеннях.

Таким чином, досвід Вінниччини демонструє суперечність повоєнної соціальної політики: держава визнавала необхідність підтримки вчителів і закріплювала відповідні заходи нормативно, однак їх реалізація була непослідовною. Розгляд житлової проблеми крізь призму повсякденного життя дає змогу оцінити соціальне становище педагогів не лише за офіційними деклараціями, а й за реальними умовами проживання та доступом до базових побутових благ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). Ф. Р-4897. Оп. 1 Спр.128. 28 арк.
2. ДАВО. Ф. Р-4897. Оп. 1. Спр.229.49 арк.
3. ДАВО. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр.648. 147 арк.
4. ДАВО. Ф. Р-2700. Оп. 6 Спр.783. 165 арк.
5. ДАВО. Ф. Р-4897. Оп. 1 Спр.149. 199 арк.
6. Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945 – 1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ісайкіна. К. 2006. 20 с.
7. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половинні XX ст. (1945 – 2000 рр.) / Ковпак Л. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с
8. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління (далі ЦДАВО). Ф. 166. Опис 15 Спр.1413. 66 арк.
9. ЦДАВО. Ф. 5098. Оп. 1 Спр.20. 107 арк.
10. ЦДАВО. Ф. 5099. Опис 1. Спр.25. 157 арк.
11. ЦДАВО. Ф. 5099. Оп. 1 Спр.388. 207 арк.
12. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 73 Спр.662. 241 арк.
13. ЦДАГО Ф. 1. Оп. 23 Спр.1385. 10 арк.
14. ЦДАГО. Фонд Р-2700. Оп. 6 Спр.783. 165 арк.
15. ЦДАГО. Ф. 1. Опис 73 Спр.157. 415 арк.

Анатолій Лисий

ГОЛОД 1947 РОКУ МІЖ РЯДКАМИ ПРОТОКОЛІВ ДАНЬКІВСЬКОГО КОМПАРТІЙНОГО ОСЕРЕДКУ

Анотація. *У статі на основі архівних матеріалів розглянуто становище в пересічному українському селі Даньківка в другий рік голоду. Аналізуються протоколи первинної партійної організації КП(б)У, яка проводила в життя антинародні вказівки Москви. Зосереджено увагу на формах і методах роботи партійців з голодуючими односельцями.*

Ключові слова: *парторганізація, колгоспник, жнива, голод, хліб, зерно, крадіжки, покарання.*

Anatolii Lysyi

THE FAMINE OF 1947: BETWEEN THE LINES OF THE MINUTES OF THE DANKIVKA COMMUNIST PARTY CELL

Abstract*. Based on archival materials, this article examines the situation in the typical Ukrainian village of Dankivka during the second year of the famine. It analyzes the minutes of the primary party organization of the CP(b)U [Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine], which implemented Moscow's anti-people directives. Particular attention is paid to the forms and methods employed by party members in their dealings with their starving fellow villagers.*

Keywords*: party organization, collective farm worker, harvest, famine, bread, grain, theft, punishment.*

Голод 1946-1947 рр. став черговою катастрофою для України. Проте в жодній газеті, чи офіційному документі післявоєнних часів немає ні слова про це лихо. Ці голодні роки якось заховалися в історичному літописі за 1933-м, 1941-1945 роками. Але в пам'яті народній вони ще й нині озиваються болем. Вони й по сьогодні залишаються однією із трагічних сторінок історії українського народу, писаних рукою віроломного диктатора.

Тому ми зробимо спробу розглянути цю проблему через призму рішень первинної організації КП(б)У села Даньківки Шпиківського району Вінницької області. Установчі збори по створенню первинної партійної організації при колгоспі імені 20-річчя Жовтня відбулися 25 червня 1946 р. за участю інструктора райкому партії Бондарева. Секретарем партійної організації обрали Микиту Музику [1, арк. 3]. Редактором стінної газети «Переможець» було призначено Івана Заводяна. І вже в другому протоколі від 10 липня розглядається питання про розстановку комуністів під час жнив (щоб голодуючий селянин не взяв жменю зерна), адже врожай 1946 р. через посуху був набагато меншим за планові цифри. Проте значна частина зерна у вигляді допомоги була надіслана зарубіжним країнам… безкоштовно, зокрема, Франції [2, с. 44]. Рятуючи громадян інших країн, Кремль губив своїх.

За раніше розробленою методикою, що призвела до трагічного голоду 1933-го, у селянина і в 1946-му відбирали не тільки хліб, але і м'ясо, молоко, яйця та іншу сільськогосподарську продукцію. Для цього було створено нове Міністерство заготівель, уповноважені якого вдавалися до найбрутальніших методів пограбування хлібороба [3, с. 164]. Робітникам за працю видавалася мізерна зарплата і хлібна картка, а колгоспникам записувалися трудодні, які з року в рік нічим не забезпечувалися. Отак і животів хлібороб, пасся, наче худоба, на сотках присадибної ділянки. Як за кріпацтва, виплачував державі непосильний натуральний оброк, грошову ренту. Тільки димарі, двері та вікна ще не підлягали оподаткуванню. До речі, Шульга І. Г., дослідник людомору на Поділлі, зауважує, що смерть ходила від порога до порога, лишала за собою купи трупів колгоспників та одноосібників із села Даньківки на Брацлавщині [3, с. 150].

22 березня 1947 р. збори постановили: «Організувати суворий контроль за посівним матеріалом. Встановити чергування комуністів при видачі кормів коням та бичкам» [4, арк. 12], щоб голодні люди не конкурували з худобою.

3 квітня 1947 р. партійці розглядали «питання розповсюдження облігацій чергового займу відбудови народного господарства серед колгоспників», які практично не мали грошових знаків на руках. Були партдоручення по розміщенню займу: Сапожнік Я. – 4 бригада; Марчук І. – 3 бригада; Музика М. – 2 бригада; Липовий Р. – 1 бригада [4, арк.15].

1 травня ц.р. знову піднімається питання про «пильне стеження за використанням зерна (щоб голодуючі хлібороби не зазіхали на артільну власність) і підготовку до реалізації 2-го державного відбудовчого займу» [4, арк. 19].

Жнива 1947 р. особливо не відрізнялись від попередніх. Хіба що влада. зважаючи на напружену ситуацію з продовольством, більш ретельно готувалась до них, передбачаючи масові спроби селян використати збір зернових для порятунку своїх сімей від голодної смерті. Тому і з'явились Укази Президії ВР СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного та громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян» [5, с. 170], в яких у черговий раз колгоспників попереджали про неминучість жорсткого покарання при спробі скористатися вирощеним ними на колгоспних полях хлібом.

Місцеві «швондери» одразу скликають відкриті партзбори, де обговорюють Указ президії Верховної влади СРСР про охорону колгоспної власності [4,арк. 23]. 5 липня 1947 р. знову закликають «слідкувати, щоб не пропав жоден грам зерна і допомогти правлінню колгоспу виконати першу заповідь хлібороба – здати хліб державі» [4, арк. 27]. Протоколи партзборів більше не повертаються до цього питання, коли голод спотворював моральні норми і штовхав людей на злочини.

Проте районна газета «Прапор перемоги» з номеру в номер подавала матеріали про розправу над селянами. І 10 липня 1947 р. друкує статтю «Крадіїв колгоспного зерна покарано», в якій йде мова про те, що колгоспників Юркова М.І. та Юркову Г.М. з Даньківки засуджено до 6 років виправних таборів за крадіжку 4 кг зерна [6, 10 липня]. А 11 серпня друкується замітка про те, що колгоспники села Даньківка активно на коровах вивозять зерно до елеватора.

15 серпня партзбори констатують, що «збирання врожаю в цьому році проходить незадовільно, не виконуються норми виробітку і люди пізно виходять на роботу (напівживі – від авт.). Бригадири не вимагають від колгоспників чистоти збирання (серпами – від авт.), на кожному квадратному метрі втрачається 8-10 колосків» [4, арк 27]. Не виключено, що трударі, розуміючи подальший хід подій, робили це спеціально. Проте збирати їх було небезпечно. Мешканець села Даньківки Марчук М. І. розповів автору, що його старша сестра Галя з подругою Чорнопиською Катею, яким було 12-13 років, пішли на поле за колосками. Їх вистежив об'їздчик на коні і відшмагав нагаєм і, безумовно, відібрав знайдене. Інший охоронник наганяв жінок, які несли на плечах солому з поля і підпалював.

19 серпня 1947 р. секретар парторганізації Музика М. Д. визнає, що «припустився мягкотілості до саботажників хлібоздачі. Партзбори вважають, що основним саботажником виконання плана хлібоздачі є бригадир 4-і бригади Гончарук Г. П., який зривав організацію праці» [4, арк. 31]. Скоріше всього цей

бригадир по-людськи відносився до своїх односельців і не гнав їх напівживих на поле з серпами і косами.

14-й протокол партзборів засвідчує, що Музика М. Д. виявився не вартим своєї посади і його замінили на більш твердого провідника партійних рішень Сапожніка Я. Г. [4, арк.37].

Загальний стан сільської України засвідчує лист колгоспників с. Попелюхи Піщанського району адресовані М. С. Хрущову, першому секретарю ЦК Компартії України: «Микита Сергійович, батечко наш, заступник. Важко нам, обірвані ми всі, голі і босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають стають каліками. Харчуємось ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, но за хлібом іти далеко – 140-160 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка і, як не виконаємо план, то всі подохнемо. … Живуть зараз гарно тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато. А простій людині не добитися правди, всі на неї кричать і не вірять. Надій ніяких, усі ми вбиті горем, із злиднів нам не вийти.

Люди всі змінилися – худі, чорні, злі. Говорять, що тепер правди немає, але правда повинна бути. Ми просимо у Вас підтримки, Микита Сергійович. …Допоможіть нам хоч у цьому році» [3, с. 166]. Цей лист зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. В ньому, як у краплі води змальоване повоєнне подільське село. Звичайно, Попелюхи і Даньківка, як тисячі інших українських сіл не дочекалися допомоги.

P. S. Автор у віці трьох років пережив голодомор 1947 року в селі Великі Крушлинці Вінницького району, а рідна сестра-близнючка померла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), Ф.П. 769, оп. 1, спр. 1020.
2. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр. К., 1991.
3. Шульга Ілля. Людомор на Поділлі. К., 1993. 235 с.
4. ДАВіО, Ф.П. 769, оп. 1, спр. 1021.
5. Кравченко П. Крадіжки «соціалістичної власності» в 1947 р. у колгоспах Вінниччини // Матеріали XXXVII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 7 листопада 2025 р. Вінниця, 2025.
6. Прапор перемоги. 10 липня 1947 р.

Анатолій Войнаровський, Василь Черняк

ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД СТАЛІНІЗМУ: 1947-1953 РОКИ

Анотація. *У статті досліджується кримінальна злочинність на теренах Вінниччини та її детермінуючі фактори в умовах завершального періоду сталінського тоталітарного режиму. Здійснено спробу охарактеризувати тенденції та класифікацію кримінальної злочинності, заходи влади щодо стабілізації правової ситуації і боротьбу проти злочинності.*

Ключові слова: *Вінниччина, сталінський тоталітаризм, кримінальна злочинність, правоохоронні органи, судова система.*

Anatolii Voinarovskyi, Vasyl Cherniak

CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES IN THE VINNYTSIA REGION DURING THE FINAL PERIOD OF STALINISM: 1947–1953

Abstract. *This article examines criminal offenses in the Vinnytsia region and the factors determining them under the Stalinist totalitarian regime. It attempts to characterize trends in and the classification of criminal offenses, as well as the measures taken by the authorities to stabilize the legal situation and combat crime.*

Keywords: *Vinnytsia region, Stalinist totalitarianism, criminal offenses, law enforcement agencies, judicial system.*

Розглядаючи стан кримінальної злочинності завершення епохи сталінізму на теренах Вінниччини варто відзначити, що на сьогоднішній день зазначена проблематика вимагає проведення ґрунтовних досліджень. Характеристику кримінального середовища повоєнної УРСР здійснює М. Герус вказуючи на основні тенденції та специфіку злочинної діяльності та боротьби влади з нею [4]. Аналізуючи діяльність органів МГБ у 1948 р. у Вінницькій області А. Войнаровський та Д. Нежид, акцентують увагу, що діяльність органів державної безпеки була в першу чергу зосереджена на боротьбі з можливими політичними опонентами сталінського режиму і проблеми кримінальної злочинності були другорядними [1]. У публікації П. Кравченка висвітлено характерний та важливий для краю аспект, боротьбу з розкраданням колгоспним селянством соціалістичної власності, безправність останніх, існування на межі фізичного виживання змушували їх вдаватися до крадіжок, що, в свою чергу, викликало посилення репресій з боку комуністичного режиму [8]. Окремі аспекти криміногенної ситуації в УРСР по завершенню Другої світової війни розглянуто у працях Гурова А. [5], Шаламова В.[9]. Для розуміння особливостей соціального середовища повоєнної Вінниччини та факторів, які детермінували кримінальну ситуацію, важливе значення мають дослідження А. Войнаровського та Н. Жмуд, П. Кравченка та О. Мельничука[2; 3; 7].

Джерельною базою для здійснення дослідження стали доповідні записки, довідки, листи обласного управління МГБ і міліції з питань по боротьбі з кримінальною злочинністю як звітність перед партійним керівництвом Вінницької області. Гриф «Цілком таємно» та додатки лише для внутрішнього користування на вказаних документах свідчать про їх об'єктивний зміст. Втім, зауважимо, що навіть для цих матеріалів притаманні тенденції вказати на постійне покращення боротьби з кримінальною злочинністю та викоріненням не властивих «соціалізму» явищ [6]. Надані у звітах матеріали дозволяють показати загальні тенденції та особливості кримінальної ситуації на теренах Вінниччини.

Завершення 1940-х – початок 1950-х років були надзвичайно складним періодом у житті краю. Досить важким був процес відбудови краю, характеризуючи соціально-економічне становище, важливо зазначити, що

сталінське керівництво першочергово сприймало регіон як аграрно-сировинний ресурс, а не об'єкт господарської відбудови. Злиденне становище селянства спонукало до крадіжок в колгоспах, що з сучасних позицій певно потрібно кваліфікувати як боротьбу за виживання, а не кримінал [8]. І на сьогоднішній день частина істориків пограбування селянами поміщицьких маєтків у XIX сторіччі розглядають не як злочин, а як вимушену необхідність та боротьбу за справедливість. У звітності за 1949 р. зазначалися наступні кваліфікації злочинів: грабежі з убивствами; грабежі без убивств; убивства; крадіжки кваліфіковані; крадіжки прості; викрадення худоби. Характерним типом злочинності була діяльність озброєних банд складом від 5-и до 50 осіб (у звіті за 1948 р. вказано на 6 угруповань в області, чисельних та діючих більше двох років), які були озброєні та добре організовані. У описі діяльності цих банд відчувалося, що серед них є фронтовики, які діяли організовано та зухвало. Так, у звіті зазначалося: «На території Уланівського, Хмільницького районів Вінницької області та сусідніх районів Кам'янець-Подільської та Житомирської областей оперувала озброєна бандитська група, очолювана Патановським, Ульяновським чисельністю до 50 осіб, яка мала на озброєнні кілька екземплярів вогнепальної зброї, здійснюючи напади на магазини сільпо, склади колгоспів та квартири чесних громадян.

На території Барського району, діяла озброєна бандитська група, яку очолювали нелегали Якимчук і Катеренчук, до складу якої входило більше 30 осіб. Бандитська група здійснювала напади на магазини сільпо та квартири чесних громадян. На території Шпиківського і Тульчинського районів, діяла грабіжницька група Марущака, учасники яких роз'їздили на автомобілі, здійснюючи пограбування магазинів сільпо, і шляхом грабежів учасники групи викрали з магазинів сільпо промислових товарів на суму понад 100 000 рублів.

На території Ситковецького, Оратівського, Немирівського та Іллінецького районів діяла озброєна бандитська група очолювана нелегалами Понурій і Поливода. Указана бандитська група упродовж трьох років здійснювала кримінальну діяльність, грабуючи магазини сільпо та квартири колгоспників.

На території Погребищенського, Плисківського, Оратівського районів Вінницької області, та сусідніх районів Житомирської [6, арк. 15] і Київської областей упродовж більше трьох років діяла озброєна бандитська група, очолювана нелегалом Скорбовейчук, до складу якої входило більше 20 осіб. Бандитська група здійснювала напади на колгоспи, де забирали коней, всього ними при пограбуваннях викрадено 49 коней, здійснено напади на магазини сільпо і квартири колгоспників. Всього цією групою на території Вінницької, Київської та Житомирської областей здійснено до 100 озброєних грабежів. На території Гайсинського району переховувався бандит-націоналіст Бабур. На території Хмільницького району упродовж чотирьох років переховувався бандит-націоналіст Поліщук. На території Комсомольського району оперували дві грабіжницьких групи Дойчика і Мазура.

На території Літинського району упродовж 4-х років діяла озброєна бандитська група нелегалів братів Гуменюк. На території Немирівського району діяла озброєна грабіжницька група Коваленко і Поравого.

Ужитими заходами вище перераховані бандитсько-грабіжницькі групи на території області були розгромлені, до того ж безпосередньо співробітниками Кримінального розшуку та іншими працівниками міліції особисто ліквідовані та надана велика допомога у ліквідації наступних бандитських груп:

За ініціативою співробітників Відділу Кримінального Розшуку Управління міліції у березні 1949 р. почався розгром банди Потановського і були заарештовані головні бандити.

Співробітники відділу Кримінального Розшуку Управління Міліції, особисто, без допомоги співробітників МВД, зокрема Відділу ББ (боротьби з бандитизмом), ліквідована на території Ситковецького та інших районів [6, арк. 16] бандгрупа Поливоди та Понурій, по справі заарештовано 14 бандитів, у котрих вилучено 7 одиниць вогнепальної зброї, 6 учасників цієї банди засуджені на 25 років позбавлення волі кожен.

Співробітниками Відділу Кримінального Розшуку Міліції, самостійно, без відділу ББ, ліквідована серйозна бандитська група Скорбовейчука. За відкритою справою заарештовано 20 осіб, котрими здійснено до 100 озброєних пограбувань і нападів на колгоспи та магазини сільпо на території Київської, Вінницької і Житомирської областей.

Співробітником відділу Кримінального Розшуку Управління Міліції, тов. Трубіним на територій Гайсинського району, затриманий бандит нелегал Бабур, вбраний у жіночий одяг. Начальником міліції Хмільницького району, тов. Необутовим, за сприяння колгоспників, затриманий озброєний бандит-нелегал Поліщук. Співробітники відділу Кримінального Розшуку та інших Відділів Управління Міліції, надана значна допомога працівникам УМВД у розгромі банди Якимчука на території Барського району»[6, арк. 17].

У підсумку зазначалося, що більша частина вказаних бандитсько-грабіжницьких груп ліквідовані до початку жнив, що надало можливість в нормальних умовах провести збір урожаю та не було допущено випадків бандитських нападів на тік та при перевезеннях збіжжя. Ліквідація вище перерахованих банд надала можливість у 1949 р. порівняно з 1948 роком досягнути зниження показників злочинності.

Типовим об’єктом пограбувань у цей період була мережа магазинів сільпо, де злочинці викрадали крам завезений у магазини. Дії злочинців вирізнялися зухвалістю, досить часто вночі розбирали стіну магазинів і виносили майно. Значна увага у розпорядженнях партійних органів приділялася охороні соціалістичної власності. Управлінням Міліції у 1949 р. здійснено значну роботу з розкриття організованих груп розкрадачів, спекулянтів та інших злочинців.

Для успішного виконання цих завдань було мобілізовано весь оперативний склад, як Управління міліції, так і районних відділів та відділень і шляхом проведення нарад, семінарів оперативного складу, дільничних уповноважених і командування працівників обласного Управління для перевірки стану робіт на місцях та надання практичної допомоги в роботі. Наслідком цих заходів та посилення апарату ОБХСС Управління Міліції більш працездатними співробітниками у 1949 році органами міліції розкрито і ліквідовано (велику кількість – перекреслене) низку кримінально-злочинних

угрупувань розкрадачів соціалістичної власності, спекулянтів, фальшивомонетників та інших злочинних формувань[6, арк. 19].

Усього за 1949 рік органами міліції області було відкрито провадження та завершено 2 681 кримінальну справу, за якими до кримінальної відповідальності було притягнуто 3 418 осіб та заарештовано до суду (з їх числа) 2 136 осіб. Серед розкритих злочинів, за котрими відкрито кримінальні справи: за крадіжку соціалістичної власності та розтрати /ст. 2 – 4 Указу/ – 469 справ; за цими справами притягнуто – 621 особу, з них заарештовано – 363 особи. Виявлено злочинів пов'язаних з спекуляцією промисловими та продуктовими товарами – 280 справ; за спекуляцію притягнуто – 355 осіб, з них арештовано до суду – 267 осіб. Окрім справ за спекуляцію відкрито провадження за порушення правил торгівлі на ринках області – 58 справ; за ними притягнуто порушників, а по суті спекулянтів – 79 осіб[6, арк.20-21].

Одночасно з проведенням заходів по розкриттю і виявленню організованих груп розкрадачів, спекулянтів органами міліції проводилася робота по боротьбі з самогоноварінням. Всього за 1949 р. відкрито провадження кримінальних справ на самогонщиків та осіб, які торгували самогоном – 868, за ними притягнуто 943 особи, заарештовано до суду 437 осіб. Необхідно зазначити, що в організації боротьби із самогоноварінням органами міліції використовувалися не всі можливості у викоріненні самогоноваріння [6, арк. 22].

У цій роботі окремими районними відділеннями були допущені недоопрацювання, які проявилися у тому, що в окремих випадках при виявленні самогону чи апаратів для виготовлення самогону, не завжди відкривалися кримінальні справи. Враховувалося при цьому, що самогонщиком чи продавцем самогону була жінка, яка мала на утриманні двох-трьох дітей.

В інших випадках прокурори районів обмежуються притягненням до кримінальної відповідальності другорядних осіб – виконавців, а організатори залишаються не притягнутими до кримінальної відповідальності.

Так, наприклад, в колгоспі імені Сталіна – село Мовчани Станіславчицького району, голова колгоспу Ільченко Степан, завгосп цього колгоспу – Гробчак, організували виготовлення самогону до дня святкування 32 річниці Великої Жовтневої революції, для чого використали цукровий буряк та зобов'язали колгоспниць Воронюк Л. та Миронюк А., їздового Сладик, перших гнати самогон, а останнього доставити цукровий буряк, не були притягнуті до відповідальності, а притягнули Воронюк, Миронюк і Сладик. Прокурор району з цим не лише не погодився, але при розгляді справи в суді допустив порушення Указу Президії Верховної Ради СССР від 7.04.1948 в частині винесення м'якої міри покарання. Наявні інші факти, що свідчать про потурання та порушення Указу Президії Верховної Ради СССР від 7.04.1948 р. [6, арк. 24]

При проведенні жнив та хлібозаготівлі, органами міліції було проведено цілу низку профілактичних заходів для попередження крадіжок зерна, його розтрат та псування, а також приведення до ладу складських приміщень пунктів «Заготзерно», вагового господарства та організації охорони пунктів «Заготзерно», колгоспів та радгоспів області.

Для виконання цих завдань у райони області було відряджено оперативний та керівний склад Обласного Управління Міліції, який одночасно з виконанням цієї роботи доводив до свідомості працівників районних відділів необхідність активної участі у проведенні цих важливих державних та політичних заходів [6, арк. 25].

У процесі впровадження вказаних заходів, виявлені недоліки, порушення та упущення усувалися на місцях. При перевірці сторожової охорони в колгоспах і радгоспах області, усунуто від роботи осіб, які не викликають довіри через колишні судимості – 903 особи; з них раніше судимих – 233, тих що не вселяють довіри – 411, за фізичними вадами – 259. Проведена робота по очистці сторожової охорони, мобілізація громадськості, бригадного активу сприяли успішній боротьбі по розкраданню хліба на кореню, при його обмолоті та транспортуванні. Під час жнив та хлібозаготівель розкрито 617 злочинів за крадіжку хліба та інших культур. За цими справами притягнуто – 925 осіб, заарештовано до суду – 801 особу [6, арк. 25].

Відділом ОБХСС Управління Міліції викрито велика організована банда (шайка) розкрадачів хліба, яка діяла на Вінницькому пункті Заготзерно. За цією справою ОБХСС притягнуло 14 осіб, а прокурором міста Вінниці ще 6 осіб[].

У процесі проведення оперативних заходів та слідства встановлено, що ця група діяла на цьому пункту Заготзерно ще з 1947 р., здійснювала складні злочинні комбінації із завуальованими крадіжками, списуванням вкраденого під різними приводами. Викрадені продукти і зерно реалізувалися через спекулянтів на ринку. Кримінальна справа у лютому буде заслухана в обласному суді [6, арк. 26].

Брацлавським РВ МВС притягнуті до кримінальної відповідальності за крадіжки хліба виконуючий обов'язки голови колгоспу імені «Червоної Армії» села Бошинки – Медюк Олександр Миколайович, ваговий току Загоруйко Яків Мефодійович, ланкова Медюк Лідія Андріївна та колгоспник Гуменюк Степан Маркович, котрі за згодою здійснили крадіжку з току колгоспу 6 мішків насіннєвого ячменю, вагою 339 кг. Ячмінь виявлено на квартирах злочинців та повернуто колгоспу. Із загальної кількості вкраденого в колгоспах і радгоспах області хліба та інших сільськогосподарських культур – 48 тон, виявлено і повернуто у власність радгоспів і колгоспів – 46,5 тон [6, арк. 27].

Прийняті рішення ЦК КП(б)У і Вінницьким обкомом КП(б)У від 18.06 та 29.10. 1949 року з приводу організації боротьби з крадіжками, розтратами у торгівельних організаціях міста Вінниці та області, зобов'язували органи міліції проводити низку оперативних і профілактичних заходів по усуненню причин, які сприяли вчиненню цих видів злочинів. Здійснюючи ці заходи, Відділ ОБХСС та міські відділення міліції зіткнулися з наявністю засміченості торгівельних організацій, хабарництвом з боку робітників контрольних органів, приховування товарів від споживачів, обважування та обману споживачів [6, арк. 11].

Таким чином, рівень кримінальної злочинності на території Вінницької області був достатньо високим. Кримінальна злочинність ставила за мету задоволення базових життєвих потреб людини – їжі, одягу, елементарного добробуту. Держава не створювала належних умов для задоволення цих потреб легальним шляхом, і часто те, що класифікувалося як кримінал, було

боротьбою за виживання, адже вкрадений сніп збіжжя чи використовуваний одяг не були прагненням до розкоші. Держава заганяла та примушувала трудових людей до праці за мізерну винагороду, яка унеможливлювала нормальні умови життя. Своєрідною практикою боротьби за виживання було виготовлення та продаж самогону, у доповідних зауважували, що дільничні часто проявляють «м'якотілість», причина її була зрозумілою, це були вдови фронтовиків, які виховували кількох малолітніх дітей. Звісно ж були і ті, хто представляв світ криміналітету, що мав на меті збагачення за рахунок спекуляцій, незаконних оборудок у торгівлі та виробництві. Окремо постає питання наскільки все ж була об'єктивною звітність щодо кримінальної ситуації та дій силових органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анатолій Войнаровський, Дмитро Нежид. Карально-репресивні практики органів МГБ у Вінницькій області: 1948 р.//Вісник факультету історії і міжнародних відносин: збірник наукових праць. Випуск 23/ Відповід. ред. О. А. Мельничук. Вінниця.; ВДПУ, 2025. 142 с.,С.122 – 127.
2. Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд. Характеристика соціально-економічного становища Вінницької області на 1950 рік.//Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 7 листопада 2025 р. / ред. кол.: О.А. Мельничук (відп. редактор), С.Ю. Юзвак, Т.Д. Каменщук, Н.В. Жмуд (відп. секретар) та ін. Вінниця, 2025. 382 с./ С. 174-178.
3. Войнаровський Анатолій, Жмуд Наталка. Вінниччина завершального періоду другої світової війни 1944–1945 рр.: соціально-господарське становище//Історія & Археологія. Спецвипуск. 1944 рік: європейський та український вимір подій. 2024. 80 с. /С.7 – 15.
4. Герус М.М. Кримінальне середовище в УРСР у післявоєнний період (1945-1958 рр.): історико-правова характеристика./Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. № 5. Т.1. с. 26-34.
5. Гуров А.І. Кримінальний професіоналізм і боротьба з ним.К:Прогрес, 1993. 96 с.
6. Державний архів Вінницької області. Ф. П 136. Оп.30. Спр. 175. 60 арк.
7. Павло Кравченко, Олег Мельничук. Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 45. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2023. С. 112–119. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119.
8. Павло Кравченко. Крадіжки соціалістичної власності в колгоспах Вінниччини у 1947 р.//Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 7 листопада 2025 р. / ред. кол.: О.А. Мельничук (відп. редактор), С.Ю. Юзвак, Т.Д. Каменщук, Н.В. Жмуд (відп. секретар) та ін. Вінниця, 2025. 382 с./ С.169-173.
9. Шаламов В. Нариси злочинного світу. Збірн. пр.: у 4 т . Т. 2. Львів, 1998. 576 с.

Ігор Тімченко

ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ» ТА ОБРАЗ «ІНШОГО» В ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД: МІЖЕТНІЧНИЙ ВИМІР

Анотація. *У статті досліджуються школи на Поділлі як інструмент формування радянської ідентичності та конструювання образу «іншого».*

Проаналізовано трансформацію політики щодо національних шкіл від коренізації 1920-х рр. до уніфікації, русифікації та інтернаціонального виховання другої половини XX ст.

Ключові слова: *радянська школа, Поділля, ідентичність, «інший», національні меншини, русифікація, мовна політика, міжетнічні відносини.*

Ihor Timchenko

FORMATION OF A «NEW IDENTITY» AND THE IMAGE OF THE «OTHER» IN THE SCHOOLS OF PODILLIA DURING THE SOVIET PERIOD: THE INTERETHNIC DIMENSION

Abstract. *The article examines the school of Podillia as an institution for shaping Soviet identity and constructing the image of the «Other». It analyzes the transformation of policy toward national schools from the korenizatsiia of the 1920s to educational unification, Russification, and internationalist education in the second half of the twentieth century.*

Keywords: *Soviet school, Podillia, identity, «Other», national minorities, Russification, language policy, interethnic relations.*

Постановка проблеми. радянська школа на Поділлі була не лише інституцією освіти, а й механізмом соціалізації та конструювання бажаного типу особистості. Через мову навчання, зміст дисциплін, виховні заходи, піонерські й комсомольські практики дитині пропонувалася система цінностей, у якій держава, колектив і радянська ідеологія переважали над локальними, конфесійними та окремими національними формами самоідентифікації. Для багатонаціонального Поділля це безпосередньо впливало на міжетнічні відносини.

Мета статті – з'ясувати особливості формування «нової ідентичності» та образу «іншого» в школах Поділля у радянський період. Дослідження спирається на історико-генетичний і порівняльний підходи.

У 1920-х рр. коренізація створила модель контрольованої багатомовності. Радянська влада допускала польські та єврейські школи, спеціальні освітні секції та підготовку педагогічних кадрів; в окремих районах діяли російськомовні школи [4, с. 111-115]. Водночас національна форма не означала автономного змісту: школа поширювала атеїзм, радянську політичну культуру та ідею переваги соціалістичного колективу. Отже, етнокультурна відмінність визнавалася лише в межах політичної лояльності.

Показовим є єврейський досвід. У 1920-х – на початку 1930-х рр. світські школи працювали мовою їдиш, у Вінниці діяла єврейська педагогічна школа [2, с. 139]. Одночасно традиційну релігійну освіту ліквідовували, а школу використовували для радянізації громади. Польське середовище також перебувало під контролем, зокрема через обмеження конфесійного впливу та контроль учительства [4, с. 114-115]. Тому «інший» визначався не тільки етнічністю, а й релігійною та політичною поведінкою.

У 1930-х рр. відбувся перехід до культурної та освітньої уніфікації. Репресії проти інтелігенції, посилення контролю над учителями й згортання коренізації супроводжували русифікаційні тенденції [5, с. 228-231]. Єврейська

освіта швидко скорочувалася, діти переходили до російсько- та українськомовних шкіл, а наприкінці десятиліття окрема мережа єврейської школи фактично припинила існування [2, с. 139-140]. Національна школа дедалі частіше трактувалася як можливий осередок «націоналістичних» впливів.

Для українського населення уніфікація мала іншу форму. Українська мова зберігалася в освіті, але її статус дедалі більше визначався державою. Школа формувала «радянську людину» – дисциплінованого, колективістського та ідеологічно лояльного громадянина. Історія Поділля подавалася вибірково: акцентувалися революція, соціалістична модернізація, перемога у війні та трудовий героїзм, тоді як конфесійна пам'ять і альтернативні історичні інтерпретації відсувалися на периферію.

Переорієнтація змісту освіти змінювала й саме уявлення про «своє». Учень мав сприймати рідне місто чи село як частину великого радянського простору, а місцеву історію – через загальносоюзні пояснювальні схеми. Натомість культурні практики, які не вписувалися в цей канон, ставали другорядними. Так формувався своєрідний поділ: «своїм» вважався той, хто поєднував етнічну належність із радянською лояльністю, тоді як «інший» визначався насамперед через відхилення від політично та культурно схваленої норми.

Після війни цю модель закріплювали піонерські та комсомольські організації, трудове й військово-патріотичне виховання, державні свята та практика «дружби народів». Формально така система визнавала рівність етносів, однак національне розмаїття мало залишатися в межах єдиної радянської ідеології. Важливим інструментом стала мовна політика: після 1959 р. батьківський вибір мови навчання відбувався в умовах значно вищого соціального престижу російської мови. В. Баран і В. Даниленко пов'язують це зі зростанням російськомовної мережі [1, с. 131-133], а І. Дзюба – з русифікацією освіти [3, с. 219-222].

У 1960-1980-х рр. образ «іншого» переміщувався від прямої категорії «ворога», «націоналіста» чи «клерикала» до символічного культурного й мовного «відхилення». Міжетнічне виховання будувалося навколо «дружби народів», але реальні питання мовної нерівності, релігійної відмінності та конфліктів пам'яті майже не обговорювалися. Частина етнокультурних практик тому зберігалася поза школою – у родині, локальній пам'яті та релігійному середовищі [2, с. 140].

Особливістю Поділля було те, що школа взаємодіяла з уже сформованим багатокультурним середовищем. У містах і містечках поруч існували українські, польські та єврейські культурні сліди, однак їхній інституційний простір у радянський час звужувався. Відтак школа не просто навчала дітей взаємодії з представниками інших етносів, а визначала ієрархію культур: одні відмінності подавалися як допустиме фольклорне розмаїття, інші – як пережиток релігійності або «буржуазного націоналізму». Це сприяло формуванню зовнішньо інтернаціонального, але внутрішньо уніфікованого освітнього середовища [4, с. 112-115; 5, с. 228-231].

Отже, формування «нової ідентичності» на Поділлі пройшло від контрольованої багатомовності 1920-х рр. до уніфікації 1930-х і русифікації

пізнішого радянського часу. Школа створювала надетнічну радянську ідентичність, але водночас визначала межі допустимого культурного розмаїття. Образ «іншого» еволюціонував від відкрито позначеного політичного чи конфесійного ворога до мовного та культурного «відхилення». Для Поділля наслідком стало формування багатошарових ідентичностей, у яких локальне та етнокультурне поєднувалося з радянською громадянськістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
2. Даниленко О. В., Кононенко В. В. Національна освіта у збереженні самобутності єврейських громад Поділля. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 131–143.
3. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен : Сучасність, 1968. 262 с.
4. Гуцол Д. О. Інтелігенція Поділля: соціально-політичний портрет та культурно-освітня діяльність у 1920-ті роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2021. 258 с.
5. Красян О. Русифікація української освіти на Поділлі в 1930-ті рр. *Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXVI Вінницької всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., 8 листоп. 2024 р.* / ред. кол.: О. А. Мельничук та ін. Вінниця : ТВОРИ, 2025. С. 228–231.

Владислав Курбанов

КОЛЕКЦІЯ РАДЯНСЬКИХ БОЙОВИХ ОРДЕНІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ФОНДАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація. *У статті зроблено систематичний аналіз бойових орденів Радянського Союзу з колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею. Також подано їх детальний опис.*

Ключові слова. *Вінницький обласний краєзнавчий музей, фалеристика, ордени, колекція.*

Vladislav Kurbanov

A COLLECTION OF SOVIET MILITARY ORDERS FROM WORLD WAR II IN THE COLLECTIONS OF THE VINNYTSIA REGIONAL LOCAL HISTORY MUSEUM

Abstract. *This article presents a systematic analysis of the military decorations of the Soviet Union from the collection of the Vinnytsia Regional Museum of Local History. It also provides a detailed description of them.*

Keywords. *Vinnytsia Regional Museum of Local History, phaleristics, orders, collection.*

Актуальність статті полягає в тому, що наразі немає єдиного систематизованого дослідження бойових орденів в колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі – ВОКМ). Метою дослідження є

висвітлення всіх наявних бойових орденів Радянського Союзу в період Другої світової війни (далі – ДСВ) та тих, що знайшли своїх героїв в повоєнний час.

Колекція всіх нагород музею занесена в інвентарну групу обліку «Нумізматика». На 2011 р. в ній нараховувалося більше 30 000 одиниць музейних предметів, з них 250 нагород. Наразі це число є набагато більшим, враховуючи нові надходження кожного року [45, с. 1]. Після опрацювання фондової колекції музею, автором встановлено, що на сьогодні у ній знаходиться 44 бойових ордени СРСР.

З них нараховується, орденів: «Леніна» – 4; «Червоного Прапора» – 17; «Суворова II ст.» – 1; «Олександра Невського» – 1; «Вітчизняної війни I ст.» – 3; «Вітчизняної війни II ст.» – 5; «Червоної Зірки» – 12; «Слави I ст.» – 1 [45, с. 1-46].

Перед початком основної систематизації варто сказати, що більшість наявних нагород з колекції є частинами комплектів, якими були нагороджені кавалери орденів та медалей.

Орден «Леніна» – найвища нагорода СРСР, видавалася за особливо видатні звершення в революційному русі, трудовій діяльності, захисті соціалістичної вітчизни, розвитку дружби та співпраці між народами, зміцненні миру. Ми розглянемо варіанти за бойові здобутки. Заснований орден 6 квітня 1930 р. Загальна кількість нагороджень склала 431 418 [46, с. 10].

В колекції музею представлено чотири ордени «Леніна»: Толкачова Михайла Олександровича, учасника оборони Сталінграду, №16430, 1944 р. [1]; Арабея Павла Григоровича, генерал-майора, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, №49507, 1945 р. [2]; Болтрушка Павла Семеновича, військового комісара Вінницької області, №100532, 1949 р. [3]; Ольштинського Івана Давидовича, капітана I рангу Військово-морського флоту (далі – ВМФ) радянської армії, №142946, 1951 р. [4; 46, с. 352].

Орден «Червоного Прапора» - перший з радянських відзнак. Затверджений 16 вересня 1918 р. для нагородження за особисту хоробрість, самовідданість і мужність, проявлені при захисті соціалістичної вітчизни. Ним також нагороджувалися військові частини і кораблі, державні установи та громадські організації. До створення ордену «Леніна», він залишався вищою нагородою Радянського Союзу. Кількість отримань становить 581 300 [46, с. 28-29].

В музейній колекції зберігається 17 орденів «Червоного Прапора»: Садового Трохима Мойсейовича, командира полку 241-ї Вінницької стрілецької дивізії, два ордени №28493, 1942 р., №86057 1944 р. [5; 9]; Закржевського Антона Йосиповича, викладача військової тактики на вищих офіцерських курсах «Постріл», два ордени №62718, 1943 р., №146320, 1944 р. [6; 13]; Арабея Павла Григоровича, генерал-майора, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, три ордени №68883, №70252, 1943 р., №148604 1944 р. [7; 8; 14]; Болтрушка Павла Семеновича, начальника відділу кадрів Литовського штабу партизанського руху, та комісара головного управління кадрів Народного комісаріату оборони (далі – НКО) СРСР, три ордени №101668, №11187-(2), №7335-(3), 1944 р. [10-12]; Ольштинського Івана Давидовича, капітана I рангу ВМФ радянської армії, два ордени №164224, 1944-1945 рр., №526535, 1967 р. [15; 21]; Черніченка Григорія Гавриловича, учасника ДСВ, №389695, 1952 р. [16]; Соболевського Павла Ілліча, командира по особливих

дорученнях у Г. І. Котовського в період «громадянської війни», учасника ДСВ, №475100, 1957 р. [17]; Лосєва Івана Івановича, учасника розгрому Кронштадтського заколоту та ДСВ, №475108, 1957 р. [18]; Толкачова Михайла Олексійовича, учасника війни, №475147, 1957 р. [19]; Чорного Павла Івановича, учасника ДСВ, №481924, 1957 р. [20; 46, с. 353].

Орден «Суворова II ст.» – заснований 29 липня 1942 р. для нагородження командирів Червоної армії. Видавався за видатні успіхи в справі управління військами, відмінну організацію бойових операцій і проявлені при цьому рішучість і наполегливість. Ними нагороджувалися командири корпусів, дивізій і бригад, їхні заступники і начальники штабів. Загальна кількість видань 8 768 [46, с. 46; 49].

У музейному зібрані є один орден «Суворова II ст.» Арабея Павла Григоровича, генерал-майора, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, №632, 1943 р. [22; 46, с. 353].

Орден «Олександра Невського» – заснований 29 липня 1942 р. для нагородження командного складу Червоної армії за видатні заслуги в організації і керівництві бойовими операціями та за успіхи в боях за батьківщину. Загальна кількість нагороджень 42 165 [46, с. 64-65].

У колекції представлений один орден «Олександра Невського» Садового Трохима Мойсейовича, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, №21101, 1944-1945 рр. [23; 46, с. 355].

Ордени «Вітчизняної війни I та II ст.» – засновані 20 травня 1942 р. Ними нагороджувалися особи рядового і начальницького складу червоної армії, ВМФ, військ Народного комісаріату внутрішніх справ і партизанських загонів, що проявили в боях за радянську батьківщину хоробрість, стійкість і мужність, а також військовослужбовці, які своїми діями сприяли успіху бойових операцій. Загальна кількість бойових нагороджень I ст. – 324 903, II ст. - 985 633 [46, с. 75-76, 83].

В музеї зберігаються три ордени «Вітчизняної Війни I ст.»: Арабея Павла Григоровича, генерал-майора, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, №39216, 1943-1944 рр. [24]; Ольштинського Івана Давидовича, капітана I рангу ВМФ радянської армії, №75285, 1944 р. [25]; Чорного Павла Івановича, учасника ДСВ, №85786, 1944 р. [26; 46, с. 356].

У фалеристичній колекції зберігається п'ять орденів «Вітчизняної Війни II ст.»: Ольштинського Івана Давидовича, капітана I рангу ВМФ радянської армії, №21165, 1943 р. [27]; Мельника Павла Павловича, учасника Вінницької підпільної організації, №113200, 1944 р. [28]; Садового Трохима Мойсейовича, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, №232261, 1944 р. [29]; Куля Івана Микитовича, командира роти 241 Вінницької стрілецької дивізії, №425118, 1945 р. [30]; Курія Юрія Іларіоновича, учасника молодіжної підпільної організації, №928027, 1963-1965 рр. [31; 46, с. 356].

Орден «Червоної Зірки» – заснований 6 квітня 1930 р. Ним нагороджувались військовослужбовці, співробітники органів державної безпеки та інші громадяни СРСР, а також військові частини, з'єднання та об'єднання; окрім того, особи, що не були громадянами СРСР, які особливо відзначились в боях проти ворогів радянської влади. Загальна кількість нагороджень – 3 876 740 [46, с. 98-99].

В музеї зберігаються 12 орденів «Червоної Зірки»: Кривоноса Йосипа Семеновича, учасника ДСВ, два ордени №103311, 1943 р., №388390, 1945 р. [32-33]; Смаля Степана Васильовича, учасника Першої світової та «громадянської воєн» і ДСВ, №831744, 1945 р. [34]; Дзюби Івана Івановича, учасника ДСВ, №837836, 1945 р. [35]; Ольштинського Івана Давидовича, капітана І рангу ВМФ радянської армії, №922744, 1945 р. [36]; Куля Івана Микитовича, командира роти 241 Вінницької стрілецької дивізії, №965202, 1945 р. [37]; Кучеренка Олександра Євтихійовича, учасника ДСВ, професора Вінницького мединституту, №1170841, 1946-1947 рр. [38]; Черніченка Григорія Гавриловича, учасника ДСВ, два ордени №1787966, №2577311, 1946-1947 рр. [39; 41]; Садового Трохима Мойсейовича, командира 241 Вінницької стрілецької дивізії, №2236984, 1946-1947 рр. [40]; Горба Івана Івановича, ветерана ДСВ та учасника звільнення Вінниччини, №2896395, 1950 р. [42]; Колмакова Миколи Хомича, учасника Вінницького підпілля, №3702651, 1979 р. [43; 46, с. 356].

Орден «Слави І ст.» – заснований 8 листопада 1943 р. Ним нагороджувалися особи рядового і сержантського складу Червоної армії, а в авіації й ті, хто мав звання молодшого лейтенанта. Повний кавалер орденів слави прирівнювався до Героя Радянського Союзу, загальна кількість нагороджень 5 820 [46, с. 108, 357].

В колекції є один орден «Слави І ст.» Горобця Володимира Антоновича, учасника ДСВ та кавалера всіх орденів Слави, №1760, 1945 р. [44; 46, с. 357].

Отже, у фондах ВОКМ зберігаються ордени періоду ДСВ та ті, які знайшли своїх героїв в мирні часи. Більшість з них належала уродженцям Вінниччини, а також тим, хто брав участь у її звільненні від загарбників. Вони є цінним джерелом для вивчення фалеристики XX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницький обласний краєзнавчий музей (далі-ВОКМ). Орден «Леніна» - Н-10928, КВ-13649, СФ-1-250.
2. ВОКМ. Орден «Леніна» - Н-13205, КВ-36951, СФ-1-1159.
3. ВОКМ. Орден «Леніна» - Н-16530, КВ-40826, СФ-1-1167.
4. ВОКМ. Орден «Леніна» - Н-10930, КВ-13152, СФ-1-268.
5. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-10847, КВ-18771, СФ-1-169.
6. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-17300, КВ-62740, СФ-1-9307.
7. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-13208, КВ-36954, СФ-1-1162.
8. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-13207, КВ-36953, СФ-1-1161.
9. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-10848, КВ-18772, СФ-1-170.
10. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-16528, КВ-40824, СФ-1-1165.
11. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-16529, КВ-40825, СФ-1-1166.
12. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-16531, КВ-40827, СФ-1-1168.
13. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-17299, КВ-62739, СФ-1-9306.
14. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-13206, КВ-36952, СФ-1-1160.
15. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-6705, КВ-13151, СФ-1-267.
16. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-11344, КВ-25320, СФ-1-287.
17. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-11345, КВ-25321, СФ-1-268.
18. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-10846, КВ-14510, СФ-1-168.
19. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-2191, КВ-13651.
20. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-16606, КВ-47050, СФ-1-8350.

21. ВОКМ. Орден «Червоного Прапора» - Н-6703, КВ-13150, СФ-1-266.
22. ВОКМ. Орден «Суворова II ст.» - Н-13198, КВ-36994, СФ-1-1157.
23. ВОКМ. Орден «Олександра Невського» - Н-10845, КВ-18768, СФ-1-167.
24. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни I ст.» - Н-13200, КВ-36946, СФ-1-1158.
25. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни I ст.» - Н-6706, КВ-13153, СФ-1-268.
26. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни I ст.» - Н-16607, КВ-47052, СФ-1-8351.
27. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни II ст.» - Н-6707, КВ-13154, СФ-1-270.
28. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни II ст.» - Н-10745, КВ-11618, СФ-1-62.
29. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни II ст.» - Н-10842, КВ-18769, СФ-1-164.
30. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни II ст.» - Н-11844, КВ-31511, СФ-1-1156.
31. ВОКМ. Орден «Вітчизняної війни II ст.» - Н-18827, КВ-62856, СФ-1-9298.
32. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-10839, КВ-12895, СФ-1-161.
33. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-10840, КВ-12894, СФ-1-162.
34. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-16698, КВ-49565, СФ-1-8364.
35. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-10841, КВ-12826, СФ-1-163.
36. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-10929, КВ-13155, СФ-1-271.
37. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-11843, КВ-31510, СФ-1-1154.
38. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-18375, КВ-66117, СФ-1-9302.
39. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-11342, КВ-25318, СФ-1-285.
40. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-10837, КВ-18770, СФ-1-159.
41. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-11343, КВ-25319, СФ-1-286.
42. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-16641, КВ-48308, СФ-1-8352.
43. ВОКМ. Орден «Червоної Зірки» - Н-10944, КВ-23437, СФ-1-273.
44. ВОКМ. Орден «Слави I ст.» - Н-10916, КВ-19950, СФ-1-238.
45. Висоцька Л.Б. Нагороди в колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, Вінницький обласний краєзнавчий музей, 2011. 46 с. (Рукопис).
46. Reznik A. Soviet Orders and Medals. Київ, Українська конфедерація журналістів, 2023. 368 с.

ВІННИЧЧИНА ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Володимир Лазаренко

ЗВИТЯГИ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2026 РОКІВ

Анотація. *У статті досліджено та окреслено ключові тези української національної ідеї та ідентичності, їх використання під час Революції Гідності та російсько-української війни 2014-2026 років, основні критерії окупаційної політики імперської росії. Виокреслені основні показники пасіонарності українців під час буремних історичних подій, визначена роль Героїв України в національно-патріотичному вихованні української молоді.*

Ключові слова: *Героїзм, соборність, рашизм, агресори, символи стійкості, консолідація суспільства, національна гідність та свідомість, громадянська активність, ідентичність, звитяга.*

Volodymyr Lazarenko

UKRAINIAN FEATS OF VALOR DURING THE REVOLUTION OF DIGNITY AND THE RUSSO-UKRAINIAN WAR OF 2014–2026

Abstract. *The article examines and outlines the key tenets of the Ukrainian national idea and identity, their role during the Revolution of Dignity and the Russo-Ukrainian War of 2014–2026, and the primary criteria of the occupation policy pursued by imperial russia. It identifies the key indicators of Ukrainian passionarity during turbulent historical events and defines the role of the Heroes of Ukraine in the national-patriotic education of Ukrainian youth.*

Keywords: *Heroism, national unity, ruscism, aggressors, symbols of resilience, societal consolidation, national dignity and consciousness, civic engagement, identity, valor.*

21 листопада 2013 року у Києві розпочався мітинг на Європейському майдані проти рішення Уряду про призупинення підготовки підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Першими на Майдан у Києві вийшли журналістка «5 каналу» Інна Неродик з подругою Ольгою Іжик. Вони повідомили про це у соцмережі. І до них приєднались студенти «Києво-Могилянки» та інших вузів міста. Майдан тривав до 22 лютого 2014 року, коли відбувся збройний розгін учасників і втеча Віктора Януковича.

Вночі з 29 на 30 листопада 2013 року «Беркут» жорстоко розігнав студентів, що посилило Майдан і наступного дня на нього вийшли понад 100 тис. киян, приєднались політичні партії «Свобода», «Батьківщина» та «УДАР».

22 листопада 2013 року на Театральну площу з європрапором, державним прапором України та гаслами «Україна – це Європа» у Вінниці вийшли журналіст «33 каналу» Роман Ковальський та керівник гурту «ТІК» Віктор Бронюк, які підтримали вимоги Київського Майдану.

Революція Гідності сколихнула Україну хвилею нечуваного патріотизму та показала важливість та перспективність національної ідеї.

З 24 листопада, у неділю Вінницький Майдан постав на постійній основі.

Понад 2 тис. вінничан прийшли, щоб підтримати «Марш мільйонів». 18 січня 2014 року понад 3 тис. вінничан вийшли на Майдан, щоб засудити диктаторські закони в Україні від 16 січня, ініційовані КПУ та Партією регіонів.

23 лютого 2014 року біля 10 тис. вінничан проводжали в останню дорогу вбитих у Києві: 34-річного Максима Шимка, у Жмеринці – 37-річного Леоніда Полянського та 50-річного Валерія Брезденюка – фіналіста шоу «Україна має таланти», як художника, що малював на воді. Загинув також і 24-річний Олег Лінійчук, який з червоним дипломом закінчив Вінницький технічний університет.

Відразу після втечі зрадника В. Януковича у росію та окупацією і анексією Криму рашистами переважна більшість учасників Революції Гідності вінничан пішли добровольцями захищати Україну, активно долучившись до спротиву. Так, в області було сформовано 9-й батальйон територіальної оборони «Вінниця», який згодом увійшов до складу 59-ї окремої мотопіхотної бригади імені Якова Гандзюка. Також значну роль відіграли добровольці та батальйон патрульної служби особливого призначення.

Тільки за перший місяць повномасштабного вторгнення вінничани зібрали для потреб ЗСУ понад 10 млн. грн. Жителі області готують їжу для біженців і ЗСУ, масово здають кров на потреби військових, плетуть маскувальні сітки, роблять «коктейлі Молотова», перетворюють металобрухт на протитанкові їжаки та доріжки, в обласній лікарні ім. Миколи Пирогова створено резервний банк ліків тощо.

У Вінниці історично розміщується Командування повітряних сил ЗСУ, яке з 2014 року координувало захист українського неба та модернізацію бойової авіації та ППО.

Понад 18 тисяч жителів Вінниці та області пройшли крізь горнило бойових дій на Півдні та Сході України у період проведення антитерористичної операції (АТО) та Операції об’єднаних сил (ООС). Вінничани були одними з перших, хто став на захист Батьківщини у 2014 році і в подальшому, продемонструвавши масовий героїзм. Чимало захисників Вінниччини за героїчний захист України від рашистських загарбників відзначені найвищими державними нагородами, в тому числі й посмертно.

Зокрема, Костянтин Могилко - військовий льотчик першого класу, Герой України посмертно. У червні 2014 року над Слов’янськом його літак АН-30Б підбили рашистські бойовики. Костянтин до останнього залишався за штурвалом авіаційного борту, аби відвести літак від житлових кварталів міста і врятувати життя людей на землі [1].

Вадим Наумов – солдат, снайпер першої бригади оперативного призначення Національної гвардії України. Героїчно загинув у вересні 2014 року під час оборони блокпоста біля села Василівка Донецької області, стримуючи значно переважаючі сили рашистських бойовиків.

Денис Сокорчук – розвідник-навідник у складі 80-ї окремої десантно-штурмової бригади. Пройшов загартування в зоні ООС, боронив Україну з 2019

року. Брав участь у відбитті повномасштабного вторгнення (Нова Каховка, Чорнобаївка, Вознесенськ), помер від ран, отриманих в кривавих боях [2].

З перших годин повномасштабного вторгнення росії в Україну вінничани продемонстрували надзвичайну стійкість, згуртованість та героїзм, перетворивши наш регіон на міцний тиловий хаб, волонтерський центр та надійну опору для Сил Оборони.

Життя громади на 13-му році російсько-української війни 2014-2026 років та 5-му році повномасштабного вторгнення рашистів на наші терени переформатизувалося за ключовими напрямками. Так, тисячі жителів Вінниці та області з перших днів добровільно поповнили лави ЗСУ, Національної гвардії та Сил територіальної оборони. За весь період війни вінницькі воїни мужньо тримають оборону Батьківщини на найгарячіших напрямках фронту.

Так, наш земляк з Могилева-Подільського генерал-лейтенант Сергій Наєв, нині Герой України, під час широкомасштабного вторгнення рашистської імперії в Україну оперативно та вміло організував оборону Києва, взявши відповідальність на себе, без наказу зверху, завчасно вивівши підпорядковані йому військові підрозділи на вигідні бойові рубежі, чим фактично врятував місто, мужньо відбивши навалу ворога.

Наш земляк з Літинщини Сергій Собко, командир 128 окремої гірсько-піхотної бригади тактично грамотно провів бойову операцію, взявши стратегічний пункт Савур-могилу, чим врятував воїнів ЗСУ від оточення, вміло виводив українських бійців з-під Дебальцевого, за що отримав найвище звання держави Героя України. Він пройшов з кровопролитними, але майстерними боями чималу територію України, а нині, як бойовий бригадний генерал є заступником командувача ЗСУ.

45 мешканців Вінниччини за проявлені мужність і звитягу у боротьбі з рашистським окупантом відзначені званням Героя України.

Місто та область з глибокою вдячністю шанують пам'ять своїх полеглих земляків, які віддали власні життя за свободу, територіальну цілісність та незалежність України. На їх честь у Вінниці встановлено інтерактивну стелу-екран, на яких висвітлюються фотографії полеглих героїв, інформації про їх життєвий та бойовий шлях, регулярно проводяться хвилини скорботи, поповнюються Алеї Слави у територіальних громадах області [3].

Вінниця стала одним з найбільших гуманітарних центрів України, який прийняв десятки тисяч людей, що рятувалися від бойових дій та окупації. У місті діють хаби для допомоги переселенцям з Маріуполя, Херсона, Донеччини, Луганщини та інших регіонів.

Попри те, що регіон вважається тиловим, Вінничина неодноразово ставала ціллю смертоносних ракетних атак ворога. Так, 6 березня був нанесений рашистський удар по аеропорту та підстанції в 750 кіловат у Гавришівці. Продовжувались неодноразові удари окупантів по Ладижинській ТЕС, Вінницькій телевежі та приміщенні СБУ і Цетрального парку ім. М. Леонтовича, енергооб'єктах області, військових частинах у Гайсині та Бару тощо.

Найдемонічнішою та найкривавішою з рашистських атак агресора проти мирного населення міста став ракетний удар по площі Перемоги 14 липня 2022 року. Рашистська ракета «Калібр» забрала життя 29 людей, серед яких

троє дітей, та поранила понад 200 осіб, знищивши медичний центр будинку побуту та Будинок офіцерів. Однак удари рашистів не зламали мирних жителів області, як і всієї України, а лише посилили їх лють та ненависть у боротьбі з ворогом. Війна агресора – це не лише військова боротьба, а і війна за мізки та ліквідацію нашої національної самобутності. То ж маємо оберігати власну ідентичність, адже при її втраті не буде базової національної державності, не буде ні ліберальної, ні соціал-демократії, не буде України [4].

Тому, врешті, російсько-українська війна 2014-2026 років яскраво засвідчує героїзм та звитягу українського народу, його прагнення до свободи, територіальної цілісності, соборності та незалежності, формує його національні гідність і свідомість, громадянську активність, оберігає нашу ідентичність та консолідує суспільство на боротьбу з рашистським окупантом та нашу Перемогу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінничани попрощалися з підполковником Могилком. Режим доступу: https://old.i-vin.info/news/vinnychany-poproshchalysya-z-pidpolkovnykom-mogylkom-6700?utm_source=chatgpt.com
2.Стало відомо про загибель десятьох захисників з Вінниччини. Режим доступу: https://vezha.ua/stalo-vidomo-pro-zagybel-desyatoh-zahysnykiv-z-vinnychchyny-32/?utm_source=chatgpt.com
3. Тисяча днів повномасштабної війни: у Вінниці вшанували пам'ять загиблих оборонців. Режим доступу: https://suspilne.media/vinnytsia/883119-tisaca-dniv-povnomasstabnoi-vijni-u-vinnici-vsanuvali-pamat-zagiblih-oboronciv/?u
4. У Вінниці під час хвилини мовчання вшанували пам'ять загиблих унаслідок ракетного удару 14 липня 2022 року. Режим доступу: https://suspilne.media/vinnytsia/1354736-u-vinnici-pid-cas-hvilini-movcanna-vsanuvali-pamat-zagiblih-unaslidok-raketnogo-udaru-14-lipna-2022-roku/?utm_source=chatgpt.com

Ніка Дзюбенко

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ І БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК ПРОЯВИ ГРОМАДСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ БЕРШАДСЬКОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація. *У статті досліджено волонтерський рух і благодійність як прояви громадської солідарності Бершадської міської територіальної громади в умовах повномасштабної російсько-української війни. Визначено основні напрями громадської активності, серед яких підтримка військовослужбовців, допомога внутрішньо переміщеним особам, гуманітарна діяльність та розвиток нових форм соціальної підтримки. Проаналізовано участь органів місцевого самоврядування, громадських організацій, закладів культури, підприємців, молоді та окремих мешканців у волонтерських ініціативах. Обґрунтовано, що волонтерство сприяє зміцненню горизонтальних зв'язків, взаємної відповідальності та соціальної стійкості громади. Доведено, що в умовах війни волонтерська діяльність стала важливим механізмом громадської самоорганізації та одним із найбільш виразних проявів локальної солідарності.*

Ключові слова: *волонтерство, благодійність, громадська солідарність, Бершадська громада, територіальна громада, громадська самоорганізація, внутрішньо переміщені особи, російсько-українська війна.*

Nika Dziubenko

VOLUNTEER MOVEMENT AND CHARITY AS MANIFESTATIONS OF CIVIC SOLIDARITY IN THE BERSHAD COMMUNITY AMID RUSSIA'S FULL-SCALE AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract. *The article examines the volunteer movement and charity as manifestations of civic solidarity in the Bershad urban territorial community amid the full-scale Russian-Ukrainian war. The main areas of civic engagement are identified, including support for military personnel, assistance to internally displaced persons, humanitarian activities, and the development of new forms of social support. The participation of local self-government bodies, civil society organizations, cultural institutions, entrepreneurs, young people, and individual residents in volunteer initiatives is analyzed. It is substantiated that volunteering contributes to strengthening horizontal ties, mutual responsibility, and the social resilience of the community. The study demonstrates that, under wartime conditions, volunteer activity has become an important mechanism of community self-organization and one of the most prominent manifestations of local solidarity.*

Keywords: *volunteering, charity, civic solidarity, Bershad community, territorial community, community self-organization, internally displaced persons, Russian-Ukrainian war.*

Повномасштабна російсько-українська війна стала серйозним випробуванням для українського суспільства та водночас активізувала процеси громадської самоорганізації. Особливого значення набули волонтерство і благодійність, які забезпечують підтримку військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, родин захисників та інших категорій населення [3]. На рівні територіальних громад ці практики стали не лише способом реагування на гуманітарні та безпекові виклики, а й механізмом формування взаємної відповідальності, довіри та соціальної згуртованості.

Бершадська міська територіальна громада є показовим прикладом такого процесу. Після початку повномасштабного вторгнення у ній сформувалася розгалужена система допомоги військовим і цивільному населенню. До волонтерської діяльності долучилися представники органів місцевого самоврядування, громадських організацій, закладів культури, підприємці, молодь та окремі мешканці. Водночас волонтерство на Бершадщині має певну попередню історію. Зокрема, Бершадська районна громадська організація «Гільдія волонтерів» була зареєстрована ще у 2011 р., що свідчить про існування організованої волонтерської активності до початку повномасштабної війни [2].

Після 24 лютого 2022 р. масштаби цієї діяльності істотно зросли. На початковому етапі громада була змушена одночасно реагувати на потреби оборони та гуманітарні виклики. Серед пріоритетів були забезпечення Сил територіальної оборони, облаштування блокпостів і фортифікаційних споруд,

постачання пального, будівельних матеріалів та продуктів харчування. Окремим завданням стала допомога внутрішньо переміщеним особам. За даними 2024 р., кількість переселенців у громаді раніше сягала близько 4000 осіб, а на момент підготовки матеріалу становила близько 1500 осіб [6]. Таким чином, уже в перші місяці війни громадська активність охопила два взаємопов'язані напрями: підтримку оборони держави та забезпечення соціальної стійкості громади.

Вагомою складовою волонтерської діяльності стала допомога військовослужбовцям. Вона охоплювала збір коштів, виготовлення маскувальних сіток, окопних свічок, продуктів харчування та інших необхідних речей. Активну участь у цьому процесі брали працівники бібліотек та інших закладів культури, що організовували благодійні ярмарки, долучалися до патріотичних заходів та підтримували акції на кшталт «Смілива гривня» і «Усе для Перемоги!» [4]. Отже, до підтримки військових поступово долучалися не лише спеціалізовані волонтерські ініціативи, а й бібліотеки та інші місцеві установи. Поступово допомога військовим набувала й організованих форм за участю органів місцевого самоврядування. Показовим є рішення Бершадської громади у 2024 р. передати військовій частині три квадрокоптери. Обладнання було придбано в межах конкурсу Вінницької обласної ради «Безпечні стійкі громади», а загальна вартість закупівлі становила 460 500 грн [1]. Цей приклад демонструє поєднання громадської потреби у підтримці оборони з можливостями місцевого бюджету та публічного управління.

Іншим важливим напрямом стала допомога внутрішньо переміщеним особам, для організації якої у громаді функціонував благодійний хаб на базі Будинку дитячої творчості. Через нього передавалася гуманітарна допомога, отримана від міжнародних донорів, а спільно з місцевими виробниками формувалися продуктові набори. До підтримки долучався і місцевий бізнес, зокрема компанія МХП, яка передавала м'ясну продукцію [6]. Подібна взаємодія органів місцевого самоврядування, підприємців, благодійних структур і населення засвідчує формування локальної мережі взаємодопомоги. Важливо, що підтримка переселенців не обмежувалася гуманітарними виплатами або передачею продуктів. У громаді створювалися умови для їхньої участі у повсякденному житті місцевого суспільства. Показовим є досвід співпраці внутрішньо переміщених осіб зі старостатами у сфері городництва, зокрема, переселенці використовували власний досвід вирощування овочів, характерний для Херсонщини [6]. Подібні практики сприяли не лише матеріальній підтримці, а й соціальній інтеграції нових мешканців громади.

Характерною рисою Бершадщини є розширення кола учасників волонтерського руху. Поряд із традиційними громадськими організаціями до нього долучаються заклади культури, органи місцевого самоврядування, підприємці, молодь та окремі громадяни. Водночас змінюється і зміст волонтерської діяльності. Якщо на початку війни переважали збір коштів, продуктів та речей для військових і переселенців, то згодом поширилися правові, інформаційні та консультативні форми допомоги. У 2025 р. Бершадська міська рада закликала активних мешканців долучатися до

волонтерської діяльності у сфері безоплатної правничої допомоги, зокрема як волонтери та парауристи [8].

Окремого значення набуває залучення молоді. У 2026 р. у Бершаді відзначили волонтерів «Української команди», серед яких були молоді люди, що систематично брали участь у допомозі військовим та цивільному населенню [5]. Залучення молоді до волонтерських ініціатив свідчить про поширення практик громадської активності серед різних вікових груп населення громади..

Громадська солідарність Бершадської громади проявляється передусім у готовності мешканців об'єднувати власні ресурси заради спільної мети. Йдеться не лише про фінансові внески, адже люди надають власний час, працю, професійні знання та організаційні можливості. Саме тому волонтерство об'єднує представників різних соціальних груп і створює горизонтальні зв'язки між ними. Тож можна стверджувати, що спільна участь у благодійних заходах, зборах та інших ініціативах формує довіру і відчуття відповідальності за стан громади.

Важливу роль у цьому процесі відіграє публічне визнання волонтерської діяльності. У 2025 р. у Бершаді відбувся урочистий захід до Міжнародного дня волонтера, під час якого відзначили людей, які готують їжу для захисників, плетуть маскувальні сітки, підтримують збори, ремонтують техніку та допомагають родинам військових [7]. Такі заходи мають не лише символічне значення. Вони закріплюють позитивне сприйняття громадської активності та демонструють суспільну цінність взаємодопомоги.

Волонтерський рух і благодійність у Бершадській громаді після початку повномасштабної війни істотно розширилися за масштабами та напрямами діяльності. Важливо, що ці практики не виникли лише після 24 лютого 2022 р., оскільки громада мала досвід організованої волонтерської роботи ще до початку повномасштабного вторгнення [2]. Проте саме воєнні обставини зумовили залучення до неї значно ширшого кола учасників і появу нових завдань. Підтримка військовослужбовців, допомога внутрішньо переміщеним особам, організація гуманітарних зборів, участь закладів культури, підприємців та молоді засвідчують, що волонтерська діяльність стала складовою повсякденного життя громади.

Особливість Бершадщини полягає у взаємодії різних суб'єктів допомоги. Підтримка військових здійснювалася як через громадські ініціативи та благодійні заходи, так і за участю місцевого самоврядування, яке спрямовувало ресурси на придбання необхідного обладнання [1]. Заклади культури використовували власні можливості для організації зборів і виготовлення необхідних речей [4], а підприємці долучалися до забезпечення гуманітарних потреб внутрішньо переміщених осіб [6]. До цього процесу приєднувалися також молоді мешканці громади та окремі громадяни [5]. Отже, волонтерство в цьому випадку виступало не відокремленою діяльністю окремих організацій, а практикою взаємодії між громадянами, місцевою владою, бізнесом та громадськими структурами.

Саме така взаємодія дає підстави розглядати волонтерський рух як один із проявів громадської солідарності Бершадської громади. Спільна участь у допомозі військовослужбовцям, підтримці переселенців та розв'язанні

гуманітарних питань створює умови для об'єднання ресурсів і встановлення стійких зв'язків між різними групами населення. Важливим результатом цього процесу є не лише безпосередня допомога її отримувачам, а й формування досвіду спільного реагування на кризові ситуації. Для Бершадської громади волонтерство стало одним із практичних способів залучення мешканців до вирішення спільних проблем, що посилює її здатність реагувати на наслідки війни та підтримувати внутрішню згуртованість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бершадська громада передала квадрокоптери військовій частині. ВітаТБ. 2024. URL: https://vitatv.com.ua/oblast/bershadska-hromada-peredala-kvadrokoptery
2. Бершадська районна громадська організація «Гільдія волонтерів». OpenDataBot. URL: https://opendatabot.ua/c/37908504
3. Говоруха Н. Волонтерство як платформа соціальних перетворень. Педагогічний процес: теорія і практика. Серія: Педагогіка. 2019. № 3–4 (66–67). С. 24–30.
4. Маршук Ю. Волонтерські будні бібліотекарів. Офіційний сайт Бершадської міської ради. 2022. URL: https://radabershad.gov.ua/news/culture/3898-volonterski-budni-bibliotekariv.html
5. Потєха К. У Бершаді відзначили волонтерів «Української команди»: людей, які щодня роблять добрі справи. 20 хвилин Вінниця. 2026. URL: https://vn.20minut.ua/Vid-Chytachiv/u-bershadi-vidznachili-volonteriv-ukrayinskoyi-komandi-lyudey-yaki-sch-12008788.html
6. Праведна Д. Допомога переселенцям та військовослужбовцям: голова громади на Вінниччині про виклики та перспективи розвитку. I-VIN.INFO. 2024. URL: https://i-vin.info/news/dopomoga-pereselencyam-ta-viyskovosluzhbovcyam--golova-gromadi-na-vinnichchini-pro-vikliki-ta-perspektivi-rozvitku-8507.html
7. Урочистий захід з нагоди Міжнародного дня волонтера. Офіційний сайт Бершадської міської ради. 2025. URL: https://radabershad.gov.ua/news/community/8723-urochistiy-zahid-z-nagodi-mizhnarodnogo-dnya-volontera.html
8. Шукаємо активних, відповідальних та мотивованих людей. Офіційний сайт Бершадської міської ради. 2025. URL: https://radabershad.gov.ua/news/community/8743-shukamo-aktivnih-vidpovidalnih-ta-motivovanih-lyudey.html

Ангеліна Кондаурова

НАДІЙНИЙ ТИЛ І ПОДИХ СВОБОДИ: ВІННИЧЧИНА В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ТА ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Анотація. *У статті проаналізовано трансформацію Вінниччини в умовах повномасштабної російсько-української війни як тилового регіону, спроможного одночасно забезпечувати безперервність повсякденного життя, приймати внутрішньо переміщених осіб, підтримувати економічну діяльність, медичну та освітню системи й долучатися до забезпечення Сил оборони України. Особливу увагу приділено соціальній згуртованості, волонтерству та формуванню нових практик регіональної стійкості, що дають змогу зберігати простір свободи, освіти, праці та громадської активності попри тривалу воєнну небезпеку.*

Ключові слова: *Вінниччина, повномасштабна війна, тил, стійкість, ВПО, волонтерство, громади, відновлення.*

Anhelina Kondaurova

RELIABLE REAR AND A BREATH OF FREEDOM: VINNYTSIA REGION UNDER THE CHALLENGES OF FULL-SCALE WAR

Abstract. *The article examines the transformation of Vinnytsia region during Russia's full-scale war against Ukraine as a rear region capable of maintaining everyday life while hosting internally displaced persons, supporting economic activity, healthcare and education, and contributing to the needs of Ukraine's Defense Forces. Particular attention is paid to social cohesion, volunteering and new practices of regional resilience that preserve a space for freedom, education, work and civic activity despite prolonged wartime risks.*

Keywords: *Vinnytsia region, full-scale war, rear region, resilience, internally displaced persons, volunteering, communities, recovery.*

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації стало випробуванням для всіх регіонів України. Вінницька область не є прифронтовою, проте з 2022 р. зазнала ракетних атак, прийняла значну кількість внутрішньо переміщених осіб, стала одним із напрямів релокації підприємств і водночас зберегла функціонування ключових систем життєзабезпечення. Тому поняття «надійний тил» доцільно розглядати як наукову проблему: які інституції, економічні практики та суспільні взаємодії забезпечують стійкість регіону під час тривалої війни?

Проблематика регіональної стійкості активно розвивається після 2022 р. У науково-аналітичному виданні «Економіка регіонів України в умовах війни» розглянуто нерівномірність воєнних ризиків, релокацію бізнесу, перерозподіл трудових ресурсів, логістичні зміни та потребу в адаптації регіональної політики [9, с. 8–16]. О. Фуштей та К. Ландік наголошують, що адаптація ВПО передбачає не лише гуманітарну допомогу, а й соціальне включення, доступ до освіти та медицини і психосоціальну підтримку [10, с. 47–51]. Основну емпіричну базу статті становлять документи Вінницької ОВА та моніторингові звіти за 2024–2025 рр. [3; 4].

Мета – комплексно охарактеризувати досвід Вінницької області у 2022–2026 рр., визначити основні механізми її функціональної стійкості та окреслити проблеми, що стримують подальше зміцнення тилового потенціалу. Використано проблемно-хронологічний, статистичний та системний підходи.

Війна безпосередньо увійшла в простір області вже 6 березня 2022 р., коли ракетним ударом було уражено аеропорт «Вінниця» [2]. 14 липня 2022 р. ракети влучили в центральну частину Вінниці, що спричинило людські втрати та пошкодження цивільної інфраструктури [1]. Отже, тиловий статус не означає абсолютної безпеки: регіон має постійно поєднувати повсякденне функціонування з реагуванням на надзвичайні ситуації.

Моніторинг за 2025 р. показує інституціоналізацію безпекових практик. Частка населення, охопленого системою оповіщення, становила 71%, а частка населення, яке може укриватися у захисних спорудах, – 31,5%. Водночас область розвивала центри підготовки громадян до національного спротиву [4, с. 11]. Ці показники демонструють і накопичений потенціал, і незавершеність

роботи, оскільки захист населення потребує постійного розширення інфраструктури.

Однією з ключових функцій тилового регіону є збереження економічної активності. За даними ОВА, на 1 листопада 2022 р. до Вінницької області за державною програмою було релоковано 41 підприємство та ФОП; 28 уже працювали на новій локації, а на базі релокованих суб'єктів створено майже 800 робочих місць [6]. Релокація дала переміщеному бізнесу можливість продовжити роботу, а приймаючим громадам – додаткові робочі місця та нову економічну активність.

Війна одночасно змінила логіку регіонального господарювання. На рівні національних досліджень фіксуються зміни зайнятості, логістики, виробничої спеціалізації та бюджетної спроможності регіонів [9, с. 17–28]. Для Вінниччини це підсилює значення продовольчого виробництва, переробної промисловості, внутрішніх транспортних зв'язків, енергетичної автономності та спроможності громад забезпечувати базові послуги.

Аграрний сектор зберігає системоутворювальне значення, але його стійкість не тотожна відсутності втрат. Моніторинговий звіт за 2024 р. вказує на зниження виробництва сільськогосподарської продукції до 90% попереднього року; серед причин названо зниження урожайності культур та скорочення виробництва молока [3, с. 2–3]. У 2025 р. область продовжувала підтримувати агропромислове виробництво, експортний потенціал та інноваційні агротехнології [4, с. 3].

Перспективним напрямом є поєднання поточної адаптації з підготовкою до відбудови. Йдеться про розвиток індустріальних та інноваційних парків, цифровізацію управління, міжнародну кооперацію й відновлювану енергетику [4, с. 3–4]. Таким чином, регіональна політика поступово переходить від реагування на шок до формування довготривалої стійкості.

За даними ОВА, станом на листопад 2022 р. Вінниччина прийняла понад 183 тис. внутрішньо переміщених осіб [7]. Це різко збільшило навантаження на житло, соціальний захист, медицину, освіту та місцеві бюджети. Водночас частина ВПО стала активною складовою економічного й культурного життя приймаючих громад.

Проблема адаптації має довготривалий характер. Наукова література наголошує на необхідності поєднання матеріальної допомоги із працевлаштуванням, доступом до освіти й медицини, психологічною підтримкою та формуванням соціальних зв'язків [10, с. 47–51]. Для громад Вінниччини це означає перехід від екстреного прийому людей до інтеграційної політики.

Суттєво зросла роль медичної та реабілітаційної інфраструктури. За даними моніторингу за 2025 р., реабілітаційні послуги отримала 46231 особа проти базового показника 11980 осіб [4, с. 3]. Це свідчить про розширення регіональної спроможності працювати не лише для жителів області, а й для людей з інших регіонів України.

Окремою рисою тилової моделі є розвиток волонтерської взаємодії. У 2025 р. при Вінницькій ОВА діяла Рада волонтерів, що охоплювала напрями підтримки захисників, транспорту і логістики, охорони здоров'я, соціальної політики та ментального здоров'я [5]. Її діяльність демонструє поступову

інституціоналізацію громадянської самоорганізації та перехід від стихійних практик перших місяців війни до системнішої координації.

Міжетнічні відносини є важливим складником регіональної стійкості Вінниччини. Історично область формувалася як полікультурний простір, у якому поруч проживали українці, євреї, поляки, роми, молдовани та представники інших спільнот. Повномасштабна війна додала цьому виміру нової складності: до регіону прибули внутрішньо переміщені особи з різних областей України, зокрема кримські татари, представники грецької, болгарської, вірменської, азербайджанської, ромської спільнот. Це актуалізувало потребу не лише в гуманітарній допомозі, а й у міжкультурній комунікації, подоланні стереотипів, запобіганні дискримінації та мовним чи релігійним непорозумінням. У тиловому регіоні міжетнічна злагода стає чинником безпеки: вона зменшує ризики конфліктів, підвищує довіру до влади й громадських інституцій та сприяє ширшому залученню ВПО до місцевого життя.

Отже, гуманітарна стійкість регіону визначається не тільки обсягом ресурсів, а й якістю взаємодії між владою, громадами, бізнесом, благодійними та волонтерськими структурами. Саме така мережевість дає змогу швидко змінювати пріоритети залежно від ситуації та одночасно підтримувати цивільне населення і сили оборон.

Війна змінила функції освітніх закладів: безпека стала передумовою навчання, а укриття – частиною освітньої інфраструктури. Моніторинговий звіт за 2025 р. фіксує 552 заклади загальної середньої освіти та 383 шкільні автобуси [4, с. 6]. Школа в умовах війни поєднує освітню, безпекову та соціальну функції.

Важливим стає формування української національної та громадянської ідентичності. У 2025 р. в області проведено 15 заходів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [4, с. 6]. Їх зміст пов’язаний не лише з патріотичним вихованням, а й із культурою пам’яті, відповідальністю за державу та усвідомленням регіонального досвіду як частини історії України.

Культурна спадщина стала окремим об’єктом регіональної політики. Стратегія розвитку області розглядає культуру та збереження спадщини як важливі складові гуманітарного й суспільного розвитку [8, с. 68]. В умовах війни це набуває додаткового значення, оскільки культурний простір пов’язаний із пам’яттю, ідентичністю та відчуттям тяглості українського історичного досвіду.

Поряд із фізичним збереженням спадщини відбувається переосмислення публічного простору. Деколонізація топонімії та вилучення з публічного простору об’єктів, пов’язаних із російською імперською політикою, створюють потребу в критичному опрацюванні регіональної історії. Для Вінниччини особливо важливо поєднувати актуальні суспільні запити з науковою аргументацією та багатошаровим баченням минулого.

Попри адаптацію, область стикається з безпековою невизначеністю, демографічними втратами, дефіцитом трудових ресурсів і навантаженням на соціальну інфраструктуру. Тому важливо поєднувати поточні витрати на безпеку й підтримку ВПО, ветеранів та військових із довгостроковими інвестиціями в економіку, освіту, медицину та енергетичну стійкість.

Актуалізована стратегія розвитку пов'язує конкурентоспроможність, спроможність громад, гуманітарний розвиток і безпечне середовище [8].

У 2022–2026 рр. Вінниччина сформувала модель регіональної адаптації, поєднавши тилову функцію з гуманітарною, економічною, освітньою та культурною відповідальністю. Область пережила ракетні удари, прийняла ВПО, забезпечила релокацію, розширила реабілітаційні послуги та зберегла роботу ключових інституцій. Водночас охоплення населення захисними спорудами у 2025 р. становило 31,5%, що засвідчує незавершеність безпекової модернізації. «Надійний тил» є системою взаємодії держави, громад, бізнесу та громадянського суспільства, а «подих свободи» – здатністю регіону продовжувати освіту, працю, культурну діяльність, пам'ять і суспільну комунікацію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницька обласна військова адміністрація. 14 липня – День, який назавжди залишиться в історії Вінниці. 14.07.2025. URL: https://www.vin.gov.ua/news/top-novyny/78157-14-lypnia-den-zhaloby-v-pamiat-pro-zhertv-rosiiskoho-raketnoho-udaru-iakyi-stavsia-chotyry-roky-tomu-u-vinnytsi-2
2. Вінницька обласна військова адміністрація. Вінниччина вперше відчула на собі пекельний подих війни. 06.03.2022. URL: https://vin.gov.ua/news/ostanni-novyny?start=15400
3. Вінницька обласна військова адміністрація. Моніторинговий звіт про реалізацію Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області за 2024 рік. Вінниця, 2025. 18 с. URL: https://www.vin.gov.ua/invest/prohramy-rozvytku/622-stratehiia-zbalansovanoho-rehionalnoho-rozvytku-vinnytskoi-oblasti-na-period-do-2027-roku/88-zvity-z-vykonannia-stratehii2/76822-monitorynhovyi-zvit-pro-realizatsiiu-stratehii-zbalansovanoho-rehionalnoho-rozvytku-vinnytskoi-oblasti-na-period-do-2027-roku-za-2024-rik
4. Вінницька обласна військова адміністрація. Моніторинговий звіт про реалізацію Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області за 2025 рік. Вінниця, 2026. 40 с. URL: https://www.vin.gov.ua/invest/prohramy-rozvytku/622-stratehiia-zbalansovanoho-rehionalnoho-rozvytku-vinnytskoi-oblasti-na-period-do-2027-roku/88-zvity-z-vykonannia-stratehii2/76822-monitorynhovyi-zvit-pro-realizatsiiu-stratehii-zbalansovanoho-rehionalnoho-rozvytku-vinnytskoi-oblasti-na-period-do-2027-roku-za-2024-rik
5. Вінницька обласна військова адміністрація. Оновлюється склад Ради волонтерів при Вінницькій ОВА. 12.12.2024. URL: https://vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/67443-onovliuietsia-sklad-rady-volonteriv-pry-vinnytskii-ova
6. Вінницька обласна військова адміністрація. Розвиток промисловості та релокація підприємств у Вінницьку область. Наказ № 2875 від 20.12.2022. URL: https://vin.gov.ua/oda/normatyvno-pravovi-dokumenty/794-nakazy-nachalnyka-oblasnoi-viiskovoi-administratsii/52367-nakaz-2875-vid-15-hrudnia-2022-roku-3
7. Вінницька обласна військова адміністрація. Сергій Борзов: Вінниччина прихистила понад 183 тисячі переселенців і 40 релокованих підприємств. 18.11.2022. URL: https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/50936-serhii-borzov-vinnychchyna-prykhystyla-ponad-183-tysiachi-pereselentsiv-i-40-relokovanykh-pidpryiemstv
8. Вінницька обласна військова адміністрація. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року. Вінниця, 2020. 67 с.
9. Сторонянська І. З. Економіка регіонів України в умовах війни: ризики та напрямки забезпечення стійкості : наук.-аналіт. вид. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2022. 58 с. URL: http://ird.gov.ua/irdp/p20220033.pdf (дата звернення: 08.10.2026).

10. Фуштей О., Ландік К. Проблеми адаптації внутрішньо переміщених осіб в умовах воєнного часу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2024. Вип. 78. С. 47–51. DOI: https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-78-47-51.

Олександр Неприцький

ВІД «КОМФОРТНИХ ГРОМАД» ДО «БЕЗПЕЧНИХ СТІЙКИХ ГРОМАД»: ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНКУРСУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Анотація. *У статті досліджено трансформацію конкурсу Вінницької обласної ради від «Комфортних громад» до «Безпечних стійких громад» в умовах повномасштабної російсько-української війни. Розглянуто зміну пріоритетів регіональної підтримки територіальних громад, зокрема посилення уваги до потреб оборони, безпеки інфраструктури та соціальної підтримки населення. Проаналізовано механізми співфінансування проєктів коштом обласного бюджету, громад і партнерів. На прикладах реалізованих ініціатив висвітлено практичне застосування конкурсного механізму та окреслено потребу в подальшому оцінюванні результативності підтриманих проєктів.*

Ключові слова: *Вінницька обласна рада, територіальні громади, «Комфортні громади», «Безпечні стійкі громади», регіональний розвиток, співфінансування, повномасштабна війна.*

Oleksandr Neprytskyi

FROM “COMFORTABLE COMMUNITIES” TO “SAFE AND RESILIENT COMMUNITIES”: TRANSFORMATION OF THE VINNYTSIA OBLAST COUNCIL’S COMPETITION IN THE CONTEXT OF THE FULL-SCALE WAR

Abstract. *The article examines the transformation of the Vinnytsia Oblast Council’s competition from “Comfortable Communities” to “Safe and Resilient Communities” in the context of Russia’s full-scale war against Ukraine. It explores changes in regional support priorities for territorial communities, particularly the increased focus on defence needs, infrastructure security, and social support for the population. The article analyses the mechanisms for co-financing projects through the regional budget, community budgets, and partner contributions. Examples of implemented initiatives illustrate the practical application of the competition mechanism and highlight the need for further assessment of the results achieved by supported projects.*

Keywords: *Vinnytsia Oblast Council, territorial communities, “Comfortable Communities”, “Safe and Resilient Communities”, regional development, co-financing, full-scale war.*

Повномасштабна російсько-українська війна суттєво змінила умови функціонування територіальних громад України та пріоритети їхнього розвитку. Поряд із традиційними завданнями місцевого самоврядування –

утриманням і модернізацією інфраструктури, поліпшенням якості публічних послуг та створенням сприятливих умов для життя населення – особливого значення набули питання безпеки, підтримки сил оборони, забезпечення стійкості критично важливих об'єктів і допомоги людям, які постраждали внаслідок війни. Ці зміни актуалізували питання адаптації регіональних інструментів підтримки місцевого розвитку до нових суспільних потреб.

В статті розглянемо один із таких інструментів – конкурс Вінницької обласної ради, спрямований на підтримку ініціатив територіальних громад. Його розвиток дає змогу простежити, як змінювалися пріоритети регіональної політики на місцевому рівні в умовах переходу від довоєнного порядку денного розвитку до необхідності реагувати на виклики повномасштабної війни.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислити досвід Вінницької області у використанні конкурсного механізму для підтримки місцевих ініціатив у кризових умовах.

Мета статті – проаналізувати трансформацію конкурсу Вінницької обласної ради від «Комфортних громад» до «Безпечних стійких громад» у контексті повномасштабної російсько-української війни, визначити основні зміни його пріоритетів і механізмів підтримки територіальних громад. Для досягнення цієї мети передбачається розглянути довоєнні передумови та нормативне підґрунтя конкурсу, зіставити його тематичні пріоритети в різні періоди, а також охарактеризувати масштаби підтримки й приклади реалізованих проєктів за наявними документальними свідченнями.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від функціонування конкурсу «Комфортні громади» до розвитку конкурсу «Безпечні стійкі громади» в умовах повномасштабної війни. Основну увагу приділено змінам, що відбувалися після 24 лютого 2022 року, із залученням матеріалів попередніх років для порівняння. Джерельну базу становлять нормативні рішення Вінницької обласної ради, документи щодо організації та проведення конкурсу, оприлюднені переліки переможців і матеріали про реалізацію окремих проєктів.

Конкурс Вінницької обласної ради «Комфортні громади» сформувався як інструмент підтримки місцевих ініціатив, спрямованих на розв'язання актуальних проблем територіальних громад за допомогою співфінансування з обласного бюджету. Його логіка полягала в поєднанні регіональної фінансової підтримки з ініціативністю органів місцевого самоврядування та залученням ресурсів на місцевому рівні (переважно локального бізнесу, представники якого формували соціальний та політичний капітал). Такий підхід давав громадам можливість пропонувати власні проєкти, визначати пріоритетні потреби й об'єднувати ресурси для їх реалізації.

На 2021-22 роки, наприклад, конкурс визначав чотири пріоритетні напрямки: Безпечна та доступна громада, здоров'я жителів громади, сучасна громада і спроможна громада. Отже, уже до повномасштабного вторгнення тематика конкурсу не обмежувалася благоустроєм: вона включала також питання безпеки та поліпшення умов життя населення. [4].

Важливою характеристикою цієї моделі було залучення співфінансування. Показовими є результати конкурсу 2021 року: на нього подали 213 проєктів, а переможцями стали 70. Загальна вартість проєктів-

переможців становила 53,2 млн грн, з яких очікуване фінансування з обласного бюджету складало 19,7 млн грн, а 33,5 млн грн припадало на кошти територіальних громад і партнерів. Ці показники засвідчують, що конкурс був не лише механізмом розподілу обласних коштів, а й способом мобілізації додаткових ресурсів для місцевого розвитку. Водночас наведені суми відображають заявлену в матеріалах конкурсу структуру фінансування, а не обов'язково фактичні видатки після завершення всіх проєктів [3].

До початку повномасштабної війни конкурс продовжував діяти як складова регіональної політики підтримки громад. У лютому 2022 року було оголошено про визначення 88 проєктів-переможців, які мали отримати співфінансування з обласного бюджету. Таким чином, на момент російського повномасштабного вторгнення конкурс уже мав усталену організаційну модель і використовувався для підтримки широкого кола місцевих ініціатив [6].

Початок повномасштабної війни створив нові умови для реалізації місцевих проєктів і змінив характер викликів, на які мали реагувати органи місцевого самоврядування. Потреба підтримувати Сили оборони України, забезпечувати безперервну роботу критичної інфраструктури, зберігати доступність освітніх і медичних послуг та допомагати вразливим категоріям населення вимагала відповідного коригування регіональних механізмів підтримки. Утім, нормативні зміни відбувалися не одномоментно: спочатку конкурс продовжував функціонувати під попередньою назвою, тоді як програмні документи поступово адаптувалися до умов воєнного стану.

Проміжним етапом стала Програма розвитку місцевого самоврядування у Вінницькій області «Успішні сильні громади» на 2018–2025 роки. У редакції змін, підготовленій у 2021 році, серед заходів на 2022–2025 роки було передбачено щорічне проведення конкурсу «Комфортні громади». Це свідчить, що на етапі планування наступного періоду програма зберігала попередній конкурсний механізм, хоча вже функціонувала в межах ширшої програми розвитку місцевого самоврядування. Визначальна нормативна зміна відбулася 29 грудня 2023 року, коли Вінницька обласна рада ухвалила рішення № 725 «Про внесення змін та доповнень до обласних програм». Ним було змінено назву Програми розвитку місцевого самоврядування у Вінницькій області «Успішні сильні громади» на «Безпечні стійкі громади» на 2018–2025 роки. У рішенні також прямо передбачено фінансування конкурсу Вінницької обласної ради «Безпечні стійкі громади» у 2024 році та визначено необхідність передбачити для цього 43 млн грн в обласному бюджеті. Отже, наприкінці 2023 року нова назва конкурсу вже була закріплена в нормативному документі, а його проведення стало частиною оновленої програми [7].

Зміни не обмежилися перейменуванням. У редакції програми, затвердженій зазначеним рішенням, було сформульовано три пріоритети місцевого самоврядування в умовах воєнного стану: «безпека та оборона», «стійкість» і «турбота». Перший передбачав підтримку органами місцевого самоврядування Сил оборони України; другий – створення належних умов для роботи критичної інфраструктури, освітніх і медичних закладів та потенційних інвесторів; третій – турботу про жителів громад, родини загиблих військових та інші вразливі категорії населення. У такий спосіб програмний документ

пов'язав безпекові потреби з підтриманням життєздатності громад і соціальною підтримкою їхніх мешканців.

Таким чином, перехід від «Комфортних громад» до «Безпечних стійких громад» доцільно розглядати як зміну пріоритетів регіональної підтримки в умовах війни, а не лише як зміну назви. Довоєнна модель орієнтувалася на широкий спектр ініціатив місцевого розвитку, тоді як оновлена програма виразніше визначила безпеку й оборону, стійкість інфраструктури та турботу про населення як пріоритети діяльності місцевого самоврядування. Водночас між цими моделями збереглася спадкоємність: конкурс і надалі виступав механізмом підтримки проєктів громад за участю обласного фінансування. Варто звернути увагу, що принципово важливо розмежовувати два рівні змін: трансформацію обласної програми та зміну тематичних і фінансових параметрів самого конкурсу.

У 2024 році напрям «Безпека і оборона» отримав особливий пріоритет на другому етапі конкурсу. Експертна рада розглянула 17 поданих проєктів, один із яких відхилила через невідповідність умовам етапу; переможцями стали 16 проєктів. Вони стосувалися, зокрема, придбання безпілотників та іншого матеріально-технічного обладнання для потреб Сил оборони України. Це засвідчує, що конкурсний механізм використовувався для фінансової підтримки конкретних оборонних ініціатив громад [1].

У 2025 році конкурс охоплював усі три напрями, а пріоритети набули конкретнішого змісту. «Безпека та оборона» передбачала підтримку Сил оборони й інших військових формувань та ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій; «Стійкість» – облаштування укриттів у закладах освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та громадських місцях; «Турбота» – створення умов для реабілітації та реінтеграції військовослужбовців, ветеранів і членів їхніх сімей. За результатами двох етапів переможцями стали 68 проєктів із 38 громад. Їхня загальна вартість становила 99 млн грн, з яких 40,4 млн грн передбачалося профінансувати з обласного бюджету, 55,9 млн грн – із бюджетів громад, а 2,7 млн грн – коштом партнерів [2].

У 2026 році конкурс зберіг три напрями, водночас підтримуючи як оборонні потреби, так і безпеку освітнього середовища та реабілітацію захисників. За оприлюдненими підсумками, переможцями стали 117 проєктів із 51 територіальної громади. Загальна вартість проєктів сягнула 161,1 млн грн: 70 млн грн становило фінансування з обласного бюджету, 85 млн грн – внески громад і 6,1 млн грн – кошти партнерів [6].

Отже, у 2024–2026 роках конкурс поєднував підтримку оборони з фінансуванням заходів, спрямованих на стійкість інфраструктури та соціальну реабілітацію. Важливою особливістю механізму залишалося співфінансування: внески громад у сукупності перевищували кошти обласного бюджету як у 2025, так і в 2026 році. Це дає підстави розглядати конкурс не лише як канал регіональної фінансової підтримки, а й як спосіб залучення місцевих ресурсів до реалізації пріоритетних проєктів.

Проєкти, реалізовані в різних територіальних громадах області, демонструють, як визначені конкурсом пріоритети втілювалися в конкретні заходи. Зокрема, Шпиківська громада реалізувала проєкт капітального ремонту укриттів у закладах освіти, а Оратівська селищна рада придбала для

військових 110 FPV-дронів. Ці приклади ілюструють два різні, але важливі напрями підтримки: підвищення безпеки цивільного населення та матеріально-технічне забезпечення Сил оборони [8; 9].

Водночас перелік підтриманих ініціатив не обмежувався оборонною тематикою. Проєкт Ямпільської громади був спрямований на придбання реабілітаційного обладнання для лікарні. Така ініціатива відповідає соціальному виміру конкурсу та засвідчує увагу до потреб медичних закладів і людей, які потребують відновлення. У сукупності ці приклади показують, що конкурсний механізм давав змогу громадам спрямовувати ресурси на різні завдання воєнного часу – від підтримки військових до забезпечення безпечнішого освітнього середовища й розвитку реабілітаційних послуг [10].

Трансформація конкурсу Вінницької обласної ради від «Комфортних громад» до «Безпечних стійких громад» відображає адаптацію регіональних інструментів підтримки місцевого розвитку до умов повномасштабної війни. Зміни в програмних пріоритетах посилили увагу до потреб Сил оборони, безпеки інфраструктури та соціальної підтримки населення. При цьому зберігся базовий механізм конкурсу – відбір місцевих ініціатив і їх співфінансування з обласного бюджету із залученням ресурсів громад та партнерів. Досвід конкурсу свідчить про його практичну роль у підтримці ініціатив громад в умовах війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Експертна рада визначила переможців ІІ етапу конкурсу Вінницької обласної Ради «Безпечні стійкі громади». *Вінницька обласна рада.* 06.09.2024. Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/ekspertna-rada-viznachila-peremozhciv-ii-etapu-konkursu-vinnickoi-oblasnoi-radi-bezpechni-stijki-gromadi.htm
2. Звіт голови обласної ради 8 скликання В. Соколового за 2025 рік. *Вінницька обласна рада.* 20.12.2024 Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/upload/docs/d50dbfd243b6deac557c03ee24f8f106.pdf
3. Звіт голови обласної Ради 8 скликання В. Соколового за листопад 2020 року – грудень 2021 року. *Вінницька обласна рада.* 24.12.2021. Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/upload/docs/b190b4ddca216a4b1b8233db6f890973.pdf
4. Конкурс Вінницької обласної Ради «Комфортні громади» на 2021-2022 роки. *Вінницька обласна рада.* 06.10.2021 Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/konkurs-vinnickoi-oblasnoi-radi-komfortni-gromadi-na-20212022-roki.htm
5. На Вінниччині визначені переможці конкурсу обласної Ради «Комфортні громади» – 2022. *Вінницька обласна рада.* 10.02.2022. URL: https://vinrada.gov.ua/na-vinnichchini-viznacheni-peremozhci-konkursu-oblasnoi-radi-komfortni-gromadi-2022.htm
6. На Вінниччині відзначили переможців ІІ етапу конкурсу обласної Ради «Безпечні стійкі громади» – 2026. *Вінницька обласна рада.* 11.09.2026. Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/na-vinnichchini-vidznachili-peremozhciv-ii-etapu-konkursu-oblasnoi-radi-bezpechni-stijki-gromadi-2026.htm
7. Про внесення змін та доповнень до обласних програм: рішення Вінницької обласної ради від 29 грудня 2023 р. № 725. *Вінницька обласна рада.* 29.12.2023 Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/upload/docs/8d7de0ffd3554d0f9f774e61642e1f94.pdf
8. Реалізація проєкту конкурсу «Безпечні стійкі громади»: Оратівська селищна рада закупила для військових 110 FPV-дронів. *Вінницька обласна рада.* 31.10.2024. Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/realizaciya-proektu-konkursu-bezpechni-stijki-gromadi-orativska-selischna-rada-zakupila-dlya-vijskovih-110-fpvdroniv.htm

9. Реалізація проєкту конкурсу «Безпечні стійкі громади»: Шпиківська громада капітально відремонтувала укриття в закладах освіти. *Вінницька обласна рада.* 17.10.2024. Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/realizaciya-proektu-konkursu-bezpechni-stijki-gromadi-shpikivska-gromada-kapitalno-vidremontuvala-ukrittya-v-zakladah-osviti.htm
10. Реалізація проєкту конкурсу «Безпечні стійкі громади»: Ямпільська громада придбала реабілітаційне обладнання для лікарні. *Вінницька обласна рада.* 21.10.2024. Режим доступу: https://vinrada.gov.ua/realizaciya-proektu-konkursu-bezpechni-stijki-gromadi-yampilska-gromada-otrimala-reabilitacijne-obladnannya-dlya-likarni.htm

Олена Гордієнко

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ДОКУМЕНТУВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОСВІД ВІДОКРЕМЛЕНОГО ПІДРОЗДІЛУ «МУЗЕЙ МУЖНІХ» ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація. *У статті на матеріалах діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею розглянуто антропологічний вимір документування російсько-української війни, у центрі якого перебувають людина та її досвід. Проаналізовано формування джерельного комплексу, що поєднує музейний предмет із біографічним, подієвим, документальним, візуальним та усноісторичним контекстом, а також виокремлено практики підрозділу, які можуть слугувати орієнтирами для документування сучасної війни в регіональних музеях.*

Ключові слова: *російсько-українська війна, антропологічний вимір, документування, музеєфікація, музейний предмет, джерельний комплекс, усна історія, Вінниччина.*

Olena Hordiienko

THE ANTHROPOLOGICAL DIMENSION OF DOCUMENTING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: PRACTICES OF «MUSEUM OF THE COURAGEOUS», A SEPARATE UNIT OF THE VINNYTSIA REGIONAL MUSEUM OF LOCAL HISTORY, HERITAGE AND NATURE

Abstract. *Drawing on the activities of «Museum of the Courageous», a separate unit of the Vinnytsia Regional Museum of Local History, Heritage and Nature, the article examines the anthropological dimension of documenting the Russo-Ukrainian War, with the person and lived experience at its centre. It analyses the formation of a source complex linking museum objects with biographical, event-related, documentary, visual and oral-history contexts and identifies practices that may serve as practical reference points for documenting contemporary war in regional museums.*

Keywords: *Russo-Ukrainian War, anthropological dimension, documentation, musealisation, museum object, source complex, oral history, Vinnytsia region.*

Російсько-українська війна належить до тих історичних процесів, які українські музеї змушені документувати одночасно з їх перебігом. Для краєзнавчих установ це означає не лише швидке поповнення колекцій новими

матеріалами, а й відповідальність за збереження локального виміру війни: біографій військовослужбовців, історій підрозділів, волонтерських ініціатив, родинного досвіду, повсякдення тилу та численних форм суспільної участі. У перший рік повномасштабного вторгнення Вінницький обласний краєзнавчий музей, попри згортання постійної експозиції з безпекових причин, відновив публічну діяльність через тимчасові виставки, у тому числі присвячені актуальним подіям війни [6, с. 40]. Паралельно відокремлений підрозділ «Музей Мужніх» продовжив комплектування матеріалів Революції Гідності та російсько-української війни, формування меморіальних комплексів і запис усних свідчень [1, с. 174–175].

Така робота висуває на перший план джерелознавчу проблему, яка особливо гостро проявляється під час комплектування матеріалів сучасної війни. Річ, що надійшла до музейної збірки, може зберігати матеріальну автентичність, але втрачати значну частину інформаційної цінності, якщо разом із нею не зафіксовано відомостей про власника, місце та обставини використання, пов'язану подію, спосіб надходження до музею й осіб, здатних підтвердити або доповнити цю історію. Для предметів, зібраних у безпосередній часовій близькості до подій, ризик такої втрати особливо парадоксальний: на момент передавання інформація часто є доступною, однак без цілеспрямованої фіксації вже через кілька років її відновлення може виявитися складним або неможливим.

Сучасні дослідження українських музейних практик показують, що музеєфікація війни поступово виходить за межі накопичення окремих артефактів. Ю. Коробка та В. Коробка простежують перехід до персоніфікованого представлення, за якого предмет включається в історію конкретної людини і через це набуває додаткового джерельного змісту [2, с. 66–67]. Дж. Скотт, аналізуючи воєнні колекції, наголошує на залежності значення музейного об'єкта від контексту його показу, фізичного стану та зв'язку з конкретними людьми [4, с. 489–490]. Ці спостереження створюють підстави для антропологічного прочитання музейної документації: предмет розглядається як матеріальний фрагмент людського досвіду, а його наукова цінність зростає тоді, коли збережено мережу зв'язків між річчю, особою, подією та свідченням. Для регіонального музею це має безпосереднє практичне значення, адже локальна історія війни складається саме з таких взаємопов'язаних мікроісторій.

У межах цієї статті антропологічний вимір документування війни розуміється як дослідницька й музейна оптика, за якої вихідною точкою роботи є не ізольований артефакт і не абстрактна схема подій, а людина як носій воєнного досвіду. Практичним механізмом такого підходу виступає формування джерельного комплексу – взаємопов'язаної сукупності матеріалів, об'єднаних навколо певної особи, події або досвіду: музейних предметів, документів, фотографій, цифрових матеріалів, усних свідчень, біографічних відомостей і зафіксованих обставин їх походження. Йдеться не про механічне зібрання різнорідних одиниць, а про збереження зв'язків між ними. Саме ці зв'язки дозволяють встановлювати, кому належав предмет, за яких обставин він використовувався, з якою подією співвідноситься, хто передав його до

музею та якими іншими джерелами ця інформація може бути підтверджена або уточнена.

Такий підхід змінює акцент у роботі з комплектування фондових збірок. Традиційна процедура приймання предмета передбачає його ідентифікацію, опис фізичних ознак, визначення матеріалу, техніки виготовлення, датування та інших атрибутивних характеристик. Для матеріалів російсько-української війни цього недостатньо. Військова форма, шеврон, прапор, каска, записник, карта, побутова річ чи фотографія можуть бути типовими за формою, але унікальними як джерело через меморіальне значення: історію конкретного власника або ситуацію використання. Отже, одночасно з атрибуцією необхідно фіксувати біографічний і подієвий контекст предмета. У практиці Національного музею історії України саме введення фронтової речі до конкретного подієвого та персонального контексту перетворює її на носій пам'яті про людину або військовий підрозділ [2, с. 67].

Досвід «Музею Мужніх» дає можливість простежити цей процес на регіональному матеріалі. Виставка «Герої не вмирають», відкрита 2021 р., була побудована на особистих речах полеглих захисників Вінниччини, переданих їхніми родинами, і представляла 30 персональних історій. Згодом цей принцип отримав розвиток у виставковому проєкті «України щит». На початковому етапі у 2022 р. виставка містила близько 50 історій, а після оновлення 2023 р. – уже 150 [1, с. 175–176]. Сьогодні цей проєкт налічує 250 життєписів. Важливим для цієї розвідки є не кількісне зростання експозиції саме по собі, а спосіб формування матеріалу: біографічні відомості поєднувалися з особистими речами, фотографіями, документами та інформацією про службу. Так виникав комплекс, у якому окремий експонат читався через історію людини, а історія людини – через сукупність різних джерел.

Подібний принцип особливо продуктивний під час формування меморіальних комплексів. У таких випадках музейна робота не обмежується збиранням предметів, які належали полеглому військовослужбовцеві. Не менш важливими є документи, фотографії з родинних і військових архівів, листування, свідчення рідних і побратимів, відомості про бойовий шлях, нагороди, обставини загибелі та історію передавання матеріалів до музею. Взаємне зіставлення цих джерел дає змогу уникати спрощення біографії до короткої довідки й водночас створює базу для подальшого наукового дослідження.

Окреме місце у формуванні джерельного комплексу посідає усна історія. Усне свідчення важливе не тільки як самостійне джерело про пережитий досвід, а й як засіб уточнення інших матеріалів. Саме в інтерв'ю можуть бути встановлені обставини використання речі, пояснене походження напису чи пошкодження, ідентифіковані особи на фотографії, уточнена хронологія подій або зафіксовано значення предмета для його власника. Тут музей часто працює безпосередньо з учасниками подій, тому має можливість зберегти інформацію, яка не потрапляє до офіційних документів.

Водночас усне свідчення потребує критичного використання. Воно не замінює документальне джерело і не повинно автоматично сприйматися як остаточна версія події. Його цінність розкривається саме у взаємодії з іншими

матеріалами. Якщо розповідь військовослужбовця або члена родини співвідноситься з фотографіями, документами, датованими цифровими файлами та музейними предметами, виникає можливість взаємної перевірки й уточнення інформації. Таким чином, джерельний комплекс виконує не лише меморіальну, а й дослідницьку функцію.

Ще одним принциповим компонентом є фіксація історії надходження матеріалів. Для майбутнього дослідника важливо знати не тільки первісного власника речі, а й шлях, яким вона потрапила до музейної збірки. Це дає можливість перевірити відомості та має джерелознавче значення. В умовах війни, коли речі часто переміщуються разом із людьми, евакуюються, передаються між підрозділами або зберігаються родинами після загибелі військових, цей ланцюг може бути складним, але саме його фіксація допомагає зберегти достовірність музейної документації.

Формування джерельного комплексу передбачає також участь носіїв досвіду у його уточненні. В. Хархун на прикладі сучасних українських музеїв показує, що військовослужбовці та родини полеглих можуть бути не лише джерелами предметів та інформації, а й сторонами, які впливають на способи музейного представлення особистого досвіду [3, с. 951–952]. Ця взаємодія важлива і до етапу експонування. Під час комплектування саме родичі або побратими нерідко допомагають ідентифікувати людей на світлинах, пояснюють значення приватних документів, уточнюють послідовність подій і встановлюють зв'язок між окремими предметами. За класифікацією Н. Саймон, ступінь залучення спільнот може варіюватися від надання інформації до співпраці та співтворення музейного змісту [5, с. 187].

Разом із розширенням джерельної бази зростає відповідальність музею за межі доступу до персональних матеріалів. Не кожен документ, фотографія, фрагмент листування або усне свідчення, отримані під час комплектування, мають автоматично ставати публічними. Для роботи з матеріалами триваючої війни необхідно розмежовувати їх наукове збереження та експозиційне використання. Частина відомостей може містити чутливі персональні дані, інформацію про полон, поранення, обставини загибелі або приватне життя родини. Тому повнота джерельного комплексу не означає безумовної відкритості всіх його складників; навпаки, якісне документування має передбачати фіксацію умов подальшого використання матеріалів.

Для регіональної музеєфікації війни комплексний підхід має ще одну перевагу: він дає змогу поєднати мікроісторію з ширшим військово-історичним контекстом. Персональна річ може бути відправною точкою для реконструкції бойового шляху підрозділу, особливостей фронтового побуту, волонтерського забезпечення або локальної мережі підтримки. І навпаки, історія конкретного формування стає зрозумілішою через долі його військовослужбовців та предмети, якими вони користувалися. Дж. Скотт застерігає від представлення військових об'єктів як самодостатньої демонстрації техніки чи спорядження без людського виміру [4, с. 495]. У локальному музеї цей людський вимір водночас забезпечує прив'язку загальнонаціональної історії війни до конкретної території та місцевої спільноти.

На основі розглянутих практик доцільно сформулювати мінімальний набір відомостей, який бажано фіксувати разом із предметом сучасної війни

ще на етапі комплектування. До нього мають належати: ідентифікація власника або користувача; обставини, місце і приблизний час використання; подія або військовий контекст, із яким пов'язана річ; історія її надходження до музею; перелік пов'язаних документальних, фотографічних, цифрових та усних джерел; відомості про осіб, які можуть уточнити історію предмета; а також умови доступу й публічного використання чутливих матеріалів. Такий супровідний контекст не підмінює науковий паспорт музейного предмета, а поглиблює його джерельну характеристику.

Узагальнення цього досвіду дає підстави виокремити кілька практик «Музею Мужніх», що можуть розглядатися як апробовані орієнтири для подібної роботи в інших регіональних і краєзнавчих музеях. До них належать контекстуальне комплектування, коли разом із предметом фіксуються відомості про особу, подію, обставини використання та шлях надходження; формування персональних і меморіальних джерельних комплексів замість ізольованого накопичення речей; паралельний запис усних свідчень для уточнення атрибуції та «біографії» предмета; зіставлення речових, письмових, візуальних і цифрових джерел для взаємної перевірки відомостей; а також попереднє визначення умов доступу й публічного використання чутливих матеріалів. Виставки «Герої не вмирають» і «України щит», формування меморіальних комплексів та систематичний запис відеосвідчень демонструють, що ці практики можуть діяти не ізольовано, а як послідовний цикл документування [1, с. 175–176]. Їх не слід трактувати як універсальний стандарт, однак вони можуть бути використані як практичні орієнтири з урахуванням профілю музею, локального контексту, наявних ресурсів і етичних обмежень.

Принципово, що запропонований підхід не потребує перетворення кожного предмета на окрему біографічну експозицію. Його завдання інше – зберегти інформаційний потенціал матеріалу незалежно від того, коли і в якій формі він буде представлений публіці. Виставкові концепції змінюються, однак втрачений контекст предмета часто неможливо відновити. Тому документування зв'язків між річчю, людиною й подією слід розглядати як складову довготривалого збереження джерельної цінності колекції.

Отже, досвід «Музею Мужніх» дозволяє розглядати антропологічний вимір документування війни як практику збереження не лише матеріального об'єкта, а й людського досвіду, в якому цей об'єкт набув свого значення. Перехід від окремого воєнного артефакту до джерельного комплексу є одним із ключових механізмів такого підходу. Цілісність комплексу визначається не кількістю матеріалів, а задокументованими зв'язками між людиною, предметом, подією та свідченням. Така система дозволяє одночасно зберігати локальний людський вимір російсько-української війни, підвищувати достовірність музейної документації та формувати повноцінну базу для майбутніх історичних досліджень.

Для музеїв Вінниччини, які сьогодні комплектують матеріали війни, антропологічно орієнтовані практики мають безпосередню прикладну перспективу. Події ще тривають, значна частина їхніх учасників доступна для опитування, а родинні та цифрові архіви часто зберігають відомості, які не дублюються в інших джерелах. Сучасний етап є не лише часом активного

поповнення колекцій, а й унікальним часовим вікном для фіксації людського контексту пам'яток. Від того, наскільки системно музейники використають цю можливість, залежатиме інформативність колекцій російсько-української війни для наступних поколінь дослідників і відвідувачів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войнаровський А., Войнаровська Т., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. Російська агресія проти України (2014–2025). Метапростори війни / за ред. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. С. 174–181. https://doi.org/10.5281/zenodo.17346274
2. Коробка Ю., Коробка В. Російсько-українська війна в музейних практиках Національного музею історії України: огляд наукових публікацій. Актуальні питання гуманітарних наук. 2026. Вип. 95, т. 1. С. 64–71. https://doi.org/10.24919/2308-4863/95-1-8
3. Kharkhun V. Warring memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in Ukraine's national museums. Nationalities Papers. 2026. Vol. 54, No. 5. P. 936–960. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089
4. Scott J. Objects and the representation of war in military museums. Museum & Society. 2015. Vol. 13, No. 4. P. 489–502. https://doi.org/10.29311/mas.v13i4.349
5. Simon N. The Participatory Museum. Santa Cruz, CA: Museum 2.0, 2010. 352 p.
6. Zhurunova T. Exhibition projects of the Vinnytsya Regional Museum during the critical phase of Russia's war in Ukraine. Museum & Society. 2023. Vol. 21, No. 2. P. 40–43. https://doi.org/10.29311/mas.v21i2.4315

Андрій Марков

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК У ВП «МУЗЕЙ МУЖНІХ» ВОКМ

Анотація. *У статті здійснено системний аналіз джерельної бази, необхідної для дослідження комеморативних практик Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. Головну увагу зосереджено на огляді автентичних речових джерел, які виступають фундаментальною основою для створення середовища занурення та формування громадянської свідомості учнівської молоді. Проаналізовано нормативно-правову базу, діловодну й науково-експозиційну документацію та джерела особового походження, що в комплексі забезпечують трансформацію класичного музейного простору в дієвий комунікаційний майданчик для осмислення подій російсько-української війни.*

Ключові слова: *комеморативні практики, російсько-українська війна, Революція Гідності, речові джерела, Музей Мужніх.*

Andrii Markov

SOURCE BASE FOR RESEARCHING COMMEMORATIVE PRACTICES OF THE «MUSEUM OF THE COURAGEOUS» SEPARATE SUBDIVISION OF THE VINNYTSIA REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE

Abstract. *The article provides a systematic analysis of the source base required for researching the commemorative practices of the «Museum of the Courageous», a separate subdivision of the Vinnytsia Regional Museum of Local*

Lore. Primary attention is focused on the review of authentic material sources, which serve as a fundamental basis for creating an immersive environment and shaping the civic consciousness of student youth. The regulatory framework, record-keeping and scientific-exhibition documentation, as well as sources of personal origin, are analyzed; in complex, they ensure the transformation of a classic museum space into an effective communication platform for comprehending the events of the Russo-Ukrainian War.

Keywords: *commemorative practices, Russo-Ukrainian War, Revolution of Dignity, material sources, Museum of the Courageous.*

В умовах екзистенційної російсько-української війни, відлік якої розпочався ще у 2014 р., українське суспільство постало перед безпрецедентними викликами у сфері збереження національної пам'яті та ідентичності. Сучасні суспільно-політичні процеси вимагають від культурних інституцій не просто формального збереження старожитностей, а й активного формування стійкої громадянської свідомості, здатності до критичного мислення та глибокого усвідомлення власної відповідальності за долю держави. Сучасний музейний простір стрімко еволюціонує, перетворюючись із моделі пасивного, закритого для дискусій сховища, на активний комунікаційний майданчик.

Відокремлений підрозділ «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею є одним із найпоказовіших регіональних прикладів таких змін. Поштовхом до заснування цього меморіального осередку стала ініціатива Зої Семенівни Кузьменко, матері Героя Небесної Сотні вінничанина Максима Шимка, яка прагнула сформувати простір пам'яті для гідного вшанування героїзму та звитяги українського народу [22]. Цей заклад вибудовує свої комеморативні практики безпосередньо навколо подій Революції Гідності та сучасної російсько-української війни, працюючи зі ще незавершеною історією, що й робить його унікальним. Щоб об'єктивно збагнути механізми світоглядного впливу цього меморіального осередку на ціннісне становлення суспільства, критично важливо ретельно оглянути фундамент, на якому ґрунтується вся його експозиційна діяльність, – розгалужену джерельну базу.

Ми структурували масив залучених матеріалів за чотирма ключовими типологічними групами:

- нормативно-правові та розпорядчі документи;
- діловодна й науково-експозиційна документація;
- джерела особового походження;
- речові пам'ятки.

Засадничу основу утворюють джерела нормативно-правового та розпорядчого характеру, які окреслюють легітимну рамку функціонування освітніх і меморіальних інституцій. Правові засади музейної діяльності безпосередньо регламентуються Законом України «Про музеї та музейну справу» [17], який гарантує виконання музеями не лише фондової, а й потужної культурно-освітньої та науково-дослідної функцій. Визначальне значення для аналізу державної політики пам'яті мають закони «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [16]

та «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» [19], які формують оновлений концептуальний апарат воєнної меморіалізації, визначаючи необхідність відмови від знеособленого совєтського стилю вшанування пам'яті на користь персоналізованих історій. На локальному рівні інституційне створення та предметне поле «Музею Мужніх» чітко зафіксовані у розпорядчих документах органів місцевого самоврядування, зокрема у рішенні Вінницької обласної ради № 922 від 29.10.2020 р. [18]. Ці документи доводять, що використання новітніх комеморативних практик відповідає визначеному юридичному та суспільному запиту.

Другий структурний масив охоплює діловодну та науково-експозиційну документацію, переважно з неопублікованих фондів. Ця група джерел віддзеркалює зміни в практичній роботі закладу, плануванні простору та фіксує перехід від монологічних розповідей до форматів активної взаємодії. У центрі освітньої активності музею є матеріал, зафіксований у тексті кураторської діалогічної екскурсії виставкою «України щит» [21]. Цей документ містить детальний алгоритм взаємодії гіда з відвідувачами: замість сухого викладу фактів розроблений сценарій спрямовує аудиторію до самостійного аналізу причинно-наслідкових зв'язків сучасної війни [21]. Кількісні та якісні показники результативності цієї діяльності задокументовані в офіційній звітності підрозділу [9] та в журналі обліку екскурсій [8], які фіксують інтенсивний потік цільової аудиторії та свідчать про затребуваність діалогічних підходів.

Третя група джерел формує емоційне та етичне ядро дослідження і складається з документів особового походження. Оскільки музей працює з живою історією, зібрані інтерв'ю безпосередніх учасників подій є незамінними для конструювання достовірних мікроісторичних наративів. Основу цієї групи становить неопублікований масив аудіовізуальних джерел, який з етичних міркувань та з огляду на воєнний стан зберігається в науковому архіві закладу й використовується для наповнення екскурсійного наративу [21]. Серед них виділяється відеоінтерв'ю із Сергієм Васильченком [6], де живий свідок Революції Гідності допомагає реконструювати події зими 2013-2014 рр. Практичні аспекти фронтового побуту та облаштування позицій фіксує інтерв'ю з учасником російсько-української війни Олександром Лунгу, свідчення якого лягли в основу створення експозиційної інсталяції бойового бліндажа [5]. Особисті переживання, бойовий шлях та внутрішню трансформацію військовослужбовців розкривають записані усні історії Василя Любуні [3], Владислава Баліцького [4] та Армена Гарибяна [2]. Зокрема, інтерв'ю з ветераном, тренером і спортсменом Арменом Гарибяном було реалізоване в межах серії заходів «Завдяки їм», мета якої – створити простір для безпосереднього діалогу між військовими, ветеранами, їхніми родинами та суспільством і формувати культуру відповідальної пам'яті [15].

Дієвість цих свідчень та експозиційних рішень верифікується матеріалами книги відгуків музею [11]. Зокрема, записи учнів КЗ «Михайлівський ліцей» та студентів Вінницького центру професійно-технічної освіти артикулюють усвідомлення молоддю власної відповідальності за державу, а відгук соціальної працівниці зі статусом внутрішньо переміщеної особи з Автономної Республіки Крим демонструє, як безпосередня взаємодія з

експонатами актуалізує власний досвід переживання війни та спонукає до рефлексії у музейному просторі [11].

Найчисельнішою, найвпливовішою та концептуально визначальною групою джерельної бази є автентичні речові пам'ятки. Масив залучених у «Музеї Мужніх» артефактів, зокрема на виставці «України щит», охоплює понад 230 персональних історій та понад 3000 предметів і концептуально розподіляється на кілька логічних смислових блоків.

Перший комплекс речових джерел присвячений подіям Революції Гідності та зародженню громадянського спротиву. Репрезентативним та найбільш емоційно насиченим артефактом цієї групи виступає щит Олександра Карпуся [26]. Цей тонкий шматок фанери, пробитий наскрізь кулею, має значну силу впливу на відвідувачів: він наочно руйнує ілюзії про рівність сил на Майдані, змушуючи молодь осмислювати поняття гідності та усвідомлювати, яка внутрішня сила змушувала протестувальників стояти проти вогнепальної зброї [26].

Наступний блок речових джерел охоплює період від початку російської агресії у 2014 р. та етапу АТО/ООС до повномасштабного вторгнення. Відправною точкою репрезентації окупації українських територій слугує прапор кримських татар [14], золота тамга на якому символізує історію цього народу, нагадує про тих, хто втратив свій дім. Складні матеріально-технічні умови, в яких українське військо зустріло ворога навесні 2014 р., ілюструє прострілена плита з бронежилета добровольця України [13], що свідчить про гостру нестачу надійного захисного екіпірування на початковому етапі війни.

Окрему підгрупу становлять персоніфіковані комплекси речових пам'яток періоду повномасштабного вторгнення, які розкривають людський вимір війни. Важливим артефактом для роботи з учнівською аудиторією є комплекс військового спорядження снайперки Ольги Гранецької: камуфльований жилет-розгрузка, польовий кашкет, берці та армійські штани [7, 10, 23, 25]. Демонстрація цього важкого екіпірування на манекені, що відтворює зріст військовослужбовиці, ефективно руйнує гендерні стереотипи щодо ролі жінок у війську. Межі людської витривалості матеріалізуються у поніміченому балістичному шоломі Владислава Баліцького, пробитому уламком ворожого дрона-камікадзе [24]; у поєднанні з відеоінтерв'ю бійця, який вижив і продовжує допомагати побратимам [4], цей предмет викликає у відвідувачів глибоку емпатію та повагу. Символічним уособленням стійкості в оточенні та незламності духу виступає нарукавна нашивка «Азов» Романа «Вахра» Колмикова, яка репрезентує чин оборонців Маріуполя [12].

Значний пласт речових джерел спрямований на демонстрацію технологічної еволюції сучасної війни та деконструкцію міфів російської пропаганди через метод візуального контрасту. Так, якісні зміни у забезпеченні Сил оборони України простежуються шляхом прямого зіставлення згаданої бронеплити зразка 2014 р. [13] із сучасною керамічною бронеплитою IV класу захисту [1], яка зупинила кулю і зберегла життя бійцю, що наочно доводить важливість технологічної модернізації та міжнародної підтримки. Натомість у блоці ворожих трофеїв матеріальним доказом технічної відсталості армії агресора виступає застаріла трофейна російська радіостанція Р-159 [20],

споглядання якої під час діалогічної екскурсії спонукає відвідувачів до самостійних висновків щодо реального стану окупаційних військ.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що джерельна база Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» ВОКМ відзначається типологічною репрезентативністю та внутрішньою цілісністю. Поєднання нормативно-правових актів, науково-експозиційної документації та усноісторичних свідчень із автентичними речовими артефактами — від пробитого щита з Майдану й поніveченого шолома до сучасних елементів захисту та трофейної техніки – формує непорушний фундамент освітньої комунікації. Саме ці джерела перетворюють меморіальний простір з абстрактного сховища на місце живого діалогу, де через емпатію та критичне осмислення досвіду війни формується стійка громадянська свідомість сучасної української молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бронеплита керамічна IV-го класу захисту. [Б. д.]. Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ. ТЗ-1068.
2. Відеоінтерв'ю з Арменом Гарибяном. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.(далі – *Науковий фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*)
3. Відеоінтерв'ю з Василем Любунею. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2024.
4. Відеоінтерв'ю з Владиславом Баліцьким. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2024.
5. Відеоінтерв'ю з Олександром Лунгу. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2024.
6. Відеоінтерв'ю з Сергієм Васильченком. *Науковий фонд Відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.
7. Жилет-розгрузка камуфльований Гранецької О. Л. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-22.
8. Журнал обліку екскурсій відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. URL: https://docs.google.com/document/d/17S8OKyiWAZ7W7q9TIzwdOUb3TNC1_zx5cWdIJXvUM7Q/edit?usp=sharing
9. Звіт про роботу відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею за 2025 р. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2025
10. Кашкет польовий піксель Гранецької О. Л. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-30.
11. Книга відгуків відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2023.
12. Нашивка «Азов» Романа Колмикова. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-569.
13. Плита з бронежилета добровольця України. 2014 р. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-308.
14. Прапор кримських татар. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. КН-618.
15. Прес-реліз до заходу «Завдяки їм: зустріч із ветераном російсько-української війни Арменом Гарибяном (до Дня Захисників і Захисниць України)». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026.

16. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text
17. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР : станом на 28 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text .
18. Про питання діяльності об'єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст Вінницької області: Рішення Вінницької обласної ради 46 сесії 7 скликання №922 від 29.10.2020 р. *Вінницька обласна рада*. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/46Poza_Ses/992.pdf .
19. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text
20. Радіостанція Р-159 (трофейна, російська). [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-623.
21. Текст кураторської діалогічної екскурсії виставкою «УКРАЇНИ ЩИТ». *Науковий фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею*. 2026. 16 с.
22. У Вінниці створюють «Музей Мужніх»: яким він буде. *Вінниця*: офіц. турист. сайт. URL: https://vinnytsia.city/u-vinnytsi-stvoryuyut-muzej-muzhnih-yakym-vin-bude/
23. Черевики з високими берцями Гранецької О. Л. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-21.
24. Шолом тактичний балістичний AHOLDTECH хакі (№ 5792022015745) Владислава Баліцького. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-1121.
25. Штани армійські, камуфльовані (піксель) Гранецької О. Л. [Б. д.]. *Фонд ВП «Музей Мужніх» ВОКМ*. ТЗ-31.
26. Щит Олександра Карпуся, м. Київ. 2014 р. *Фонд ВОКМ*. КВ-94772, ДК-2443.

Віктор Адамський

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ПОДІЛЛЯ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. *У повідомленні аналізується науковий доробок Центру дослідження історії освіти Поділля, який діє при Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії спільно з Відділенням загальної педагогіки та філософії освіти Національної академії наук України.*

Ключові слова: *дослідження, науково-документальне видання, війна, освіта, Українська революція 1917–1921 років, Поділля.*

Viktor Adamskyi

CENTER FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF EDUCATION IN PODILLIA: THE STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. *This report analyzes the scholarly output of the Center for the Study of the History of Education in Podillia, which operates at the Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy in collaboration with the Division of General Pedagogy and Philosophy of Education of the National Academy of Sciences of Ukraine.*

Keywords: *research, scholarly-documentary publication, war, education, Ukrainian Revolution of 1917–1921, Podillia.*

Заснування у 2015 р. Центру дослідження історії освіти Поділля спільно з Відділенням загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України при Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії було зумовлено об'єктивною потребою та вимогою часу. Наукова структура ставила за мету реалізацію дослідницьких проєктів з найбільш важливих та актуальних проблем національного державотворення на рівні Подільського регіону. При цьому особлива увага надавалася становленню та розвитку освітнього сегмента знакової у вітчизняній історії доби Української революції 1917–1921 рр.

За роки російсько-української війни під егідою Центру було створено низку оригінальних науково-документальних та монографічних видань. Відтак мета пропонованого повідомлення полягає у проведенні лапідарного аналізу студій, які вийшли за останнє десятиріччя.

У 2015 р., готуючись до відзначення 100-річного ювілею з нагоди заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, ми опублікували спогади державних та громадсько-культурних діячів, які були особисто причетними до заснування та становлення вищої школи на Поділлі [1].

Збірник відкривається працею ректора навчального закладу І. І. Огієнка, який особисто доклав чимало зусиль, аби зафіксувати для нащадків важливі елементи адміністративно-організаційного та навчально-виховного порядку, які уможливили розуміння багатьох ключових моментів з життя науково-освітньої інституції.

До групи спогадів державно-політичних діячів, уміщених у збірнику, слід віднести доробки голови Подільського губерніального земства В. К. Приходька, голови Кам'янець-Подільського повітового земства О. М. Пащенко та представника від Національного Союзу на святі відкриття навчального закладу М. Ю. Шаповала.

Найбільша за обсягом частка спогадів, вміщених у збірнику, належить представникам професорсько-викладацької корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету. Читач має змогу ознайомитися із матеріалами декана богословського факультету В. О. Біднова, декана історико-філологічного структурного підрозділу Л. Т. Білецького, приват-доцентів Д. І. Дорошенка, В. О. Гериновича, Ю. Й. Сіцінського, який також був настоятелем університетської церкви, лектора С. Ф. Русової, асистента Л. В. Бачинського, помічника бібліотекаря Л. Ю. Биковського та лікарського помічника Ю. А. Гудзія. У кожному з них висвітлено окремі сторони складних процесів, які супроводжували становлення вищого навчального закладу.

Врешті, окрему групу спогадів складають доробки студентів, які навчалися на різних факультетах Кам'янець-Подільського державного українського університету. У роздумах П. Білона можна ознайомитись із спостереженнями молоді, яка вирішила присвятити своє життя служінню рідній Вітчизні, і принципово вирішила отримати вищу освіту у стінах національного університету.

Важливими сюжетними лініями вирізняється праця Б. Сивенка. Автор досить скрупульозно аналізує становлення студентського самоврядування в університеті, показуючи внутрішню ідейну боротьбу між різними групами та ідеологічними течіями. Крім того, спогадам Б. Сивенка властива виправдана

концентрація уваги на проблемі зайнятості кам'янецького студентства у налагодженні роботи різних державних установ та організацій і їхній участі у заходах, спрямованих на зміцнення Української Народної Республіки.

Таким чином, мемуарна література про становлення та діяльність Кам'янець-Подільського державного українського університету вочевидь має прислужитися дослідникам об'єктивному вивченню тих процесів, що відбувалися як в самій вищій школі, так і цілому комплексі проблем, які доводилось розв'язувати органам державної влади спільно з професорсько-викладацькою корпорацією з організації національної системи освіти.

У 2016 р. з нагоди 110-ої річниці подільського товариства «Просвіта» на базі Центру дослідження історії освіти Поділля була підготовлена монографія за авторством В. Адамського, Б. Крищука та Ю. Телячого ««Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали» [2]. Актуальність обраної теми зумовлена насамперед важливістю вивчення культурно-просвітницьких організацій у зламний період вітчизняної історії як цілісного суспільного явища, невід'ємної складової частини національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Порушена проблема визначається потребою комплексного аналізу просвітницьких організацій, а також з'ясування загальних та особливих рис в культурно-освітній діяльності товариств «Просвіта» Подільського регіону.

Крім того, означена тема актуалізується необхідністю освоєння великого комплексу джерельного матеріалу, зокрема значного масиву архівних документів та різножанрових матеріалів, опублікованих на шпальтах центральних та регіональних часописів. Залучення цього ще донедавна маловідомого документального корпусу дозволяє повніше відтворити не тільки власне просвітницьку проблематику, але й інші важливі аспекти тодішнього суспільно-політичного життя Подільського краю.

Наступного року В. Адамським було підготовлене до друку науково-документальне видання «Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Документи та матеріали» [3]. Пропоноване читачеві видання уводить до наукового обігу комплекс документів, які відображають діяльність інститутів Головноуповноваженого уряду УНР, що функціонували на завершальному етапі Української революції 1917–1921 рр. Відтак, сподіваємось, що збірник допоможе заповнити суттєву археографічну лакуну, пов'язану із висвітленням діяльності органів державної влади достатньо непростого періоду національного державотворення, позаяк у політичному відношенні українські структури були обмежені польською окупаційною владою, а в адміністративному – територією чотирьох повітів Подільської губернії та Старокостянтинівського – Волинської. Крім того, хочемо висловити надію, що документальне видання розширить наші пізнавальні практики щодо доби Директорії УНР загалом.

Лютнева революція 1917 р. детермінувала якісні зрушення в діяльності кооперативних структур Поділля. Цей процес був істотно поглиблений після утворення Центральної Ради, яка, окрім загальної підтримки демократичних перетворень, задекларувала необхідність боротьби за автономію України та перетворення росії у федеративну республіку. Нагальна потреба обговорити фахові та загальнополітичні питання спонукала найбільш авторитетні та вагомі

за своїм значенням кооперативні інституції, серед яких Губернська земська каса дрібного кредиту, Подільська спілка кредитних і ощадно-позичкових товариств, Вінницька та Кам'янецька інспекції дрібного кредиту при відділенні Державного банку та Вінницьке товариство гуртових закупівель, виступити з ініціативою скликати у Вінниці кооперативний форум, на який були запрошені практично усі кооперативні та споживчі товариства Подільської губернії. З'їзд відбувся 9–11 квітня 1917 р. за участі понад 200 делегатів. Організація та робота кооперативного форуму проаналізована у спеціальному виданні, яке вийшло у світ в 2017 р. [4].

З'їзд заслухав низку доповідей із актуальних питань політичного та кооперативного життя, які, як правило, викликали жваву дискусію. Найбільший резонанс на делегатів справили повідомлення М. Н. Ренненкампфа «Про права та обов'язки громадянина», О. М. Станевича «Про форми державного правління – монархізм чи республіка», Д. В. Марковича «Про українське питання» та ін. Не дивлячись на наявність різних позицій щодо майбутнього України, з'їзд одноголосно в своїх ухвалах підтримав ідею автономії України, із гарантуванням національним меншинам права на вільний розвиток, та перетворення росії у демократичну республіку.

Ухвалені на з'їзді рішення, не дивлячись на гостроту обговорення важливих питань, продемонстрували готовність української та єврейської груп рухатися спільно у напрямку збереження та розвитку революційних надбань. Вони консолідовано підтримали національні принципи побудови держави та визначилися у принциповому питанні щодо механізмів реалізації кардинальних змін на підставах закону і права.

Загалом доба Української революції 1917–1921 рр. виступає вкрай необхідним чинником для історичної легітимізації сучасної держави. А тому збереження минулого, формування історичної пам'яті й національної свідомості має спонукати усіх нас до збереження надбань революційного часу. Дослідження історико-культурної спадщини розширює простір наукового пошуку, органічно включає її у контекст сучасних світоглядних цінностей, формує у суспільній свідомості історичну пам'ять, яка сприяє збереженню всього комплексу знань, відтворенню справедливості, відновленню більш повної картини минулого, зокрема, через ознайомлення з комплексом документальних матеріалів.

З метою популяризації знань про історичні події 1917–1921 рр. на Хмельниччині започатковано видавничий проєкт «Джерела з історії Поділля», метою якого є інтегрування в єдину цілісність вагомого масиву суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх подій та явищ, що мали місце на теренах краю. Також достатньо актуальним залишається питання щодо повернення із забуття імен непересічних наших земляків, які своїми діяннями у різних царинах державотворчого життя на вічно уславили себе на скрижалях вітчизняної історії. Даний проєкт реалізується в рамках тісної співпраці між органами державної влади, місцевого самоврядування та науково-освітніх закладів.

У його рамках в 2017 р. побачило світ нове науково-документальне видання [5], в якому відображено розвиток революційних процесів на Поділлі

впродовж 1917 р. Переважну кількість документів уведено в науковий обіг уперше.

Своїми витоками просвітницький рух сягає 1868 р., коли у Львові відбувся Перший Загальний збір товариства. Він був зумовлений об'єктивною потребою національного поступу українства. За досить короткий час культурно-освітні організації зуміли вибудувати власні інститути просвітницької праці і вагомо виступити самостійним чинником суспільного життя. На початку XX ст. товариства «Просвіта» виникають у Наддніпрянській Україні, чому сприяли революційні події 1905–1907 рр. Просування національних гуманітарних проектів за умов бездержавного існування української нації відіграло неоціненну роль в громадсько-політичному житті краю, становленні громадянського суспільства та формуванні національної ідентичності.

Найбільшого впливу на державотворчі процеси в гуманітарній сфері товариства «Просвіта» досягли в добу Української революції 1917–1921 рр., початковий період якої уособлювався із структурами і діяльністю Центральної Ради. Історичний відрізок від березня 1917 р. по травень 1918 р. виступав одним із найскладніших та суперечливих у розвитку національної державності. Він увібрав у себе відчайдушну боротьбу за реалізацію засад автономного устрою України, подальшого унезалежнення її після проголошення Української Народної Республіки, відродження рідної мови, культури, школи, намагання сформувати національне військо та спроб реалізації багатьох інших ідей і проєктів державотворчого характеру. Усе це відбувалося за умов воєнного лихоліття, наростаючої анархії, достатньо гострої боротьби за владу репрезентантів різних політичних партій та провідників анархістського руху.

У виданій в 2018 р. на базі Центру новій монографічній праці ставилося за мету відстежити процес заснування та розвитку «Просвіт» Подільського краю в період Української Центральної Ради [6]. Дана проблематика не є новою в українській історіографії. Її осмисленням тривалий час займалися науковці з університетських центрів Поділля – Кам'янця-Подільського, Вінниці, Хмельницького та чільні представники фахової корпорації з місцевих історико-краєзнавчих осередків. За роки новітньої незалежності науковцями розроблено цілу низку проблем, які мають безпосереднє або опосередковане відношення до просвітницької теми.

Революційні процеси березня 1917 р. сприяли заснуванню просвітницьких організацій, які своїм основним завданням вбачали надання різної допомоги населенню на ниві культурно-освітніх справ. Своїм уконституюванням товариства «Просвіта» завдячують передусім проявам організаційних зусиль національно налаштованої інтелігенції. Саме вона виходила з ініціативами щодо створення просвітницьких осередків. Значну допомогу у відродженні громадських організацій надавали також кооперативні товариства, самоврядні органи краю, військові структури, представники духовенства та власне саме селянство.

Зрозуміло, що ефективній просвітницькій праці не вистачало фінансового ресурсу. В окремих регіонах просвітянам довелося долати непорозуміння серед власних жителів, які не завжди позитивно відгукувалися на просвітницькі ініціативи. Почасти не сприяла справі загальна політична ситуація, складовою якої була надмірна присутність військових та наростання

анархійних тенденцій восени 1917 р. Втім, і за цих умов просвітницьким товариствам Поділля вдавалося виконувати своє завдання, формуючи з жителів краю національно свідомих громадян.

У 2020 р. співробітником Центру В. Адамським була підготовлена ще одна праця, присвячена добі Директорії УНР [7]. За авторським задумом видання мало за мету продовжити знайомити ширшу читацьку аудиторію з функціонуванням інституту Головноуповноваженого уряду УНР шляхом оприлюднення епістолярних джерел, в яких міститься чимало унікальної інформації із забезпечення державотворчих процесів в Україні. Крім того, аналіз ділового, службового та приватного листування І. Огієнка дозволяє з'ясувати чимало важливих питань його діяльності на завершальному етапі визвольних змагань початку ХХ ст.

Інститут губернських комісарів виступав одним із центральних в системі органів державної влади на регіональному рівні після падіння самодержавства в росії у лютому 1917 р. Відтак він мав би стати предметом ґрунтовного аналізу, аби зрозуміти логіку трансформації владних структур за нових суспільно-політичних умов. Однак спеціальних праць підготовлено не було. Тому співробітники Центру актуалізували дану проблематику і в 2021 р. випустили у світ нове видання [8]. У ньому ставилося за мету дослідити становлення та функціонування інституту комісара у прифронтовій Подільській губернії в період з березня 1917 р. по травень 1918 р., тобто в добу Української Центральної Ради. При цьому автор не розглядав усіх аспектів цієї проблематики, а спробував зосередитися лише на тих питаннях, що безпосередньо або опосередковано впливали на призначення губернського комісара, затвердження його заступників та окремих зрізів функціонування апарату управління.

До 100-річного ювілею Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, який академічна спільнота відзначала у жовтні 2021 р., співробітниками закладу вищої освіти був підготовлений до друку спеціалізований інформаційний збірник [9]. У ньому подано історію та результати роботи структурних підрозділів щодо навчальної, наукової, методичної, організаційної, виховної діяльності в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії. Зокрема, окреслено основні віхи навчального закладу та специфіку професійної підготовки фахівців освітньої галузі.

Характеризуючи навчально-методичну роботу академії, автори зосередилися на функціонуванні навчального відділу, сектору виробничої практики, відділу внутрішнього забезпечення якості вищої освіти та методичного кабінету.

Науковий сегмент у діяльності академії представлений науковим відділом, спеціалізованою вченою радою, відділом аспірантури та докторантури і науково-видавничим відділом. Крім того, окремо охарактеризовані наукові школи та наукове товариство студентів, магістрантів, аспірантів, докторантів і молодих вчених.

Достатньо репрезентативно у виданні проаналізовано структурні підрозділи академії на рівні факультетів, в контексті чого представлено персональний склад кафедр. У цьому ж річищі подано специфіку діяльності бібліотеки академії, сконцентровано увагу на завданнях економічної служби

навчального закладу та проаналізовано інститути, які є дотичними до виховної роботи зі студентами.

У 2022 р. на базі Центру було підготовлене навчальне видання, присвячене Подільському церковному історико-археологічному товариству, що постало з реорганізованого у 1903 р. Єпархіального історико-статистичного комітету. Воно проіснувало до 1920 р., коли, за умов утвердження в краї радянської моделі державності, громадським інституціям, що не сповідували в усій своїй цілісності марксистсько-ленінську ідеологію, стало практично неможливо провадити будь-яку фахову працю [10].

Створення комітету, попри ідеологічні наміри офіційного духівництва використати інституцію для виховання народу в дусі «істинно-російського православ'я», мало неабияке значення для організації та координації краєзнавчих досліджень на теренах Подільського краю.

Подільське церковне історико-археологічне товариство за час своєї діяльності пройшло різні етапи становлення та розвитку. В імперську добу його репрезентанти, працюючи у дозволених цензурними органами межах, намагалися подати різнобічну інформацію про сакральні пам'ятки Подільського краю, сформувати і зберегти книжкові та архівні комплекси унікальних документальних матеріалів. Окремі зусилля докладалися до збереження та накопичення музейних фондів. У добу Української революції 1917–1921 рр. члени товариства доклали чимало зусиль для реалізації гуманітарних проєктів. За радянської влади громадська інституція змушена була припинити свою діяльність як така, що не вписувалась у канони марксистсько-ленінських ідеологічних настанов.

У 2023 р. світ побачило нове видання, присвячене освітній галузі за умов російсько-української війни [11]. У Книзі пам'яті «Освіта України в умовах війни (2022 р.) висвітлено наслідки пошкодження та руйнації окремих закладів освіти України в результаті повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. Подано інформацію про роботу Освітніх хабів Хмельниччини на допомогу внутрішньо переміщеним особам та іншим категоріям людей, зокрема дітей, яким потрібна культурно-освітня та психосоціальна допомога. У 2025 р. вийшов у світ наступний том цього видання [12].

Таким чином, за час свого існування співробітники Центру дослідження історії освіти Поділля зуміли розробити декілька важливих тем, що безпосередньо відносяться до історії нашого краю. Результати своєї праці вони оприлюднили у низці монографічних та науково-документальних видань, які, сподіваємось, стануть змістовним додатковим матеріалом для вчительського персоналу, студентства, загалом науково-освітніх працівників з підготовки різних заходів, спрямованих на пізнання історії рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кам'янець-Подільський державний український університет (1917–1921). Ювілейні спогади / упоряд. та авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2015. 359 с.

2. Адамський В. Р., Крищук Б. С., Телячий Ю. В. «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 428 с.

3. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Док. та мат. / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 494 с.
4. Адамський В. Р. Подільський кооперативний з'їзд (9–11 квітня 1917 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. 96 с.
5. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 847 с.
6. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 478 с.
7. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Листування / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2020. 516 с.
8. Адамський В. Р. Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2021. 275 с.
9. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: історія 100-літнього поступу: інформаційний збірник / укладачі: І. Шоробура, О. Галус, Б. Крищук, В. Адамський. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. 182 с.
10. Адамський В. Р. Подільське церковне історико-археологічне товариство у документах доби: Навчальний посібник. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2022. 214 с.
11. Освіта в умовах війни (2022 р.): книга пам'яті / укладачі: І. Шоробура, О. Галус, Б. Крищук, В. Адамський, В. Островий, Н. Підгурська. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2023. 131 с.
12. Освіта України в умовах війни (2022–2024 рр.): книга пам'яті / укладачі: І. Шоробура, О. Галус, Б. Крищук, В. Адамський, М. Бочуля, Р. Мазур. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2025. 179 с.

ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Василь Черняк, Анатолій Войнаровський

ЮЗЕФ АПОЛІНАРІЙ РОЛЛЄ ТА НЕМИРІВСЬКА ГІМНАЗІЯ

Анотація. *У статті розглянуто зв'язок та рефлексії відомого краєзнавця, лікаря громадського діяча XIX сторіччя Юзефа Апполінарія Роллє щодо життя та навчання у Немирівській гімназії, розглядає особливості функціонування цього навчального закладу, видатних особистостей, які отримували освіту у даному навчальному закладі.*

Ключові слова*: Юзеф Роллє, Немирів, гімназія, краєзнавство, громадська діяльність.*

Vasyl Cherniak, Anatolii Voinarovskyi

JÓZEF APOLINARY ROLLE AND THE NEMYRIV GYMNASIUM

Abstract. *This article examines the connections and reflections of Józef Apolinary Rolle a prominent 19th-century local historian, physician, and public figure regarding his life and studies at the Nemyriv Gymnasium. It explores the operational aspects of this educational institution, as well as the notable individuals, who received their education there.*

Keywords: *Józef Rolle, Nemyriv, gymnasium, local history, public activity.*

Відомий дослідник Поділля, лікар, письменник та громадський діяч Юзеф Аполінарій Роллє (Józef Apolinary Rolle) народився 25 вересня 1829 року на хуторі Генрихівка (у метричному записі – Хутір Шаргородський) Могилівського повіту Подільської губернії (нині – село Роля Жмеринського району Вінницької області) [1]. Батьки – Юзеф Вінценти та Марія із Звєрковських – дали юнакові початкову домашню освіту. Далі Юзеф Роллє (у документах – Йосип, Йосипів син Роллє) вступив у липні 1839 року та навчався там до червня 1846 року, закінчивши 5 класів [2, арк. 371]. У червні 1846 року, на прохання матері, юнака було звільнено з гімназії. Ймовірно, це рішення було викликано погіршенням матеріального становища сім'ї Роллє.

26 червня 1846 року директор Немирівської гімназії Зимовський підписав свідоцтво Юзефу Роллє, у якому були перераховані навчальні досягнення гімназиста. Отож, його успіхи у вивченні предметів були наступними: Закон Божий – добрі, алгебра – достатні, геометрія – достатні, загальна історія – посередні, російська історія – достатні, математична географія – посередні, риторика – добрі, слов'янська мова – посередні, латинська мова – достатні, німецька мова – слабкі, французька мова – посередні, малювання – посередні. Під час навчання у гімназії відзначався доброю поведінкою [2, арк. 371-371 зв.].

В подальшому він навчався у гімназіях Вінниці, Білої Церкви та Києва. Екзамен на атестат зрілості склав 29 липня 1849 року у II Київській гімназії.

Навчання продовжив на медичному факультеті університету святого Володимира у Києві, який закінчив у 1855 році «cum eximia laude» («із

найвищою відзнакою»). Далі працював лікарем у маєтку маршалка шляхти Подільської губернії Я. Сулятицького у селі Яришеві Могилівського повіту Подільської губернії. Своєю лікарською спеціалізацією обрав психіатрію. Стажувався у медичних закладах Саксонії та Франції.

У 1861 році, одружившись із донькою кам'янецького адвоката Ідалією Защинською, переїжджає до Кам'янця-Подільського, у якому провів решту свого життя. У шлюбі мав семеро дітей [3].

Від 1855 року публікував свої поетичні, художні, медичні та історичні твори, а також кореспонденції та некрологи, переважно у варшавських, галицьких, краківських часописах польською мовою.

Ю. Роллє був активним учасником медичного, громадського та краєзнавчого життя Кам'янця-Подільського та Поділля. Так, він займав посаду секретаря Товариства подільських лікарів, був членом Товариства взаємодопомоги вбогим, одним із засновників і секретарем відділення Червоного Хреста у Кам'янець-Подільському. У 1884 році за безпосередньої участі Роллє у місті була відкрита перша безплатна лікарня для вбогих. Також був дійсним членом і постійним скарбником Кам'янець-Подільської комісії Імператорського людинолюбного місіонерського товариства [3].

Ю. Роллє брав активну участь у краєзнавчому русі на Поділлі. Був членом Подільського губернського статистичного і Подільського єпархіального історико-статистичного комітетів, долучався до створення статистичних довідників та збірників.

Був членом Історичної комісії Польської Академії Наук, членом-кореспондентом Познанського товариства друзів науки, Літературно-історичного товариства в Парижі й численних лікарських товариств: Петербурзького, Київського, Віленського, Краківського, Варшавського, Паризького [4].

Юзеф Роллє протягом свого життя займався колекціонуванням старожитностей. Мав унікальні колекції порцеляни, монет і медалей, виробів з бронзи, картин, гравюр тощо. Його бібліотека нараховувала кілька тисяч томів раритетних, книг, стародруків і рукописів.

Помер Ю. Роллє 9 січня (за старим стилем) 1894 року та був похований на місцевому католицькому цвинтарі (могила не збереглася). У католицькому кафедральному соборі св. Петра і Павла було встановлено мармурову плиту роботи А. Попеля з барельєфом Роллє та написом: «Syn tey ziemi, przeszłość jej miłował, odgrzebywał i opowiadał, a skarby czcić uczył» («Син цієї землі, минуле її любив, відшукував і описував, а скарби поважати вчив»).

30 серпня 1888 році (за старим стилем) Немирівська гімназія відзначала 50-річчя від дня заснування. На честь цієї події було видано книгу «Нотатки про Немирівську гімназію». Коротку рецензію цієї праці та спогади про навчання у ній Ю. Роллє опублікував у варшавській газеті «Wiek» [5, s. 2].

Не маючи на меті викладати історію Немирівської гімназії передплатникам «Wieku», Роллє зупинився на основних віхах її історії викладених у праці Стрибульського. В кінці XVIII ст. містечко Немирів з околицями належало Вінцентію Потоцькому, підкоморію коронному. Витрачаючи величезні кошти на розкішне життя він, однак, невелику їх частину пожертвував на освіту. У 1785 році на його кошти була заснована школа, що

знаходилася поруч з кадетським корпусом. Продаючи Немирів на початку XIX століття Щенсному Потоцькому, він зобов'язав його сплачувати 3000 злотих щорічно на її утримання. Старший син останнього, Щенсний Єжи Потоцький, хоча і був марнотратником, відписав на її утримання 13000 срібних рублів. Далі закладом опікувалася Софія Потоцька. Вона відбудувала школу після пожежі 1815 року, заснувала фізичний кабінет та бібліотеку. За часів її сина Болеслава шляхетська повітова школа була перетворена на гімназію. Він призначив на її утримання щорічно трохи більше 3000 срібних рублів, збудував нові приміщення, забезпечував їх паливом. Будучи куратором школи, власним коштом утримував по 50 стипендіатів протягом 25 років. Граф Строганов, замінивши на посаді куратора Болеслава Потоцького, заснував ремісничу школу для учнів, яка через брак охочих, проіснувала лише чотири роки. Також він відкрив лікарню для учнів, на утримання якої виділив 3000 срібних рублів щорічно. За свій рахунок навчав двох бідних гімназистів. За його сприяння в гімназії з'являються паралельні класи [5, s. 2].

За п'ятдесят років, за підрахунками Роллє, у Немирівській гімназії навчалося 21646 осіб. Найбільше – у 1863 році (692 учні), найменше – у 1868 році (198 учнів). Якщо на початку існування переважну більшість учнів становили католики (майже 90%), то на кінець 80-х років XIX ст. цей показник вирівнявся. За 50 років існування із золотою медаллю гімназію закінчили 42 учні, із срібною – 54 учні.

Далі у своєму повідомленні Роллє наводить короткі відомості про людей, які закінчили гімназію та зайняли визначне місце у суспільстві. Як правило, увагу він звертає на випускників-поляків. Так, Віктор Зелінський (1810-1866), син чиновника з Тульчина, став відомим польським філологом та поетом. Його перу належала популярна польська пісня «Зіронька моя, що сяяла». Інший випускник, Іполіт Скімбрович (1815-1880), син наглядача Немирівської гімназії, був відомим журналістом, видавцем та колекціонером.

Антоній Нагурний став відомим фінансистом, редагував часопис «Економіст». Випускник 1847 року Феліціан Яхимович заснував один із перших водолікувальних закладів під Одесою. Ксаверій Галензовський (золота медаль 1851 року) став відомим лікарем-окулістом у Парижі. Марцелій Гуйський (випускник 1853 року) став відомим скульптором у Кракові, що користувався гучною славою. Відомим лікарем став випускник 1853 року Антоній Стрижовський. Станіслав Кжижановський (випускник 1859 року) присвятив себе археології.

За спогадами Роллє, у Немирівській гімназії навчався відомий польський письменник Т. Т. Єж (Сигізмунд Мілковський). Молодший його брат, Юзеф, був товаришем Роллє. Серед учнів гімназії він також згадує професора Юліана Кенджицького, художника Леонарда Страшинського, Ігнація Мелешко-Малишкевича, автора спогадів про Туреччину[5, s. 2-3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 51. – Спр. 155. – Арк. 169 зв.
2. Державний архів Вінницької області. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 358.

3. Дячок В. В., Черняк В. В. Невідомі джерела до біографії Ю. Ролле (архівно-генеалогічна розвідка) // Подільська старовина: Вісник Державного архіву Хмельницької області. – 2021. – 1 (7). – С. 34-42.
4. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 642-643.
5. Dr. Antoni J. Pięćdziesięciolecie gimnazyum Niemirowskiego (1838-1888) // Wiek (Warszawa). – 1888. – № 222.

Іван Романюк, Віктор Даниленко, Олександр Даниленко

«ПРО НАУКУ ТРЕБА ПОДБАТИ…» ВНЕСОК ПРЕЗИДЕНТА ВУАН ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ В 1928–1929 РР.

Анотація. *У статті висвітлено досягнення української науки лише за неповних два роки з 1928 по 1929 роки, коли на чолі Всеукраїнської Академії наук стояв всесвітньо відомий вчений, уродженець Вінниччини Данило Кирилович Заболотний. Особлива увага приділена прагненню президента Академії наук створити нові наукові установи і інститути, лабораторії в галузі природничих, соціально-економічних та гуманітарних наук.*

Ключові слова: *наука, Україна, академія, розвиток, дослідження, результат, діяльність.*

Ivan Romaniuk, Viktor Danylenko, Oleksandr Danylenko

«SCIENCE NEEDS CARE…» THE CONTRIBUTION OF VUAN PRESIDENT DANYLO ZABOLOTNY TO THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SCIENCE IN 1928–1929.

Abstract. *The article highlights the achievements of Ukrainian science during a brief period of less than two years, from 1928 to 1929, when the All-Ukrainian Academy of Sciences was headed by the world-renowned scientist and native of the Vinnytsia region, Danylo Kyrylovych Zabolotny. Special attention is paid to the Academy President's ambition to establish new research institutions, institutes, and laboratories in the fields of natural, socio-economic, and humanitarian sciences.*

Keywords: *science, Ukraine, Academy, development, research, result, activity.*

Данило Заболотний завжди виступав за вільний і демократичний розвиток науки. Аналізуючи процес творчості у статті «Наукова творчість і наукова кооперація», що побачила світ у 1929 р., Д. Заболотний наполягав на організації наукової роботи в УСРР за допомогою наукових асоціацій, які мали акумулювати результати найперспективніших досліджень у тій чи тій галузі [2,с.236-237].

Для цього президент зробив немало. «Подальший розвиток української академічної науки переконливо засвідчив, — відзначається в академічному виданні «Національна академія наук України (1918–2018), опублікованому до 100-річчя від дня заснування академії, — що саме тоді, коли Академію очолював Д. К. Заболотний, було здійснено доленосні кроки до масштабного розгортання її діяльності як провідного наукового центру України, що мав

забезпечити формування її могутнього інтелектуального, науково-технічного та індустріального потенціалу XX сторіччя, тобто розв'язати завдання, окреслене В. І. Вернадським під час створення Академії»[5,с.43].

Дослідниця В. Білай наводить важливу думку академіка Д. Заболотного про те, що «розвиток науки в країні виявляється не лише в успіхах і завоюваннях окремих осіб, хоч би вони були і видатні, але й міцній організації наукових закладів, інститутів, лабораторій і в загальному напрямі дослідницької роботи» [1,с .40].Тож недарма в короткий період президентства Д. Заболотного у ВУАН виникли нові наукові напрями, з'явилася низка нових наукових установ – кафедр, інститутів, лабораторій, комісій. Зокрема, в 1928–1929 рр. постали сучасні інститути фізики, загальної та неорганічної хімії, Харківський фізико-технічний інститут, науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації. В Інституті будівельної механіки під проводом Євгена Патона створено секцію з теорії й практики електрозварювання, під проводом Петра Супруненка – секцію транспортної механіки і відповідний Кабінет. Було створено також Лабораторію гірничої механіки. В системі ВУАН постали кафедри теорії пружності та гірничої механіки, технічної аерогідродинаміки. В ці роки розгорнули діяльність більше десятка різного роду комісій, у тому числі Комісія старої історії України, Комісія для вивчення радянського права, Комісія для вивчення розвитку наукової думки в Україні, Комісія з соціально-економічної історії України, Комісія вивчення математичних проблем, Комісія для вивчення української хімічної промисловості, Комісія для вивчення четвертинного періоду, Філософська комісія, Комісія для вивчення стосунків Західної Європи з Україною, Комісія історії Заходу, Комісія історії Близького Сходу, Мікробіологічна комісія та ін. В Одесі діяла Комісія краєзнавства при ВУАН, у Вінниці – Кабінет вивчення Поділля ВУАН.

За час президентства Д. Заболотного ВУАН досягла значних успіхів у галузі українознавства. Загалом, «роки 1918–1929», як зазначав академік О. Пріцак, — були «золотою добою» української науки, а особливо в гуманітарних та суспільних науках. Це був період, коли книги з'являлися у світ без цензури. Систематичний каталог видань УАН за ті роки — це книга з 285 сторінок, в якій є 888 бібліографічних позицій, із них більше як половина присвячена різним галузям україністики[6,с.22]. В 1928 р. історико-філологічний відділ ВУАН мав 39 комісій, інститутів, комітетів і музеїв. При ньому діяли: Історичне товариство Нестора Літописця, Історико-літературне товариство, Товариство дослідників української історії, письменства і мови в Ленінграді та ін. В 1928 р. ВУАН випустила капітальну історичну працю «Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті», згодом вийшов ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Протягом 1928–1929 рр. Постійна комісія для складання словника української живої української мови видала три томи російсько-українського словника за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова; був затверджений новий «Український правопис», опрацьований Державною комісією з впорядкування українського правопису; серед яких «Словник української наукової номенклатури», що вміщував понад 25 тис. українських назв рослин України; Постійна комісія для

видання пам'яток новітнього письменства надрукувала твори Тараса Шевченка з коментарями [7,с.144-145].

Позитивні результати за часів президентства Д. Заболотного було досягнуто в галузі природничих та соціально-економічних наук. Гідролог Євген Оппоков розробив науковий метод передбачення висоти весняної повені і рівнів Дніпра та річок його басейну. Хімік Олександр Бродський розробив теорію електролітів. Математик Михайло Кравчук запропонував поліноми, що узагальнюють поліноми Ерміта. Патофізіолог Олександр Богомолець створив вчення про фізіологічну роль системи сполучної тканини. Ботанік Олександр Фомін опублікував монографію про папороті. Зоолог Олексій Мигулін видав «Визначник звірів України». Видано перший комплексний географічний атлас України та I-IV томи «Записок фізико-математичного відділу».

У Відділі соціально-економічних наук опублікувала перший том своїх праць Секція приватного права; видано перший том «Збірника праць» Комісії для вивчення народного господарства України; вийшла праця економіста і демографа Михайла Птухи «Смертність в Росії і на Україні». Демографічний інститут закінчив систематичне оброблення статистичних матеріалів для серії «Людність України» В 1928 р. розпочато видання загальноакадемічного журналу «Вісті Всеукраїнської академії наук»[7,с.145]

Того ж року ВУАН долучилася до розв’язання великих комплексних програм, зокрема, проблем Великого Дніпра, Великого Донбасу. Президент Заболотний підсилив академічні структури технічного, сільськогосподарського й біологічного профілю, розширив проблематику їхніх досліджень. За його ініціативою була розгорнута широка програма досліджень природних багатств УСРР. Академічні вчені вдосконалювали промислові технології, працювали над проблемами збільшення продуктивності сільського господарства, врожайності, розробляли нові матеріали для житлового й дорожнього будівництва.

Надзвичайно насиченими видалися для президента Академії літо і осінь 1928 р. Він вивчав праці комісії з історії Близького Сходу, за його ініціативою в ВУАН почали досліджувати історичні зв'язки між Україною і Єгиптом, Сирією й низкою інших країн. У вересні Д. Заболотний відвідав Одесу, щоб прискорити відкриття там біостанції Всеукраїнської академії наук, разом з академіком М. Кащенком Д. Заболотний приділяв увагу питанню акліматизації в Україні нетипових для неї культур, зокрема персиків. Дізнавшись, що в багатьох аптеках республіки був дефіцит лікарських рослин, президент запропонував створити спеціалізовані господарства з їхнього вирощування.

Професор Світлана Руда відзначає також і міжнародні зв’язки ВУАН часів президентства Данила Заболотного. Зокрема, публікаторську роботу академіків, співробітників Академії в закордонних виданнях, їх працю в наукових установах Заходу, наукові відрядження. Наголошує, що і президент ВУАН Д. Заболотний побував за кордоном, взяв участь у роботі наукових установ Швеції, Німеччини, Польщі[2,с.240-241].

За короткий період керівництва Данилу Кириловичу вдалося зміцнити наукові позиції Академії, тісніше ув'язати наукові дослідження з практикою і запитами економіки. Завдяки його зусиллям зміцніли технічні, аграрні та біологічні дослідні ланки Академії. Він був у перших лавах борців за

профілактичну спрямованість в медицині та охороні здоров'я. При Д. Заболотному значно поповнився склад ВУАН, було проведено, як зазначалося, вибори нових академіків, серед яких, крім насаджених владою більшовицьких ідеологів, обрано таких видатних діячів, учених як Є.Патон, Микола Вавілов, Михайло Кравчук, Олександр Динник, Олександр Гольдман, Євген Оппоков, Микола Холодний, О. Палладін, Г. Проскура, П. Тичина, М. Федоров, Олександр Леонтович, Д. Третьяков, Михайло Возняк, Філарет Колесса, Дмитро Яворницький, Степан Рудницький, О.Богомолець та ін.

Здійснилася і давня мрія академіка про організацію інституту мікробіології і епідеміології. У червні 1928 р. уряд виділив для цього необхідні кошти. Під Інститут був переданий один з найкрасивіших будинків міста Києва – особняк графа Михайла Собанського на Великій Житомирській [2,с.242]

У 1928 р. будинок був відремонтований і переданий новоствореному 31 травня 1928 р. Інституту мікробіології й епідеміології. На його першому поверсі розміщувалися робочі приміщення, а також, у лівому крилі, – робочий кабінет директора. На другому поверсі містилася квартира Данила Кириловича.

Президент Д. Заболотний «замислив організувати при Академії наук мікробіологічний інститут, але не звичайного галузевого типу, а такий, в якому були б об'єднані основні види мікробіології: сільськогосподарської, промислової і медичної, – писав пізніше академік Віктор Дроботько. – В такому інституті мали б розроблятися найглибше і найуспішніше великі мікробіологічні проблеми і питання, непосильні для галузевих інститутів» [3, с. 5–11]. Звичайно, реалізувати ці задуми було непросто, бо не було відповідної наукової бази. Спочатку інститут мав лише кілька кімнат, невелику кількість мікроскопів та термостатів і лише десять наукових співробітників. Та під керівництвом Д. Заболотного він швидко перетворювався на важливий центр науки, в якому розгорталися дослідження в усіх трьох напрямах науки, намічених його директором. Данило Кирилович особисто добирав кадри для інституту, роблячи ставку на молодих науковців, які вже встигли заявити про себе. У листопаді 1928 р. Д. Заболотний записав у своєму щоденнику: «... добре, що моя посада дає змогу залучити до науки багато молодих сил, потяг яких до знань переповнює радістю моє серце» [2, с. 245]. Добираючи кадри, директор Інституту форсував закупівлю спеціального обладнання, лабораторних тварин, займався комплектуванням наукової бібліотеки. За півроку роботи Інститут перетворився на головний науково-теоретичний і практичний центр мікробіології в Україні.

Вчений спрямував усю роботу на розвиток ВУАН, на наукову діяльність, на розвиток новоствореного інституту, в роботі якого основну увагу приділялося питанням ґрунтової, промислової і медичної мікробіології, створенні, як зазначалося, його професійних філіалів у м. Сталіно (Донецьк) та м. Сосновка Полтавської області. Цікаво, зауважує Іван Скрипаль, що Данило Кирилович під приводом хвороби або нагальних відряджень у промислові райони уникав багатьох засідань Президії ВУАН і навіть Ради ВУАН, на яких передбачали розгляд конфліктних політичних та громадсько-соціальних питань[8,с.67]

Водночас науково-організаторська й громадська діяльність Д. Заболотного на посаді президента сприяла зростанню його авторитету як

президента ВУАН у науковому середовищі та серед широких кіл громадськості. У 1929 р. він був обраний академіком АН СРСР. Того ж року разом із М. Скрипником та П. Тутковським став дійсним членом новоствореної Білоруської академії наук. Очолювана ним Всеукраїнська академія наук перетворилася на провідний науковий центр республіки.

Багато уваги приділяв президент ВУАН розвитку науки на місцях, особливо в близькій і милій його серцю Одесі. Як пишуть В. Кузнєцов і Н. Кузнєцова він до останніх днів життя підтримував зв'язок із своєю Alma Mater – Одеським університетом і особливо вболівав за стан розвитку там мікробіології, продовження славетних традицій своїх учителів Іллі Мечникова і Якова Бардаха[4,с.88-89].

Поряд з науково-дослідною й організаторською роботою Данило Кирилович Заболотний, очолюючи ВУАН, докладав великих зусиль до популяризації власне наукових знань у вигляді лекцій, популярних статей і брошур, брав участь в організації центрів санітарної освіти і показових виставках. За його пропозицією була скликана в свій час перша нарада мікробіологів і епідеміологів, що дала поштовх згодом до проведення багатолюдних з'їздів. За півтора року, які він працював на посаді президента ВУАН, Д. Заболотний став улюбленим і популярним лектором не тільки серед спеціалістів, а й серед робітників, службовців, селян.

Данило Кирилович щиро прагнув допомогти своєму народові, зокрема доклав чимало зусиль, щоб поліпшити ситуацію щодо охорони здоров'я людей праці. Так, у серпні 1928 р. він здійснив поїздку одразу кількома районами Донбасу. Повернувшись із неї, президент Академії звернувся до республіканського керівництва з проханням негайно вжити заходів щодо поліпшення водопостачання регіону,

Також завдяки Д. Заболотному трохи згодом на Донбасі відкрили філію ВУАН (щось близьке до нинішніх Центрів – авт.), якій належала чільна роль у розвитку гірничорудної, металургійної, хімічної промисловості та охорони природи[9,с.73].

2 травня 1929 р. в колонній залі Палацу праці м. Сталіно відбулася велика зустріч представників ВУАН з делегатами Сталінщини, Окружної ради професійних спілок та підприємств Києва. На ній були присутні понад 2 тис. учасників. Президент ВУАН, який був серед доповідачів, виступив із звітом про роботу ВУАН за 10 років, підкресливши велике значення зближення науки з виробництвом. Результатом заходу стала угода між ВУАН та окружною радою профспілок про початок великого освітньо-наукового проєкту, який згодом отримав назву «Культурного шефства Київщини над Сталінщиною»[2,с.249].

Так вперше в історії вітчизняної науки за часів президента Д. Заболотного у практику запровадили публічні звіти ВУАН, окремих її структур і наукових підрозділів перед трудовими колективами.

Трудовий люд України теж віддавав належне видатному вченому й організатору української науки. Шахтарі Донбасу обрали його почесним шахтарем, а в Києві робітники заводу «Арсенал» — почесним головою заводу. В щоденнику за 14 червня 1929 р. Данило Кирилович записав: «За останні три місяці виступав дванадцять разів, між іншим у Раднаркомі, на з'їзді Рад Київщини, на конференції наукових працівників Харкова, на з'їзді комсомолу,

перед донбасівськими робітниками, на заводах — Червонопрапорному і в головних майстернях Південно-Західної залізничної дороги».Офіційні делегації президент ВУАН приймав в подарованому одязі шахтаря [2, с. 249-250].

Д. Заболотний знову став членом ЦВК СРСР та ВУЦВК, депутатом Київської міської ради. Від імені ВУАН неодноразово виступав на представницьких зібраннях, пропагуючи наукові знання і відстоюючи інтереси української культури. Показовим був його виступ на травневому Всесоюзному з'їзді рад, в якому академік підкреслював те важливе місце, яке має посідати наука в житті суспільства. Багато в чому завдяки активності свого президента ВУАН на початку червня 1929 р. отримала від Раднаркому СРСР 700 тис. карбованців, які мала використати, щоб зміцнити матеріально-технічну базу академії. У постанові також зазначався внесок установи в господарську, наукову й культурну розбудову УСРР.

Незважаючи на морально-психологічні, побутові та інші негаразди, Данило Кириллович інтенсивно працював над удосконаленням структури академії. Пильну увагу приділяв він поліпшенню соціально-побутових умов співробітників академії, хоча сам був невибагливий в цьому питанні. До цього його привчило життя в польових умовах під час безлічі експедицій на чуму та інші епідемії. Будучи Президентом ВУАН, він теж мешкав ніби в умовах походу.

За короткий час свого президентства, не зважаючи на хронічний поліартрит, який мучив його зі студентських років, хворий та морально надломлений Д. Заболотний дуже багато зробив, щоб утримати ВУАН «на плаву», не допустити перетворення її на просвітницьку організацію, своєрідний партійний агітпроп. Не стала вона й повною мірою регіональним центром Всесоюзної академії, зберігши національне обличчя, і залишаючись головним генератором демократичних та національних ідей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білай В. Й. Данило Кирилович Заболотний. Київ: «Наукова думка», 1979. 87 с.
2. Даниленко В., Даниленко О., Романюк І. Академік Данило Заболотний: «Любіть науку і правду». Харків: Факт, 2015. 328 с.
3. Дроботько В. Г. Робота Інституту мікробіології ім. акад. Д. К. Заболотного АН УРСР за час його існування (1928–1947) // Мікробіологічний журнал, 1948, т. 9, № 2/3. С. 5–11
4. Кузнецов В. О., Кузнецова Н. В. Життя та науково-педагогічна діяльність академіка Д. К. Заболотного в Одесі // Мікробіологія і біотехнологія, 2007, № 1. С. 82–92.
5. Національна академія наук України (1918–2018). До 100-річчя від дня заснування / редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Київ: Академперіодика, 2018. 336 с.
6. Омелян Пріцак. Про Агатангела Кримського у 1920-і роки: з нагоди 120-річчя від дня народження // Східний світ, 1993, № 1. С. 10–27.
7. Руда С. П. Данило Заболотний (1928–1929): "великий перелом" в Академії наук // Президенти Академії наук України за 100 років // існування: Науково-організаційний внесок і прогрес фундаментальної науки / В. М. Гамалія, Ю. К. Дупленко, В. Й. Онопрієнко, С. П. Руда, В. С. Савчук; за ред. В. Й. Онопрієнка. – Київ, 2018. С.141-145.
8. Скрипаль Іван. Академік Данило Заболотний // Світогляд, 2008, № 5(13). С. 66–69.
9. Чернуха О. В., Демочко Г. Л. Діяльність Данила Заболотного на посаді голови Всеукраїнської академії наук (ВУАН) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України...», 2018, вип. 27. С.71-76.

Валерій Мазурик

ВАЛЕНТИНА ВОЛОШИНА — ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ І ПАТРІОТ

Анотація. *Стаття присвячена Валентині Волошиній, кандидатці педагогічних наук, професорці, декану факультету підготовки вчителів початкових класів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (1981-2003 рр.) Висвітлюється її науковий шлях.*

Ключові слова: *Валентина Волошина, декан, науковець, факультет підготовки вчителів початкових класів, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Valerii Mazuryk

VALENTYNA VOLOSHYNA — AN OUTSTANDING EDUCATOR AND PATRIOT

Abstract. *This article focuses on Valentyna Voloshyna—a Candidate of Pedagogical Sciences, professor, and Dean of the Faculty of Primary School Teacher Training at the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University (1981 – 2003). It outlines her academic and scholarly career.*

Keywords: *Valentyna Voloshyna, Dean, scholar, Faculty of Primary School Teacher Training, Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University*

Цього року виповнилося б 86 років від дня народження відомого науковця, декана факультету підготовки вчителів початкових класів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (1981–2003 рр.) Валентини Яківни Волошиної.

Валентина Яківна – знана в Україні науковиця, дослідниця історії розвитку педагогічних течій в Україні та за кордоном. Вона вивчала українську педагогічну думку в період, коли цією проблематикою опікувалися лише одиниці.

Життєвому й творчому шляху науковиці присвячено низку публікацій. Зокрема, про неї писали доктор педагогічних наук, професор Н. І. Лазаренко, кандидат історичних наук С. Л. Калитко, доктор педагогічних наук, професор Г. С. Тарасенко. Багатий масив матеріалів про професорку зберігається у фондах Державного архіву Вінницької області.

Валентина Яківна Волошина народилася 5 травня 1940 р. в с. Степанівка Вінницької області. У 1947–1955 рр. навчалася в місцевій сільській школі. У 1955 р. вступила до Немирівського педагогічного училища, після закінчення якого працювала вчителем початкових класів у Жабелівській початковій, а згодом — у Степанівській середній школі [1, с. 4].

У 1961 р. вступила на факультет підготовки вчителів початкових класів Вінницького державного педагогічного інституту, який успішно закінчила у 1965 р., була старостою групи. З вересня 1965 р. розпочала педагогічну діяльність на посаді асистентки кафедри педагогіки.

У 1970–1973 рр. навчалася в аспірантурі Науково-дослідного інституту педагогіки (НДІП, м. Київ), після чого працювала молодшою науковою співробітницею цієї установи. У цей період підготувала кандидатську дисертацію на тему «Проблеми теорії та методики початкового навчання в

педагогічній спадщині Т. Г. Лубенця» (науковий керівник — О. Г. Дзеверін), яку успішно захистила у 1974 р.

Окрім спадщини Т. Лубенця, Валентина Яківна висвітлювала освітньо-педагогічну діяльність С. Русової, Г. Сковороди, І. Огієнка, К. Ушинського та інших діячів у наукових статтях й енциклопедичних виданнях України. Особливе місце в її дослідницькому доробку посідала творчість В. Сухомлинського. Вчена була активним членом Української асоціації імені В. Сухомлинського. У 1978 р. В. Волошина запропонувала внести до навчальної програми з історії педагогіки вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського [2, арк. 84].

З жовтня 1974 р. В. Я. Волошину було призначено викладачкою кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного інституту, а із серпня 1976 р. — старшою викладаччкою та виконувачкою обов'язків завідувача цієї ж кафедри. У серпні 1976 р. вона організувала та провела в Ямпільському районі захід «Актуальні проблеми виховання молодших школярів» [3, арк. 16]. Водночас у складі дослідної групи Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) працювала над науковою темою «Проблеми дидактики початкового навчання в історії радянської педагогіки» [4, арк. 51]. У цей час дослідниця активно залучала студентство до наукової роботи в гуртках кафедри з вивчення актуальних проблем шкільної та історичної педагогіки [3, арк. 16].

З 1 лютого по 31 березня 1978 р. у зв'язку зі стажуванням В. Я. Волошиної обов'язки завідувача кафедри тимчасово виконував М. М. Поспєлов, а пізніше того ж року — М. М. Милькаманович. У 1979 р. спільно з вчителькою середньої школи № 5 Р. І. Загоруй вона досліджувала тему «Активізація пізнавальної діяльності учнів молодших класів на уроках математики» [2, арк. 104].

З січня 1980 р. В. Я. Волошина обіймала посаду доцентки кафедри педагогіки і методики початкового навчання Вінницького державного педагогічного інституту. У грудні 1981 р. очолила факультет підготовки вчителів початкових класів та Вчену раду факультету. У своїй адміністративній діяльності орієнтувалася на досвід своєї наставниці — професорки А. Б. Щербо. За період керівництва Валентини Яківни суттєво зросла кількість студентів, втричі збільшився викладацький склад факультету, а талановиті випускники здобули можливість продовжувати навчання в аспірантурі. Паралельно вона на високому науково-методичному рівні викладала курси «Історія педагогіки» та «Актуальні проблеми зарубіжної школи».

У 1983–1984 н. р. декан організувала масштабну роботу з оснащення кафедри педагогіки та методики початкового навчання новими навчально-методичними матеріалами [5, арк. 2]. У квітні 1985 р. взяла участь у підготовці й проведенні студентської наукової конференції [6, арк. 7]. За вагомий внесок у підготовку педагогічних кадрів і сумлінну творчу працю у 1986 р. нагороджена знаком «Відмінник народної освіти».

З 1995 р. науковиця однією з перших запровадила у навчальний процес модульно-рейтингову систему оцінювання знань. У 1996 р. розробила авторську програму з історії педагогіки [7, арк. 100]. На початку 1998 р. під час Днів науки виступила з доповіддю «Проблеми навчання і виховання молодших

школярів у педагогічній спадщині початку ХХ ст.» [8, арк. 95]. Того ж року ініціювала створення бібліотек методичної літератури при кабінетах, оформлення кабінетів методики образотворчого мистецтва та природознавства, проведення предметних тижнів і виставок наочних посібників [9, арк. 2].

Під час стажування в Київському державному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова вивчала досвід запровадження ступеневої підготовки фахівців, а також опрацьовувала нові літературні джерела з питань зарубіжної шкільної освіти [9, арк. 33]. У 1998 р. підготувала авторську програму «Історія початкової освіти» [8, арк. 86] та працювала над методичним посібником «Актуальні проблеми зарубіжної школи» [8, арк. 91]. У 1999 р. пройшла стажування при Інституті педагогіки Академії педагогічних наук (АПН) України [10, арк. 118].

У 2000 р. підготувала до друку програму спецкурсу «Актуальні проблеми зарубіжної школи та педагогіки» [11, арк. 105] і керувала студентською науковою проблемною групою «Проблеми родинного виховання в історії вітчизняної педагогіки» [11, арк. 114]. У 2001 р. опублікувала у фаховому виданні «Наука і освіта» (м. Одеса) статтю «Дидактична сутність поняття "Індивідуалізація" в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» [12, арк. 133].

У 2002 р. професорка видала методичні рекомендації «Актуальні проблеми зарубіжної школи і педагогіки» [13, арк. 138]. Вона є автором низки посібників і праць, серед яких: «Гра та іграшка у вихованні першокласників (методичні поради)» (1975 р.), «Ідейно-політичне виховання школярів» (1978 р.), «Вчитель і суспільство в педагогічній спадщині Я. А. Каменського» (1992 р.), «Сучасники Я. А. Каменського на Україні» (1992 р.), «Шляхи активізації пізна-вальної діяльності в процесі засвоєння курсу історії педагогіки» (1992 р.), «Ідея природовідповідності виховання у структурі науково-педагогічної концепції О. В. Духновича» (1992 р.), «Проблеми дидактичного забезпечення гуманітарних дисциплін в умовах комп'ютеризації навчання» (1993 р.), «Теоретичні аспекти педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського» (1993 р.), «Освітня діяльність М. С. Грушевського» (1993 р.), «Педагогічна думка на Україні в епоху Відродження» (1993 р.), «Т. Г. Лубенець у боротьбі за навчання дітей українською мовою» (1993 р.), «Утвердження української мови у початковому навчанні на зламі XIX–XX ст.» (1994 р.), «Проблеми фізичного виховання у вітчизняній історико-педагогічній думці» (1994 р.), «Історія педагогіки. Програма» (1995 р.), «Історія педагогіки» (1997 р.), «Педагогіка з окремими методиками. Програма» (1999 р.), «Курсові роботи з педагогіки» (1999 р.) [10, арк. 145–147].

Протягом багаторічної науково-педагогічної діяльності В. Я. Волошина виступала з доповідями на численних міжнародних, всеукраїнських та обласних науково-практичних конференціях у Вінниці, Києві, Дрогобичі, Львові, Полтаві, Умані [8; 10; 11; 13].

Науковиця є автором чотирьох монографічних досліджень: «К. Д. Ушинський і Т. Г. Лубенець» (1974 р.), розділу «Тарас Григорьевич Шевченко» у збірнику «Антология педагогической мысли Украинской ССР» (1988 р.), «Освіта і педагогічна думка на Україні у період розкладу і кризи

феодально-кріпосницької системи та розвитку капіталізму (XIX сторіччя)» (1991 р.) та «Педагогічна і освітня діяльність Т. Г. Лубенця» (1999 р.) [10, арк. 145].

Окрім наукової та адміністративної діяльності, Валентина Яківна брала активну участь у художній самодіяльності, виступаючи у складі викладацького вокального тріо (разом із К. Л. Дабіжою та М. В. Ваць) [1, с. 6].

У 2000 р. В. Я. Волошиній присвоєно вчене звання професора кафедри педагогіки і методики початкового навчання Вінницького державного педагогічного університету (на той час її доробок налічував 55 наукових праць). У 2002 р. вона була удостоєна звання «Заслужений працівник Вінницького державного педагогічного університету».

10 грудня 2003 р. Валентина Яківна Волошина пішла з життя. У 2004 р. їй посмертно присвоєно звання «Почесний працівник Вінницького державного педагогічного університету». На вшанування пам'яті видатного педагога й організатора освіти у 2019 р. факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв ВДПУ було присвоєно ім'я Валентини Волошиної.

Світла пам'ять про В. Я. Волошину — патріотку України, видатну науковицю, скромну та чуйну людину — навжди залишається в серцях її колег, учнів і послідовників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лазаренко Н. І.; Тарасенко Н. С. Життя, як пісня. Світлій пам'яті Валентини Яківни Волошиної // Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського. Інститут педагогіки, психології і мистецтв. Кафедра дошкільної та початкової освіти. - Вінниця: Ландо, 2013.
2. Р-5050; оп. 1; спр. 2051
3. Р-5050; оп. 1; спр. 2053
4. Р-5050; оп. 1; спр. 2573
5. Р-5050; оп. 1; спр. 3242
6. Р-5050; оп. 1; спр. 3373
7. Р-5050; оп. 1; спр. 4113
8. Р-5050; оп. 1; спр. 4384
9. Р-5050; оп. 1; спр. 4389
10. Р-5050; оп. 1; спр. 4535
11. Р-5050; оп. 1; спр. 4605
12. Р-5050; оп. 1; спр. 4674
13. Р-5050; оп. 1; спр. 4738

Ілля Пігович

ВІННИЦЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1988–1991 РР.: РЕКТОРСТВО ВАСИЛЯ МОРОЗА

Анотація. *У статті на основі архівних матеріалів та історіографічних джерел досліджено ключові напрями діяльності Вінницького медичного інституту ім. М. І. Пирогова наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Висвітлено історичне значення перших демократичних виборів керівника вишу та початок ректорського періоду Василя Мороза в умовах перебудовчої лібералізації. Проаналізовано процес впровадження української мови в навчальний процес і діловодство, департизацію та деідеологізацію*

вищої медичної школи, а також організаційно-господарські заходи ректорату щодо збереження інфраструктури інституту напередодні проголошення незалежності України.

Ключові слова: *Вінницький медичний інститут, Василь Мороз, українізація, департизація, перебудова.*

Illia Pihovych

VINNYTSIA MEDICAL INSTITUTE IN THE PERIOD OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS OF 1988–1991: RECTORSHIP OF VASYL MOROZ

Abstract. *Based on archival materials and historiographical sources, the article examines the key areas of activity of the Vinnytsia Medical Institute named after M. I. Pirogov in the late 1980s and early 1990s. The historical significance of the first democratic elections of the institute's head and the beginning of the rectoral period of Vasyl Moroz in the context of Perestroika liberalisation are highlighted. The implementation of the Ukrainian language in teaching and administration, the departisation and de-ideologisation of higher medical education, as well as the organisational and economic measures of the rectorate to maintain institutional infrastructure on the eve of Ukraine's independence are analysed.*

Keywords: *Vinnytsia Medical Institute, Vasyl Moroz, Ukrainianisation, departisation, Perestroika.*

Трудова та науково-педагогічна діяльність Василя Максимовича Мороза була тісно пов'язана з Вінницьким медичним інститутом (ВМІ) імені М. І. Пирогова, випускником якого він був. У закладі він пройшов шлях від асистента й доцента до декана педіатричного факультету та проректора з навчально-виховної роботи у 1986–1988 рр. [2, с. 42]. Важливою віхою в історії подільської вищої медичної школи став 1988 рік, коли в умовах поглиблення перебудовчих процесів та лібералізації радянського суспільно-політичного життя відбулися перші альтернативні вибори керівника інституту. Обрання В. М. Мороза на посаду ректора засвідчило початок поступового відходу від командно-адміністративної номенклатурної моделі до колегіальних засад управління, що відповідало новим суспільним запитам викладацького та студентського колективів [2, с. 45]. Ця подія започаткувала новий етап в інституційній історії закладу, орієнтований на розширення засад академічного самоврядування та модернізацію освітнього процесу.

З набуттям чинності Законом «Про мови в Українській РСР» [6, с. 34] та відповідного наказу Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) УРСР [4, арк. 75] в інституті розпочалася цілеспрямована робота з переходу на українську мову викладання. Для координації цього процесу ректоратом під керівництвом В. М. Мороза було створено спеціальну комісію, яка розробила комплексний план заходів [4, арк. 77]. З 1990/91 навчального року викладання державною мовою було організовано на підготовчому відділенні та на одному з потоків студентів-першокурсників, а також запроваджено години для вивчення української мови в сітці занять [1, арк. 14–15]. Водночас цей процес супроводжувався відчутними труднощами, передусім недостатнім рівнем забезпечення бібліотечного фонду підручниками та методичною літературою українською

мовою, а також непідготовленістю значної частини викладацького складу до швидкої зміни мови викладання [4, арк. 77]. Для подолання зазначених перешкод на кафедрах було активізовано розробку і тиражування методичних посібників та словників медичних термінів; зокрема, відповідні матеріали було оперативно підготовлено колективами кафедр біохімії, мікробіології та інфекційних хвороб [4, арк. 77]. Паралельно здійснювалося поступове переведення на державну мову діловодства та документації, що включало заміну шрифтів друкарських машинок і виготовлення нових штампів [1, арк. 15].

Загострення суспільно-політичної кризи в СРСР улітку 1991 р., кульмінацією якої стала спроба державного перевороту в Москві у серпні 1991 р., прискорило процеси деідеологізації та реформування системи вищої освіти [5, арк. 73]. Відповіддю на ці процеси стало ухвалення Верховною Радою УРСР постанови від 24 серпня 1991 р. про департизацію державних установ та надходження відповідної телеграми колегії МОЗ України, яка зобов'язувала невідкладно провести департизацію у медичних закладах [5, арк. 73]. Наприкінці серпня 1991 р. на засіданні ректорату під головуванням професора В. М. Мороза було прийнято рішення про припинення діяльності первинної партійної організації Компартії в стінах інституту. Ректоратом було утворено спеціальну комісію для інвентаризації та передачі матеріальних цінностей, майна і приміщень колишнього парткому в підпорядкування навчального закладу, що поклало край компартійному контролю над функціонуванням вишу [5, арк. 73].

Припинення діяльності партійних структур вимагало перегляду викладання суспільствознавчих дисциплін, які раніше виконували виключно ідеологічну функцію у формуванні радянського світогляду студентства. Згідно з відомчими інструкціями та рішеннями ректорату, було припинено викладання курсу історії КПРС та проблем теорії сучасного соціалізму. Натомість до навчальних планів кафедр суспільних наук уведено вивчення курсу історії України та національної культури [5, арк. 73]. Перебудова змісту навчання дозволила спрямувати зусилля викладачів філософії від викладання марксистсько-ленінської теорії до плюралістичного висвітлення світової філософської спадщини, що заклало передумови для гуманізації та деідеологізації вищої медичної освіти.

Упродовж 1990–1991 рр. керівництво Вінницького мединституту реалізувало низку структурних та організаційно-методичних заходів з метою раціонального використання кадрового й матеріального потенціалу. Зокрема, у розкладі занять було запроваджено перехід на п'ятиденний робочий тиждень із чотиригодинними заняттями та скориговано загальний графік навчального процесу [5, арк. 72]. Проводилася також планомірна реорганізація окремих кафедр, що зумовлювалося пенсійним віком частини завідувачів та потребою оптимізації викладання клінічних дисциплін: зокрема, було ліквідовано самостійні курси стоматології, дитячих інфекцій, анестезіології, урології, клінічної фармакології та загальної хірургії педіатричного факультету [5, арк. 72]. Особлива увага приділялася взаємодії інституту з медичними та фармацевтичними училищами регіону. Для координації цієї роботи за наказом ректора було створено координаційну раду під головуванням проректора з

навчальної роботи. Вона розробляла плани методичної співпраці, залучала доцентів інституту до роботи головами державних випускних комісій в училищах, а також сприяла коригуванню навчальних планів відповідно до єдиних методичних підходів [1, арк. 4].

Функціонування інституту на зламі 1980–1990-х рр. відбувалося в умовах поглиблення фінансово-економічної кризи та дефіциту ресурсів, що безпосередньо позначилося на стані його матеріально-технічної та соціально-побутової інфраструктури. Однією з найбільш гострих господарських проблем було забезпечення належного опалення навчальних корпусів і студентських гуртожитків у зимовий період. Через перебої з постачанням газу та незадовільну роботу підприємства теплових мереж опалення морфологічного корпусу восени 1991 р. було розпочато лише 29 жовтня, а гаряче водопостачання у душових окремих гуртожитків було відсутнє протягом двох із половиною місяців [5, арк. 80].

Для покращення стану теплових і водопостачальних мереж силами інститутської бригади сантехніків було проведено комплекс ремонтних робіт, зокрема замінено близько 190 радіаторів водяного опалення та понад 300 м труб водопостачання у морфологічному корпусі, а також відремонтовано комунікації в їдальні гуртожитку № 3 [5, арк. 80]. Додатковим заходом із забезпечення надійності інженерної інфраструктури стало встановлення біля гуртожитків № 5 та № 6 спеціальної катодно-анодної захисної станції, призначеної для запобігання руйнуванню трубопроводів під впливом блукаючих струмів [5, арк. 81].

Окремим важливим завданням в організації навчального процесу та внутрішнього життя інституту стала робота з іноземними громадянами. Восени 1991 р. до інституту для навчання на першому курсі прибув 31 студент з арабських країн, що зумовило необхідність оперативного коригування розкладу, формування двох нових академічних груп та розробки індивідуальних планів для опанування навчальної програми [5, арк. 79]. За рішенням ректорату з навчальних планів іноземців було вилучено курси курортології, історії СРСР та політології, а вивільнені години перерозподілено на фундаментальні дисципліни (фізику, хімію, біологію, анатомію) та вивчення мови навчання [5, арк. 79].

Соціально-побутові питання вирішувалися адміністрацією у взаємодії з профспілковим комітетом студентів. Зокрема, з метою вдосконалення виховної роботи та зниження міжнаціональної напруженості практикувалося окреме розселення сімейних студентів, а також порушувалося питання про роздільне проживання вітчизняних (радянських) та іноземних студентів у студентському містечку [3, арк. 29–30]. Водночас важливим напрямом соціальної та оздоровчої роботи залишалося створення спортивно-оздоровчої бази в с. Степашки Вінницької області. Об'єкт, будівництво якого тривалий час не було завершене, облаштовувався, зокрема, силами студентського будівельного загону [5, арк. 78–79].

Проведений аналіз діяльності Вінницького медичного інституту імені М. І. Пирогова у 1988–1991 рр. дає підстави розглядати цей період як важливий етап його інституційної трансформації. Він припав на час системної

кризи радянської суспільно-політичної моделі та формування нових організаційних і світоглядних засад функціонування вищої школи.

Однією з помітних змін стало реформування системи управління інститутом. Обрання ректора на альтернативних виборах, активізація процесів демократизації внутрішньовишівського життя та перегляд ролі партійних структур засвідчували поступове відходження від усталеної радянської моделі управління закладом вищої освіти. Водночас важливим напрямом трансформацій стало реформування змісту освітнього процесу, зокрема поступове посилення використання української мови та перегляд окремих навчальних дисциплін відповідно до нових суспільно-політичних реалій.

Паралельно інститут змушений був функціонувати в умовах поглиблення фінансово-економічної кризи, дефіциту енергоносіїв та матеріальних ресурсів. Попри це, адміністрації вдалося забезпечувати функціонування основної інфраструктури закладу, здійснювати ремонт інженерних мереж, підтримувати студентське житлово-побутове забезпечення та продовжувати розвиток спортивно-оздоровчої бази. Таким чином, досвід Вінницького медичного інституту імені М. І. Пирогова у 1988–1991 рр. засвідчує складний і неоднозначний характер трансформацій вищої медичної освіти напередодні та в перший період відновлення незалежності України. Зміни в системі управління, освітньому процесі, мовній політиці та організації внутрішнього життя інституту відбувалися одночасно з погіршенням матеріально-фінансових умов його діяльності. Саме поєднання цих суперечливих тенденцій визначало специфіку функціонування закладу на зламі радянської та пострадянської епох.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інформації Міністерству охорони здоров'я України з питань основної діяльності інституту (4 січня 1990 р. – 9 липня 1991 р.). Відомчий архів Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова (далі – ВА ВНМУ). Спр. 2242. 15 арк.
2. Йолтухівський М. В. Історія кафедри нормальної фізіології Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова: до 90-річчя з часу заснування. Вінниця, 2023. 152 с.
3. Протоколи засідань профкому студентів Вінницького медичного інституту ім. М. І. Пирогова № 4 – № 18 (15 січня – 14 грудня 1990 р.). ВА ВНМУ. Спр. 2275. 115 арк.
4. Протоколи засідань ректорату Вінницького медичного інституту ім. М. І. Пирогова (24 січня – 26 листопада 1990 р.). ВА ВНМУ. Спр. 2229. 142 арк.
5. Протоколи засідань ректорату Вінницького медичного інституту ім. М. І. Пирогова (4 січня – 28 жовтня 1991 р.). ВА ВНМУ. Спр. 2280. 86 арк.
6. Січкаренко Г. Г. Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985-2005 рр.): монографія. Ніжин: Лисенко М. М., 2014. 360 с.

Анна Маліновська

ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ АНСАМБЛЬ КНЯГИНІ МАРІЇ ЩЕРБАТОВОЇ В НЕМИРОВІ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Анотація. *У статті розглянуто історію формування та розвитку садиби княгині Марії Щербатової в Немирові наприкінці XIX — на початку XX століття. Особливу увагу приділено архітектурним особливостям палацу, розвитку садово-паркового ансамблю та ролі маєтку в культурному й*

суспільному житті регіону. Визначено значення садиби як важливої складової історико-культурної спадщини Поділля.

Ключові слова: *Марія Щербатова, Немирів, садиба, палац, парк, культурна спадщина, Поділля.*

Anna Malinovska

THE PALACE AND PARK ENSEMBLE OF PRINCESS MARIA SHCHERBATOVA IN NEMYRIV: HISTORY OF ITS DEVELOPMENT AND CULTURAL HERITAGE

Abstract. *The article examines the history of the formation and development of Princess Maria Shcherbatova's estate in Nemyriv in the late nineteenth and early twentieth centuries. Particular attention is paid to the architectural features of the palace, the development of the landscape park ensemble, and the estate's role in the cultural and social life of the region. The article highlights the estate's significance as an important component of Podillia's historical and cultural heritage.*

Keywords: *Maria Shcherbatova, Nemyriv, estate, palace, park, cultural heritage, Podillia.*

Історія окремих населених пунктів значною мірою пов'язана з діяльністю відомих історичних постатей, які впливали на їхній економічний, культурний та суспільний розвиток. Важливе місце в історичній спадщині Поділля посідає Немирів — місто, минуле якого тісно пов'язане з історією місцевих маєтків, діяльністю їхніх власників та формуванням архітектурного середовища. Однією з найвизначніших пам'яток міста є садиба княгині Марії Щербатової, історія якої відображає особливості розвитку маєткового господарства та культурного життя регіону наприкінці XIX — на початку XX століття.

Садиба Щербатових є важливою складовою історико-культурної спадщини Немирова. Її дослідження дає змогу глибше осмислити роль приватних маєтків у житті тогочасного суспільства, простежити особливості формування палацово-паркового комплексу та визначити місце княгині Марії Щербатової в історії міста. Вивчення цієї теми також сприяє збереженню історичної пам'яті й актуалізує значення локальної спадщини в загальноукраїнському історичному контексті.

Метою статті є дослідження садиби княгині Марії Щербатової як осередку культурного та суспільного життя Немирова наприкінці XIX — на початку XX століття. Досягнення поставленої мети передбачає висвітлення історичних передумов формування садиби, з'ясування ролі княгині в розвитку маєтку та визначення його значення для історії й культурної спадщини міста.

Історія садиби княгині Марії Щербатової розглядається в контексті досліджень історичних маєтків, палацово-паркових ансамблів та культурної спадщини Вінниччини. Важливе значення для розкриття теми мають праці Л. Томілович «Історичні садиби Вінницької області» [6], І. Ігнаткіна «Палаци і парки України» [1], В. Колесника «Відомі поляки в історії Вінниччини» [2], А. Литвиненка «Парки Вінниччини» [3] та Д. Малакова «По восточному Подолию» [4]. Узагальнювальний характер має видання І. Родічкіна та О. Родічкіної «Старовинні маєтки України: книга-альбом» [5], присвячене архітектурній і садово-парковій спадщині. Зазначені праці створюють підґрунтя для вивчення

немирівської садиби в контексті історії регіону, розвитку маєткової культури та збереження історичних пам'яток.

Інформаційну основу статті становлять опубліковані історико-краєзнавчі, мистецтвознавчі та довідково-ілюстративні видання, що висвітлюють історію садиб Вінниччини, архітектуру палаців, особливості садово-паркового мистецтва та діяльність представників відомих шляхетських родин [5]. Їх використання дає змогу розглянути садибу княгині Марії Щербатової в ширшому історичному контексті, охарактеризувати її архітектурно-парковий комплекс і визначити його місце в культурній спадщині Немирова. Водночас для повнішого висвітлення суспільного та культурного життя міста наприкінці XIX — на початку XX століття доцільним є залучення архівних документів, матеріалів тогочасної періодики та інших джерел, які допоможуть конкретизувати роль княгині в житті регіону.

Історія садиби в Немирові тісно пов'язана з родиною Потоцьких, у володінні яких містечко перебувало на початку XVIII століття. За їхнього панування було відновлено місцевий замок і палац, розташований на його території. Наприкінці XVIII століття Вінцентій Потоцький пристосував замок для потреб мануфактурного виробництва, а нову палацову резиденцію збудував в іншій частині Немирова, заклавши поруч регулярний парк. Саме цей період можна вважати початком формування садибного комплексу, який згодом став однією з найвизначніших історико-культурних пам'яток міста. Після другого поділу Речі Посполитої та переходу Поділля під владу Російської імперії Вінцентій Потоцький продав Немирів Щенсному Потоцькому. Останній передав маєток своєму старшому синові Єжи, який через марнотратство та накопичені борги опинився у скрутному фінансовому становищі. Від розорення його врятувала мачуха Софія Потоцька, яка сплатила борги. Згідно із заповітом Софії, Немирів згодом перейшов до іншого сина Щенсного — Болеслава Потоцького [2, с. 384; 4, с. 90-99].

Подальша історія Немирова була позначена руйнівними пожежами 1803 та 1811 років, які завдали містечку значних збитків. Відновлення садиби відбулося у 1840-х роках. Проєкт нового палацу, створений архітектором Ф. Меховичем близько 1840 року, передбачав його розташування серед парку, який на той час уже сформувався та набув виразних рис садово-паркового ансамблю. Таким чином, у першій половині XIX століття садиба поступово набула нового архітектурного вигляду, а її значення виходило за межі приватної резиденції. За Болеслава Потоцького Немирів став місцем, відкритим для представників мистецького й інтелектуального середовища. У 1840-х роках містечко відвідали видатний угорський композитор і піаніст Ференц Ліст та французький письменник Оноре де Бальзак. Культурному життю Немирова сприяла й місцева гімназія, яка була важливим освітнім осередком регіону. З нею та її культурним середовищем були пов'язані такі діячі, як Михайло Чалий — друг Тараса Шевченка й один із його перших біографів, художник Іван Сошенко, фольклорист та етнограф Опанас Маркович, а також письменниця Марко Вовчок. Присутність відомих митців, освітян і представників української інтелігенції засвідчує важливе місце Немирова в культурному просторі Поділля XIX століття [6, с. 98-99].

Наприкінці XIX століття садиба зазнала суттєвих архітектурних змін, пов'язаних із діяльністю княгині Марії Щербатової, онуки Болеслава Потоцького та останньої власниці Немирова з родини Потоцьких. У 1880 році за її наказом старий палац було розібрано, а в 1885 році розпочалося спорудження нової резиденції, яка мала вирізнятися значнішими масштабами та архітектурною величністю. Проєкт палацу розробили архітектори Г. Гринер та Е. Крамарж. Проте будівництво не було остаточно завершене навіть до революційних подій 1917 року. Перебудова резиденції стала важливим етапом у формуванні архітектурного ансамблю Немирова та визначила його подальший вигляд [1, с.15].

У місцевій історичній пам'яті збереглися неоднозначні перекази про постать княгині Марії Щербатової. За свідченнями старожилів, її характеризували як сувору власницю маєтку, а з розширенням парку пов'язували вилучення селянських земель. Водночас із будівництвом палацу пов'язана легенда про циганку, яка нібито передрекла княгині загибель одразу після завершення спорудження резиденції. За народним переказом, саме це пророцтво пояснювало тривалість будівельних робіт, які не завершилися навіть до революції 1917 року. Однак ця легенда належить до усної традиції й потребує критичного осмислення, а її достовірність не можна вважати підтвердженою без додаткових джерельних свідчень [3, с.5-6].

Палац княгині Марії Щербатової є однією з найвиразніших архітектурних пам'яток Немирова. Двоповерхова споруда прямокутна в плані, її архітектурне вирішення ґрунтується на принципах неокласицизму, для якого характерні симетрія, стриманість композиції та використання елементів античної архітектури. Основним будівельним матеріалом слугував вапняк, що надавав будівлі характерного світлого вигляду [6, с.98].

Особливої виразності палацу надає парковий фасад, центральну частину якого акцентовано ризалітом із чотириколонним портиком іонічного ордера. Горизонтальне членування стін підкреслює стрічковий руст, а напівкруглі прогулянкові тераси вздовж фасадів доповнюють композицію будівлі. Поєднання класичних архітектурних форм із розташуванням палацу серед зелених насаджень створює цілісний образ заміської резиденції, у якій архітектура органічно взаємодіє з навколишнім ландшафтом [1, с.10-11].

Важливою складовою садибного комплексу був парк, формування якого відбувалося разом із розбудовою резиденції. У джерелах його площа визначається приблизно у 85 гектарів. Різноманіття деревних і чагарникових насаджень, поєднання відкритих просторів із затіненими алеями та безпосередній зв'язок із палацом надавали комплексу не лише естетичного, а й культурного значення. Таким чином, немирівська садиба постає не просто як окрема палацова споруда, а як цілісний архітектурно-парковий ансамбль, що став важливою частиною історичної спадщини Поділля [6, с. 99].

Особливістю Немирівського парку є поєднання регулярних елементів планування з пейзажною організацією простору. У безпосередньому оточенні палацу переважають впорядковані композиційні рішення, тоді як віддаленіші ділянки характеризуються вільнішим розташуванням деревних груп, відкритими галявинами та доріжками, узгодженими з природним рельєфом. Пологі схили в напрямку водойм формують поступові переходи між окремими

частинами парку, а каскад із трьох ставків доповнює його ландшафтну композицію. Завдяки цьому палац і парк сприймаються як єдиний ансамбль, у якому архітектура органічно поєднана з природним оточенням [6, с.98-99].

Важливу цінність парку становить його дендрофлора, представлена місцевими та інтродукованими видами дерев і чагарників. Серед них — гінкго дволопатеве, сосна Веймутова, сосна чорна, платан західний, софора японська, псевдотсуга, ялини європейська та блакитна, бук, дуб, граб і тис. Різноманіття насаджень свідчить про прагнення власників маєтку збагатити парк декоративними видами, поширеними в європейській садово-парковій культурі того часу. За енциклопедичними даними, на початку XX століття тут налічувалося близько 250 видів і форм дерев, тоді як нині зазначається приблизно 120. Ця відмінність підкреслює важливість подальшого вивчення та збереження історичних насаджень [3, с.5-7].

У 1990 році Немирівський парк отримав статус пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Його історична, архітектурна та природна цінність визначається не лише багатством рослинного світу, а й збереженням традицій садово-паркового мистецтва, сформованих упродовж кількох історичних періодів. Таким чином, парк є невіддільною частиною садиби княгині Марії Щербатової та важливим об'єктом історико-культурної спадщини Немирова й Поділля [6, с.99].

Отже, садиба княгині Марії Щербатової є важливою складовою історико-культурної спадщини Немирова та Поділля. Її формування відбувалося впродовж кількох століть і було тісно пов'язане з історією родини Потоцьких, а згодом — із діяльністю княгині Марії Щербатової. Перебудова палацу наприкінці XIX століття та розвиток паркового ансамблю засвідчили прагнення власників маєтку створити репрезентативну резиденцію, що поєднувала архітектурну виразність із традиціями європейського садово-паркового мистецтва.

Історичне значення немирівської садиби визначається не лише архітектурними особливостями палацу й різноманіттям паркових насаджень, а й місцем комплексу в культурному та суспільному житті регіону. Історія маєтку відображає зміни в житті Немирова, особливості розвитку приватних резиденцій і трансформацію їхніх функцій у різні історичні періоди. Водночас народні перекази про княгиню та її резиденцію є свідченням збереження пам'яті про минуле в місцевій історичній традиції, хоча потребують критичного зіставлення з документальними джерелами.

Таким чином, садиба княгині Марії Щербатової становить значний інтерес для подальших історико-краєзнавчих досліджень. Вивчення її історії, архітектури та паркового середовища сприяє глибшому осмисленню минулого Немирова й актуалізує питання збереження історико-культурної спадщини як важливої складової історичної пам'яті та культурної ідентичності краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнаткін І. Палаци і парки України. Київ. 1966. 20 с.
2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця. ВМГО «Розвиток». 2007. 1008 с.
3. Литвиненко А. Парки Вінниччини. Одеса. 1972. 38 с.
4. Малаков Д.В. По Восточному Подолию. М. Искусство. 1988. 168 с.

5. Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України: книга-альбом. Київ. Мистецтво. 2005. 384 с.
6. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Міністерство культури і туризму України. Київ. 2011. 218 с.

Юрій Зінько

ВОДЯНІ МЛИНИ ТА МАЛІ ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ – УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ

Анотація. *У статті йдеться про водяні млини та перші малі гідроелектростанції Вінниччини як унікальні об'єкти промислової спадщини та осередки доіндустріального розвитку краю й господарської діяльності населення. Виокремлено особливості промислової архітектури та технічні аспекти споруд, а також їх еволюцію від традиційних млинарських комплексів XIX – початку XX ст. до перших спроб розбудови малої гідроенергетики. Вказано на проблему занепаду й руйнації старовинних господарських споруд та потребу їх ревіталізації.*

Ключові слова: *матеріальна культурна спадщина, водяні млини, млинарство, малі гідроелектростанції, промислова спадщина, ревіталізація.*

Yuriy Zinko

WATERMILLS AND SMALL HYDROELECTRIC POWER PLANTS – UNIQUE MONUMENTS OF INDUSTRIAL ARCHITECTURE IN VINNYTSIA REGION

Abstract. *The article focuses on watermills and the first small hydropower plants of the Vinnytsia region as unique industrial heritage sites and centers of the region's pre-industrial development and local economic activity. It highlights the specific features of industrial architecture, the technical characteristics of these structures, and their evolution from traditional milling complexes of the 19th and early 20th centuries to the initial efforts in developing small-scale hydropower for regional electrification. The paper also addresses the issue of the decline and destruction of these historical economic structures, emphasizing the urgent need for their revitalization.*

Keywords: *tangible cultural heritage, watermills, milling, small hydropower plants, industrial heritage, revitalization.*

Важливим джерелом для реконструкції й відновлення історичного минулого краю є матеріальна культурна спадщина, вивчення якої дає змогу сформувати цілісну картину розвитку регіону та повсякденного життя його мешканців. Індустріальною спадщиною Вінниччини та свідками господарської діяльності населення краю є водяні млини та перші малі гідроелектростанції (ГЕС). Вони активно розбудовувалися на теренах регіону через специфіку рельєфу річкової мережі, яка сформувалась на теренах Українського кристалічного щита з його стрімкими водотоками, порогами та з великим похилом русел. Гідрологічні умови річок були сприятливими для створення шлюзів, гребель та штучних каналів, які забезпечували стабільний тиск води на турбіни. Розвитку млинарської галузі сприяло й те, що вода була

найдоступнішим джерелом енергії, адже гідроенергія річок була безкоштовною.

Будівництво водяних млинів було зумовлене стрімкою капіталізацією аграрного сектору у другій половині XIX – початку XX ст., технічним прогресом та інтеграцією регіону у світовий ринок борошна. Землевласники розуміли, що продавати за кордон борошно значно вигідніше, ніж зерно. До того ж стала активно розбудовуватися залізнична мережа, що вирішувало питання підвезення до промислових об'єктів великих партій сировини та вивезення готової продукції. У другій половині XIX ст. залізниця пролягала через південну частину Поділля та відчиняла прямий шлях подільському хлібу до Одеського порту. Залізнична лінія Одеса-Балта та Балта-Київ перетнула Східне Поділля з півдня на північ та з'єднала регіон з Одесою та Києвом [1, с. 372]. Млинарські підприємства отримали можливість відвантажувати борошно до чорноморських портів та сухопутних кордонів. Продукція місцевих млинів стала активно експортуватися на західноєвропейські ринки.

На зламі XIX–XX ст. Східне Поділля перетворилося на потужний осередок млинарства та ранньої гідроенергетики. Цьому сприяла річкова мережа Вінниччини, північна частина якої належить до басейну Дніпра, західна, центральна, східна та південно-східна – Південного Бугу, а південно-західна – Дністра. На річках Рось, Південний Буг, Дністер та їх притоках будували млини, стіни яких викладали з міцного бутового каменю, місцевого граніту та прикрашали й обрамляли кладку виразною червоною цеглою. На місці дерев'яних млинів з'явилися кількаповерхові кам'яні споруди та цегляні комплекси промислового типу.

Заможні подільські землевласники наймали європейських інженерів та архітекторів для проєктування й будівництва виробничих будівель, що стали шедеврами індустріальної архітектури у стилі модерну та неоготики. Так, за проєктом німецького архітектора Яна Гойріха на замовлення графа Костянтина Потоцького на межі сіл Сокілець (тепер Немирівська ТГ, Вінницький район) та Печера (тепер Шпиківська ТГ, Тульчинський район) на Південному Бузі у 1899 році була зведена чотириярусна будівля млина у стилі центрально-європейського неоромантизму. Млин прямокутної форми, мурований з колотого граніту і червоної цегли, був накритий напіввальмовим дахом. Стіни з місцевого різнокольорового граніту у поєднанні з витонченою цегляною кладкою роблять споруду млина витвором мистецтва [2, с. 171-172]. Подібну архітектуру має «Погорений млин» у селі Вила (тепер Томашпільська ТГ, Тульчинський район), який побудований за проєктом того ж Яна Гойріха наприкінці XIX ст. з бутового каменю на річки Русава. У стилі тогочасної промислової архітектури у селі Круподеринці (тепер Погребищенська ТГ, Вінницький район) на правому березі річки Рось у 1896 році був побудований триповерховий водяний млин, перший поверх якого викладений з граніту, а другий і третій поверхи – із червоної цегли. Дах будівлі мав металеве покриття [4, с. 132].

На початку XX ст. у млинарстві відбувалася технологічна модернізація, перехід від дерев'яного водяного колеса до гідравлічних турбін. На зміну традиційним жорнам прийшли вальцові станки, часто німецького чи австрійського виробництва, що дало змогу збільшити обсяги переробки зерна

та дозволило виготовляти борошно вищих ґатунків. Млин у с. Сокільці, наприклад, переробляв понад 50 тон зерна за добу. Високотехнологічна споруда водяного млина, яка працювала на трьох турбінах та дизельному двигуні була збудована наприкінці XIX ст. купцем Яковом Солітерманом на річці Південний Буг біля Замкової гори у Брацлаві (тепер Брацлавська ТГ, Тульчинський район). Для свого часу млин був надсучасним підприємством, на якому працювали десятки працівників. Унікальна чотири поверхова пам'ятка промислової архітектури з прибудованою до неї одноповерховою коморою та господарською частиною побудована у 1902 році у с. Болган (тепер Студенянська ТГ, Тульчинський район) на річці Кам'янка, внутрішні дерев'яні перекриття якої досі залишаються міцними.

Технологічний прогрес початку XX ст. вимагав електроенергії. На Вінниччині частину вже існуючих водяних млинів і дамб модернізували та переобладнали для виробництва електроенергії, що трансформувало їх у малі ГЕС та «електричні машинарки». Однією з найдавніших збережених споруд такого типу є станція у селищі Тиврів ((тепер Тиврівська ТГ, Вінницький район), на річці Південний Буг, будівля якої датується 1905 роком. Цегляна споруда цієї «електровні» тривалий час забезпечувала потреби містечка та навколишніх виробництв. До таких будівель відноситься Брацлавський водяний млин у Немирові (тепер Немирівська ТГ, Вінницький район). Він побудований на річці Мирці за кошти графів Щербатових. Великий млин тут побудували у 1862 році за проєктом архітектора Ф.І. Мєховича у формах псевдоготики: зі стрілчастими вікнами, ступінчастими фронтонами, покритий червоною черепицею. У 1905 році за проєктом чеського архітектора Іржі Стібрала греблю та млин перебудували у «празькому стилі» з елементами модернізованого бароко, створивши одну з перших електростанцій в регіоні [3, с. 312]. Для використання потужності річки Південний Буг було зведено греблю та гідроелектростанцію у селищі Сутиски (тепер Сутисківська ТГ, Вінницький район), що були пов'язані з промисловим вузлом графа Дмитра Гейдена. До будівництва ГЕС тут функціонував великий паровий та водяний млин, а також винокурний завод [5, с. 72].

Активне будівництво промислових споруд на річках Вінниччини припинилося з початком Першої світової війни. Сьогодні залишки тих величних кам'яно-цегляних велетнів, що збереглися до нашого часу, є свідками унікальної індустріальної архітектури кінця XIX – початку XX ст. Цей сектор індустріальної спадщини краю перестає сприйматися як застаріле надбання, зростає її історична й культурна цінність. Проте повноцінне залучення пам'яток архітектури до сучасного життя потребує комплексної ревіталізації.

Отже, водяні млини та перші малі гідроелектростанції Вінниччини є унікальними пам'ятками індустріальної спадщини та прикладом виробничої еволюції регіону. Вони демонструють перехід на початку XX століття від традиційного використання водної енергії до індустріальної електрифікації. Сьогодні чимало старовинних будівель відновлюють, даючи історичним спорудам нове життя. Тому пріоритетним завданням сучасного суспільства є ревіталізація історичних пам'яток для збереження історичної пам'яті народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. . Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редколе.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. [Електронний ресурс] URL: https://www.history.org.ua/?termin=Zaliznychne_budivnuctvo_v_Ukr
2. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінницький район / ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. Ю. Юзвак (заст. гол. ред.) [та ін.] ; упоряд. Ю. А. Зінько; автор. колектив: А. В. Войнаровський [та ін.]. 2-ге вид., змін. і доповн. Вінниця : Віноблдрукарня, 2024. 416 с. + 2, 2, 60 с. кол. вкл. : фото, іл.
3. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Ч. І : Барський – Немирівський райони / ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.] ; упоряд. : Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний ; автор. колектив : Т. Р. Беднарчик [та ін.]. Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. 400, 2, 2, 36 с. : фото, іл.
4. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Ч. ІІ : Оратівський – Ямпільський райони / ред. кол. Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.) [та ін.] ; упоряд. : Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний ; автор. колектив : А. В. Войнаровський [та ін.]. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. 472, 2, 2, 36 с. : фото, іл.
5.Тамтура А.В. Сутиски. Історико-краєзнавчий нарис: від найдавніших часів до сьогодення. Вінниця, 2024. «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ». 232 с.

Наталка Жмуд, Тетяна Кароєва, Ольга Коляструк

МОЗАЇКИ АВТОБУСНИХ ПАВІЛЬЙОНІВ ВІННИЧЧИНИ: РЕЄСТР, ГЕОГРАФІЯ ТА ТВОРЦІ

Анотація. *У статті на основі комплексу документів узагальнено відомості про кількість, географію та творців автопавільйонів, прикрашених мозаїками, на теренах Вінницької, а також Хмельницької областей.*

Ключові слова: *мозаїка, зупинка, автопавільйон, культурна спадщина.*

Natalka Zhmud, Tatiana Karoieva, Olha Koliastruk

MOSAICS OF BUS SHELTERS OF VINNYCHY REGION: REGISTER, GEOGRAPHY AND CREATORS

Abstract. *Based on a body of documentary sources, the article synthesizes information on the number, geographical distribution, and creators of mosaic-decorated bus shelters in Vinnytsia and Khmelnytskyi Oblasts.*

Keywords: *mosaic, bus stop, bus shelter, cultural heritage.*

У СРСР 1960-х рр. під гаслами про «успіхи соціалістичного будівництва» та піклування про добробут населення почалася активна розбудова автомобільних доріг з твердим покриттям. (Хоча основними цілями радянського керівництва були військово-стратегічне забезпечення, економічна інтеграція та централізація управління.) У короткий термін потрібно було створити мережу міжнародних, всесоюзних, республіканських та обласних трас, як мінімум, зв'язати районні центри з обласними. Робота у цьому напрямку на основі сучасних технологій розпочалася ще у 1950-х рр., але саме у 1968 р. були ухвалені принципові рішення щодо організації централізованого управління та фінансування будівництва, регіональної структури транспортних

підприємств [2]. По-перше, створили всесоюзне та почали організовувати республіканські міністерства будівництва і експлуатації автомобільних шляхів. Українське було одним з перших, і почало функціонувати наприкінці саме 1968 р. По-друге, визначили джерела фінансування: відрахування підприємств (певний відсоток від обсягу продукції та послуг) та транспортний податок з власників транспортних засобів – через систему «дорожніх фондів». По-третє, розробили схему будівництва трас і розподілили обов'язки щодо будівництва між всесоюзним, республіканськими міністерствами та обласними управліннями щодо організації та експлуатації доріг. По-четверте, визначились щодо створення інфраструктури доріг, зокрема щодо побудови автобусних зупинок на трасах. Було ухвалено рішення, що на міжнародних, всесоюзних, республіканських, обласних та районних трасах зупинки будуються за державні кошти, а на міжколгоспних дорогах – місцевих підприємств.

На території Вінницької області наприкінці 1960-х рр. розпочалося об'єднання окремих ділянок у трасу, яка нині називається М12, а сучасну трасу М21, відому під назвою «Сталінка», побудовану ще до німецько-радянської війни 1941–1945 рр., почали реконструювати. Завдяки масовому асфальтуванню доріг та випуску нових моделей автобусів активно розвивалося міжміське пасажирське сполучення. Населення тисячі віддалених сіл отримало зручний доступ до навколишнього світу. Для зручності пасажирів потрібні були не лише автовокзали в обласних і районних центрах, а й обладнані павільйони на місцях зупинки автобусів на трасах, де за необхідності можна перечекати негоду.

На кінець 1960-х рр. в УРСР вже поширилась практика оформлення павільйонів на зупинках за допомогою мозаїки. Відтепер її масштабували централізовано через мережу художньо-виробничих комбінатів та майстерень Художнього фонду УРСР. Упродовж 1968–1990 рр., згідно з протоколами Художньої ради Вінницьких художньо-виробничих майстерень (з 1986 р. комбінату) [1], у такий спосіб було оформлено щонайменше 351 зупинку. За п'ятирічками вони розподілялися так: 8-а п'ятирічка (1966 –1970) – 19, 9-а (1971–1975) – 78, 10-а (1976–1980) – 107, 11-а (1981–1985) – 105, 12-а (1986–1990) – 42 (але за останні два роки відсутні протоколи, тому інформація неповна).

Оскільки в протоколах Художньої ради вказувалася лише назва населеного пункту, то залишилося ще близько 30 сіл, які не вдалося локалізувати у певному районі через дублювання назв. Переважна кількість павільйонів будувалася на території Вінницької області – 90%, вінницькі художники працювали також у Хмельницькій області – 9% зупинок, а також були поодинокі замовлення у Житомирській, Рівненській та Черкаській областях.

Завдяки Фейсбук-сторінці групи «Мозаїчні зупинки України» [4], польовим дослідженням 2025, 2026 рр. студентів і викладачів факультету історії та міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було зібрано додаткові відомості про населені пункти Вінницької області, де були павільйони. Усього вдалося встановити понад 390 міст та сіл, де існувало близько 480 мозаїк, до яких причетними були вінницькі майстри.

На території Вінницької області зупинки будувалися вздовж таких міжнародних трас (у сучасному найменуванні): М-21 та М-30 (об'єднано М-04 та М-12). Траса М-30 (Стрий – Тернопіль – Хмельницький – Вінниця – Кропивницький – Знам'янка – Дніпро – Луганськ – Ізварине) є найдовшою дорогою країни. Вона перетинає область із заходу на схід, проходячи через Немирів, Гайсин та інші населені пункти, з'єднуючи західні, центральні та східні регіони. Виходить на територію Хмельницької області, де також вінничани виконували замовлення. Траса М-21 (колишня Р-28; Могилів-Подільський – Житомир – Виступовичі) веде від кордону з Молдовою (пункт пропуску Могилів-Подільський), проходить через Жмеринку, Вінницю, Калинівку, забезпечуючи важливий транспортний коридор у напрямку Молдови та Південної Європи.

Серед національних трасах зупинки зосереджувалися вздовж Н-02 (короткий відрізок по півночі Вінницької області) та Н-03 (Житомир – Старокостянтинів – Хмельницький – Ярмолинці – Дунаївці – Кам'янець-Подільський – Чернівці).

Щодо регіональних доріг, то з вінничанами співпрацювали далеко не всі регіональні шляхо-експлуатаційні управління (ШЕУ – ДЕУ (рос.) та дорожні ремонтно-будівельні управління (ДРБУ – ДРСУ (рос.)). Головними замовниками були Вінницьке ДРСУ, Вінницьке, Калинівське, Шаргородське та Хмільницьке ШЕУ, і набагато менше Вінницький облдорстрой (і це зрозуміло, бо він безпосередньо не опікувався зупинками), Іллінецьке, Козятинське, Літинське, Немирівське, Тиврівське, Тульчинське, Шаргородське районне ДРС [1], а от будівельні організації південної та південно-східної Вінниччини, вочевидь, співпрацювали з художниками інших регіонів.

Чітка локалізація населених пунктів Вінницької та Хмельницької областей, до мозаїчних зупинок яких були причетні вінницькі майстри, дозволила скласти такий реєстр (дані подаються за старим адміністративним поділом на 1986 р.):

Найбільше населених пунктів з мозаїками (понад 10 у кожному районі) по Вінницькій області зафіксовано у Калинівському, Вінницькому, Козятинському, Хмільницькому, Шаргородському, Липовецькому, Немирівському, Літинському, Гайсинському, Тиврівському районах. Менше 10 зупинок зафіксовано в Іллінецькому, Жмеринському, Тульчинському, Барському, Погребищенському, Томашпільському, Ямпільському, Могилів-Подільському, Крижопільському, Мурованокуриловецькому, Оратівському Теплицькому, Чечельницькому, Тростянецькому, Бершадському, Летичівському, Піщанському [1]. У деяких населених пунктах було по кілька зупинок з мозаїками.

Зокрема: **27** – у *Калинівському* (Антонопіль, Байківка, Глинськ, Голендри, Головчинці, Гущинці, Дацюки, Дружне, Жигалівка, Жовтневе, Іванів, Іванівці, Калинівка-водоканал, Калинівка-дистанція, Кам'яногірка, Комунарівка, Корделівка, Котюжинці, Мізяківська Слобідка, Мончинці, Радівка, Павленки, Павлівка, Писарівка, Сальник, Хомутинці, Черепашинці); **21** – у *Вінницькому* (Агрономічне, Бохоники, Вахнівка, Вороновиця, Горбанівка, Гуменне, Дашківці, Дорожнє, Жабелівка, Зарванці, Коло-Михайлівка, Коломне, Лисогора, Мала Стадниця, Мартинівка, Медвеже Вушко, Стадниця, Стрижавка, Хижинці, Щітки,

Якушинці); **17** – *у Козятинському* (Безіменне, Білопілля, Вівсяники, Вернигородок, Катеринівка, Козятин, Комсомольське (Махнівка), Лопатин, Малі Кутища, Марківці, Махаринці, Мшанець, Перемога, Сигнал, Туча, Чернички, Юрівка); **по 16** – *в Хмільницькому* (Байківка, Великий Митник, Зозулинці, Кропивна, Петриківці, Пиків, Пиківська Слобідка, Писарівка, Племстанція, Подорожня, Рибчинці, Скаржинці, Сьомаки, Хмільник, Шаровечка, Широка Гребля) та *Шаргородському* (Гибалівка, Довжок, Зведенівка, Калитинка, Копистирин, Лозова, Лопатинці, Михайлівка, Пасинки, Пеньківка, Перепільчинці, Сапіжанка, Теклівка, Широка Гребля, Шостаківка, Юхимівка); **по 14** – у *Липовецькому* (Брицьке, Вахнівка, Війтівці, Волочиськ, Косаківка, Лукашова, Нападівка, Нарцизівка, Нова Прилука, Пеньківка, Росоша, Сиваківці, Хороша, Щаслива) та *Немирівському* (Воробіївка, Гриненки, Зарудинці, Кудлаї, Ковалівка, Мухівці, Нижча Кропивна, Нова Ушиця, Никифорівці, Озеро, Перепеличчя, Райгород, Ситківці, Чавульське); **13** – у *Літинському* (Вербівка, Вербовець, Дашківці, Дяківці, Залужне, Івча, Кам'янка, Лісне, Літин, Лукашівка, Малинівка, Петрик, Требухи); **12** – *у Гайсинському* (Бондурі, Гунча, Кисляк, Краснопілка, Криштопівка, Ксаверівка, Кудринці, Кузьминці, Кунка, Огіївка, Тишківка, Чечелівка); **11** – *в Тиврівському* (Вітава, Ворошилівка, Гнівань, Довгополівка, Калнишівка, Кам'яногірка, Каневка, Красне, Мала Вулига, Тиврів, Черемошне); **10** – *в Іллінецькому* (Варварівка, Дашів, Іллінці, Криштопівка, Морозівка, Мотрунки, Романів Хутір, Шабельня, Якубівка, Яструбинці); **по 8** – *в Жмеринському* (Браїлів, Демидівка, Людавка, Рів, Почапинці, Пултівці, Тарасівка, Ярошенка) та *Тульчинському* (Ганнопіль, Журавлівка, Копіївка, Левківці, Нестерварка, Суворівське, Торків, Тульчин); **7** – *в Барському* (Бар, Журавлівка, Лука-Барська, Лядова, Слобода, Слобода Межирівська, Слобода Рахновецька); **по 6** – *в Погребищенському* (Білашки, Жовтневе, Круподеринці, Мончин, Ординці, Спиченці), *Томашпільському* (Антопіль, Вапнярка, Гнатків, Комаргород, Липівка, Липовець) та *Ямпільському* (Дзигівка, Клембівка, Климівці, Павлівка, Русава, Ямпіль); **по 5** – *в Могилів-Подільському* (Вендичани, Грушка, Карпівка, Кричанівка, Озаринці), *Крижопільському* (Кісниця, Крижопіль, Леонівка, Радянське, Сонячне) та *Муровано-Куриловецькому* (Котюжани, Михайлівці, Нишивці, Обухів, Снітків); **по 3** – *в Оратівському* (Животівка, Оратів, Осична), Теплицькому (Корабелівка, Степанівка, Теплик) та *Чечельницькому* (Демівка, Жабокричка, Рогізка); **по 2** – *в Тростянецькому* (Демківка, Іляшівка) та *Бершадському* (Шатковці, Шляхова); **по 1** – *Піщанському* (Піщанка).

У Хмельницькій області вдалося відстежити: **5** населених пунктів – *у Кам'янець-Подільському* районі (Кам'янець-Подільський – 5, Кульчіївці, Маків, Мишевці, Слобода Старая); **по 3** – *у Ярмолинецькому* (Соколівка, Солобківці, Стріхівці) та *Шепетівському* районах (Ленківці, Новичі, Траулін); **по 2** – *у Дунаєвецькому* (Вихрівка, Січинці), *Летичівському* (Бохни, Ялинівка), *Полонському* (Полонне, Правдівка) та *Старокостянтинівському* (Ладиги, Остропіль) районах; **по 1** – *у Волочиському* (Дзеленці), *Славутському* (Нетішин), *Хмельницькому* (Ружична).

Виконавцями були художники та майстри Вінницьких художньо-виробничих майстерень. За архівними документами, вдалося встановити імена 73 осіб [1].

Передусім, потрібно назвати тих, хто оформив понад десяток зупинок. Найвідомішими були В. Байбеков, Г. Солдатов, С. Кочерган, Л. Пастух, П. Гонтар, В. Ямковенко, О. Янголь, В. Абрамов, С. Гладков, Д. Кудлаєнко, В. Купчишин, Н. Михальчук, А. Петков, М. Площанський, О. Попенко, В. Рубиш, Б. Сидорук, О. Цвигун.

Окремо варто згадати монументальні роботи В. Байбекова, Г. Солдатова, С. Кочергана. Так, серед найвідоміших мистецьких творів В. Байбекова – панно «Сонце, повітря та вода», 1975 р. (санаторій Міноборони, м. Хмільник), «Енергетика», 1976 р. (Палац культури Ладижинської ТЕС); Г. Солдатова – мозаїчні композиції для громадських й промислових споруд Вінниці – «Науково-технічний прогрес», 1980 р. (Вінницьке міжрегіональне вище професійне училище), мозаїчне панно «Роза вітрів», 1986 р. (будівля міського туристичного клубу «Меркурій», Вінниця), панно «Молодість», 1983 р. (Вінницький військово-медичний клінічний центр (санаторій ВПС)) [3, с. 27], «Орнаментальний мотив», 1980 р. (Вінницький міський відділ ДРАЦС, виконавці: Г. Солдатов, В. Байбеков); С. Кочергана – мозаїки для Вінницького національного технічного університету («Наука і космос», 1990 р., виконавці: С. Кочерган, А. Яблонський, Д. Олійник; «Будівельники», 1991 р., виконавці: Д. Олійник, Г. Мельник, А. Яблонський, Д. Олійник), будівлі офісного центру (колишнього Вінницького лампового заводу) («Слава праці!», 1981 р., автори панно: С. Кочерган, Д. Олійник, В. Ямковенко) [3, с. 39] тощо.

Відомими художниками-монументалістами та художниками-декораторами, які продовжують працювати й до сьогодні є В. Оврах, О. Кізімова, В. Купчишин**,** В. Постернак та інші.

Як вже згадувалося, за урядовими рішеннями, будівництво та оформлення зупинок на міжколгоспних шляхах мали виконувати місцеві підприємства. Уже в плани 10-ї п'ятирічки (1976–1980) директивно було включено активізацію розбудови таких шляхів, відтоді на теренах Радянського Союзу поширився інший спосіб організації оформлення зупинок, так званий, господарський. Місцеві підприємства винаймали бригади будівельників, або «шабашників» / «халтурників», як їх тоді називали. Як правило, їхні учасники не мали художньої освіти, але володіли вмінням класти керамічну плитку. Вони не переймалися естетичним виглядом зупинки, працювали з тим матеріалом, який міг надати замовник. Якщо художники художньо-виробничих майстерень мали можливість формувати навіть колористику мозаїк, підбираючи плитку та смальту, що були на складах підприємства, то «шабашники» мали вигадати малюнок на основі наявного облицювального матеріалу. Варто згадати, що простежено лише 2 випадки, коли колгоспи співпрацювали з Вінницькими художньо-виробничими майстернями. Водночас траплялися випадки, коли художники співпрацювали з місцевими підприємствами, оскільки держава обмежувала розмір їх річного заробітку через художньо-виробничі майстерні, але таку практику простежити неможливо, адже розрахунки були нелегальними або напівлегальними.

Треба згадати, що окрім автопавільйонів мозаїками прикрашалися також декоративні стели в'їзду в області, райони та населені пункти.

Прикрашання автопавільйонів мозаїками було дуже поширеним явищем на території Вінницької області. Нині, на жаль, через тривале господарське

занедбання мозаїк та нерозуміння їх художньої цінності чимало з них вже зникло. Останніми роками руйнування прискорилося через реконструкцію доріг у рамках програми «Велике будівництво» та воєнні дії. І ми тепер вже не зможемо скласти повний реєстр мозаїк на території України, зокрема Вінницької області. Усвідомлюючи подальшу їх долю, небайдужі українці ініціюють порятунок мозаїк і надання їм статусу пам'яток монументального мистецтва. Завдяки архівним документам – протоколам засідань Художніх рад художньо-виробничих майстерень / комбінатів – є можливість встановити авторство та рік створення мозаїк. Наразі вінницький матеріал надає можливість працювати з 351 зупинкою. Нині частина з них знищена, частина потребує реставрації або непрофесійним втручанням спотворено. Чимало з них є творами декоративно-монументального мистецтва, які репрезентують прояви національного в радянському мистецтві. І ці мозаїки є культурною спадщиною української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-5698, оп. 1, спр. 104, 112, 118, 119, 124, 136, 142, 165, 177, 187, 200, 202, 205, 214, 225, 239, 258, 262, 280, 289, 294, 300.
2. Кароєва Т., Коляструк О. Мозаїки в оформленні автобусних зупинок радянської України (кінець 1960-х – початок 1990-х рр.): історико-культурний контекст // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2026. Вип. 56. С. 120-129. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-120-129
3. Мозаїки Вінниці : іст.-мист. нарис. Вінниця, 2022. С. 27
4. Мозаїчні зупинки України //Фейсбук. URL:https://www.facebook.com/groups/395390023045069?locale=uk_UA

Єгор Пархоменко

СИМВОЛІКА НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ВІННИЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Анотація. *У статті досліджено символіку населених пунктів Вінниччини та Луганщини як джерело локальної історії та здійснено порівняльний аналіз її природних, історичних, і господарських мотивів. Виявлено відмінності та особливості подільської та східноукраїнської геральдичних традицій, а також проаналізовано імперські й радянські нашарування у символіці Луганщини та її сучасне переосмислення в умовах деколонізації. Обґрунтовано потенціал місцевої символіки для вивчення історії населених пунктів і формування краєзнавчої компетентності школярів.*

Ключові слова: *локальна історія, історична пам'ять, символіка, герб, прапор, геральдика, Вінниччина, Луганщина, краєзнавство, деколонізація.*

Yehor Parkhomenko

THE SYMBOLISM OF SETTLEMENTS IN VINNYTSIA AND LUHANSK REGIONS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF LOCAL HISTORY: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Abstract. *The article examines the symbolism of settlements in the Vinnytsia and Luhansk regions as a source for studying local history and provides a*

comparative analysis of its natural, historical, and economic motifs. The study identifies the distinctive features and differences between the Podillia and Eastern Ukrainian heraldic traditions, as well as analyzes imperial and Soviet layers in the symbolism of the Luhansk region and their contemporary reinterpretation in the context of decolonization. The article substantiates the potential of local symbolism for studying the history of settlements and developing students' local history competencies.

Keywords**:** *local history, historical memory, symbolism, coat of arms, flag, heraldry, Vinnytsia region, Luhansk region, local studies, decolonization.*

Символіка населених пунктів є немаловажним джерелом локальної історії, оскільки в ній відображається власне уявлення громад про минуле, територію, природу, господарство та культурні традиції. Водночас герб чи прапор не слід вважати точним відображенням історії, адже їх автори здійснюють достатньо суб'єктивний вибір між різними подіями та образами. Тому геральдика дає змогу досліджувати не лише минуле, а й способи його репрезентації та зміни історичної пам'яті як такої. Порівняння символіки Вінницької та Луганської областей особливо показове, оскільки ці регіони мають різний історико-культурний досвід: Вінниччина як частина Східного Поділля формувалася під впливом руської, литовської, польської та сучасної української традицій, тоді як Луганщина, що лежить на землях Східної Слобідщини та Донщини, відбила у собі елементи козацького освоєння, імперської колонізації та масштабної індустріалізації [6; 10].

Важливе значення для дослідження символіки Вінниччини мають праці Ю. Савчука, присвячені міській геральдиці Поділля та земельній символіці регіону. Символіка Луганщини представлена, зокрема, у працях А. Гедьо та Є. Максименко [2; 6]. Джерельну базу становлять герби й прапори населених пунктів, нормативні документи про їх затвердження, геральдичні описи, історичні та краєзнавчі праці, а також сучасні публічні дискусії. Оскільки офіційна символіка може поєднувати історично достовірні елементи з пізнішими конструкціями, її необхідно аналізувати критично. Геральдична традиція Вінниччини тісно пов'язана з історією Поділля та характеризується поєднанням історичних, територіальних, природних і господарських мотивів. У символіці населених пунктів відображено давню історію міст, фортифікації, річки, сільське господарство, ремесла й локальні традиції [2; 8; 9]. Втім відмінним є герб Вінниці, композиція якого пов'язана з історією міста та давньою територіальною символікою [1]. Символіка Жмеринки відображає транспортно-економічний розвиток, насамперед роль залізниці у перетворенні поселення на важливий транспортний центр у XIX–XX ст. [3]. Аналогічно герб Козятина дає змогу простежити значення залізничної інфраструктури для модернізації Поділля, урбанізації та промислового розвитку [4]. У символіці Могилева-Подільського, Тульчина та інших міст представлені географічне положення, водні ресурси, адміністративна історія, військові події та культурні традиції [7]. Однією з характерних рис розглянутих зразків подільської геральдики є їхня виразна територіальна прив'язаність: річки, ліси, сільськогосподарські культури та інші природні об'єкти виступають маркерами

локальної ідентичності й можуть використовуватися як джерела історичної географії [8].

Символіка Луганщини значною мірою сформувалася під впливом двох історичних пластів: козацького освоєння степу та індустріального розвитку XIX–XX ст. Помітне місце у символіці населених пунктів регіону посідають мотиви, пов'язані з вугіллям, шахтами, металургією та промисловим виробництвом, що відображають значення індустріалізації для економічного й соціального розвитку краю [2; 6]. Водночас зведення історії Луганщини до промислового періоду звужує її історичну перспективу, залишаючи поза увагою козацькі поселення, зимівники, торговельні шляхи, взаємодію різних етнічних груп і тривале формування локальних спільнот. Це особливо помітно на прикладі Сіверськодонецька, образ якого переважно пов'язується з індустріальним містом XX ст., хоча територія має давніший контекст козацького освоєння степу та функціонування шляхів і поселень [10].

Сучасні дискусії спрямовані на розширення образу Луганщини за межі промислової спадщини. До потенційних символів міст належать степи, крейдяні пагорби, річки Айдар і Сіверський Донець, характерна рослинність і тваринний світ, зокрема бабак, кінь, ковила, лисиця та журавель [11]. Водночас потребує переосмислення символіка, сформована під впливом імперської та радянської історичної політики. Показовим є герб Луганська з літерою «Е», пов'язаною з імперською традицією та Катериною II. У сучасному політичному контексті цей елемент використовується для конструювання російського імперського наративу про Луганщину [10]. Подібну проблему становлять радянські мотиви, пов'язані з промисловістю та працею. Їх доцільно не вилучати механічно, а розмежовувати історичну цінність символу та ідеологічний контекст його виникнення.

Процес переосмислення символіки Луганщини особливо актуалізувався після російської агресії та окупації частини регіону. Символи стали не лише елементами геральдики, а й засобом боротьби за історичну пам'ять та право громад самостійно визначати образ власного краю. Герб Луганської області поєднує природні, господарські й територіальні мотиви: золоті колоски, синьо-жовті стрічки, дубовий вінок, сонце, молоти, полум'я, коня та бабака. У вересні 2023 р. Луганська обласна державна адміністрація провела онлайн-опитування щодо майбутньої символіки регіону. Учасники пов'язували Луганщину зі степом, родиною, лісами, сонцем, бабаками, териконами та іншими локальними образами. До обговорення залучалися історики, дизайнери, журналісти, освітяни, митці та представники громад, зокрема голова Українського геральдичного товариства Андрій Гречило [11]. Дискусія охоплює два основні підходи: оновлення наявної символіки зі збереженням локальних образів або створення принципово нових герба й прапора. Перспективним видається принцип історичної тяглості, за якого зберігаються символи, пов'язані з територією, натомість імперські та радянські політичні нашарування переосмислюються або вилучаються [10]. Особливого значення це набуває для внутрішньо переміщених осіб та представників луганських громад, для яких символіка може підтримувати територіальну ідентичність і зв'язок із рідним краєм.

Порівняння регіонів засвідчує спільне використання природних і господарських образів, однак їхній зміст різниться. Для Вінниччини характерні сільськогосподарські, транспортні, природні та історико-територіальні мотиви, тоді як Луганщина значно сильніше представлена індустріальною символікою. Подільська геральдика переважно спирається на тривалу міську та територіальну традицію [8; 9], тоді як луганська частіше відображає формування нових міст і промислову модернізацію XIX–XX ст. [2; 6]. Водночас Луганщина має гострішу проблему конкуренції історичних наративів, оскільки частина символів сформувалася під впливом імперської та радянської політики й нині може використовуватися російською пропагандою [10]. Тому оновлення її символіки має не лише геральдичний, а й історико-політичний характер.

Муніципальна символіка має значний освітній потенціал і може використовуватися для формування краєзнавчої компетентності школярів. Аналіз герба дозволяє встановлювати зв'язки між його елементами та історією поселення: річкою, господарством, промисловістю, козацьким освоєнням чи культурними традиціями. Такий підхід перетворює символ на інструмент дослідження історичних подій, території, людей і процесів, а порівняння символіки Вінниччини та Луганщини дає змогу виявляти спільні й відмінні моделі розвитку регіонів. Водночас учні мають усвідомлювати, що герб не є нейтральною ілюстрацією минулого, а відображає певне бачення історії, сформоване в конкретних суспільно-політичних умовах. Тому робота з геральдикою сприяє не лише засвоєнню краєзнавчих знань, а й розвитку критичного мислення. Особливо актуально це для Луганщини, де переосмислення символів пов'язане з деколонізацією історичної пам'яті та відновленням багатошарової історії регіону.

Отже, символіка населених пунктів Вінниччини та Луганщини є джерелом відомостей про територію, природу, господарство, політичну історію, культурну спадщину та історичну пам'ять громад. Вінницька геральдика переважно репрезентує тривалу історико-географічну спадкоємність Поділля, тоді як луганська значною мірою відображає індустріальний розвиток, але водночас перебуває у процесі повернення до давніших природних, козацьких і локальних історичних пластів. Сучасне переосмислення символіки Луганщини демонструє, що герби й прапори є не лише знаками територіальної ідентичності, а й складовою боротьби за власне бачення минулого. Їх використання в освіті дає змогу поєднати історичну науку, локальне краєзнавство та формування критичного ставлення до історичної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінниця - сучасний герб. URL: https://www.heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=119#verh

2. Гедьо А., Максименко Є. Символіка сучасних міських гербів Донбасу та особливості практики їх створення. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2013. Вип. 21. С. 12–28. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/f7db2324-7821-451e-a687-7744d167a66c/content

3. Жмеринка - сучасний герб. URL: https://www.heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=2836#verh
4. Козятин – сучасний герб. URL: https://www.heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&id=9969
5. Крилаті коні, паротяги, іноземні вояки: що зображено на прапорах міст Вінницької області та яке у цього значення? 20 хвилин Вінниця. 26.03.2025. URL: https://vn.20minut.ua/Podii/krilati-koni-parotyagi-inozemni-voyaki-scho-zobrazheno-na-praporah-mis-11957478.html
6. Максименко Є. Сучасна міська геральдика Луганщини. Схід. 2013. № 6 (126). С. 225–228. URL: https://skhid.kubg.edu.ua/article/view/21030/18556
7. Могилів-Подільський – сучасний герб. URL: https://www.heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=158#verh
8. Савчук Ю. К. Земельна символіка Поділля як джерело історичної географії краю. Історико-географічні дослідження в Україні. 1994. Число 3. С. 197–204. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/208750
9. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. Вінниця : Континент-ПРИМ, 1995. 143 с.
10. Символи під прицілом: як російська літера «Е» на гербі Луганська стала зброєю пропаганди. Трибун. 02.09.2025. URL: https://tribun.com.ua/uk/122337-simvoli-pid-pritsilom-jak-rosijska-litera-e-na-gerbi-luganska-stala-zbroeju-propagandi
11. Символіка Луганщини: якою вона буде після деокупації території? Трибун. 29.09.2023. URL: https://tribun.com.ua/uk/105248-simvolika-luganschini-jakoju-vona-bude-pislja-deokupatsii-teritorii

Анастасія Ціпковська

ЕТАПИ РОЗВИТКУ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ

Анотація. *У статті розглянуто розвиток міжетнічних відносин на Поділлі від ранньомодерного часу до сьогодення. Проаналізовано співіснування етнічних спільнот у Подільській губернії, досвід Української революції 1917–1921 рр., вплив радянської національної політики та Голокосту на етнічну карту краю, а також сучасне законодавче й ідентифікаційне тло міжетнічних взаємин.*

Ключові слова: *міжетнічні відносини, національні меншини, Поділля, Вінниччина, Українська революція, Голокост, національна ідентичність.*

Anastasia Tsipkovska

STAGES IN THE DEVELOPMENT OF INTERETHNIC RELATIONS IN PODILLIA

Abstract. *The article examines the development of interethnic relations in Podillia from the early modern period to the present day. It analyses the coexistence of ethnic communities in the Podillia Governorate, the experience of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the impact of Soviet nationalities policy and the Holocaust on the region's ethnic map, and the current legal and identity context of interethnic relations.*

Keywords: *interethnic relations, national minorities, Podillia, Vinnytsia region, Ukrainian Revolution, Holocaust, national identity.*

Україна впродовж століть формувалася як поліетнічний простір, де поруч з українцями жили поляки, євреї, росіяни, вірмени, німці, кримські татари, молдовани та інші народи. Тому проблематика міжетнічних відносин є однією з ключових у вітчизняній історіографії та має виразне суспільне звучання. Зокрема, Поділля, а разом з ним і Вінниччина, віддавна було територією змішаного розселення, де українське селянство, єврейське містечкове населення, польська шляхта та російська адміністрація утворювали складну мережу взаємин. Вивчення цього досвіду дає змогу перевірити загальні тези про історію міжетнічних відносин на конкретному регіональному матеріалі.

Метою статті є окреслити основні етапи розвитку міжетнічних відносин в Україні та показати їхні регіональні прояви на прикладі Поділля й Вінниччини. Робота спирається на узагальнювальні праці з історії України [9, 15,], дослідження радянської національної політики, політологічні студії сучасної ідентичності, а також на нормативно-правові акти та статистичні матеріали [1; 3; 6; 8].

Ранньомодерна доба позначена співіснуванням у межах Речі Посполитої кількох етнічних і конфесійних спільнот. Українські, польські, єврейські та вірменські громади жили за різними правовими режимами, а межі між ними значною мірою збігалися із соціальними й релігійними поділами [15, с.465]. Така структура породжувала як стійкі форми взаємодії (торгівля, оренда, міська й містечкова економіка), так і джерела напруження. Національно-визвольна революція середини XVII ст. супроводжувалася насильством щодо різних груп населення, зокрема єврейських громад і польської шляхти, а пам'ять про ці події по-різному закарбувалася в історичних наративах кожної зі сторін. Після поділів Речі Посполитої Правобережжя опинилося у складі Російської імперії. Подільська губернія, утворена 1796 р., охоплювала основну частину історичного Поділля, тобто терени нинішніх Хмельницької та Вінницької областей, а також частини сусідніх регіонів [2, с. 1]. За переписом 1897 р. українці становили в ній 80,9 % населення, євреї – 12,2 %, росіяни – 3,3 %, поляки – 2,3 % [2, с. 1]. Отже, українці були абсолютною більшістю, проте єврейська громада, зосереджена переважно в містах і містечках, мала помітну частку в міській торгівлі та ремеслі. Єврейське населення імперії було обмежене в правах і здебільшого мало проживати в межах так званої смуги осілості, до якої входило й Поділля [9, с. 34].

Імперська політика щодо українців мала іншу природу. Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. обмежували видання літератури й публічне вживання української мови, що закріплювало асиметрію статусів мов і культур. Міжетнічні відносини в краї розвивалися в умовах нерівності, нав'язаної імперським центром, а не лише внаслідок безпосередніх контактів між спільнотами.

Українська революція стала першим досвідом державотворення, що поставив питання про місце національних меншин у новій державі. Українська Центральна Рада проголосила принцип рівності прав національностей і в січні 1918 р. ухвалила закон про національно-персональну автономію, який передбачав право меншин, зокрема російської, єврейської та польської, на самоврядування у сфері культури й освіти. Питаннями меншин опікувалися

окремі структури при уряді, серед яких було й відомство у справах єврейського населення [14, с. 6-36]. Проте практика воєнних років суттєво розходилася з деклараціями. У 1917–1921 рр. Україною прокотилася хвиля антиєврейського насильства, до якої були причетні військові частини різних політичних сил та інші озброєні угруповання. Одним із найкривавіших епізодів став Проскурівський погром 15 лютого 1919 р. у Подільській губернії: вояки частини армії УНР під командуванням Івана Семесенка вбили, за оцінками дослідників, близько 1,5 тис. євреїв [12, с. 4-40]. Серед чинників, які називають дослідники, – воєнна анархія, радикалізація настроїв і поширений тоді стереотип про «єврейський більшовизм». Ця трагедія й досі є предметом наукових дискусій та політичної полеміки, тому її вивчення потребує насамперед документального підходу [12, с. 4-40].

У 1920-ті рр. більшовицький режим, прагнучи заручитися підтримкою неросійських народів, запровадив політику «коренізації»: підтримку національних мов у школі й управлінні, висування представників титульних народів до апарату, створення національних територіальних одиниць. В Україні цей курс виявився в українізації та водночас у розвитку освіти й культури національних меншин. Проте вже на початку 1930-х рр. політика змінилася: поширилися репресії проти національних кадрів, а в 1937–1938 рр. НКВС провів низку «національних операцій», наймасовішою з яких була «польська». Етнічна належність стала підставою для політичного переслідування. Найтрагічнішим наслідком нацистської окупації для етнічної карти Поділля став Голокост. Територія Вінниччини була поділена між двома окупаційними режимами: північні й центральні райони опинилися в німецькій зоні, а південні з серпня 1941 р. – у румунській зоні, відомій як «Трансністрія» [13]. За свідченням дослідників, у німецькій зоні переважало знищення євреїв розстрілами, тоді як у румунській – голод, холод і хвороби; в області відомо понад 360 місць масових поховань євреїв, а 19 вересня 1941 р. у Вінниці було розстріляно, за оцінками, близько 10 тис. осіб [13].

Наслідком стала докорінна зміна етнічної карти краю. Якщо наприкінці XIX ст. євреї становили 12,2% населення Подільської губернії, то за переписом 2001 р. їхня частка у Вінницькій області не перевищувала 0,2% [1]. Вплив на це мали також повоєнна та пострадянська еміграція, проте Голокост залишається визначальним чинником. Депортація кримських татар у травні 1944 р. стала ще однією трагічною сторінкою радянської національної політики; у 2015 р. Верховна Рада України визнала її геноцидом кримськотатарського народу [10, с. 450].

Проголошення незалежності України започаткувало новий етап інституціоналізації міжетнічних взаємин на Поділлі, де гарантії Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р. [3] та Конституції України 1996 р. щодо рівності прав громадян і вільного розвитку самобутності корінних народів та національних меншин [8, с. 10–11] стимулювали активне відродження мережі етнокультурних об’єднань. У Вінницькій та Хмельницькій областях сформувалася розгалужена інфраструктура громадських організацій, координацію яких забезпечують консультативно-дорадчі органи, зокрема Рада національних товариств Вінниччини. Найбільшу інституційну активність у регіоні виявили традиційні для Поділля польська та єврейська спільноти:

розгорнули діяльність товариства «Польський дім», «Світлиця польська», «Полонія-Поділля» (у Вінниці, Барі, Калинівці, Могилеві-Подільському, Шаргороді), осередки Спілки поляків на Хмельниччині, а також єврейські культурно-благодійні структури, серед яких Хмельницький благодійний фонд «Хесед Бешт» (діє з 1999 р. із представництвом у Кам'янці-Подільському) та общинний центр «Тхія» («Відродження»).

Останній із проведених Всеукраїнських переписів населення (2001 р.), який у масштабах держави зафіксував 77,8% українців і 17,3% росіян [1], засвідчив високу етнічну однорідність Подільського регіону при збереженні історично зумовлених відмінностей між його східною та західною частинами. Так, у Вінницькій області частка українців становила 94,9%, росіян – 3,7%, а поляків, білорусів та євреїв – по 0,2% [1], тоді як у Хмельницькій області при 93,9% українців і 3,6% росіян помітно вищою залишалася питома вага поляків – 1,6% (білорусів – 0,2%, євреїв – 0,1%), а в окремих локусах Західного Поділля, як-от у м. Городок, польська громада охоплювала 18,5% мешканців [1]. Отже, попри статистичну моноетнічність, сформовану демографічними катастрофами ХХ ст., Поділля зберегло багатошарову історико-культурну спадщину різних спільнот. Важливою складовою міжетнічного діалогу в обох областях стало вшанування пам'яті жертв Голокосту та документування місць масових розстрілів [13].

Упродовж 2010–2020-х рр. оновлення загальнонаціонального законодавства безпосередньо відобразилося на етносоціальній динаміці Поділля. Початок російської агресії у 2014 р., ухвалення постанов Верховної Ради щодо гарантій прав і визнання геноциду кримськотатарського народу [10; 11] та подальше прийняття Закону «Про корінні народи України» (2021 р.) [5] супроводжувалися появою на Поділлі кримськотатарської громади з числа внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, осередком компактного проживання близько 150 кримських татар стало с. Нова Гребля Хмільницького району Вінницької області, а інституційне представництво спільноти в регіоні забезпечили новостворені громадські організації «Кримці» та «Ветан» («Батьківщина»). Водночас закріплення статусу української мови як єдиної державної у 2019 р. [4] та ухвалення нового Закону «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 р. [6] із змінами 2023 р., узгодженими з рекомендаціями Венеційської комісії в межах євроінтеграційного курсу [7], створили сучасні правові механізми захисту мовно-культурних прав традиційних європейських спільнот Поділля (насамперед польської та чеської) за одночасного обмеження впливу російської мови в публічному просторі.

Євромайдан та особливо повномасштабне російське вторгнення 2022 р. спричинили глибокі трансформації регіональної ідентичності й практик міжетнічної взаємодії на Поділлі. Ставши одним із ключових тилових і гуманітарних хабів країни, Вінниччина та Хмельниччина прийняли сотні тисяч внутрішньо переміщених осіб різного етнічного походження зі східних і південних областей, що актуалізувало завдання їхньої соціальної інтеграції в місцеві громади. В умовах воєнного стану національно-культурні товариства Поділля – польські, єврейські (зокрема фонд «Хесед Бешт»), кримськотатарські – активно долучилися до волонтерської підтримки Збройних Сил України та допомоги переселенцям. У регіональному вимірі це

пришвидшило дерусифікацію суспільного життя, перехід російськомовних представників етнічних меншин на українську мову у Вінниці, Хмельницькому та Кам'янці-Подільському й остаточне утвердження політичної моделі української нації, у межах якої полікультурна спадщина Поділля гармонійно поєднується із загально громадянською солідарністю.

Отже, історія міжетнічних відносин на Поділлі не зводиться ні до безперервного конфлікту, ні до ідилічного співжиття. Вона містила тривалі форми економічної та культурної взаємодії, але й епізоди масового насильства, зумовлені воєнною нестабільністю, імперською чи тоталітарною політикою. Подільська губернія кінця XIX ст. була багатоетнічною, тоді як сучасна Вінниччина значно однорідніша і ця зміна значною мірою є наслідком Голокосту, воєнних катастроф і політики XX ст.

Досвід Української революції, радянської доби й Другої світової війни показує, що характер міжетнічних відносин значною мірою залежить від політики держави та стабільності влади. У сучасній Україні законодавча база (Конституція, закони про корінні народи й національні меншини) та зростання громадянського розуміння нації створюють підстави для захисту прав усіх спільнот. Перспективним напрямом краєзнавчих досліджень залишається документальне вивчення міжетнічних взаємин на Вінниччині за архівними матеріалами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/
2. Гай-Нижник П. Подільська губернія. Енциклопедія сучасної України. Режим доступу: https://esu.com.ua/pdf/file/890219.pdf
3. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 № 1771-XII. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12
4. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19
5. Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 № 1616-IX. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20
6. Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13.12.2022 № 2827-IX. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20
7. Зеленський схвалив рекомендовані ЄС зміни до закону про національні меншини. Суспільне Новини. 2023. Режим доступу: https://suspilne.media/609565-zelenskij-shvaliv-rekomendovani-es-zmini-do-zakonu-pro-nacionalni-mensini/
8.Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр 2001.ukrcensus.gov.ua Всеукраїнський перепис населення 2001:Всеукраїнський перепис населення 2001, All-Ukrainian Census, Всеукраинская перепись населения
9. Маґочій П. Р. Історія України. Київ: Критика, 2007. 638 с.
10. Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України від 12.11.2015 № 792-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 49–50. Ст. 469.
11. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 № 1140-VII.
12. Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2019. (Серія «Проблемні сторінки історії Хмельниччини»; вип. 1).

13. У Вінниці вшанували пам'ять жертв Голокосту. Суспільне Вінниця. Режим доступу: https://suspilne.media/571883-u-vinnici-vsanuvali-pamat-zertv-golokostu/
14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 1996–1997.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с.

Сеймур Абушов

ТЮРКОМОВНІ ВІРМЕНСЬКІ КОЛОНІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Анотація. *У статті розглянуто феномен вірмено-кипчацьких громад на українських землях XVI–XVII ст. як складний історико-культурний та мовний комплекс. Висвітлено концепцію Я. Дашкевича щодо кримського походження тюркомовності вірмен та зіставлено її з наявним корпусом джерел, збережених переважно на материковій Україні. На основі джерельних свідчень обґрунтовано доцільність дослідження кавказького напряму, що передбачає вивчення контактів християнізованих кипчаків із вірменським та грузинським середовищем у XII–XIII ст.*

Ключові слова: *вірмено-кипчаки, вірменські колонії, кипчацька мова, вірменське письмо, Львів, Кам'янець-Подільський, етногенез, Крим, Кавказ, Ян Альнпек, Ярослав Дашкевич.*

Seymur Abushov

TURKIC-SPEAKING ARMENIAN COLONIES IN THE TERRITORY OF UKRAINE

Abstract. *The article examines the phenomenon of Armenian-Kipchak communities in the Ukrainian lands during the 16th–17th centuries as a complex historical, cultural, and linguistic entity. It highlights Ya. Dashkevych's concept regarding the Crimean origin of the Armenians' Turkicization and contrasts it with the extant body of sources preserved primarily in mainland Ukraine. Based on source evidence, the paper substantiates the relevance of exploring the Caucasian vector, which involves studying the contacts of Christianized Kipchaks with the Armenian and Georgian milieus in the 12th–13th centuries.*

Keywords: *Armenian-Kipchaks, Armenian colonies, Kipchak language, Armenian script, Lviv, Kamianets-Podilskyi, ethnogenesis, Crimea, Caucasus, Jan Alnpeck, Yaroslav Dashkevych.*

Вірмено-кипчаки становлять один із найцікавіших і водночас дискусійних феноменів етнокультурної історії України пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Йдеться про населення вірменських колоній, яке, зберігаючи належність до вірменської християнської традиції та використовуючи вірменську графіку, у повсякденному житті й писемності послуговувалося тюркською мовою кипчацької групи. Саме поєднання християнської конфесійної належності, вірменської писемної традиції та кипчацької мови робить цю спільноту складною для однозначної етнічної інтерпретації. Тому саме поняття «вірмено-кипчаки» доцільно розглядати передусім як історико-культурне та мовне означення, не надаючи йому наперед однозначного етногенетичного змісту.

На українських землях вірмено-кипчацьке середовище найбільш виразно простежується у XVI–XVII ст., передусім у Кам'янці-Подільському та Львові. Саме тут сформувався значний корпус пам'яток, написаних кипчацькою мовою вірменським письмом. До нього належать судові та адміністративні акти, хронікальні записи, словники, приватно-правові документи й релігійні тексти. Таким чином, кипчацька мова функціонувала не лише як засіб побутового спілкування: вона використовувалася у судочинстві, внутрішньому житті громади та релігійній практиці. У перекладах і рукописах нею передавалися християнські молитви, псалми та інші тексти, тоді як графічною основою залишався вірменський алфавіт [1, с. 75].

Саме локалізація цієї писемної спадщини створює одну з головних проблем дослідження. Найдавніші відомі вірмено-кипчацькі тексти пов'язуються з українськими та сусідніми центральноєвропейськими осередками, тоді як для Криму, який тривалий час розглядався як один із можливих центрів тюркізації вірмен, аналогічного за масштабом корпусу не виявлено. На цю невідповідність звертав увагу й Ярослав Дашкевич: з одного боку, він пов'язував формування тюркомовності вірмен із кримським середовищем, а з іншого — констатував, що відомі писемні пам'ятки походять із материкової частини України, а не з території Криму [2, с. 70]. Сам по собі цей факт не спростовує кримської гіпотези, оскільки відсутність збережених текстів не тотожна відсутності тюркомовного населення. Проте він змушує ширше поставити питання про те, де, коли і за яких історичних обставин сформувалася спільнота, яка залишила на українських землях настільки значну кипчацькомовну писемну спадщину.

Традиційне пояснення походження вірмено-кипчаків виходить із того, що етнічні вірмени внаслідок тривалого перебування у тюркомовному середовищі Криму перейшли на кипчацьку мову, зберігши власну релігію, церковну організацію та письмо. Саме таку модель послідовно відстоював Ярослав Дашкевич [2, с. 106]. Водночас у тюркологічній історіографії представлена інша інтерпретація, яка допускає складніший характер формування цієї спільноти, зокрема можливу участь у цьому процесі християнізованого кипчацького населення [1, с. 76]. Ці моделі не обов'язково мають взаємно виключати одна одну: міграційні та етнокультурні процеси середньовіччя могли включати як мовну асиміляцію вірменського населення, так і інтеграцію окремих груп кипчаків у вірменське конфесійне середовище.

У цьому контексті особливого значення набуває кавказький напрям. Присутність значних груп кипчаків на Південному Кавказі у XII–XIII ст. добре засвідчена середньовічними джерелами. За правління грузинського царя Давида IV Будівничого кипчацькі групи переселялися до Грузинського царства та включалися до його військово-політичної системи. Джерела повідомляють також про їхню християнізацію; частина переселенців осідала й поступово інтегрувалася в місцеве християнське суспільство [3, с. 16]. Отже, задовго до появи великого корпусу вірмено-кипчацьких текстів на українських землях на Кавказі вже існували історичні умови, за яких кипчацьке населення могло приймати християнство й входити до нетюркських християнських спільнот.

Це особливо важливо з огляду на тісні політичні та культурні контакти Грузинського царства з вірменським середовищем. Одним із таких контактних

просторів була Гянджа, пов'язана, зокрема, з діяльністю Мхітара Гоша та Кіракоса Гандзакеці. Сам Кіракос Гандзакеці повідомляє, що після відмови грузинської влади надати кипчакам землі вони переселилися до Гянджі, де отримали місце для поселення [3, с. 20]. Таким чином, контакти християнізованих кипчаків із вірменським середовищем мають конкретний історичний контекст. Водночас ці відомості самі по собі ще не доводять прямого генетичного зв'язку між кавказькими кипчаками XII–XIII ст. та пізнішими вірмено-кипчаками українських земель. Кавказький матеріал доцільніше розглядати як напрям перевірки походження цієї спільноти, а не як наперед установлений доказ.

Особливого значення в такій постановці проблеми набуває повідомлення Яна Альнпека у «Topographia civitatis Leopolitanae» початку XVII ст. Описуючи заснування Львова, автор зазначає, що князь Лев оселив у місті «азійських вірмен — воїнів, зброєю, одягом і мовою подібних до татар» — Armenos Asiaticos milites armis, vestitu et lingua Tartarorum. За Альнпеком, вони походили з простору «між горами Тавру та Кавказу» — inter Taurum et Caucasum montes — і прибули на Русь як воїни [4, с. 15]. Це повідомлення не може розглядатися як безпосередній доказ кипчацького походження львівських вірмен, однак воно фіксує вже на початку XVII ст. традицію, що одночасно пов'язувала ранніх вірменських поселенців із кавказьким напрямом, військовою функцією та мовною близькістю до татар.

Водночас літописне повідомлення потребує критичного прочитання. Необхідно враховувати часову відстань між описуваними подіями та створенням тексту, характер використаних автором відомостей і значення тогочасних етнічних означень. Тому свідчення Альнпека доцільно розглядати не як остаточне вирішення проблеми етногенезу, а як незалежний аргумент, який потребує зіставлення з лінгвістичними, ономастичними, епіграфічними та іншими історичними джерелами.

Не менш важливим є питання про зміст самого означення «вірменин» у середньовічному міському середовищі. Спостереження О. Осіпяна над львівськими актовими книгами XIV–XV ст. показують, що належність людини до певної міської «нації» могла визначатися не лише її походженням, а й входженням до відповідної релігійно-правової громади [5, с. 124]. Це змушує обережніше трактувати етноніми середньовічних джерел і не ототожнювати автоматично конфесійну або правову належність з етнічним походженням.

Сукупність цих обставин дозволяє дещо інакше сформулювати саму проблему походження вірмено-кипчаків. Замість питання лише про те, коли і де вірмени перейшли на кипчацьку мову, доцільно дослідити, які етнічні, мовні та конфесійні компоненти брали участь у формуванні тюркомовних вірменських громад, що у XVI–XVII ст. існували на українських землях.

У такій постановці кавказький напрям не заперечує кримського, а розширює поле дослідження й дозволяє перевірити, чи не був процес формування вірмено-кипчацького середовища тривалішим, територіально ширшим і складнішим, ніж модель одноразової мовної асиміляції в Криму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаркавець О. М. Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку

книжку (джерелознавчо-історіографічний аспект питання) // До джерел : збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ ; Львів, 2004. Т. 2. С. 75–95.
2. Дашкевич Я. Р. Хто вони — «вірмено-кипчаки»? (Про етнос творців вірмено-кипчацьких рукописів XVI–XVII ст.) // Вісник Матенадарану. Єреван, 1994. № 16. С. 58–110.
3. Alasania G. Kipchaks in Georgia // Caucasus Journal of Social Sciences.2012. Vol. 5, No. 1. P. 7–23.
4. Stopka K. Milites et nobiles: Ormianie a stan szlachecki Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego od XIV do XVI wieku // Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich. 2018. T. 5. S. 15–106.
5. Осипян О. Л. Етнічна та конфесійна ідентичності у формуванні міських «націй» Львова в другій половині XIV – першій половині XV ст. («вірмени» і «татари») // Наукові записки УКУ. 2015. Ч. 7: Історія. Вип. 2. С. 99–125.

Артем Ямковий

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ

Анотація. *У статті досліджується процес виникнення та історичного розвитку старообрядницьких громад на території Поділля у XVIII – на початку XX ст. Висвітлено причини міграції старообрядців (пилипонів), напрямки їх розселення та соціально-економічну адаптацію в регіоні. Особливу увагу приділено механізмам збереження етнокультурної та релігійної самобутності подільських старообрядців через традиційне конфесійне життя, побутовий уклад та культурні консервативи.*

Ключові слова: *Поділля, старообрядці, пилипони, етнокультурна самобутність, релігійні громади, конфесійна історія, краєзнавство.*

Artem Yamkovyi

OLD BELIEVER COMMUNITIES OF PODILLIA: HISTORY OF FORMATION AND PRESERVATION OF ETHNOCULTURAL IDENTITY

Abstract. *The article examines the process of emergence and historical development of Old Believer communities in the territory of Podillia in the 18th – early 20th centuries. The reasons for the migration of Old Believers (Pylypons), the directions of their settlement, and their socio-economic adaptation in the region are highlighted. Particular attention is paid to the mechanisms of preserving the ethnocultural and religious identity of Podillia Old Believers through traditional confessional life, everyday lifestyle, and cultural conservativisms.*

Keywords: *Podillia, Old Believers, Pylypons, ethnocultural identity, religious communities, confessional history, local history.*

Соціокультурна та конфесійна історія Поділля відзначається винятковим різноманіттям, сформованим багатовіковим співіснуванням різних етнічних та релігійних груп. Важливе й унікальне місце серед них посідають громади старообрядців (у регіональній традиційній номенклатурі часто звані «пилипонами» або «пилипівцями»), які з'явилися на подільських землях у

першій половині XVIII ст. Внаслідок церковної реформи патріарха Никона в Московському царстві (середина XVII ст.) та подальших жорстких державних репресій значна частина прихильників давнього обряду змушена була шукати притулку за кордоном, зокрема на території західних держав [1, с. 42].

Поділля, яке на той час перебувало у складі Речі Посполитої, приваблювало старообрядців відносною релігійною терпимістю польської шляхти, а також можливістю отримати земельні наділи та пільги для ведення господарства. Місцеві магнати й шляхта були зацікавлені в заселенні спустошених під час воєнних дій земель та заснуванні нових поселень, тому надавали старообрядцям так звані «слободи» – звільнення від податків і повинностей на певний термін [3, с. 115].

Масова міграція старообрядців на Поділля мала декілька хвиль. Перші осередки виникли на Брацлавщині та Південному Поділлі (зокрема в районах сучасних Вінницької та Хмельницької областей). Поселенці засновували окремі слободи та поселення, середовища яких вирізнялися замкненістю та чіткою внутрішньогруповою самоорганізацією. Серед найвідоміших старообрядницьких осередків Подільського регіону варто відзначити поселення Жмеринського, Мурованокуриловецького, Чечельницького та Віньковецького районів (зокрема с. Любомирка, с. Курилівці, слободу Рашків та ін.) [2, с. 88].

За соціо-конфесійним складом подільські старообрядці поділялися на декілька основних течій («згод»), серед яких чітко вирізнялися попівці (які мали священників та приймали втікачів-священників з синодальної церкви) та безпопівці (які відмовилися від інституту священства через уявлення про настання «царства антихриста» та втрату ієрархії) [4, с. 64]. Попри конфесійній розкодифікації всередині самого старообрядництва, зовнішній вектор їхньої діяльності був спрямований на збереження власної ідентичності та протистояння асиміляційним впливам з боку як домінуючої православної церкви, так і польсько-католицького середовища.

Господарська діяльність подільських старообрядців відігравала ключову роль у їхній успішній соціально-економічній адаптації. Старообрядці зарекомендували себе як висококваліфіковані ремісники, городники, садівники, будівельники та торгівці. На Поділлі вони славилися вирощуванням якісних садово-городніх культур, будівництвом дерев'яних споруд і розвитком візницького промислу [3, с. 120]. Завдяки працьовитості, суворій внутрішній дисципліні, тверезому способу життя та взаємовиручці громади швидко досягали економічної стабільності, що ставало додатковим фактором збереження їхнього цілісного внутрішнього устрою.

Ключовим механізмом збереження етнокультурної самобутності старообрядницьких громад Поділля виступав сувора консервація побуту, традицій та релігійного укладу. Релігія для старообрядця була не лише конфесійною приналежністю, а й всеохоплюючим способом життя, що нормував усі його сфери – від побутового етикету до специфіки одягу та харчування [1, с. 50].

Етнокультурна самобутність подільських старообрядців проявлялася у таких ключових вимірах:

1.мовно-конфесійна традиція: збереження церковнослов'янської мови давньоруської редакції як богослужбової та староросійських діалектів у повсякденному спілкуванні, використання богослужбових книг, виданих до реформи Никона або переписаних від руки за давніми зразками [5, арк. 12];

2.архаїка обрядовості та іконопису: суворе дотримання двоперсного хресного знамення, особливості знаменного співу в храмовому богослужінні, збереження традиційного візантійсько-руського іконопису й міднолитої пластики (хрести, складені ікони) [4, с. 72];

3.побутовий ізоляціонізм: обмеження близьких контактів та шлюбів з іновірцями («мирськими»), наявність окремого посуду для сторонніх осіб, особливі приписи щодо зовнішнього вигляду (носіння чоловіками борід, традиційного одягу – косовороток, поясів-попружок, а для жінок – хусток, зашпилених під підборіддям булавкою) [2, с. 95];

4.освітня система громад: функціонування внутрішньогромадських шкіл при молитовних будинках або храмах, де дітей навчали старослов'янської грамоти, читанню Псалтиря та знаменного співу [1, с. 55].

Після включення Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. становище старообрядців зазнало суттєвих змін. Незважаючи на спільне східнослов'янське походження та мову, царський уряд та Російська православна церква розглядали старообрядців як «розкольників» і довго застосовували щодо них дискримінаційні заходи [3, с. 128]. Лише видання Маніфесту про віротерпимість 1905 р. дозволило подільським старообрядницьким громадам офіційно реєструватися, будувати мурovані храми та відкривати власні навчальні заклади.

Таким чином, старообрядницькі громади Поділля становлять собою унікальний приклад збереження локальної етнокультурної та релігійної самобутності в умовах іншоетнічного та іншоконфесійного середовища. Сформувавшись як результат вимушеної втечі від релігійних переслідувань у XVIII ст., вони змогли не лише адаптуватися до соціокультурних умов регіону, а й сформувати особливий культурно-господарський ландшафт Поділля, зберігши давні елементи традиційної культури до сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. В. Історія конфесій на Поділлі: навчальний посібник. Вінниця: ВДПУ, 2012. 184 с.
2. Євсєєва Т. М. Старообрядництво в Україні: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 85–98.
3. Зінченко А. Л. Традиційні конфесії Поділля XVIII – початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. 240 с.
4. Таранець С. В. Старообрядництво в Україні (XVIII–XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 352 с.
5. Державний архів Вінницької області (ДАВО). Ф. 200. Оп. 1. Спр. 412. Про стан старообрядницьких громад у Подільській губернії (1890 р.). 45 арк.

Наталія Кузьмінець, Олена Стадник

АСИРІЙСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА НА ВІННИЧЧИНІ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Анотація. *У статті досліджено становище та особливості розвитку ассирійської етнічної меншини на Вінниччині в роки незалежності України. Розглянуто історичні передумови формування ассирійської громади Вінниці, її професійну діяльність, особливості розселення та внутрішньої самоорганізації. Проаналізовано вплив змішаних шлюбів, асиміляційних процесів і демографічних змін на відтворення етнічної ідентичності. Окрему увагу приділено ролі релігії, родинних традицій, ассирійської мови, історичної пам'яті та культурної спадкоємності у збереженні самобутності громади. Висвітлено процес інституційного оформлення ассирійського культурного життя, зокрема створення у 2007 р. громадської організації «Вінницький обласний центр ассирійської культури та мистецтва». Визначено основні тенденції сучасного становища ассирійської громади та її місце в етнокультурному просторі Вінниччини.*

Ключові слова: *ассирійці, Вінниччина, Вінниця, етнічна меншина, етнічна ідентичність, асиміляція, національно-культурні організації, релігія, історична пам'ять, культурна спадщина.*

Nataliia Kuzminets, Olena Stadnyk

THE ASSYRIAN ETHNIC MINORITY IN VINNYTSIA REGION DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract. *The article examines the status and development of the Assyrian ethnic minority in Vinnytsia region during the years of Ukraine's independence. The historical background of the formation of the Assyrian community in Vinnytsia, its professional activities, settlement patterns and forms of internal self-organization are analyzed. Particular attention is paid to the influence of mixed marriages, assimilation processes and demographic changes on the reproduction of ethnic identity. The role of religion, family traditions, the Assyrian language, historical memory and cultural continuity in preserving the community's identity is examined. The article also considers the institutional development of Assyrian cultural life, particularly the establishment in 2007 of the Vinnytsia Regional Center of Assyrian Culture and Art. The main tendencies in the contemporary development of the Assyrian community and its place in the ethnocultural space of Vinnytsia region are identified.*

Keywords: *Assyrians, Vinnytsia region, Vinnytsia, ethnic minority, ethnic identity, assimilation, national and cultural organizations, religion, historical memory, cultural heritage.*

Ассирійська етнічна спільнота належить до найменших за чисельністю національних меншин Вінниччини. Її присутність у регіоні має тривалу історію, а сучасний стан сформувався під впливом міграційних процесів, радянської спадщини, міжетнічних контактів, асиміляції та внутрішньої культурної самоорганізації. Особливе значення для збереження спільноти мало

відновлення громадського життя після послаблення радянської політики щодо релігії та національних проявів [3].

Дослідження ассирійської спільноти на Вінниччині в роки незалежності України дозволяє простежити складну динаміку її розвитку. Ця громада зберігає етнічну пам'ять, релігійні звичаї, сімейні традиції та здатність до самоорганізації, проте стикається зі скороченням кількості ассирійських родин, поширенням змішаних шлюбів, асиміляційними процесами та зменшенням носіїв традиційної культури. Значущою подією стало заснування у 2007 році громадської організації «Вінницький обласний центр ассирійської культури та мистецтва», що формалізувало культурне життя ассирійців у регіоні [1]. Ассирійська присутність у Вінниці не є випадковістю; вона пов'язана із загальною історією розселення ассирійців на українських землях. Протягом XX століття представники цього народу прибували до України через складні політичні та соціальні обставини на Близькому Сході. Значний вплив мали переслідування ассирійців в Османській імперії, масові переміщення під час Першої світової війни та подальша міграція [4]. Члени громади вважають важливим збереження історичної пам'яті про Ассирію, древнє християнство і передачу цієї спадщини майбутнім поколінням. Радянський період відіграє важливу роль в історії вінницьких ассирійців, оскільки саме його спадщина значною мірою визначила становище громади після проголошення незалежності України. За словами Олександри Капецької, представниці вінницької ассирійської громади, її родина зазнала репресій; у 1938 році був заарештований її батько, а в 1939 році родину депортували до Казахстану. Подібний досвід репресій та примусових переміщень є частиною ширшої історії ассирійців в Україні [3].

Розвиток ассирійської громади у Вінниці значною мірою визначався її професійною діяльністю. За свідченнями В. Чудновського, ассирійці були відомі передусім роботою у взуттєвій сфері. У центральній частині міста сформувався компактний осередок їхнього проживання. Місцеві жителі часто називали представників громади «греками», що свідчило про недостатню обізнаність із їхньою етнічною належністю [5].

Взуттєва справа була важливим джерелом доходу та чинником внутрішньої згуртованості громади. Ассирійці ремонтували взуття, продавали шнурки, засоби для його чищення, а в післявоєнні роки виготовляли й продавали чуні. Частина громади працювала на взуттєвій фабриці та цегельному заводі. Це забезпечувало їм економічну нішу в місті й підтримувало внутрішні зв'язки.

Тривалий час частина ассирійців мешкала у напівпідвальних приміщеннях у центрі Вінниці. Згодом вони переселялися до комфортнішого житла, що супроводжувалося поступовою інтеграцією в міське середовище та послабленням просторової відокремленості громади. Важливу роль у збереженні її ідентичності відігравали внутрішні шлюбні зв'язки. Наречених часто шукали серед ассирійців з інших міст і регіонів. Водночас громада не була повністю замкненою, про що свідчать випадки змішаних шлюбів [3].

У роки незалежності значимість змішаних шлюбів для розвитку Вінницької громади значно зросла. За даними РІСУ, у Вінниці та Києві змішані шлюби були поширеніші, ніж у багатьох інших ассирійських громадах України.

Олександра Капецька відзначала, що в 1970-х роках у Вінниці налічувалося 87 ассирійських сімей, тоді як на середину 2010-х їх залишилося близько сорока. Вона вказувала, що кількість носіїв традицій зменшувалася через смерть старшого покоління і зниження рівня народжуваності. Водночас кількість змішаних шлюбів перевищувала кількість шлюбів між самими ассирійцями. Ці дані важливі для розуміння демографічної ситуації громади в період незалежності. Вони показують, що основною проблемою було не лише фізичне зменшення чисельності, а й зміна способів відтворення етнічної ідентичності. У традиційній громаді основною платформою передачі була ассирійська родина. Збільшення змішаних шлюбів змінювало це середовище. Водночас етнічна ідентичність поступово набувала більш культурного, а не лише родового характеру. Олександра Капецька підкреслювала, що до громади можуть належати й ті, хто має ассирійських предків у третьому поколінні та проявляє інтерес до ассирійської культури.

Асиміляція у вінницькому середовищі не знищила етнічну ідентичність, а змінила її прояви. Частина традицій виходила за рамки родини, стаючи свідомим культурним вибором. Це допомагало громаді зберігатися. Ассирійська ідентичність більше пов'язувалася з громадською активністю, знанням традицій й підтримкою зв'язків з іншими містами України [3].

Релігія мала особливе значення. Ассирійці історично пов'язують свою ідентичність з християнством. В Україні більшість з них була причетна до Ассирійської Церкви Сходу, але без власних храмів релігійне життя набуло специфічних форм. Вони відвідували інші церкви, і у Вінниці структура громади стала різноманітнішою, оскільки деякі перейшли до баптистів. Це вплинуло на єдність спільноти, хоча конфліктів між конфесіями не було.

Релігійні традиції підтримували культурну пам'ять: відзначали Різдво, Великдень, Новий рік, готували кутю та освячували паски. Престольні свята також були важливими, зокрема свято Мар Зая. Релігійна обрядовість поєднувалася з родинними практиками та громадським життям, виконуючи не лише духовну, а й соціокультурну роль.

Не менш важливим механізмом збереження ідентичності була передача традицій у родині. Представники вінницької громади наголошували на повазі до старших, гостинності та тісному зв'язку поколінь. Молодь залучали до хрестин, весіль та інших родинних подій. Через безпосередню участь діти засвоювали норми поведінки, обрядовість, особливості харчування та релігійні практики. Такий механізм був особливо важливим за умов зменшення чисельності громади. Коли формальні культурні інституції були обмеженими, родина ставала основним середовищем етнокультурної соціалізації.

Ассирійська мова займала важливе місце в культурному житті. За словами Олександри Капецької, у Вінниці колись навчали дітей ассирійської мови та письма, що організовували самі члени громади. З часом регулярність цих занять зменшилася, і громада почала збиратися переважно у приватному будинку її керівниці. Така ситуація відображає характерний розвиток малої етнічної спільноти: культурна діяльність може продовжуватися без великої інфраструктури, але її масштаб залежить від кількості активних носіїв традицій.

Ассирійська культура проявлялася у святкових обрядах, музиці та танцях. Важливими були спільні весілля й родинні події, які підтримували зв'язки між ассирійцями з різних міст. У спільних обрядах брали участь представники різних конфесій і діалектних груп. Особливе значення мав танець шейхане як символ єдності та культурної спадкоємності. Взаємопідтримка поширювалася також на складні життєві ситуації, зокрема похорони та весілля, коли громада надавала родинам матеріальну й соціальну допомогу. Така солідарність зміцнювала внутрішні зв'язки та сприяла збереженню колективної ідентичності.

У роки незалежності відбувся перехід від неформальної самоорганізації до інституційного оформлення громади. 2 серпня 2007 р. було створено громадську організацію «Вінницький обласний центр ассирійської культури та мистецтва», яка у 2017 р. пройшла перереєстрацію. Її створення стало важливим кроком у розвитку ассирійської громади Вінниччини, оскільки забезпечило офіційну структуру для представлення її інтересів, підтримки культурної діяльності та збереження етнічної ідентичності [1].

Водночас організаційна наявність не означає автоматичного розширення суспільної активності. Звіт Вінницької обласної державної адміністрації за 2024 р. засвідчує, що в області на 1 січня 2025 р. було зареєстровано 56 громадських організацій національних спільнот. Серед них діяла одна ассирійська організація, а саме «Вінницький обласний центр ассирійської культури та мистецтва». У звіті вона має статус обласної організації. За наведеними даними, представник цієї організації у 2024 р. не брав участі у заходах за участю представників обласної державної адміністрації [2].

Цей факт дає підстави говорити про обмежені масштаби сучасної публічної активності ассирійської спільноти Вінниччини. Водночас його не слід трактувати як припинення діяльності громади. Офіційний реєстр підтверджує збереження організації та її правового статусу. Станом на 2026 р. вона продовжує існувати як громадське об'єднання. Керівником організації зазначений Едуард Михайлов.

Сучасний стан ассирійської громади Вінниччини слід розглядати в загальноукраїнському контексті. У середині 2010-х років ассирійці проживали у Вінниці, Києві, Запоріжжі, Дніпрі, Кам'янському, Полтаві, Сумах, Прилуках, Чернігові, Ніжині та інших населених пунктах Донецької, Луганської й Херсонської областей. За оцінкою РІСУ, у 2016 р. в Україні налічувалося близько 4000 ассирійців. Вінницька громада була частиною цієї розосередженої мережі.

Територіальна розпорошеність ускладнювала створення великих локальних інституцій, зокрема через відсутність власних храмів, постійних священнослужителів і розвиненої культурної інфраструктури. Водночас між громадами різних міст зберігалися родинні та соціальні зв'язки. Спільні весілля, поховання, свята та інші заходи сприяли підтриманню єдності ассирійців в Україні [3].

Важливим чинником збереження етнічної ідентичності залишалася історична пам'ять про давню Ассирію, втрату державності, переслідування християн та геноцид ассирійців у роки Першої світової війни. Передача цієї

пам'яті молодшим поколінням підтримувала усвідомлення спільного походження, особливо серед ассирійців, які проживають поза межами історичної батьківщини. Водночас вінницька громада активно взаємодіяла з місцевим населенням і не була відокремленою від українського суспільства [4].

Представники ассирійської спільноти наголошували на відсутності конфліктів з українцями та характеризували міжетнічні відносини як дружні. Історія вінницьких ассирійців також показує поступове включення їх у соціальне та економічне життя міста. Вони працювали на підприємствах, займалися приватною ремісничою діяльністю, проживали у різних районах міста та поступово залишали компактні місця поселення [5].

У цьому контексті важливим є баланс інтеграції та асиміляції. Інтеграція допомагала ассирійцям увійти в міське суспільство через роботу, сім'ї, зв'язки з іншими етнічними групами. Асиміляція ж послаблювала механізми збереження етнічності: зменшувалась кількість ассирійських сімей, поширювались змішані шлюби, знижувалась народжуваність, ставало менше старших носіїв традицій. Це загрожувало зникненням мови і культури. В унікальному випадку Вінниці асиміляція не знищила спільноту, а стимулювала пошук нових форм ідентичності. Ассирійцем тут міг бути не тільки той, хто мав тривале етнічне походження, але й той, хто брав участь у культурному житті та підтримував зв'язок із громадою. Це свідчить про перехід від родового відтворення ідентичності до культурної самоідентифікації.

Трансформація простору громади значна. Раніше ассирійці були помітною спільнотою в центрі Вінниці, але згодом їх концентрація зменшилася. Вони покинули напівпідвальні житла і стали менш ізольованими. Ассирійська присутність стала менш видимою, але не зникла, залишившись завдяки родинним зв'язкам, культурі, релігії та самоорганізації. У 2024 році ассирійська спільнота мала мінімальну присутність у національно-культурних організаціях Вінниччини. В області діяла одна ассирійська організація серед багатьох інших етнічних об'єднань. Це типовий приклад малої етнічної групи з низькою демографічною базою, яка все ще зберігає власну організаційну ідентичність [2].

Отже, історія ассирійської етнічної меншини на Вінниччині у роки незалежності є прикладом складного поєднання збереження та трансформації ідентичності. Громада не зберегла всіх характеристик традиційного замкненого етнічного середовища. Скоротилася кількість ассирійських сімей, поширилися змішані шлюби, послабилася передача мови та окремих традицій. Водночас збереглися релігійні звичаї, родинна солідарність, історична пам'ять, культурна самоідентифікація та громадська організація.

Створення у 2007 р. Вінницького обласного центру ассирійської культури та мистецтва стало важливою ознакою інституційного оформлення спільноти у незалежній Україні. Дані 2024 р. підтверджують збереження цієї організації як єдиного зареєстрованого ассирійського об'єднання області. Водночас сучасний стан громади свідчить про необхідність подальшого збереження мови, культурної пам'яті та міжпоколінної передачі традицій. Ассирійська спільнота Вінниччини є невеликою за чисельністю, проте її історія становить важливу складову етнокультурного розвитку регіону та загальної історії багатонаціональної Вінниччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Громадська організація «Вінницький обласний центр ассирійської культури та мистецтва» (ЄДРПОУ 35297927). OpenDataBot. 2025. URL: https://opendatabot.ua/c/35297927
2. Звіт про стан міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин у Вінницькій області за 2024 рік : [електронний ресурс]. Вінницька обласна державна адміністрація. 2025. URL: https://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/upr-nacion-relig/Publichna_inf/nabory/zvity/2024.pdf
3. Народ у стані виходу: ассирійці України, їхня релігія і культура. Релігійно-інформаційна служба України (РІСУ). 2016. 2 верес. URL: https://risu.ua/narod-u-stani-vihodu-assiriyci-ukrajini-jihnya-religiya-i-kultura_n81036
4. Родом із Месопотамії. Reporters. 2019. 27 трав. URL: https://reporters.media/rodom-iz-mesopotamiyi/
5. Чудновський В. Вінницькі «греки» жили у підвалах на Соборній. Про минуле громади ассирійців. 20 хвилин Вінниця. 2025. 22 берез. URL: https://vn.20minut.ua/Podii/vinnitski-greki-zhili-u-pidvalah-na-soborniy-pro-minule-gromadi-assiri-11957078.html

Карина Коломієць

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЩОДО ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ВІННИЧЧИНИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Анотація. *У статті досліджено становлення комеморативних практик щодо етнічних спільнот Вінниччини від проголошення незалежності України до сучасності. На матеріалах пам'ятних заходів, меморіалів, архівних ініціатив і нормативних актів проаналізовано вшанування пам'яті єврейської та ромської громад, а також комеморацію геноциду вірмен, визначено здобутки й проблеми регіональної політики пам'яті.*

Ключові слова: *комеморація, політика пам'яті, Вінниччина, етнічні спільноти, Голокост, геноцид ромів, Хачкар, культурна спадщина.*

Karina Kolomiiets

COMMEMORATIVE PRACTICES AND MEMORY POLICY REGARDING THE ETHNIC COMMUNITIES OF VINNYTSIA REGION DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Abstract. *The article examines the development of commemorative practices concerning the ethnic communities of Vinnytsia region from the declaration of Ukraine's independence to the present. Drawing on memorial events, monuments, archival initiatives and legislation, it analyses the commemoration of the Jewish and Roma communities and the Armenian Genocide, identifying the achievements and challenges of regional memory policy.*

Keywords: *commemoration, memory policy, Vinnytsia region, ethnic communities, Holocaust, Roma genocide, khachkar, cultural heritage.*

Постановка проблеми. Історична пам'ять етнічних спільнот є важливою складовою культурного розмаїття регіону та його суспільної ідентичності. На Вінниччині, де протягом століть взаємодіяли українці, євреї, поляки, вірмени, роми, білоруси та представники інших спільнот, пам'ять про минуле існує у

різних формах: у меморіалах і місцях поховань, релігійних обрядах, музейних експозиціях, архівних документах, родинних переказах, наукових працях і публічних церемоніях. Після 1991 р. ці форми почали поступово виходити з-під обмежень радянського історичного канону, однак їхній розвиток відбувався нерівномірно. Одні трагедії та спільноти отримали виразні публічні символи, інші представлені переважно локальними ініціативами або збереженням окремих об'єктів культурної спадщини.

Комеморативні практики доцільно розуміти як сукупність суспільних дій, спрямованих на збереження й актуалізацію пам'яті: від щорічних днів вшанування та покладання квітів до створення музеїв, публікації документів, записування усних свідчень і проведення освітніх заходів. Меморіалізація є вужчим поняттям і стосується передусім просторового та інституційного закріплення пам'яті – через пам'ятники, меморіальні комплекси, меморіальні дошки або облаштовані місця трагедій [12, с. 118–121]. Такий підхід дозволяє аналізувати не лише наявність пам'ятних знаків, а й те, хто ініціює вшанування, які історичні сюжети отримують публічність і наскільки активно в процес залучено самі громади.

Мета статті – охарактеризувати основні форми комеморації етнічних спільнот Вінниччини в період незалежності України та визначити особливості взаємодії державних інституцій, місцевого самоврядування, науковців і громадських об'єднань у формуванні регіональної політики пам'яті. Джерельну основу становлять нормативно-правові акти України, повідомлення Вінницької обласної військової адміністрації, матеріали Державного архіву Вінницької області, музейні ресурси й публікації з історії Голокосту та політики пам'яті. Використано історико-хронологічний, порівняльний і джерелознавчий методи. Важливо застерегти, що аналіз офіційно задокументованих ініціатив не є повним переписом усіх меморіальних практик області: частина родинних, релігійних і громадських заходів може не мати широкого висвітлення.

У перші роки незалежності до публічного простору почали повертатися теми, замовчувані радянською історіографією. Етнічні громади відновлювали релігійні практики, доглядали за похованнями й створювали культурні об'єднання. Проте узагальнені формули про жертви війни ще часто приховували етнічну специфіку переслідувань.

У наступні десятиліття активізувалася співпраця місцевої влади, громадських організацій, релігійних лідерів, архівістів і дослідників. Пам'ятні знаки, виставки та конференції конкретизували місця трагедій і долі людей. Місцеве самоврядування стало посередником між державними пріоритетами й потребами громад [12, с. 125–130].

Нормативне підґрунтя розширилося із ухваленням Закону України «Про національні меншини (спільноти) України», який гарантує право зберігати культурну, мовну й релігійну самобутність та передбачає впорядкування місць історичної пам'яті [9, ст. 12]. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» 2025 р. закріплює рівність, недискримінаційність, науковість і повагу до гідності, визначаючи формами увічнення меморіали, пам'ятні дати, електронні бази та наукові матеріали [8, ст. 5, 9]. Пам'ять етнічних спільнот є складовою демократичної політики пам'яті.

Найвиразніше задокументований напрям регіональної комеморації – вшанування єврейської громади та жертв Голокосту. Дослідження Фаїни Винокурової висвітлюють долю євреїв Трансністрії, зокрема смерть від голоду й хвороб, а також діяльність рятівників [2, с. 27–35; 3, с. 210–215]. Такий підхід доповнює історію масових розстрілів темами виживання, допомоги й морального вибору.

Одним із центральних місць пам'яті є П'ятничанський ліс, пов'язаний із масовими розстрілами євреїв у вересні 1941 р. та квітні 1942 р. Щорічні мітинги-реквієми поєднують виступи дослідників, молитву, хвилину мовчання, квіти, камінці та свічки. Церемонії поєднують документальне знання з релігійним ритуалом і участю громади; їх регулярність фіксують повідомлення обласної влади [11].

20 жовтня 2021 р. на території давнього єврейського цвинтаря у Старому місті відкрили меморіал пам'яті євреїв Вінниці та області. У церемонії взяли участь релігійні лідери, представники влади, Центру історії Вінниці та єврейських організацій [11]. Меморіал поєднує вшанування загиблих зі збереженням спадщини давньої єврейської громади. У 2019 р. на території меморіалу жертв Голокосту відкрили знак «Праведникам народів світу», наголосивши також на історіях порятунку й солідарності [4].

Архівна й музейна робота доповнює церемоніали дослідженням. Документальна виставка ініціативи «Захистимо пам'ять», представлена у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї в січні 2021 р., показала значення архівних матеріалів для повернення імен та історичного контексту місцям трагедій [7]. Перспективним напрямом є цифрові каталоги й маршрути, які пов'язували б міські меморіали з історіями містечок і сіл області.

Ще один напрям – вшанування ромів, які стали жертвами нацистського геноциду. У Літині на місці масового розстрілу проводять заходи до Міжнародного дня пам'яті ромських жертв, що відзначається 2 серпня. У 2025 р. мітинг-реквієм біля пам'ятника «Безвинним жертвам фашистських загарбників» об'єднав ромську громаду, місцеву владу й представників освітньо-культурної сфери [5]. Така співпраця робить помітнішою тему, яка тривалий час поступалася в публічному просторі пам'яті про Голокост євреїв.

Одна з проблем полягає в тому, що напис на пам'ятнику не називає етнічну групу й характер злочину. Тому історія ромських жертв може залишатися видимою лише в пам'ятні дні; інформаційні стенди, усні свідчення та шкільне краєзнавство допомогли б змінити ситуацію.

Пам'ять про геноцид ромів потребує уваги до специфіки переслідування, досвіду родин і післявоєнного замовчування. Порівняння єврейських та ромських практик виявляє спільність форм вшанування, але й різницю в ступені їх інституціоналізації та суспільної впізнаваності.

Ще один приклад становить вшанування жертв геноциду вірмен в Османській імперії. У вересні 2016 р. у Вінниці за ініціативи вірменської громади та обласної громадської організації «Вірменська діаспора Вінниччини» встановили камінь-хрест Хачкар, виготовлений із туфу та привезений з Вірменії. Відтоді біля нього відбуваються церемонії 24 квітня, коли вірменські громади вшановують жертв подій 1915 р.; пам'ятний день у Вінниці супроводжується покладанням квітів і релігійним богослужінням [6].

На відміну від пам'яток жертвам Голокосту й ромського геноциду, Хачкар не позначає місце вбивства у Вінниці, а пов'язує громаду з історією, що відбулася за межами України. Це транснаціональна комеморація: символ, релігійна традиція й щорічний ритуал закріплюють у міському просторі пам'ять, важливу для колективної ідентичності вірменської спільноти. Участь обласної влади включає цей сюжет у ширший публічний простір.

Етнічна пам'ять зберігається також у релігійних спорудах, кладовищах, родинних архівах, музейних колекціях і краєзнавчих виданнях. Наприклад, словник «Білоруси і Вінниччина: люди і долі в історії краю» репрезентує минуле через біографії й локальні життєві траєкторії [1]. Такі джерела повертають етнічні спільноти до історії повсякденного життя, праці, освіти й культурної діяльності.

Серед проблем – нерівномірна публічна видимість спільнот, нестача пояснювальних текстів біля пам'яток і зосередженість розповіді на переслідуваннях. Історії співіснування, культурного обміну, мовної спадщини та внеску етнічних громад у розвиток міст і сіл потребують системнішого представлення.

Пам'ять різних спільнот не слід ранжувати за принципом «більшої» чи «меншої» трагедії. Місцева політика має спиратися на історичну точність, повагу до культурних традицій і відкритий діалог; рекомендації Українського інституту національної пам'яті також наголошують на участі громад і збереженні свідчень [10].

Практичним кроком може стати цифрова мапа місць пам'яті з короткими довідками й посиланнями на архіви. Її варто доповнити освітніми маршрутами та усноісторичними проєктами, розробленими разом із громадами.

У період незалежності комеморація етнічних спільнот Вінниччини стала активніше взаємодіяти з владою, архівами й музеями. Найбільш інституціоналізованим напрямом є вшанування єврейської громади та жертв Голокосту; заходи в Літині підвищують видимість пам'яті про ромський геноцид, а Хачкар у Вінниці представляє транснаціональний вимір комеморації.

Закони створюють підґрунтя для системнішої політики пам'яті, однак не гарантують рівної представленості всіх груп. Подальша робота має включати охорону поховань, пояснювальні матеріали біля пам'яток, відкритий доступ до архівів, цифрові ресурси та залучення громад. Її основою має бути не конкуренція пам'ятей, а визнання досвіду різних спільнот як частини історії Вінниччини й України.

Ефективність регіональної політики пам'яті варто оцінювати не лише кількістю пам'ятників і церемоній, а й тим, чи збережені місця, чи можна перевірити історичні дані та чи мають громади можливість представляти власний досвід. Важливо поєднувати пам'ять про трагедії з історією культурної присутності, взаємодії та внеску етнічних спільнот у розвиток регіону. Документальна точність, сталість роботи й участь громад здатні перетворити комеморацію на практику суспільного діалогу, а не лише на формальний ритуал у пам'ятні дати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоруси і Вінниччина: люди і долі в історії краю: біографічний словник / упоряд. І. М. Журавлівський, К. В. Завальнюк. Вінниця, 2021. 348 с.
2. Винокурова Ф. А. Голокост від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії 1941–1942 рр. Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2017. Вип. 9. С. 27–67.
3. Винокурова Ф. А. Праведники народів світу та інші рятівники Вінниччини в період Голокосту (1941–1944). Матеріали XXXII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 2021. С. 210–215.
4. Вінницька область // Музей історії єврейського народу та Голокосту в Україні. URL: https://www.jewishmuseum-ua.org.ua/vinnytska-oblast/
5. Вшанування Міжнародного дня пам'яті жертв геноциду ромів у селищі Літин. Вінницька обласна військова адміністрація. 05.08.2025. URL: https://www.vin.gov.ua/upravlinnia-u-spravakh-natsionalnostei-ta-relihii/71648-proiekt-hope-for-life-ukraine-dopomoha-likarni-414
6. День пам'яті жертв геноциду вірменів. Вінницька обласна військова адміністрація. 24.04.2024. URL: https://www.vin.gov.ua/upravlinnia-u-spravakh-natsionalnostei-ta-relihii/62326-proiekt-hope-for-life-ukraine-dopomoha-likarni-196
7. Державний архів Вінницької області. «Захистимо пам'ять». 27.01.2021. URL: https://davio.gov.ua/news/podiya_145
8. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. URL: https://data.rada.gov.ua/ogd/zak/perv/text/d547649.htm
9. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text
10. Методичні рекомендації для місцевих громад щодо збереження і вшанування пам'яті учасників, жертв і подій російсько-української війни. Український інститут національної пам'яті. 02.08.2024. URL: https://uinp.gov.ua/memorializaciya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny
11. На Вінниччині відкрили меморіал жертвам Голокосту. Вінницька обласна військова адміністрація. 20.10.2021. URL: https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/40656-na-vinnychchyni-vidkryly-memorial-zhertvam-holokostu
12. Реєнт О., Денисенко Г. Меморіалізація та комеморативні практики у формуванні історичної пам'яті воєнної історії України. Український історичний журнал. 2026. № 3. С. 118–138. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.118.

Сергій Гальчак

ЗА ПІДТРИМКИ ОБЛАСНОЇ ВЛАДИ

Анотація. *У статті повідується про видавничо-публікаторську діяльність краєзнавців Вінниччини та дієву підтримку їх обласною владою у реалізації дослідниками малої батьківщини книжково-видавничого проєкту «Моя Вінниччина» журналу «Вінницький край», мета якого – всебічне розкриття історії населених пунктів області, ратних та трудових досягнень, культурно-духовних надбань їхніх мешканців; проєкт, аналогів якого поки що не має в державі. Повідується також про творчі здобутки найбільш активних дослідників рідного краю.*

Ключові слова*: книжково-видавничий проєкт «Моя Вінниччина», фінансова підтримка обласної влади, друковані праці дослідників, краєзнавці-рекордсмени.*

Serhiy Galchak

WITH THE SUPPORT OF REGIONAL COUNCIL

Abstract. *This article tells us about the publishing and dissemination activities of local historians of Vinnytsia region, and about the effective support of the regional council in the researcher's exploration of the book publishing project «My Vinnychyna» of the «Vinnytskyi Krai» magazine. Its goal is comprehensive disclosure of the history of regional settlements, military and labor achievements, cultural and spiritual achievements of other residents; a project with no analogues in the state. It also tells about creative achievements of the most active researchers of local region.*

Keywords: *book publishing project «My Vinnychyna», financial support of regional council, published works by researchers, local historians record holders.*

Більше трьох десятиліть незалежна суверенна Україна веде відлік своєї нової історії, наполегливо крокує у майбутнє з прагненням посісти гідне місце в європейській та світовій спільноті. Розбудовуючи власну державу, відстоюючи її суверенітет та територіальну цілісність, слід глибоко усвідомлювати, що нині, як ніколи, особливо велике значення має масовий патріотизм її громадян, піднесення їхньої національної самосвідомості, відродження та збереження вітчизняної культури й духовності.

Виняткова роль у розв'язанні цього завдання належить краєзнавству, яке з раннього дитинства пов'язує із рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і прийдешнім. Адже не можна уявити повноцінного духовного життя без історії міст, селищ, сіл, вікових традицій народу, його неповторних фольклорно-етнографічних пам'яток, унікальних творів архітектури і мистецтва.

І це – не красномовство, а одухотворена істина. Адже справжній патріотизм починається з виховання любові до рідної землі, своєї батьківщини, пізнання її історії та сьогодення, чим успішно займається не одне покоління краєзнавців.

Тому в умовах кривавої, руйнівної війни Росії проти України краєзнавство, без перебільшення, виступає досить важливою складовою національної ідеї, потужним чинником патріотичного виховання, культурно-освітнього життя, науково-дослідного сегменту.

У його становленні та розвитку вагома частка й дослідників малої батьківщини – вінничан, насамперед, членів обласної організації Національної спілки краєзнавців України, перед якими незалежність України відкрила нові двері у багатовимірний світ пізнання.

Одним із важливих пріоритетів діяльності Вінницького обласного краєзнавчого осередку є видавничо-публікаторська діяльність. Впродовж останніх років краєзнавцями області видано сотні книг наукового, науково-краєзнавчого характеру, у тому числі чимало монографій, наукових досліджень, видань енциклопедичного спрямування. Але чи не найбільша кількість праць присвячена пізнанню історії конкретних населених пунктів, їхнього розвитку, історико-культурних й духовних надбань, трудових та ратних подвигів їхніх мешканців, що досить важливо нині, в умовах розв'язаної

російськими агресорами війни, коли зранена Україна, за образним висловлюванням Олександра Довженка, палахкотить «в огні», коли до останнього подиху її героїчно захищають мужні Захисники і Захисниці – уродженці цих населених пунктів. Однак навіть у теперішній нелегкий час дослідники малої батьківщини-вінничани невтомно втілюють у життя проголошене ними гасло: «Якщо в кожній хаті буде Біблія, «Кобзар» Тараса Шевченка, книга про рідне село, значить воно житиме!».

Особливої похвали у цьому плані заслуговує успішна реалізація унікального книжково-видавничого проєкту «Моя Вінниччина», аналогів якого поки що не має в державі. Проєкту, неодноразово занесеного до Книги рекордів України: у номінаціях «Видавництво» (2017), (2021), «Державність» (2025), який майже стовідсотково фінансується коштом обласного бюджету (лише окремі томи видані коштом авторів, спонсорів-благодійників).

Спершу серія мала іншу назву – «Село і люди». Започаткована вона редакційним колективом журналу «Вінницький край» на чолі з її очільником Почесним краєзнавцем України Вадимом Вітковським. У 2013 році вийшла друком перша книга серії: «Зелений рай (про села Плоске і Млинівку Мурованокуриловецького району Вінницької області)» – авторства Степана Нешика та Вадима Вітковського [42].

20 грудня 2016 року на черговій сесії депутати Вінницької обласної ради своїм рішенням за № 227 доповнили Регіональну програму сприяння розвитку інформаційного простору та громадянського суспільства у Вінницькій області на 2016 – 2018 роки пунктом 2.2. «Створення літопису історії міст та сіл Вінниччини». Відтоді серія носить теперішню назву – «Моя Вінниччина».

Нещодавно, у серпні 2026 р., збагатило світ 126-е її видання: книга Петра Малого «Деякі спогади і не тільки… про Новоукраїнку, Попову Греблю, мій рід» [28]. Всього ж проєктом «Моя Вінниччина», активно підтриманим обласною владою, передбачено видати до тисячі книг згаданої краєзнавчої тематики.

16 грудня 2021 р. у приміщенні Верховної Ради України відбулася презентація виданих перших 40 томів серії. Як зазначив тоді під час заходу Вадим Вітковський (*нині також директор комунальної установи «Видавничий Дім «Моя Вінниччина»*), «майже кожне вінницьке село мало й має своїх літописців, людей, які займаються краєзнавством, фольклором, етнографією, ведуть щоденники. Це педагоги, журналісти, письменники, які працюють у різних куточках нашої держави, а то й за кордоном, але не забувають про свою малу батьківщину».

«Щороку на реалізацію проєкту облрадою виділяється 1,5 млн. гривень, – наголосила тоді директорка Департаменту інформаційної діяльності та комунікації з громадськістю облдержадміністрації Світлана Василюк (*нині на цій відповідальній посаді успішно працює Світлана Юзвак*). – У рік видається 30 – 40 таких книг».

За словами згадуваного Вадима Вітковського, «наклад кожної книги – 300 примірників (*нині – 200*), 100 з них безкоштовно передається територіальній сільській громаді, 60 примірників (*нині – 40*), як гонорар, отримує автор, решта – надсилається бібліотекам області, навчальним закладам. Як правило, кожне видання «Видавничого Дому «Моя Вінниччина»

присвячене одному селу (часом, по кілька сіл), є великоформатною, добре ілюстрованою книгою обсягом до 400 – 600 сторінок, а деякі з них навіть багатотомними виданнями про одне село» [21].

Рекордсменом у цьому плані став саме Вадим Вітковський – автор семитомного видання про село Борівку Чернівецького (нині: Могилів-Подільського) району, де народився: «Повій, вітре.., або Тіні незабутих предків». (Книга перша, 2013); «Тіні незабутніх предків». (Книга друга, 2015); «Дорога додому». (Книга третя, 2017); «Любов на всі часи». (Книга четверта, 2018); «Борівка. Boriwka». (Книга п'ята, 2021); «Борівка. Vorever». (Книга шоста, 2023); «Борівка: що написано пером – не вирубати… 1856 – 2025 роки». (Книга сьома, 2025).

У 2018 р. чотиритомне видання книг про с. Борівку було занесене до «Книги рекордів України».

Приємно відзначити, що цим його внесок у скарбницю краєзнавства Вінниччини, реалізацію книжково-видавничого проєкту не обмежився. Вадим Вітковський став автором (співавтором) низки інших краєзнавчих праць, зокрема: «У затишку борівського лісу. Про село Пилипи-Борівські Томашпільського району і його людей: історія і сучасність» [9], «Тисячолітні П'ятничани: історичний нарис» (у співавторстві з Віктором Барабанцевим) [2], «Гнівань» (у співавторстві з Станіславою Шибаловою) [10], «Стара Прилука і Нова» (автор Леонід Повх; літературний запис Вадима Вітковського) [49], «Розрита могила. Пам'яті жертв Великого Терору 1937 – 1940 років на Вінниччині» (у співавторстві з Михайлом Каменюком) [6], «Лісниче, село мальовниче. 1280. Історія села Лісниче (Копистирин) Бершадської громади Гайсинського району Вінницької області» [7], «Правда про ставку Гітлера «Вервольф» під Вінницею» [8] (книга видана коштом Вінницької міської ради) та ін.

До 30-річчя відновлення Державної Незалежності України і 100-річчя перебування Симона Петлюри у Вінниці спільно з Вінницькою обласною універсальною науковою бібліотекою та Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм проведено презентацію третього тому книги Вадима Вітковського та Миколи Рябого «Вінниця – столиця УНР», що була відзначена на конкурсі Воляників-Швабінських (США) (1921 р.).

Варто згадати й про творчий внесок у проєкт авторів трьохтомних видань: Юрія Плясовицю – «AVE VINNYTSIA!» (Вінниця благословенна!)» [48], Олександра Куцого – «Мій Шарапанівський край» [26], Володимира Ревуцького, з-під пера якого побачили світ вагомі краєзнавчі напрацювання «Снітків. Історія без акцентів» [54], «Сторінки забутої історії. Оповіді про минувшину містечок і сіл Мурованокуриловецького району» [55], лауреата Національної Шевченківської премії Степана Колесника – автора книги «Мончинці» [24].

Великий інтерес серед читацького загалу викликали й книги інших авторів згаданої серії видань: Леоніда Миколайчука «Сальник: з глибини віків» [31],

Сергія Гальчака «Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI століття» [12], Леоніда Козачуна «Мої дивовижні Бабчинці» [22], Бориса Лознянського «Лузна – Лозна. Село на Поділлі» [27], Володимира Колесника

«Бронниця – серце моє» [23], Олега Мельничука «Мельниківці крізь сивину століть» [30], Світлани Баламут «Тростянець крізь призму часу» [1], Олександра Ткачука «Літинщина крізь роки та віки» [66], Анатолія Тамтури «Сутиски» [65], Ніни Марущак «Заболотне. Зернини в колоску» [29] та ін.

Викликали читацький інтерес, підтримані також обласною владою, енциклопедичні видання «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця» [44], «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1: Барський – Немирівський райони» [45], «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 2: Оратівський – Ямпільський райони» [46], «Книга пам'яті полеглих за Україну. Вінницька область» (Книга 1) [25].

Не можна обійти увагою й творчий здобуток дослідників малої батьківщини, праці яких хоч не увійшли до книжково-видавничого проєкту «Моя Вінниччина» (видані під грифом «Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України», «Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка», «Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського»), але теж грунтовно розкривають історію населених пунктів області, її районів.

Особливої похвали заслуговує Анатолій Нагребецький – педагог, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України, невтомний дослідник рідної Шаргородщини, автор книг «Село Ярове на Кучманськім шляху» [40], «Рахни-Лісові – яблунева перлина Поділля» [38], «Політанки – життєві обрії» [37], «Конатківці – єдине село на планеті» [32], «Сторінки історії Пеньківки-Мурафської (1717 – 2017)» [41], «Зведенівка – село на пагорбах Поділля» [39], «Наш рідний край – Козлівка і Мальовниче» [36], «Михайлівка-Мурафська – наша історія жива» [35], «Літопис Довжку, що на річці Мурафа» [33], «Лозова – моя річка і рідне село» [34] та ін., загалом – більше 30-и грунтовних краєзнавчих праць. За вагомі здобутки на ниві краєзнавства в 2020 р. нагороджений орденом «За заслуги» ІІІ ступеня, а в 2021 р. – занесений до «Книги рекордів України» з врученням відповідного диплома – за написання 25-и книг, присвячених одному району.

Заслуговують похвали й напрацювання інших Почесних краєзнавців України: Миколи Дороша – колишнього багаторічного директора Воронівської ЗОШ І – ІІІ ступенів, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслуженого вчителя України, почесного громадянина Хмільницького району та Уланівської територіальної громади, автора десятків краєзнавчих книг, в тому числі «Древній Уланів – на перехресті віків і шляхів» [15], «Село моє і Снивода зі мною… Воронівці: історичні нариси, оповіді» [19], «На старому татарському шляху цвіте Лозна у ніжнім пишноквітті» [17], «На чистих плесах Снividи-ріки» [16], «Вінниця: витоки, реалії» [13], «Святі шляхи вели до Ексампею» [18], «Воронівці: сповідь» [14]; Анжели Веремій – учительки-методистки української мови і літератури Хмільницького міського ліцею № 2, авторки книг «Вулиці мого міста» [3], «Славень Хмільнику» [4]; «Хрещені свободою» [5]; Олександра Рогового – архівіста, автора книг «Соб» [63], «Село над Вільшанкою: Брицьке

через війни і біди» [62]; кооператора, педагога, науковця Валерія Рекрута – «Нариси життя Літинщини 1917 – 1921 рр.: революційні події та повсякденність» (у співавторстві з Олександром Реєнтом) [56], «Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. – Книга І: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918)» [57], «Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. – Книга ІІ: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення Директорії УНР» [58], «Нариси життя Гайсинщини. Книга ІІІ: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том І: Ананій Волинець, Іван Миколайчук» [59], «Нариси життя Гайсинщини. Книга ІІІ: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том ІІ: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник» [60], «Нариси життя Гайсинщини. Книга 4: Край в умовах формування совєцької моделі тоталітаризму (1920 – 1929 рр.). Том І: Становлення більшовицької окупаційної влади на території Гайсинського повіту (друга половина 1920 – 1922 рр.)» [61]; Григорія Погончика – донедавна директора Бершадської ЗОШ І – ІІІ ст., співавтора книг «Поташня – серцю рідний край» [51], «Серце гріє Серебрія: нариси з історії села та життя мешканців Серебрії» [52], автора краєзнавчих видань «Флорине на зламі століть» [53], «Баланівка – серцю рідний край» [50]; краєзнавців Івана Волошенюка «Душа моя – Ометинці» [11]; Надії Слободенюк «Історія, творена людьми» [64]; Михайла Пащенка «Вінниця. Хронологія визначних подій» [47]; Олександра Дьоміна «Маловідомі сторінки історії Бершадщини» [20]; Василя Паламарчука «Із висоти Козацької гори…» [43]; численних інших дослідників малої батьківщини.

Майже усі книги успішно пройшли презентації, які здебільшого відбувалися у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Валентина Отамановського, конференц-залі департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Вінницької облдержадміністрації (Вінницької обласної військової адміністрації), Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, районних будинках культури, райбібліотеках та бібліотечних закладах територіальних громад, викликали неабиякий інтерес серед широкого загалу населення.

Варто зауважити, що видання книжково-видавничого проєкту «Моя Вінниччина» успішно презентуються також на щорічних фестивалях подільських громад «Відродимо село – розквітне Україна».

На жаль, серйозними перешкодами у діяльності краєзнавців Вінниччини, як й інших регіонів, стала розв’язана зухвалою Росією кривава війна проти суверенної України. Однак невтомні ентузіасти-дослідники малої батьківщини, не зважаючи на виклики сьогодення, постійно перебувають на пульсі життя, радують земляків та співвітчизників новими творчими здобутками.

Разом – до Перемоги!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баламут Світлана. Тростянець крізь призму часу / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 69. Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня». 2021. 460 с.

2. Барабанцев В. О., Вітковський В. М. Тисячолітні П'ятничани: історичний нарис / Серія «Село і люди». Випуск 5. Вінниця: ТОВ «Видавництво-друкарня ДІЛО», 2016. 308 с.
3. Веремій Анжела. Вулиці мого міста. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2016. 368 с.
4. Веремій А. Славень Хмільнику. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 640 с.
5. Веремій Анжела. Хрещені свободою. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 208 с.
6. Вітковський Вадим, Каменюк Михайло. Розрита могила. Пам'яті жертв Великого Терору 1937 – 1940 років на Вінниччині / Серія «Моя Вінниччина». Вип 77. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 272 с.
7. Вітковський Вадим. Лісниче, село мальовниче. 1280. Історія села Лісниче (Копистирин) Бершадської громади Гайсинського району Вінницької області / Серія «Моя Вінниччина». Вип 101. Вінниця. 2025. 304 с.
8. Вітковський Вадим. Правда про ставку Гітлера «Вервольф» під Вінницею. Вінниця: ФОП Балюк Ігор Борисович. 2026. 296 с.
9. Вітковський Вадим. У затишку борівського лісу. Про село Пилипи-Борівські Томашпільського району і його людей: історія і сучасність / Серія «Село і люди». Вип. 6. Вінниця: Консоль, 2016. 174 с.
10. Вітковський Вадим, Шибалова Станіслава. Гнівань / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 24. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 380 с.
11. Волошенюк Іван. Душа моя – Ометинці. Вінниця: Меркьюрі-Поділля. 2017. 256 с.
12. Гальчак Сергій. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI століття / 2-е вид. доп. / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 29. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 240 с.
13. Дорош М. Вінниця: витоки, реалії. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 176 с.
14. Дорош Микола. Воронівці: сповідь / Серія «Моя Вінниччина» ВОКУ «Видавничий Дім «Моя Вінниччина». Вип. 109. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2025. 272 с.
15. Дорош М. Древній Уланів – на перехресті віків і шляхів: Нариси історії селища. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. 172 с.
16. Дорош Микола, Паламарчук Василь. На чистих плесах Сниводи-ріки. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 216 с.
17. Дорош Микола. На старому татарському шляху цвіте Лозна у ніжнім пишноквітті. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 44 с.
18. Дорош Микола. Святі шляхи вели до Ексампею. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2024. 408 с.
19. Дорош М. Село моє і Снивода зі мною… Воронівці: історичні нариси, оповіді. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 696 с.
20. Дьомін Олександр. Маловідомі сторінки історії Бершадщини. Випуск третій. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2025. 248 с.
21. З любов'ю до малої батьківщини: діяльність Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (2021 р.) (Записки з щоденника): Книга 6 / Автор-упорядник С. Д. Гальчак. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2022. С. 136.
22. Козачун Леонід. Мої дивовижні Бабчинці. Історичний нарис / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 33. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 308 с.
23. Колесник Володимир. Бронниця – серце моє / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 50. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2020. 360 с.
24. Колесник Степан. Мончинці / Серія «Моя Вінниччина» ВОКУ «Видавничий Дім «Моя Вінниччина». Вип. 107. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2025. 316 с.
25. Книга пам'яті полеглих за Україну. Вінницька область. Книга 1. 18.02.2014 – 23.02.2022. Вінничани, які загинули у боротьбі за суверенітет України: учасники Революції Гідності та російсько-української війни / заг. ред. і упоряд. Коляструк О. А. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 320 с.
26. Куций Олександр. Мій Шарапанівський край: історико-літературний нарис. Книга перша: Шарапанівка в далеку минувшину: від давнини до XVIII століття / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 76. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 2023. 280 с.; Куций Олександр. Мій Шарапанівський край: історико-літературний нарис. Книга друга: Шарапанівка наприкінці XVIII – початку XX століття (1793 – 1917) / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 79. Вінниця:

ТОВ «ТВОРИ». 2023. 280 с.; Куций Олександр. Мій Шарапанівський край: істотко-літературний нарис. Книга третя: Шарапанівка між двома війнами (1917 – 1930) / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 111. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 2025. 248 с.
27. Лознянський Борис. Лузна – Лозна. Село на Поділлі: Історико-науковий та художній нарис / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 38. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 588 с.
28. Малий П. І. Деякі спогади і не тільки… про Новоукраїнку, Попову Греблю, мій рід / Серія «Моя Вінниччина» ВОКУ «Видавничий Дім «Моя Вінниччина». Випуск 126. Житомир: Бук-Друк, 2026. 450 с.
29. Марущак Ніна. Заболотне. Зернини в колоску / Серія «Моя Вінниччина» ВОКУ «Видавничий Дім «Моя Вінниччина». Вип. 108. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня». 2025. 308 с.
30. Мельничук Олег. Мельниківці крізь сивину століть / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 67. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2021. 240 с.
31. Миколайчук Леонід. Сальник: з глибини віків / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 20. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 240 с.
32. Нагребецький А. Конатківці – єдине село на планеті. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2016. 496 с.
33. Нагребецький А., Копайгородська Л. Літопис Довжку, що на річці Мурафа. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 492 с.
34. Нагребецький А. Лозова – моя річка і рідне село. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2025. 756 с.
35. Нагребецький А. Михайлівка-Мурафська – наша історія жива. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2021. 672 с.
36. Нагребецький Анатолій. Наш рідний край – Козлівка і Мальовниче. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2019. 560 с.
37. Нагребецький Анатолій. Політанки – життєві обрії. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. 416 с.
38. Нагребецький Анатолій. Рахни-Лісові – яблунева перлина Поділля. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. 512 с.
39. Нагребецький А. Н., Свирида С. В. Зведенівка – село на пагорбах Поділля. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 616 с.
40. Нагребецький Анатолій. Село Ярове на Кучманськім шляху. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. 428 с.
41. Нагребецький А. Сторінки історії Пеньківки Мурафської. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 520 с.
42. Нешик С. С., Вітковський В. М. Зелений рай (про села Плоске і Млинівку Мурованокуриловецького району Вінницької області) / Серія «Село і люди». Випуск 1. Вінниця: ФОП Рогальська І. , 2013. 360 с.
43. Паламарчук Василь (автор-упорядник). Із висоти Козацької гори. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2026. 260 с., іл.: 24 с.
44. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / ред. кол. тому Зводу пам'яток іст. та культ. України у Вінницькій обл.: Ю. А. Зінько (гол. ред.), С. М. Василюк (заст. гол. ред.), К. І. Висоцька [та ін.]; автор. колектив: А. В. Войнаровський, С. Д. Гальчак, С. О. Гусєв [та ін.]; упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 224 с.
45. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1: Барський – Немирівський райони (авторський колектив: Т. Р. Беднарчик, В. В. Войтович, С. Д. Гальчак [та ін.]; упорядники: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. 400 с.
46. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 2: Оратівський – Ямпільський райони (авторський колектив: А. В. Войнаровський, С. Д. Гальчак, В. О. Гребеньова [та ін.]; упорядники: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний). Житомир: ТОВ «Видвничий дім «Бук-Друк», 2021. 472 с.

47. Пащенко Михайло. Вінниця. Хронологія визначних подій. Вінниця: ФОП Балюк І. Б., 2025. 380 с.
48. Плясовиця Юрій. «AVE VINNYTSIA!» (Вінниця благословенна!) / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 80 (Книга перша). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2021. 268 с.; іл. 28 с.; Плясовиця Юрій. «AVE VINNYTSIA!» (Вінниця благословенна!) / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 81 (Книга друга). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2022. 208 с.; іл. 32 с.; Плясовиця Юрій. «AVE VINNYTSIA!» (Вінниця благословенна!) / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 82 (Книга третя). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2023. 210 с.
49. Повх Леонід. Стара Прилука і Нова. Про села Стара і Нова Прилука Липовецького району Вінницької області / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 68. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. 632 с.
50. Погончик Г. О. Баланівка – серцю рідний край. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2026. 476 с.; іл.
51. Погончик Г. О., Воробйова Н. Ф. Поташня – серцю рідний край. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. 530 с.
52. Погончик Григорій, Погончик Віктор. Серце гріє Серебрія: нариси з історії села та життя мешканців Серебрії . Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 480 с.
53. Погончик Г. О. Флорине на зламі століть. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2025. 616 с.; іл. 20 с.
54. Ревуцький Володимир. Снітків. Історія без акцентів / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 26. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». 2018. 528 с.
55. Ревуцький Володимир. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувшину містечок і сіл Мурованокуриловецького району / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 61. Житомир: Вид. О. О. Євенок. 2020. 512 с.
56. Реєнт Олександр, Рекрут Валерій. Нариси життя Літинщини 1917 – 1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ:Інститут історії України НАН України,2017.298с.
57. Рекрут Валерій. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. – Книга І: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.
58. Рекрут Валерій. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. – Книга ІІ: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 844 с.
59. Рекрут Валерій. Нариси життя Гайсинщини. Книга ІІІ: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том І: Ананій Волинець, Іван Миколайчук. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 456 с.
60. Рекрут Валерій. Нариси життя Гайсинщини. Книга ІІІ: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том ІІ: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 408 с.
61. Рекрут Валерій. Нариси життя Гайсинщини. Книга 4: Край в умовах формування совєцької моделі тоталітаризму (1920 – 1929 рр.). Том І: Становлення більшовицької окупаційної влади на території Гайсинського повіту (друга половина 1920 – 1922 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2026. 752 с., іл.
62. Роговий Олександр. Село над Вільшанкою: Брицьке через війни і біди. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2019. 56 с.
63. Роговий Олександр. Соб: Краєзнавчі нариси. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. 76 с.
64. Слободенюк Надія. Історія, творена людьми. Вінниця: ТВОРИ. 2023. 352 с.
65. Тамтура Анатолій. Сутиски. Історико-краєзнавчий нарис: від найдавніших часів до сьогодення / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 100. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2024. 232 с.
66. Ткачук Олександр. Літинщина крізь роки та віки / Серія «Моя Вінниччина». Вип. 89. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2023. 376 с.

Анатолій Гудзевич

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІННИЦЬКОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА: ІСТОРІЯ ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ЧАСУ СТВОРЕННЯ)

Анотація. *У статті висвітлено історію становлення, основні напрями діяльності та наукові здобутки Вінницького відділу Українського географічного товариства у сфері географічного краєзнавства й дослідження Поділля. Особливу увагу приділено науково-дослідницькій, освітній та природоохоронній діяльності осередку, його внеску у збереження природної й історико-культурної спадщини Вінниччини. Розкрито значення сучасних краєзнавчих і природоохоронних ініціатив для раціонального природокористування та збалансованого розвитку регіону.*

Ключові слова: *географічне краєзнавство, Вінницький відділ Українського географічного товариства, Поділля, антропогенні ландшафти, природоохоронна діяльність, раціональне природокористування, історико-культурна спадщина, збалансований розвиток регіону.*

Anatolii Hudzevych

LOCAL STUDIES ACTIVITIES OF THE VINNYTSIA BRANCH OF THE UKRAINIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY: HISTORY, ACHIEVEMENTS, AND PROSPECTS (ON THE OCCASION OF ITS 50TH ANNIVERSARY)

Abstract*. This article examines the history of the establishment, key areas of activity, and scientific achievements of the Vinnytsia Branch of the Ukrainian Geographical Society in the fields of geographical local studies and research on the Podillia region. Particular attention is paid to the branch's research, educational, and nature conservation work, as well as its contribution to the preservation of the natural and historical-cultural heritage of the Vinnytsia region. The significance of contemporary local studies and nature conservation initiatives for rational natural resource management and the balanced development of the region is highlighted.*

Keywords*: geographical local studies, Vinnytsia Branch of the Ukrainian Geographical Society, Podillia, anthropogenic landscapes, nature conservation activities, rational natural resource management, historical-cultural heritage, sustainable regional development.*

Географічному краєзнавству, як правило, відводять досить скромну роль допоміжної ланки в структурі загального краєзнавства. Хоч у виконанні основних завдань краєзнавства, зокрема вивчення природи, господарства, взаємозв'язків у системі «природа – людина (суспільство) – виробництво», як і в підготовці освічених людей, здатних передбачати наслідки своєї діяльності та використовувати їх на практиці за місцем свого проживання, роль географічного краєзнавства важко переоцінити. У вирішенні науково-організаційних та наукових регіональних і загальних географічних проблем важливу місію виконують науково-громадські фахові спілки й товариства, зокрема на Вінниччині таким є об'єднання географів.

Вінницький відділ Українського географічного товариства (УГТ) є складовою частиною Українського географічного товариства, яке, у свою чергу, є спадкоємцем Південно-Західного відділу (1873-1876 рр.) Руського географічного товариства (засноване у 1845 р.) та Української філії Всесоюзного географічного товариства (1947 р.), яка поступово трансформувалася в Українське географічне товариство при відділі хімічних і геологічних наук Академії наук УРСР (1959 р.) зі своїм статутом [8;9].

Свою історію Вінницький відділ УГТ розпочав з утворення у тодішньому Вінницькому педагогічному інституті в 1976 р. природничо-географічного факультету [1;3;6], що стало початком систематичного наукового комплексного краєзнавчого дослідження Поділля, передусім Східного Поділля – Вінниччини.

Основними напрямами наукової діяльності Вінницького відділу в минулому і тепер є дослідження історико-географічних особливостей формування, структури, класифікації та раціонального використання антропогенних ландшафтів Подільського краю та України, підготовка навчально-методичних посібників й картографічних атласів для студентів вузів і шкіл. Зважаючи на це, члени Вінницького відділу УГТ активно працюють над вирішенням проблем краю. Свідченням цього є щорічні обговорення на кафедральних конференціях і висвітлення основних наукових проблем, які стосуються Вінницької області та суміжних регіонів на сторінках збірника наукових праць факультету («Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук», загалом 26 випусків до 2024 р.) та фахового наукового збірника «Наукових записок Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Географія» (32 випуски до 2021 року), а з 2021 року журналу «Ландшафтознавство» (включено до переліку наукових фахових видань України /категорія Б, №676 від 20.06.2023 р.; 9 випусків на 2026 рік). Проблематика дипломних робіт студентів також пов′язана з дослідженням антропогенних ландшафтів і антропогенних компонентів, природних ландшафтів, тенденцій розвитку господарських комплексів України та Вінниччини, екологічної ситуації в області та адміністративних районах, дослідження стану заповідної справи, раціонального природокористування та охорони довкілля.

Колективом регіонального відділу УГТ здійснено значний внесок у становлення географії як науки та практики географічного краєзнавства. Зокрема, його члени, передусім співробітники університету, брали участь у фольклорно-етнографічних експедиціях (проф. Гудзевич А.В.: 2006-2007 рр. – Красилівський р-н на Хмельниччині; 2007 р. – Бушанська сільська рада (с/р) на Вінниччині; 2011 р. – Северинівська с/р на Вінниччині), займалися розробкою держбюджетних тем зі створення екомережі України (проф. Денисик Г.І., проф. Гудзевич А.В.) та виконання госпдоговірних робіт із природоохоронної та екологічної тематик (професори Денисик Г.І., Гудзевич А.В., Воловик В.М., Яцентюк Ю.В. та ін. колеги упродовж 1996−2025 рр.).

З 2018 року до кінця 2024 року Вінницький відділ, в особі проф. А.В. Гудзевича, виконував обов’язки наукового куратора НПП «Кармелюкове Поділля» від природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету. Разом із начальником наукового відділу Парку к.г.н. В.Є. Любченком (членом Вінницького осередку УГТ) здійснювалося

консультування співробітників Парку й погодження напрямів природоохоронної діяльності з питань:

- пропаганди та популяризації наукових знань та оволодіння учнями сучасними методиками та формами дослідницької діяльності.
- історико-культурної спадщини на території НПП;
- рекреаційної організації Парку;
- погодження напрямів науково-технічної і науково-просвітницької діяльності парку, визначених відповідними відділами Парку (науковим й рекреації та еколого-освітньої роботи);
- узгодження змісту номерів газети національного парку «Кармелюкове Поділля» (Вісника Кармелюкового Поділля), плакатів, сувенірів тощо;
- корегування Програми збереження та відновлення корінних дубових насаджень на території НПП «Кармелюкове Поділля».
- підготовки номерів Літопису Природи НПП «Кармелюкове Поділля»;
- планування організаційних заходів з приводу проведення Всеукраїнських науково-практичних конференцій («Роль національних природних парків в розвитку туризму», вересень 2018; «Оптимізація процесів поновлення корінних лісових насаджень в умовах Південно-Східного Поділля», вересень, 2021; «Регіональні аспекти наукових досліджень на об'єктах і територіях природно-заповідного фонду», серпень 2024 р.).

Наукові дослідження членів Вінницького відділу здійснюють значний вплив на соціально-економічний розвиток на регіональному та національному рівнях, передусім у плані: популяризації результатів наукових досліджень, розвитку освіти і культури, збереження природно-ресурсного потенціалу навколишнього середовища тощо. Зокрема, за результатами дослідження водних об'єктів м. Вінниці (науково-дослідна тема: «Проведення гідронімічних досліджень водних об'єктів м. Вінниці», керівник проф. Гудзевич А.В., 2024 р.) виявлено й систематизовано уяву про процес формування назв основних річок міського середовища на майже тисячолітньому часовому відтинку – від найдавнішого періоду першої згадки до нашого часу. Встановлено нестабільність гідронімічного середовища Вінниці. З'ясовані причини і чинники історичної трансформації назв річок міста та на засіданні топонімічної комісії м. Вінниці внесено пропозиції стосовно реконструкції та відтворення утрачених географічних назв гідронімів. Результати дослідження уже враховані у новому «Реєстрі річок Вінницької області» (2024) та при вивчені навчальних дисциплін «Географія рідного краю», «Географія області», «Проблеми сучасної географії», «Географія туризму у Вінницькій області», а також можуть бути впроваджені в освітній простір багатьох інших дисциплін, як то: «Загальне краєзнавство», «Топоніміка», «Географічне краєзнавство», «Історичне краєзнавство», «Гідрологія» та ін. Окрім того вони можуть бути використані широким колом фахівців: краєзнавцями, географами, істориками, етнологами, фольклористами, лінгвістами та працівниками закладів культури; їх застосування буде корисним у навчальному процесі освітніх закладів. Фактичний матеріал є інформаційною основою для подальших топонімічних (гідронімічних, етимологічних, лексичних та ін.) інтерпретацій річок Вінниці та Вінницької територіальної громади.

Наразі у світі утвердилося переконання стосовно того, що одним із шляхів досягнення Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року є узгодження розселення населення й виробничо-господарської діяльності у населених пунктах з співвідношенням природних та антропогенних ландшафтів. Екологічні вимоги забезпечуються формуванням екомережі, а також створенням природоохоронних об'єктів. Для вирішення вищеозначених проблем та на виконання «Програми охорони навколишнього природного середовища Вінницької міської територіальної громади на 2021–2025 роки» (розділ 4, п.4. «Охорона і раціональне використання зелених насаджень, збереження природно-заповідного фонду», розділ 7 п.1, п.п.1.9) і Концепції інтегрованого розвитку м. Вінниця 2030 тощо у 2025 році членами Вінницького відділу, переважно фахівцями кафедри географії, виконана науково-дослідна робота на тему: «Проведення досліджень потенційних об'єктів і територій Вінницької міської територіальної громади щодо можливості їх включення до природно-заповідного фонду» (керівник – проф. кафедри географії Гудзевич А.В.).

У результаті проведення досліджень потенційних об'єктів і територій Вінницької міської територіальної громади щодо можливості їх включення до природно-заповідного фонду визначено перспективні до заповідання об'єкти і території, які потребують природоохоронних заходів шляхом їх заповідання у якості пам'яток природи місцевого значення – шести ботанічних та однієї гідрологічної. Пропоновані цінні території та об'єкти, окрім їх ролі у досягненні Цілей сталого розвитку, суттєво доповнять природно-заповідний фонд міської громади і будуть сприяти розвитку організованих форм рекреації та туризму.

Проведення широкомасштабних польових досліджень антропогенних ландшафтів упродовж 1993-2026 рр. членами регіонального відділу УГТ дало можливість значно поглибити, а в окремих випадках і розробити нові методи й методики їх пізнання, зібрати та систематизувати накопичені матеріали для подальшого опрацювання. Саме тут було започатковано низку краєзнавчих серій:

а) із 4-х колективних монографій під загальною редакцією проф. Денисика Г.І. «Поділля: природа і ландшафти» видано дві монографії: «Середнє Побужжя» (2003) і «Середнє Придністров'я» (2007) загальним обсягом 34 друк. арк. У планах монографії «Західне Поділля» і «Центральне Поділля».

б) із 10-ти запланованих монографій під загальною редакцією проф. Денисика Г.І. «Антропогенні ландшафти Поділля» вийшли з друку усі: «Дорожні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Вальчук О.М., 2005), «Селитебні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Бабчинська О.І., 2006), «Водні антропогенні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Хаєцький Г.С., Стефанков Л.І., 2007) і «Рекреаційні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Воловик В.М., 2008), «Лісові антропогенні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Канський В.С., 2011), «Сільські ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Кізюн А.Г., 2012), «Геосайти Поділля» (Денисик Г.І., Страшевська Л.В., Корінний В.І. 2014), «Антропогенні заповідні об'єкти Поділля» (2016), «Натурально-антропогенні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Рябоконь О.В., 2016), «Белігеративні ландшафти Поділля» (Денисик Г.І., Антонюк, 2017).

Цей науковий доробок є вагомим результатом роботи Вінницького відділу й зокрема кафедри географії (фізичної географії та соціально-економічної географії,

діючих як окремі підрозділи з квітня 1992 р. до березня 2012 р.), як його ядра, у вивченні антропогенних ландшафтів Поділля [7].

Практикується також публікація узагальнюючих монографій, де розглядаються актуальні проблеми, пов'язані з раціональним використанням та оптимізацією натуральних й антропогенних ландшафтів Поділля та України [2;4]. Серед них – «Антропогенні ландшафти Правобережної України» (Денисик Г.І., 1998), «Лісополе України» (Денисик Г.І., 2002), «Лісостепові Полісся» (Денисик Г.І., Чиж О.П., 2007) «Висотна диференціація рівнинних ландшафтів України» (Денисик Г.І., Кирилюк Л.М., 2009), «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля (Воловик В.М., 2011), «Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу» (Денисик Г.І., Лаврик О.Д, 2012), «Садово-паркові ландшафти Правобережного України» (Денисик Г.І., Кравцова І.В. 2012), «Міжзональний геоекотон ,,лісостеп-степ" Правобережної України» (Денисик Г.І., Ситник О.І., 2012), «Висотна диференціація та різноманіття антропогенних ландшафтів» (Денисик Г.І. Война І.М., 2013) «Унікальні ландшафти Середнього Придністер'я» (Денисик Г.І., Мудрак Г.В., 2014), «Ландшафтне та екологічне різноманіття Вінниччини» (Чиж О.П., 2014), «Промислові ландшафти регіону видобутку уранових руд в Україні» (Денисик Г.І., Козинська І.П., 2015), «Міжзональні геоекотони України» (Денисик Г.І., Ситник О.І., Чиж О.П., Безлатня Л.О., Денисик Б.Г., Война І.М., 2020), «Моделі сакрального простору» (Воловик В.М., Воловик А.В., 2026) та інші;

в) із 12-ти краєзнавчих збірок під загальною назвою «Земля Подільська» (ред. Г.І.Денисик) вийшло з друку збірки: «Простори Вінниччини», «Подільське Побужжя», «Заповідне Поділля», «Містечка Східного Поділля», «Подільські товтри», «Вінниця та її околиці», «Подільський камінь», «Діброви Поділля» [2;5].

г) із 10-ти краєзнавчих збірок «Бібліотечка вінничанина» (проф. А.В.Гудзевич) вийшла з друку збірка «Заповідні куточки Вінниці» [2].

Окремо підготовлено довідник («Вулиці Вінниці», 2002, 2007, проф. Гудзевич А.В.) та науково-популярні нариси («Містечка Поділля», проф. В.М.Воловик; «Зелені «оазиси» Вінниці», «Знай і бережи (Природні та рукотворні скарби Вінниці та околиць)», «Стежками Олександрівського парку», проф. А.В.Гудзевич; «Природа міста Вінниці», проф. Ю.В. Яцентюк), атласи Вінницької області (колектив кафедр географії, ред. Любченко В.Є.).

Комплексну уяву про основні закономірності та специфіку територіальної організації природи, населення та господарства Вінницької області й по нині забезпечують навчальні посібники, підготовлені членами відділу УГТ та їх однодумцями, зокрема «Географія Вінницької області» (2004, автори: Денисик Г.І., Корінний В.І., Півошенко І.М., Конєва С. І., Панасенко Б.Д., Дєдов О.В., Стефанков Л.І., Вдовиченко С.М., Матвійчук О.А., Гудзевич А.В., Мудрак О.В., Кирилюк Л.М., Любченко В.Є., Жовнір Л.Ф., Захарченко В.І., Бірюкова Н.В., Панасенко Т.В., Ковальова Л.П., Стасюк М. С., Дзюбенко О.Ф.) та «Вінниччина: факти та цифри (географічний аналіз)» (2018, Гудзевич А.В., Любченко В.Є., Война І.М.).

Члени регіонального відділення УГТ є авторами низки краєзнавчих статей в Українській Географічній Енциклопедії (професори Денисик Г.І., Гудзевич А.В., Панасенко Б.Д.), Екологічній енциклопедії (проф. Денисик Г.І.)

та Енциклопедії Сучасної України (професори Денисик Г.І., Гудзевич А.В., Панасенко Б.Д.).

Перераховані вище видання (наукові, науково-популярні, навчально-освітні тощо) та експедиційний досвід стали основою для розробки екологічних стежок («Сабарівська» – проф. Гудзевич А.В., 2002, – у 2022-му її перейменовано на «Стежку Коцюбинського»; «Олександрівська» – проф. Гудзевич А.В., 2011; «Вишенська» («Дружби народів») – проф. Гудзевич А.В., маг. Денисик Б.Г.) й здійснення шкільних природоохоронних та екологічних проєктів («Збережемо рослинність — збережемо якісне довкілля», «Проблеми малих річок Вінниці» та ін.), які стосуються збереження природи регіону через заповідання цінних об'єктів і територій, відтворення деградованих та застерігають забруднення.

Упродовж 2025 року Вінницький відділ Українського географічного товариства (УГТ) й КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти» за безпосередньої участі й науково-методичної підтримки кафедр географії та біології природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Басейнового управління водних ресурсів (БУВР) Південного Бугу та підтримки Управління освіти і науки Департаменту гуманітарної політики Вінницької облдержадміністрації започаткували проєкти з організації паспортизації та охорони вікових дерев й інвентаризації поверхневих вод (зокрема і повернення назв, безіменним до нині, річкам) Вінницької області. Метою проєктів є усвідомлення відповідальності перед прийдешніми поколіннями й потребою підтримки і примноження національних традицій щодо збереження природничо-історичної спадщини як України загалом, так і Вінниччини, зокрема.

Наприкінці 2025 року представники Вінницького відділу (д.геогр.н. Гудзевич А.В. і к.геогр.н. Любченко В.Є.) разом зі співробітниками Державного архіву Вінницької області та Вінницького обласного краєзнавчого музею ініціювали історико-краєзнавчий проєкт «Відлуння історії Вінниччини». Метою проєкту є дослідження, систематизація та популяризація топонімічної спадщини Вінницької області як живого свідчення історико-географічного, етнічного та культурного розвитку краю. Проєкт спрямований на відтворення національної ідентичності через осмислення місцевих географічних назв − сіл, річок, урочищ, балок і доріг, які зберігають у собі пам'ять поколінь, відображають особливості мови, побуту та світогляду мешканців територій, які на сьогодні складають Вінницьку область. Він передбачає збір та узагальнення топонімів про локально-регіональну історію Вінниччини та створення онлайн-версії топонімічного словника Вінницької області. Проєкт здійснюється за підтримки Вінницької обласної військової адміністрації, зокрема Департаменту гуманітарної політики.

Попередні роки плідної праці членів Вінницького осередку сприяли створенню власної наукової школи з антропогенного ландшафтознавства (керівник – д.г.н., проф. Денисик Г. І.). Продовжуючи усталені традиції, вже у XXI ст. на базі Вінницького осередку проведено низку міжнародних науково-теоретичних конференцій: «Антропогенні географія та ландшафтознавство: кінець XX — початок XXI сторіч» (2000, 2003, 2013), «Історична географія: початок XXI сторіччя» (2007), «Культурний ландшафт: теорія і практика» (2010), семінарів

«Перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні та Польщі» (2008) та Всеукраїнських науково-практичних конференцій, зокрема «Туризм як фактор розвитку регіону» (2011) та цілої низки разом з Уманським (2005, 2008, 2010, 2012) та Криворізьким педуніверситетами (2006, 2011) конференцій з антропогенного ландшафтознавства та екології. Важливе місце в темах доповідей посідали питання природи й природних ресурсів області, що знайшло відображення в матеріалах конференцій. У 2018 році проведено всеукраїнську науково-практичну конференцію присвячену мікроосередковим процесам в антропогенних ландшафтах та І Всеукраїнську науково-практичну інтернет-конференцію з питань етнокультурного ландшафтознавства. У 2019 та 2020 рр. продовжену практику проведення науково-практичних інтернет-конференцій з концентрацією уваги на каркасні (селитебні й дорожні) антропогенні ландшафти, проблеми розвитку туризму (Всеукраїнський рівень з міжнародною участю, 2019 ─ 2023 рр.).

Знаковою подією для географів краєзнавців, і не тільки, стало проведення 18-21 травня 2016 р. на базі Вінницького відділу XII з'їзду Українського географічного товариства [9].

8 жовтня 2026 року за сприяння в організації і безпосередньої участі членів осередку, відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання географії, туризму, біології та хімії», присвячена 50-річчю створення природничо-географічного факультету.

У короткому огляді функціонування Вінницького відділення УГТ охоплені не всі напрями його діяльності. Хочеться сподіватися, що наступні покоління дослідників-географів продовжать те, що виконане їх попередниками, а комплексний географічний науково-краєзнавчий напрям залишиться основою для створення загальної географічної картини світу та її регіонів, України, рідного краю.

З часу створення і до осені 2023 року відділ очолював д.г.н., проф. Денисик Г.І. 29 листопада 2023 року на засіданні Вінницького відділу УГТ головою відділу обраний д.г.н., проф. кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського д.г.н., проф. А.В. Гудзевич.

В умовах широкомасштабної війни, задля наближення Перемоги Вінницький відділ гуртується задля продовження славних традицій УГТ та її кращих представників у сприянні посилення ролі географії, передусім в освітньо-просвітницькій діяльності серед різних верств населення та вирішенні нагальних проблем сьогодення на загальнодержавному та місцевому рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гудзевич А.В. Природничо-географічний факультет Вінницького державного педагогічного університету та краєзнавство. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Мат.-ли XXII наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця: О. Власюк, 2009. С. 552-555.

2. Гудзевич А.В. Внесок географів в розвиток регіональних науково-краєзнавчих досліджень початку XXI ст. Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра : Мат.-ли міжн. наук.-практ. конференції, присв'яченої 50-річчю заснування Луганського відділу Українського Географічного товариства (26-28 жовтня 2009 р., м. Луганськ). Луганськ, 2009. С. 188-189.

3. Гудзевич А.В., Стефанков Л.І. Центр природничо-географічної освіти на Поділлі: особливості формування та реалії. Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського) : матеріали XXIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 2011. С. 48-53.
4. Гудзевич А.В. Географічне краєзнавство в регіональному вимірі. Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 10-12 жовт. 2012 р., Вінниця. Вінниця, 2013. С.192-193.
5. Гудзевич А.В. Регіональні наукові школи як чинник забезпечення ефективної реалізації природничо-географічного знання. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність [зб.наукових праць] / ред рада: В.П. Андрущенко (голова). К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. Вип. 20 (32). С. 46–53.
6. Гудзевич А.В. Природничо-географічна освіта і наука у педвузі (до 40–річчя природничо-географічного факультету). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. Тернопіль: СМП «Тайп». №2 (випуск 37). 2014. С. 4–11.
7. Гудзевич А.В., Г.І. Денисик, Б.Д. Панасенко. Особливості функціонування кафедри фізичної географії в процесі підготовки вчителя географії та екології. Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського): матеріали XXIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 2011. С. 80-82.
8. Шищенко П.Г. Південно-Західний (Київський) відділ Російського географічного товариства: створення, заборона українства. Географія та економіка в рідній школі. 2000. №3. С. 41-45.
9. Шищенко П.Г., Денисик Г.І. Українське географічне товариство (13.02.1873–13.02.2023). Україна і світовий географічний рух. Вінниця: ТОВ ТВОРИ. 2024. 228 с.

Віктор Косаківський, Володимир Волощук, Владислав Курбанов

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ГУРТКА ПРИ КАФЕДРІ КУЛЬТУРИ, МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО (ДО 25-РІЧЧЯ ВІД ЧАСУ СТВОРЕННЯ)

Анотація. *У статті висвітлено діяльність археологічно-етнографічнго гуртка при кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського з 2001-2026 рр. Особливу увагу приділено науковій діяльності учасників гуртка.*

Ключові слова: *ВДПУ ім. М. Коцюбинського, археологічно-етнографічний гурток, В. А. Косаківський, майстер-класи, наукова робота.*

Viktor Kosakivskyi, Volodymyr Voloshchuk, Vladyslav Kurbanov

FROM THE HISTORY OF THE ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC CLUB AT THE DEPARTMENT OF CULTURE, METHODS OF TEACHING HISTORY AND SPECIALISED HISTORICAL DISCIPLINES AT THE FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS OF THE VINNYTSIA STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED AFTER MYKHAILO KOTSYUBINSKYI (ON THE 25TH ANNIVERSARY OF ITS FOUNDING)

***Abstract**. This article examines the activities of the Archaeological and Ethnographic Society attached to the Department of Culture, History Teaching Methodology and Special Historical Disciplines at the Faculty of History and International Relations of the Mykhailo Kotsyubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University from 2001 to 2026. Particular attention is paid to the research activities of the Society's members.*

***Keywords**: M. Kotsyubynsky State Pedagogical University, Archaeological and Ethnographc Society, V. A. Kosakivskyi, masterclasses, research work.*

Гурткова робота – важлива ланка навчальної та наукової роботи зі студентською молоддю. Її мета і завдання полягає у поглибленому вивченні окремих аспектів археології, етнографії та краєзнавства, переважно, Східного Поділля. Вагоме місце, при цьому, займають заняття, що дають можливість практично опанувати окремі види декоративно-прикладного мистецтва українського народу, і таким чином зберегти їх для прийдешніх поколінь.

Археологічно-етнографічний (етнографічний, етнографічно-археологічний) гурток було створено чверть століття тому у 2001 р. Спочатку він працював при Народознавчому центрі, який діяв у складі кафедри української та зарубіжної культури музично-педагогічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – ВДПУ). З 2006 р. – при кафедрі етнології Інституту історії, етнології і права (ІІЕП) (нині – Факультет історії і міжнародних відносин (ФІМВ)). Згодом при кафедрах філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології, а також – кафедрі історії та культури України. Нині – при кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін ФІМВ [4, с. 121-122].

У різні роки його учасники – студенти 1-4 курсів Інституту філології і журналістики / Факультету філології і журналістики (ІФЖ/ФФЖ) та Інституту історії, етнології і права / Факультету історії і міжнародних відносин (ІІЕП/ФІФВ), переважно спеціалізації «Українознавство» [11. с, 87-88].

Робота гуртка проводиться за двома напрямами. Перший – виготовлення витинанки, писанки, глиняної іграшки, кошика з лози, павука з соломи тощо. Другий – наукові доповіді пов'язані з археологічним та історико-етнографічним вивченням рідного краю та його топонімікою.

Також гуртківці активні учасники багатьох наукових конференцій. Так, у 2003 р. Народознавчим центром проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Народна культура Поділля в контексті національного виховання». За результатами конференції у 2004 р. видрукувано збірник наукових праць. Серед його авторів значна кількість студентів-гуртківців:

Наталя Черняк, Ірина Рогальська, Наталя Мазуренко, Світлана Поляруш, Максим Пилипак та інші [17].

У науковому збірнику «Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження» (Вінниця, 2005), який сформовано переважно на результатах польових фольклорно–етнографічних досліджень студентів спеціалізації «Українознавство» вміщено і статті учасників гуртка: Максима Пилипака, Сергія Довганя тощо [16].

У збірнику «Подільське традиційне ткацтво» (Вінниця, 2009) вміщено статті гуртківців: Віталія Рудя, Богдана Сауляка, Наталії Шпак, Катерини Онуфрійчук, Юлії Бойко [20].

У матеріалах XXII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (Вінниця, 2009) опубліковано наукові розвідки гуртківців: Віталія Рудя, Богдана Сауляка, Наталії Шпак [5].

Впродовж 2010 – 2019 рр. на базі гуртка проведено 10 наукових конференцій. На них з доповідями виступали як гуртківці, так і студенти, не члени гуртка. У квітні 2010 р. вони взяли активну участь в університетській студентській науковій конференції по кафедрі етнології. Матеріали конференції опубліковано окремим науковим збірником. У ньому вміщено 38 студентських досліджень, зокрема: Світлани Антонець, Тетяни Блиндур, Юлії Бойко, Ольги Деркач, Олени Зарічнюк, Юлії Кольцової, Яни Куржос, Катерини Онуфрійчук, Наталії Постоловської (ІФЖ), Богдана Сауляка, Наталії Шпак, Богдана Гульчака, Котика Олексія, Віталія Рудя (ІІЕП). Науковий редактор збірника – Віктор Косаківський, відповідальний редактор – Віталій Рудь (студент 4 курсу ІІЕП), літературний редактор – Катерина Онуфрійчук (студентка 4 курсу ІФЖ) [21].

Гуртківець Богдан Сауляк (5 курс ІІЕП) у 2010 р. взяв участь у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт, яка проходила у м.Харків. Він посів ІІІ місце.

У 2013/2014 навчальному році було 16 гуртківців. Володимир Гайдук, Соболевська Яніна і Бойко Євген активно включились в експедицію до сс. Мурафа Шаргородського р-ну і Довжок Ямпільського р-ну. Гуртківці виступили з результатами польових студій на студентській щорічній науковій конференції «Проблеми етнології, фольклористики й археології Поділля» – 14 студентів; 7 Кирило-Мефодіївських читаннях (м. Уфа, Росія) – 3 студенти (Володимир Гайдук, Вадим Василенко, Людмила Кліщук); Другі археологічні читання (м. Меджибіж) – 2 студенти (Віталій Іванчишен, Сергій Очеретний); 25 Вінницькій Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції – 2 студенти (Ольга Михальчишина, Ірина Кучер) [12, с. 3].

З 2015 р. староста гуртка – студент 2 курсу ІІЕП Дмитро Ленчук. Він активно вникав у вивчення трипільської культури. Брав участь у двох археологічних експедиціях минулого польового сезону. Також займався реставрацією трипільської кераміки з колекції «археологічної лабораторії» ІІЕП. Реставровані ним посудини нині експонуються у Музеї археології Вінниччини ВДПУ ім. М. Коцюбинського.

У 2015/2016 навчальному році в гуртку було 8 гуртківців 1-4 курсів ІІЕП і ІФЖ. Проведено 8 занять. Головними доповідями були «Археологічні

дослідження трипільського поселення в с. Бернашівка» та «Археологічні дослідження Северинівського скіфського городища» Сергія Очеретного [14].

Дмитро Ленчук (2 курс ІІЕП) та Андрій Варгатий (4 курс ІІЕП) виступали на Четвертих археологічних читаннях, які пройшли у грудні 2015 р. у смт Меджибіж на Хмельниччині, з доповідями: «З історії вивчення та дослідження пам'яток етапу ВІ-ВІІ трипільської культури в Середньому Побужжі», «До історії археологічного дослідження території Деражнянського району на Хмельниччині» [1].

Гуртківцями підготовлено три статті до «Вісника студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права»: Дмитро Ленчук (2 ІІЕП) – «Пам'ятки середнього етапу трипільської культури на Поділлі: історіографія питання»; Павло Педін (2 ІІЕП) – «Старообрядництво Поділля: історіографія питання». Юлія Прадівляна (4 ІІЕП) – «Кельти в історії України: історіографія питання».

У 2016/2017 навчальному році було 12 гуртківців, 1-5 курси ФІЕП і ФФЖ. Проведено 16 занять гуртка. Староста гуртка – студент 3 курсу ФІЕП Ленчук Дмитро. Цього ж року Андрій Варгатий (5 курс), Олена Танадайчук (3 курс), Олена Загоруй (3 курс), Павло Педін (3 курс), взяли участь у 27 Вінницькій Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції [13, с. 21].

Гуртківці приймали також активну участь в житті кафедри, ФІПУ та ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Окремі заняття проводилися спільно з гуртком «Автентична вишивка на народне мистецтво», який вела Наталія Шпак-Косаківська, заслужений майстер народної творчості України, етнограф, викладач Вінницької обласної станції юних натуралістів. Робота проводилася відповідно договору про співпрацю кафедри із Вінницькою обласною станцією юних натуралістів.

У 2017-2020 рр. студенти-гуртківці взяли участь у наукових конференціях: 15 Подільська наук. іст.-краєзн. конференції, присвяченій 100-річчю Української революції 1917-1921 рр.; 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2017) (Дмитро Ленчук); «Роль національних природних парків в розвитку туризму. Всеукр. наук.-практ. конф. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля»» (Чечельник, 20-22 вересня 2018 р.). (Павло Педін, Дмитро Ленчук); «Вінниччина: Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. ХХХ Вінницька Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.» (30 листопада 2019, Вінниця) (Наталія Бельдій).

У 2019/2020 навчальному році проведено 10 занять гуртка. Староста – Дмитро Ленчук [14, с. 12].

З початком пандемії COVID-19, а згодом і повномасштабного вторгнення Росії на територію України, навчання перейшло у дистанційний формат. Цей нелегкий період для нашої країни суттєво вплинув на освітній процес та діяльність археологічно-етнографічного гуртка зокрема.

У 2024/2025 навчальному році розпочався новий етап у житті гуртка із поверненням до очного формату навчання. Перший склад учасників був сформований під керівництвом, старости Антона Прокопчука. На засіданнях гуртківці почали опановувати основи підготовки наукових доповідей, камеральної обробки археологічного матеріалів та реставраційних робіт з

керамікою. Також проводилися майстер-класи з виготовлення традиційних виробів, зокрема «павуків», піші екскурсії по місту і походи до музеїв.

З початком 2025/2026 навчального року склад гуртка поповнився новими учасниками, старостою обрано Олега Кондратюка.

Наступна зустріч відбулася з ініціативи новачків, які підготували доповіді на теми: “Пам’ятки археології та історії м. Нова Одеса” (Владислав Курбанов) та “Біографія археолога Івана Івановича Зайця” (Ілля Березюк, Микола Стасюк). На третьому засіданні відбувся майстер-клас із виготовлення «павуків» з соломи – традиційного оберегу української культури.

З початком другого семестру старостою було обрано Володимира Волощука. Продовжуючи серію майстер-класів, гуртківці розпочали виготовлення глиняних антропоморфних жіночих статуеток трипільської культури, кошиків з лози, писанок тощо.

Актуальною формою роботи гуртка є екскурсії. Так, Віктор Косаківський провів екскурсію за маршрутом «Замкова гора — Миколаївська церква» (11 березня). В процесі екскурсії гуртківці зібрали підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки трипільського та слов’янського часу, а також обмазку від жител періоду енеоліту. Оглянули традиційну трибанну українську церкву, побудовану в стилі козацького бароко та оточену кам’яним захисним муром. В радянський період церква стала складовою частиною Вінницького обласного краєзнавчого музею, де розміщувалася етнографічна експозиція.

Гуртківці презентують результати досліджень власних родоводів., знайомлячи з методикою польових доліджень та різнотипними джерелами (опитування, онлайн-ресурси та архівні матеріали тощо).

Однією з найбільш значущих серій засідань для гуртківців, як майбутніх істориків та археологів, стала робота з керамікою, а саме з її камеральною обробкою та інвентаризацією. Загалом було обліковано 113 ящиків різноманітних артефактів, які походять з різних розвідок і розкопок.

Володимир Волощук, Владислав Курбанов та Артем Ямковий взяли участь у IV Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти «Регіональні студії української історії» (ВДПУ, 10 квітня 2026 р.). Теми доповідей: «Топоніміка с. Крикливець Крижопільської СТГ Тульчинського району Вінницької області», «Пам’ятки археології Новоодеської МТГ Миколаївського району Миколаївської області», «Традиційна сорочка Житомирського Полісся (сер. XIX — сер. XX ст.): за матеріалами етнографічних досліджень».

На наступних засіданнях було представлено три доповіді. Зокрема, . Данило Мартинов продемонстрував результати розкопок Павла Хавлюка Заячівського могильника черняхівської культури в с. Клекотина Мурафської СТГ Жмеринського району (колишнє с. Заячівка), де було виявлено та досліджено 15 могил. Також він представив схеми всіх знайдених артефактів та план розкопу. Володимир Волощук ознайомив гуртківців з особливостями топонімів, пов’язаних із с. Крикливець. На основі зібраних свідчень місцевих жителів йому вдалося систематизувати назви кутків села, вулиць, колодязів, копанок, річок, ставків, урочищ і полів, а також частково встановити історію їхнього походження. Віктор Косаківський представив результати власних і спільних з іншими науковцями досліджень. На зустрічі він презентував свою

дипломну роботу, кандидатську дисертацію, звіт, польовий щоденник археологічних розкопок, журнал обліку пам'яток експедиції у с. Буша 2007-2009 рр., колективну монографію «Легенди з-над Сивого Бужка», а також один із фондів свого особистого архіву. Усі присутні змогли на наочному прикладі ознайомитися з матеріалами археологічних та етнографічних досліджень, дізнатися про труднощі, з якими можна зіткнутися під час проведення наукової роботи.

Віктор Косаківський провів для гуртківців екскурсію за маршрутом «Історико-архітектурний комплекс "Мури" — Музей-садиба Михайла Коцюбинського» (21 квітня, 2026 р.).

У травні у ВДПУ відбувся День відкритих дверей, у якому взяли участь Володимир Волощук і Владислав Курбанов, знайомлячи відвідувачів із діяльністю археологічно-етнографічного гуртка. Були представлені нагороди з приватної колекції Владислава Курбанова. Також на заході демонструвались археологічні артефакти, зібрані Віктором Косаківським під час експедицій.

Гуртківці активно відвідують виставки, присвячені культурі національних громад Поділля. Зокрема, такою стала виставка «Магія азербайджанського килима», яка була організована братами Сеймуром і Теймуром Абушевими у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Сеймур Абушев є власником однієї з найбільших колекцій азербайджанських килимів в Україні. Було цікаво не лише почути про особливості азербайджанського килимарства, а й переконатися в тому, що деякі аспекти їх виготовлення в Україні та Азербайджані мають спільні риси [7, с. 3-51.]

Однією з знакових подій для гуртківців – Володимира Волощука, Владислава Курбанова, Данила Мартинова, Миколи Стасюка стала археологічна практика у складі Археологічної експедиції Вінницького обласного краєзнавчого музею, яка проходила з 21 по 31 липня 2026 р. у м. Вінниця під керівництвом завідуючої відділом археології музею Яни Короленко. Ці польові роботи стали продовженням рятівних археологічних досліджень, проведених у 2021 р. на вул. Магістратській, 52, під час яких було виявлено п'ять об'єктів XVII–XVIII ст., а також окремі знахідки доби бронзи. Серед отриманих матеріалів особливий інтерес становила колекція кераміки, окремі зразки якої подібні до знахідок, виявлених під час досліджень подвір'я Домініканського монастиря (2013–2015, 2018, 2023 рр.) Метою цьогорічних розкопок було завдання, простежити поширення культурного шару XVII – початку XVIII ст. та перевірити наявність матеріалів доби бронзи за межами вже дослідженої території [10].

У 2026/2027 навчальному році роботу гуртка продовжили в оновленому складі. Старостою було обрано Владислава Курбанова.

За 25 років діяльності гуртка частина його членів продовжила свою наукову діяльність у різних напрямках і стали кандидатами історичних/філологічних/мистецтвознавчих наук у галузі археології, етнології, української літератури та мистецтвознавства.

У 2011 р. Максим Пилипак закінчив аспірантуру ІМФЕ ім. Рильського НАН України та захистив дисертацію на тему «Весільна обрядовість Східного Поділля середини XIX – початку XXI століття: типологія, специфіка, динаміка

та географія побутування (на матеріалі картографування)». Кандидат історичних наук, зі спеціальності 07.00.05 – етнологія [19].

Богдан Сауляк у 2015 р. закінчив аспірантуру ІМФЕ ім. Рильського НАН України і захистив дисертацію на тему «Розвиток деревообробних ремесел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.». Кандидат історичних наук, зі спеціальності 07.00.05 – етнологія [23].

У 2016 р. Вадим Василенко, аспірант Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, захистив дисертацію на тему «Модифікація травми в українській еміграційній прозі другої половини XX століття». Кандидат філологічних наук, зі спеціальності 10.01.01 – українська література [3].

У 2016 р. Віталій Іванчишен, аспірант ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, захистив дисертацію на тему «Каменетесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри». Кандидат історичних наук, зі спеціальності 07.00.05 – етнологія [9].

Лілія Жеребецька (Пасічник), аспірантка ІМФЕ ім. Рильського НАН України, у 2016 р. захистила дисертацію на тему «Ювелірне мистецтво України XX – початку XXI століття (історія, стилістика, персоналія)». Кандидатка мистецтвознавства, зі спеціальності 26.00.01 - теорія та історія культури (мистецтвознавство) [18].

У 2018 р. Віталій Рудь, аспірант ІА НАН України, захистив дисертацію на тему «Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи BII-CI)». Кандидат історичних наук, зі спеціальності 07.00.04 – археологія [22].

Аспірантка ІМФЕ ім. Рильського НАН України Катерина Онуфрійчук (Бех) у 2021 р. захистила дисертацію на тему «Міська весільна обрядовість українців: трансформації та тенденції сучасного розвитку (друга половина XX-початок XXI століття)». Кандидатка історичних наук, зі спеціальності 07.00.05 – етнологія [2].

У 2025 р. Дмитро Ленчук, аспірант ВДПУ ім. М. Коцюбинського, захистив дисертацію на тему «Археологічна спадщина П. І. Хавлюка – дослідника Східного Поділля». Доктор філософії, зі спеціальності 032 Історія та археологія [15].

Сергій Довгань закінчив аспірантуру в ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, написав дисертацію по народній архітектурі Середньої Наддніпрянщини, був Вченим секретарем ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. Згодом став завідувачем Музею-архіву народної культури українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у м. Київ. Учасник АТО/ООС на сході України. Призваний на військову службу під час мобілізації 24 лютого 2022 р., Загинув 7 червня 2023 р. під час виконання бойового завдання поблизу с. Садки Сумської області [8].

Отже, чверть століття пройдене членами археологічно-етнографічного (етнографічного, етнографічно-археологічного) гуртка свідчить про високу активність його учасників. А два основних напрямки роботи – прикладний і науковий дають можливість впевнено рухатись вперед. Прикладом можуть бути гуртківці, які стали науковцями у різних галузях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник - 4'2015) / За ред. А.М. Трембіцького, О.Г. Погорільця. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. 423 с.
2. Бех К. Міська весільна обрядовість українців: трансформації та тенденції сучасного розвитку (друга половина XX-початок XXI століття). Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2021. 20 с.
3. Василенко В.С. Модифікація травми в українській еміграційній прозі другої половини XX століття. Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ, 2016. 20 с.
4. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012): Ювілейна книга / Редколегія О.В. Шестопалюк (голова) [та ін.]: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. 224 с.
5. Вінниччина: Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: Матеріали XXII Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф., 22 жовтня 2009 р. Вінниця, 2009. 582 с.
7. Волощук В. Щоденник роботи археологічно-етнографічного гуртка ФІМВ ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2026. 65 с. (Рукопис).
8. Довгань Сергій Олексійович. Згурівська селищна рада Броварського района Київської області. Герої Згурівщини. *[Електронний ресурс]. Режим доступу*: https://zgurivska-gromada.gov.ua/dovgan-sergij-oleksijovich-14-33-38-09-04-2024/
9. Іванчишен В.Р. Каменетесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри. Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2016. 21 с.
10. Короленко Я., Археологічна експедиція Вінницький обласний краєзнавчий музей. [*Електронний ресурс.] Режим доступу*. https://www.facebook.com/share/p/1BMGnaWwa7/
11. Косаківський Віктор Афанасійович. *Відомі випускники* / Упоряд. Гандзюк В.О. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. С. 87-88.
12. Косаківський В.А. Про роботу етнографічно-археологічного гуртка у 2013/2014 навчальному році. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2014. 5 с. (рукопис).
13. Косаківський В.А. Звіт про науково-педагогічну діяльність за 2016-2017 навчальний рік. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2017. 24 с. (рукопис).
14. Косаківський В.А. Звіт про науково-педагогічну діяльність за 2017-2020 рр. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2020. 25 с. (рукопис).
15. Ленчук Д.М. Археологічна спадщина П. І. Хавлюка – дослідника Східного Поділля. Дисер**.** на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Вінниця, 2025. 480 с.
16. Матеріали до етнології Поділля: Польові дослідження. Вип. 1. / За наук. ред. В.А. Косаківського. Вінниця, 2005. 148 с.
17. Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. пр. / Ред. кол. Н.Л. Іваницька та ін. Вінниця, 2004. 400 с.
18. Пасічник Л. Ювелірне мистецтво України XX – початку XXI століття (історія, стилістика, персоналія). Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Київ, 2016. 20 с.
19. Пилипак М.А. Весільна обрядовість Східного Поділля середини XIX – початку XXI століття: типологія, специфіка, динаміка та географія побутування (на матеріалі картографування). Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2011. 19 с.
20. Подільське традиційне ткацтво: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 30 верес. та 1 жовт. 2008 р. / Ред. кол.: Т.О. Цвігун, В.А. Косаківський (наук. ред.), О.І. Назарець. Вінниця : НОВА КНИГА, 2009. 152 с.: іл., 16 с. кол. іл.
21. Проблеми етнології та археології України: Матеріали звіт. студент. наук. конф. 8 квітня 2010 р. / Ред. кол.: В.А. Косаківський (наук. ред.), В.С. Рудь (відп. ред.), К.М. Онуфрійчук (літ. ред.). Вінниця: RuViKos, 2010. 132 с.

22. Рудь В.С. Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи BII-CI)». Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2018. 18 с.
23. Сауляк Б.М. Розвиток деревообробних ремесел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст. Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2015. 21 с.

Віталій Гандзюк

ЧАСОПИС «ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ» В ІСТОРІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ

Анотація. *У статті розглянуто історію становлення та відродження часопису «Економічне життя Поділля», перший номер якого вийшов у 1913 році, а поновлене видання побачило світ у серпні 1997 року. Висвітлено передумови появи журналу в умовах активізації господарського життя Подільської губернії, його тематичне спрямування, організаційні зміни та припинення діяльності в період революційних потрясінь. Проаналізовано зміст першого номера відновленого видання, його редакційні орієнтири й прагнення продовжити традицію висвітлення економічних процесів регіону.*

Ключові слова: *Поділля, Вінниччина, регіональна преса, економічна журналістика, земство, історія періодики, «Економічне життя Поділля», краєзнавство.*

Vitalii Handziuk

THE PERIODICAL «ECONOMIC LIFE OF PODILLIA» IN THE HISTORY OF THE REGIONAL PRESS

Abstract. *The article examines the history of the establishment and revival of the periodical Economic Life of Podillia, the first issue of which was published in 1913, while the relaunched publication appeared in August 1997. It highlights the preconditions for the emergence of the journal amid the intensification of economic activity in Podillia Governorate, its thematic focus, organizational changes, and the cessation of its activities during the revolutionary upheavals. The article analyzes the contents of the first issue of the revived publication, its editorial principles, and its intention to continue the tradition of covering the region's economic processes.*

Keywords: *Podillia, Vinnytsia region, regional press, economic journalism, zemstvo, history of periodicals, Economic Life of Podillia, local history.*

Регіональна періодика є важливим джерелом для вивчення історії окремих територій, їхнього господарського розвитку, суспільних відносин і культурного життя. На сторінках місцевих видань відображаються економічні процеси, проблеми виробництва й торгівлі, діяльність установ, зміни в законодавстві та погляди сучасників на перспективи розвитку краю. Особливу цінність становлять часописи, які не лише інформували читачів, а й ставили за мету систематизувати відомості про регіон і сприяти розв'язанню його господарських проблем.

Одним із таких видань було «Экономическая жизнь Подолии», започатковане 1913 року за участю Подільського губернського земства. У серпні 1997 р. журнал відновив вихід під українською назвою «Економічне життя Поділля». Повернення до назви, що мала історичне коріння, супроводжувалося зверненням до досвіду попередників і прагненням пристосувати традицію регіонального економічного інформування до нових суспільно-економічних умов.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення історії регіональної преси як складника історико-краєзнавчої спадщини Поділля. Простеження зв'язку між виданням початку XX століття та його відродженням наприкінці 1990-х років дає змогу побачити, які редакційні принципи збереглися, а які змінилися відповідно до потреб нового часу.

Мета дослідження – простежити історію часопису «Економічне життя Поділля» від його заснування в 1913 році до відновлення видання у 1997 році, схарактеризувати його тематичне спрямування на різних етапах і визначити значення часопису для висвітлення економічного життя регіону та збереження традицій подільської періодики.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. господарське життя Поділля потребувало оперативної та фахової інформації. Підприємці, землевласники, представники сільськогосподарського виробництва й торгівлі мали потребу в повідомленнях про ціни, банківські операції, біржову активність, стан перевезень і розвиток окремих галузей господарства [2, с. 56]. Ці питання поступово ставали предметом уваги спеціалізованих періодичних видань.

Одним із ранніх прикладів такої преси став «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», започаткований у м. Вінниці 1899 року. Економічну інформацію також публікували «Подольский край», «Подольские известия», «Життя Поділля» та ін. Проте окремий економічний журнал, присвячений комплексному висвітленню господарських процесів губернії, з'явився лише 1913 року.

Ініціатива його створення належала Подільському губернському земству. Основна роль у заснуванні часопису належала голові губернської земської управи П. М. Александрову, який став редактором видання. Перший номер «Экономической жизни Подолии» вийшов 15 лютого 1913 року [4].

Редакційне завдання журналу полягало у вивченні економічного життя Подільської губернії, з'ясуванні її потреб і розробленні заходів для розвитку продуктивних сил краю. Отже, часопис задумувався не лише як джерело господарських новин, а і як майданчик для аналізу регіональних проблем та пошуку шляхів їх розв'язання [5, с. 2].

На сторінках журналу публікували матеріали з історії господарства Поділля, аналізували окремі галузі сільськогосподарського й промислового виробництва. Тематика охоплювала не тільки безпосередньо виробничі питання, а й соціальні аспекти господарського життя. Про це, зокрема, свідчить публікація про громадську агрономію та господарське становище жінки в Подільській губернії.

До співпраці залучали економістів, господарських діячів і журналістів Поділля, серед яких названо С. Цешевського, Б. Крижанівського, І. Олійника, І.

Бржосніовського та інших авторів. Завдяки широкому тематичному охопленню часопис став одним із видань, на сторінках якого відображалися різні сфери економічного життя губернії.

Історія журналу від початку була пов'язана зі складними суспільно-політичними обставинами. У 1913–1916 роках видання виходило російською мовою. Починаючи з п'ятого номера 1917 року, у ньому з'являлися українськомовні статті, а в 1918–1919 роках часопис видавався українською мовою під назвою «Економічне життя Поділля». Тоді він був органом Подільської губернської народної управи, а редактором став В. К. Приходько.

Змінювалося й місце видання журналу. Упродовж 1913 – початку 1915 року він виходив у Кам'янці, у середині 1915 року редакція перемістилася до Вінниці через наближення фронту Першої світової війни до губернського міста. Наступного року видавці повернулися до Кам'янця-Подільського, а в 1917 році редакція знову опинилася у Вінниці.

За сім років існування часопису вийшло 98 номерів, з урахуванням здвоєних випусків. Революційні події та громадянська війна негативно позначилися на видавничій діяльності в регіоні. У 1917 році журнал припинив регулярне існування, а в листопаді 1918 року редакція здійснила спробу його відновлення.

У зверненні до читачів редакція пояснювала перерву у виданні наслідками війни, водночас наголошуючи, що господарське життя Поділля триває й потребує систематичного висвітлення. Мету оновленого часопису визначали як висвітлення економічних явищ у краї та сприяння його вивченню, необхідному для вироблення практичних заходів розвитку добробуту [1, с. 3]. Однак відновлення виявилося нетривалим. Журнал проіснував близько трьох місяців, а в січні 1919 року його видання припинилося.

Таким чином, перший етап історії «Економічного життя Поділля» охопив період від становлення спеціалізованої економічної преси до її діяльності в умовах воєнних і революційних потрясінь. Попри нетривале існування, часопис залишив свідчення про господарські потреби краю, проблеми виробництва, торгівлі та інфраструктури.

У серпні 1997 року «Економічне життя Поділля» відновило вихід. Новий етап історії часопису був пов'язаний із діяльністю Вінницького регіонального бізнесцентру, який став засновником видання. Редактором журналу був Мар'ян Станович. Перший номер відновленого часопису мав позначення № 1 (99), що символічно пов'язувало його з попередньою історією видання, яке до припинення випуску мало 98 номерів.

Відновлення журналу привернуло увагу представників обласної влади, ділових кіл і краєзнавчої спільноти. Голова Вінницького обласного краєзнавчого товариства «Поділля» Вадим Мазурик у публікації «Друге відродження часопису» висловив сподівання, що редакція зможе реалізувати ідеї засновників історичного видання й перетворити журнал на осередок економічної думки Вінниччини та Подільського регіону [3, с. 7].

У привітанні з нагоди відновлення журналу голова Вінницької обласної державної адміністрації Анатолій Матвієнко наголосив на важливості використання світового досвіду з урахуванням особливостей регіону, підготовки фахівців, розвитку творчого пошуку й поширення нових підходів до

господарювання. Окремо він підкреслив необхідність збереження зв'язку з попереднім досвідом і продовження історії видання, започаткованого 1913 року.

Генеральний директор Вінницького бізнесцентру Олександр Домбровський також акцентував на спадкоємності та розвитку економічного потенціалу регіону. На його думку, журнал мав сприяти поєднанню можливостей підприємництва й податкових структур, підтримувати сприятливі умови господарювання та бути трибуною для тих, хто працює над розвитком рідного краю.

Своє бачення завдань нового видання висловив і голова Державної податкової адміністрації у Вінницькій області Петро Черевко. Він пов'язував роботу журналу з економічним і податковим просвітництвом, допомогою платникам податків у розумінні законодавства та формуванням відповідального ставлення до сплати податків.

Ці звернення дають змогу побачити, що відновлення журналу розглядалося не лише як поновлення виходу періодичного видання. Воно мало стати складником ширшої роботи з економічного інформування, підтримки підприємництва й поширення знань, необхідних для господарської діяльності в нових умовах.

Перший номер відновленого журналу зберіг орієнтацію на практичні потреби читачів. Його зміст об'єднував матеріали про економічну ситуацію в області, фінанси, податки, підприємництво, виробництво, законодавство та діяльність місцевих установ. Серед рубрик були «Економічна ситуація в області», «Наш родовід», «Господарська панорама», «Фінанси», «Податки», «Азбука нового законодавства», «В досьє платнику податків», «Запитання – відповіді», «Калейдоскоп», «Цікавинки» та «Інформація». Така структура поєднувала аналітичні матеріали, фахові консультації, інформаційні повідомлення й публікації пізнавального характеру.

Важливе місце в номері посідав матеріал, покликаний окреслити стан економіки регіону та його перспективи. Цю функцію виконувало інтерв'ю першого заступника голови обласної державної адміністрації Юрія Іванова «Маємо позитивне спрямування, яке треба розвивати і зміцнювати», підготовлене головним редактором Мар'яном Становичем. Вибір такого матеріалу для першого номера відновленого видання перегукувався з редакційною традицією 1913 року, коли журнал розпочинав свою історію з розмови про потреби краю, наявні проблеми та перспективи розвитку.

Виробничу тематику представляла публікація «Насіннєвий: традиції – давні, технології – новітні», присвячена Вінницькому насіннєвому заводу. У ній ішлося про поєднання вітчизняної техніки з обладнанням провідних світових виробників, технології підготовки насіння до сівби та постачання насіння цукрових буряків для восьми областей України.

Інші матеріали висвітлювали діяльність будівельних підприємств, перші кроки банківських установ, результати роботи податкової адміністрації, особливості оподаткування прибутку підприємств і земельних платежів. В інтерв'ю «Управління чи… університет?» порушувалося питання консультування та навчання платників податків, пояснення положень законодавства й запобігання його порушенням. У кореспонденції «Гайсин: з

думкою про завтрашній день» розповідалося про семінари для підприємців, навчання бухгалтерів і консультації з податкових питань.

Журнал також публікував матеріали про підприємницькі послуги, торгівлю та актуальні господарські питання, розміщував рекламу й оголошення. Отже, він прагнув бути не лише джерелом економічної інформації, а й практичним комунікаційним майданчиком для ділового середовища області.

Зіставлення журналу початку XX ст. та його відновленого варіанта 1997 року дає змогу простежити як спадкоємність, так і зміни в регіональній економічній журналістиці.

Спільною рисою двох етапів було прагнення системно висвітлювати господарське життя Поділля, визначати проблеми регіону та інформувати читачів про можливості його розвитку. В обох випадках видання виходило за межі простого повідомлення фактів: його редакційні завдання передбачали аналіз економічних процесів і поширення знань, які могли бути корисними для господарської практики.

Водночас відмінності між виданнями відображали різні історичні обставини. Часопис 1913 року виник за участю земських установ і був зорієнтований на вивчення економічного життя губернії та розвиток її продуктивних сил. Відновлений журнал 1997 року діяв у нових економічних умовах, коли важливими питаннями стали підприємництво, оподаткування, ринкові підходи до господарювання та інформування платників податків.

Зміни простежуються і в тематичній структурі. Якщо видання початку XX століття приділяло увагу сільськогосподарському й промисловому виробництву, історії господарства та інфраструктурним проблемам, то в часописові 1997 року помітне місце посіли фінанси, податкове законодавство, діяльність банків і підприємств, консультаційні матеріали для бізнесу. Водночас збереглася головна орієнтація на практичну користь інформації для читачів. Важливим символічним елементом спадкоємності стало повернення історичної назви й позначення першого відновленого номера як № 1 (99).

Для історичного краєзнавства цей приклад цінний тим, що дає змогу розглядати регіональну пресу не лише як джерело відомостей про минуле, а і як частину історії суспільних інституцій, економічної думки та інформаційних потреб місцевої спільноти. Звернення до матеріалів обох етапів існування журналу створює можливість простежити зміни господарських пріоритетів, характеру економічного інформування та уявлень про роль періодичного видання в розвитку регіону.

Історія «Економічного життя Поділля» засвідчує значення регіональної економічної періодики у висвітленні господарських процесів і формуванні інформаційного середовища Поділля. Заснований 1913 року за участю Подільського губернського земства, журнал став одним із перших спеціалізованих економічних видань краю. Його матеріали відображали стан сільськогосподарського й промислового виробництва, проблеми інфраструктури, торгівлі та соціально-економічного розвитку губернії. Припинення видання в січні 1919 року було пов’язане зі складними суспільно-політичними обставинами. Відновлення журналу в серпні 1997 року стало спробою повернути до регіонального інформаційного простору видання з

історичним ім'ям і традицією економічного інформування. Перший номер нового етапу зберіг орієнтацію на практичні потреби читачів, водночас відобразивши нові пріоритети, пов'язані з підприємництвом, фінансами, оподаткуванням і ринковими відносинами.

Отже, історію часопису доцільно розглядати як приклад відновлення регіональної видавничої традиції після тривалої перерви. Вивчення його матеріалів сприяє глибшому розумінню економічної історії Поділля, розвитку місцевої преси та змін у способах комунікації між фаховими середовищами й читачами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Від редакції. *Економічне життя Поділля* : видання Подільської Губернської Народньої Управи. Кам'янець-Подільський. 1918. №1. С 3.
2. Воловик Валентин. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття. *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*, №2. Вінниця, 2000. С. 56-70, https://doi.org/10.31652/2411-2143-2000-2-56-70 .
3. Мазурик Вадим. Друге відродження часопису. *Економічне життя Поділля* : видання державної податкової адміністрації у Вінницькій області. Вінниця : вид-во «ДТП». 1997. №1. С. 7.
4. *Періодичні видання кінця XVIII – початку XX століття у фондах Хмельницької ОУНБ : каталог* / Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ; уклад. : І. С. Лабчук, О. М. Шеін. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2022. С. 15.
5. *Экономическая жизнь Подолии* : двухнедельный орган Подольского Губернского Земства. Каменец-Подольский : тип. Подол. губерн. правления. 1913. № 1. С. 2.

Василь Серветник

СВЯЩЕНИЦЬКА ДИНАСТІЯ ШИПОВИЧІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ ПОДІЛЛЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Анотація. *Тема охоплює важливий пласт української регіональної історії. Вона присвячена дослідженню цілої династії священників Шиповичів, які служили у різних повітах Поділля. Династія є класичним прикладом подільського духовного стану, який поєднував душпастирську службу з глибоким інтелектуальним та науковим дослідженням краю, мистецтвом та збереженням української культури. Найяскравішим представником цієї родини був Іван Омелянович Шипович (1857–1936) — відомий український краєзнавець, історик, педагог та священник.*

Ключові слова: *Завалля, Галайківці, Бронниця, Борівка, династія Шиповичів, духовенство Поділля, подільське краєзнавство.*

Vasyl Servetnyk

THE SHIPOVYCH CLERGY DYNASTY IN THE SOCIOCULTURAL AND SCIENTIFIC SPACE OF PODILLIA (LATE 18th – EARLY 20th CENTURY)

Abstract. *The topic covers an important stratum of Ukrainian regional history. It is dedicated to the study of the entire Shipovych dynasty of priests who*

served in various districts of Podillia. The dynasty is a classic example of the Podolian clergy, which combined pastoral service with deep intellectual and scientific research of the region, art, and the preservation of Ukrainian culture. The most prominent representative of this family was Ivan Omelianovych Shipovych (1857–1936), a well-known Ukrainian local historian, history researcher, educator, and priest.

Keywords: *Zavallia, Halaikivtsi, Bronnytsia, Borivka, Shipovych dynasty, Podillia clergy, Podolian regional studies.*

1. Кам'янецький фундамент роду: благочинний о. Антоній Шипович

Патріархом та першим документально зафіксованим орієнтиром династії виступає благочинний ієрей Антоній Іванович Шипович (бл. 1763–після 1819). За даними метричних книг, станом на 1796 рік він здійснював пастирське служіння у храмі святителя Миколая в селі Завалля Кам'янецького повіту [2, арк. 345-356]. Згідно сповідального розпису церкви святителя Миколая в селі Завалля за 1801 рік зазначається, що благочинний ієрей Антоній Шипович (38 років) – одружений, дружина його Марія (27 років), діти їх: Іоанн (11 років), Йосафат (8 років), Сімеон (2 роки), Марія (13 років), Павола (4 роки) [3, арк. 235-236]. У протоколах Подільської духовної консисторії за 1808 рік о. Антоній постає як благочинний Кам'янецького повіту, який активно захищав права місцевого духовенства та селян перед економічним і релігійним тиском поміщиків, а також особисто керував процесом масового повернення унійних парафій до православ'я після поділів Речі Посполитої [4, арк. 212-213]. Його детальні рапорти та описи 1796 року стали цінним джерелом для подільської історіографії. Наприкінці XIX століття ці звіти прадіда дослідив та опублікував у «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета» його рідний правнук - історик Іван Шипович. Відповідно до сповідальних розписів, о. Антоній служив у Заваллі щонайменше до 1819 року, виховуючи з дружиною велику родину. Після його смерті, у 1840 році, його 87-річна вдова Марія Шипович (1753 р. н.) переїхала на Могилівщину до старшого сина.

2. Укорінення на Могилівщині та заснування Галайківського парафіяльного гнізда

Новий етап розвитку династії пов'язаний із транзитом роду на Наддністрянщину, що здійснив найстарший син о. Антонія - о. Іоанн (Іван) Антонович Шипович (бл. 1790-20.02.1871). Здобувши блискучу полілінгвальну освіту в Кам'янець-Подільській духовній семінарії (вивчав латинську, французьку, грецьку, польську, російську мови, арифметику та географію), він 10 грудня 1816 року був призначений священником до Свято-Кузьмо-Дем'янівської церкви в село Галайківці Могилівського повіту [5, арк. 321-322]. Тут він уклав шлюб із Марією Іллівною Ваврживновською (бл. 1799-1864), донькою попереднього місцевого пастиря Іллі Ваврживновського (пом. 1820), реалізувавши традиційну матримоніальну практику наслідування парафіяльного простору.

Отець Іоанн Антонович заклав міцний соціокультурний фундамент Галайківської парафії, де беззмінно служив настоятелем понад 35 років. У 1825 році він фіксується як благочинний Могилівського повіту (у 1832 р.

звільнений з посади за станом здоров'я). За ревне служіння у 1836 році йому було оголошено Архіпастирську вдячність, а у 1844 році нагороджено набедрeником. Лише у 1851 році через хворобу він перейшов у статус заштатного священника, присвятивши Галайківцям усе своє зріле життя. Серце пастиря зупинилося 20 лютого 1871 року, він був похований біля стін храму в Галайківцях. Архівний зріз парафіяльного будинку за 1840 рік демонструє унікальну модель багатопоколінного співжиття: під одним дахом із родиною о. Іоанна мешкали дві літні вдови-матері (Марія Шипович та Марія Адамівна Ваврживиновська), а його сини один за одним вирушали здобувати освіту до Шаргородського духовного училища. Цікавим мікроісторичним сюжетом є також поява в Галайківцях після 1825 року селянської родини однопрізвищника Івана Васильовича Шиповича (бл. 1766 р. н.), що вказує на ймовірне відгалуження селянської лінії роду [1, арк. 354-356].

В архівних реєстрах згадується ціла династія священників Шиповичів, які служили у різних повітах Поділля. Династія Шиповичів є класичним прикладом подільського духовного стану, який поєднував душпастирську службу з глибоким інтелектуальним та науковим дослідженням краю, мистецтвом та збереженням української культури. Найяскравішим представником цієї родини був Іван Омелянович Шипович (1857-1936) - відомий український краєзнавець, історик, педагог та священник.

3. Третє та четверте покоління роду: пастирська географія та жіночі лінії

Жіночі лінії родини Шиповичів зробили вагомий внесок у соціокультурний простір краю. Старша донька Ганна Іванівна (1823 р. н.) вийшла заміж за священника с. Попівці Могилівського повіту Феодосія Лопатинського; їхній син - Микола Феодосійович Лопатинський (1846 р. н.) - став відомим подільським протоієреєм та краєзнавцем Ямпільщини. Наймолодша донька Іуліана Іванівна (1830 р. н.) пов'язала долю з приходським священником Михайлом Васильовичем Марковим (1829 р. н.), який продовжив родинне служіння в Галайковецькій парафії протягом 1883-1890 років.

Чоловіча лінія третього покоління династії міцно утримувала пастирське поле регіону:

о. Олександр Іванович Шипович (02.11.1820–06.02.1897). Народився в Галайківцях, закінчив Шаргородське училище та семінарію. Служив стихарним дячком у с. Жван, а 26 червня 1851 року переведений до рідної Галайківської церкви, перейнявши парафію від батька [6, арк. 35-36]. Надалі служив у с. Петрашівка Ямпільського повіту (з 1853 р.), с. Гарлинка Балтського повіту (з 1861 р.) та с. Жабинці Ушицького повіту (з 1865 р.). У 1875 році переміщений до с. Мала Стружка Ушицького повіту, де залишався активним пастирем благочинного округу до своєї кончини [8, с. 435-436]. Його син - о. Василь Олександрович Шипович (1857–1897) - служив священником у містечку Калюс, чиє життя трагічно обірвалося після важкої хвороби у Кам'янецькій лікарні.

о. Іван Іванович Шипович (1838-?). Закінчив Подільську духовну семінарію (1853–1859), служив у с. Кугаївцях. 8 лютого 1865 року за сімейними обставинами повернувся до рідного села Галайківці як приходський священник, де служив разом із дружиною Вірою Григорівною. Надалі здійснив

взаємний обмін парафіями з братом дружини - о. Іоанном Григоровичем Сенчиневичем - і перевівся у село Карачіївці Ушицького повіту, де здобув сан протоієрея. Його старший син - о. Никифор Іванович Шипович (1867 р. н.) - закінчив семінарію за 1-м розрядом (1887 р.), понад чверть століття служив у с. Волоско-Крикливець Ольгопільського повіту, а у 1899 році залучався до управління справами в містечку Снітків Могилівського повіту, допомагаючи літньому батькові. Молодший син протоієрея Івана у 1899 році обійняв посаду наглядача Богуславського духовного училища Київської єпархії. Онук о. Івана - Костянтин Никифорович Шипович (15.05.1894 р. н.) - закінчив семінарію, здобув вищу освіту в Київському комерційному інституті, пройшов Першу світову війну, а за радянських часів працював директором семирічної школи.

4. Організаційно-просвітницька діяльність о. Омеляна Шиповича

Особливе місце в історії Могилівщини посідає середній син галайківського пастиря - о. Омелян (Ємиліана) Івановича Шипович (1832–1909). Закінчивши семінарію у 1853 році, він розпочав служіння у Свято-Успенській церкві села Бронниця Могилівського повіту, де уклав шлюб із Анною Федорівною Гоньковською, донькою місцевого священника Феодора Гоньковського, перейнявши його парафіяльне місце. Після її передчасної смерті одружився вдруге - з Уляною Іванівною Стрельбицькою, донькою священника с. Копистирин.

У 1860 році о. Омелян повертається з Бронниці до рідного села та переймає парафію в Галайківцях від свого батька о. Іоанна. За даними Юхима Сіцінського, саме Ємиліан Шипович виявився пастирем, який найбільше турбувався про благоустрій приходу (його зусиллями у 1860 році тут була збудована кам'яна дзвіниця). Наприкінці 1860 року він відкрив у власному будинку першу одноклясну церковнопарафіяльну школу для місцевих дітей, де особисто навчав селянських дітей грамоти [9, с. 735].

Указом від 19 грудня 1864 року його було переміщено у село Борівку Ямпільського повіту [10, с. 422]. Тут він прослужив близько 15 років, а у 1874 році був нагороджений фіолетовою скуфією [8, с. 431]. Перебуваючи на Борівській парафії, о. Ємиліян виявив себе як блискучий дослідник-архівіст. Результатом його кропіткої дослідницької праці став ґрунтовний історичний нарис «Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда», опублікований у часописі «Подольские епархиальные ведомости» за 1895 рік (№№ 17–18), де він описав унікальну «презенту» 1773 року власника села Йосипа Сосновського та церковні «візити» 1790 року. Нарис о. Омеляна (Ємиліана) став основою Борівського розділу у працях Юхима Сіцінського, а дбайливо зібрані батьком літописи та римські монети заклали археологічний фундамент для його сина. 6 лютого 1901 року о. Омелян (Ємиліан) перейшов до села Мощена Гайсинського повіту, де й помер у першій половині 1909 року.

5. Науковий тріумф о. Івана Омеляновича Шиповича

Вершиною наукового потенціалу роду стала постать сина о. Омеляна від першого шлюбу - о. Івана Омеляновича Шиповича (15.05.1857-1936). Народившись у Бронниці, він з дитинства вбирав краєзнавчу атмосферу Надністрянщини, де селяни регулярно знаходили давні городища та римські монети. Початкову освіту здобув у Шаргородському духовному училищі, де близько познайомився з Михайлом Коцюбинським. Закінчив Подільську

духовну семінарію (1873–1879) та Київську духовну академію (1883 р.) зі ступенем кандидата богослов'я.

З жовтня 1882 року працював помічником інспектора в Подільській семінарії та став членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. У 1883 році став настоятелем парафії села Медвеже Вушко Вінницького повіту, де прослужив до 1893 року, розпочавши збір археолого-нумізматичних колекцій. З 1893 року жив у Вінниці, викладав Закон Божий у Вінницькому реальному училищі та 1-й Жіночій гімназії. Знав історію релігій, був обізнаний із російською, польською, єврейською та західноєвропейською літературами, для історичних студій користувався багатомовними джерелами. Досліджував Вінницькі Мури та Сабарівське городище, заснував міську бібліотеку, був членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету.

Результатом його капітальних студій стала опублікована у 1902 році монографія «Літопис Вінницького капуцинського кляштору». У цій праці на тлі монастирського життя автор подав масштабний історичний нарис Поділля в межах 1745–1888 років, роблячи екскурси в давні часи, починаючи з 1362 року (заснування Вінниці). Велику увагу дослідник приділив подіям Української революції 1648–1657 років, діяльності Івана Богуна, а також навів унікальні джерела про страту шляхтою 300 полонених гайдамаків за наказом Браницького.

6. Рятівник унікального джерела «Регіна»

Ще один представник дослідників Поділля, видатний український краєзнавець, громадський діяч та ентузіаст охорони природи Леонтій Іванович Шипович (1901–1986) був представником відомого подільського роду Шиповичів, який прийняв естафету від «патріарха» дослідництва Подільського краю Івана Омеляновича Шиповича. Хоча їхні родинні зв’язки поки що не досліджені, але вони представляють одну краєзнавчу династію Вінниччини.

У своїх історико-краєзнавчих працях Леонтій Іванович залишив цінні спогади, зібрав усні перекази та описав архітектуру й життя дореволюційної Вінниці. Його краєзнавчі розвідки зберегли для нащадків відомості про відомі міські будівлі (наприклад, історію садиби купця Боруха Вайнштейна на вул. Соборній, де нині розташований Вінницький торговельно-економічний інститут).

На початку 1950-х років, працюючи в Мурованих Курилівцях, він зацікавився занедбаним лісовим джерелом поблизу сусіднього села Житники. За службовим обов'язком та з власного краєзнавчого інтересу він досліджував лісові масиви Поділля. Він розшукав і записав унікальні усні спогади старожилів села Житники. Ці люди на початку століття особисто працювали на пана Сабанського, будували перший овальний басейн і розливали воду.

Саме наполегливість Леонтія Шиповича, який буквально оббивав пороги радянських кабінетів та інституцій бальнеології, змусила владу звернути увагу на цілющу воду. Його діяльність призвела до того, що на початку 1960-х років у самих Мурованих Курилівцях було збудовано та запущено завод «Регіна» з розливу мінеральної води, який став головним підприємством селища.

Зібрані Шиповичем історичні та краєзнавчі матеріали передали науковцям та медикам. Це знову привернуло увагу до цілющих властивостей води. Вони підтвердили її унікальний природний склад зі вмістом срібла. Завдяки його зусиллям та численним зверненням до різних інстанцій було відновлено дослідження та промисловий розлив знаменитої мінеральної води. Згодом це дало поштовх до будівництва промислового Мурованокуриловецького заводу мінеральних вод. Завдяки Леонтію Шиповичу історія «Регіни» не обірвалася в середині XX століття, а трансформувалася у потужне сучасне виробництво, зберігши автентичну подільську спадщину.

У радянський період (1950–1980-ті роки) його оточення складали вінницькі лісівники, природоохоронці та музейники. Вони поважали його за феноменальні знання місцевих лісів та шляхетську ерудицію. Його часто запрошували як консультанта при створенні заповідних зон або зборі матеріалів для краєзнавчих нарисів про природу Поділля.

У зрілому та похилому віці Шипович активно займався охороною природи. Він став одним із перших, хто почав розглядати краєзнавство не лише як вивчення архівів, а як практичний захист подільських ландшафтів, лісів та малих річок, тісно співпрацюючи з природоохоронними товариствами Вінниччини.

Леонтій Іванович Шипович помер, не залишивши по собі прямих нащадків (дітей у нього не було), проте його ім'я назавжди вписане в офіційну історію бренду води «Регіна». Він, хоч і здобув радянську світську технічну освіту і працював інженером лісового господарства, генетично успадкував від роду Шиповичів пристрасть до збирання старовини. Залишившись бездітним і бачачи, як після 1932 року радянська влада знищила таврове церковне коліно його вінницьких однофамільців, він взяв на себе місію зберегти локальну історію Поділля. Його робота по фіксації усних спогадів про «Регіну» - це пряме продовження краєзнавчої справи видатного історика Івана Омеляновича Шиповича.

Перетин ліній галайковецько-бронницьких Шиповичів (гілка історика Івана Омеляновича) та лінії краєзнавця Леонтія Івановича Шиповича є класичним прикладом розгалуження єдиного великого подільського духовного роду. Вони мали спільного предка на зламі XVIII та XIX століть. Усі подільські Шиповичі XIX століття так чи інакше походили від старого священницького гнізда у Могилівському повіті.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі узагальнення:

Священицька династія Шиповичів є яскравим зразком станової спадковості та тяглості культурних традицій православного духовенства XIX – початку XX століття. Впродовж чотирьох поколінь (о. Антоній; о. Іоанн – син; о. Олександр, о. Омелян і о. Іван – онуки; о. Василь, о. Іван і о. Никифір - правнуки) родина забезпечувала духовне і просвітницьке життя Подільської губернії.

Село Галайківці протягом усього XIX століття функціонувало як унікальне сімейне краєзнавчо-пастирське гніздо, де парафія безперервно утримувалася трьома поколіннями Шиповичів та їхніми прямими родичами (Марковими та Сенчиневичами).

Діяльність о. Еміліяна Шиповича у Галайківцях та Борівці була взірцем того, як духовенство виконувало роль перших літописців українського села, чиї друковані праці 1895 року увійшли до золотого фонду подільської історіографії та заклали підґрунтя для всеукраїнського визнання його сина - о. Івана Омеляновича Шиповича.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. 315.Оп.1. Спр.7401.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). Ф. 315. Оп.1.Спр.6672.
3. ДАХмО. Ф. 315. Оп.1.Спр. 6795.
4. ДАХмО. Ф. 315. Оп.1. Спр. 6959.
5. ДАХмО. Ф. 315. Оп.1. Спр. 7389.
6. ДАХмО. Ф. 315. Оп.1. Спр. 8152.
7. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сицинского. Каменец-Подольск: Типографія С. П. Киржацкаго, 1901. С. 696–697 [Розділ про Могилівський повіт, с. Галайківці].
8. Розпорядження Святійшого Синоду від 22 квітня 1874 року за №1028, Часопис «Подільські єпархіальні відомості», 1874 р. №11.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. И. Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. Вып. 9.
10. Часопис «Подільські єпархіальні відомості», 1865 рік.№12.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ МІГРАЦІЇ ТА СЛУЖІННЯ РОДУ ШИПОВИЧІВ

Дата / Період	Представник роду	Топонім (Повіт)	Статус / Характер діяльності
бл. 1763	о. Антоній Іванович Шипович	—	Рік народження патріарха династії
1796	о. Антоній Іванович Шипович	с. Завалля (Кам’янецький)	Благочинний ієрей, настоятель Свято-Миколаївської церкви
1808	о. Антоній Іванович Шипович	с. Завалля та повіт	Діяльність на посаді благочинного; захист прав селян та духовенства
10.12.1816	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Призначення священником. Початок Могилівської гілки.
02.11.1820	о. Олександр Іванович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Народження старшого сина о. Іоанна (метричний запис №46)
1825	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці та повіт	Фіксується у статусі благочинного Могилівського повіту
1832	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Звільнення з посади благочинного за станом здоров'я
1833	Олександр Іванович Шипович	м. Шаргород (Могилівський)	Навчання у Шаргородському духовному училищі
1836	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Оголошення Архіпастирської вдячності за благочинницьку службу
1840	Родина о. Іоанна	с. Галайківці	Архівний зріз багатопоколінного

	Шиповича	(Могилівський)	співжиття (три покоління в будинку)
1844	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Нагородження набедрeником за віддане 35-річне богослужіння
1846	Микола Феодосійович Лопатинський	с. Попівці (Ямпільський)	Народження сина Ганни Шипович; майбутнього краєзнавця Ямпільщини
1848	Олександр Іванович Шипович	с. Жван (Могилівський)	Служіння на посаді стихарного дячка Свято-Успенської церкви
26.06.1851	о. Олександр Іванович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Переведення до рідного села. Прийняття парафії від батька.
1851	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Вихід за штат через хворобу на основі Білета №5850
1853	о. Олександр Іванович Шипович	с. Петрашівка (Ямпільський)	Переміщення на нове місце пастирського служіння
1853	о. Омелян Іванович Шипович	с. Бронниця (Могилівський)	Закінчення семінарії, шлюб із А. Гоньковською, початок служіння
15.05.1857	о. Іван Омелянович Шипович	с. Бронниця (Могилівський)	Народження первістка о. Омеляна — майбутнього видатного історика [1]
1860	о. Омелян Іванович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Повернення до рідного села; будівництво кам'яної дзвіниці
кін. 1860	о. Омелян Іванович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Відкриття у власному будинку першої народної школи в селі
1861	о. Олександр Іванович Шипович	с. Гарлинка (Балтський)	Переведення на служіння до Балтського повіту
19.12.1864	о. Омелян Іванович Шипович	с. Борівка (Ямпільський)	Указ про переведення на нову парафію; дитинство історика Івана
08.02.1865	о. Іван Іванович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Повернення молодшого сина о. Іоанна на рідну парафію за проханням
20.06.1865	о. Олександр Іванович Шипович	с. Жабинці (Ушицький)	Переведення до Ушицького повіту (священник 1-го округу)
1870	о. Іван Іванович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Фіксація служіння з родиною (дружина Віра Сенчиневич, син Никифор)
20.02.1871	о. Іоанн Антонович Шипович	с. Галайківці (Могилівський)	Смерть заштатного патріарха. Поховання біля стін храму.
22.04.1874	о. Омелян Іванович Шипович	с. Борівка (Ямпільського)	Нагородження фіолетовою скуфією за розпорядженням Синоду №1028
1875	о. Олександр Шипович	с. Мала Стружка (Ушицький)	Переміщення за проханням на останнє місце пастирського служіння

1883	о. Іван Омелянович Шипович	с. Медвеже Вушко (Вінницький)	Початок настоятельства після КДА; старт археологічних колекцій
1883–1890	о. Михайло Васильович Марков	с. Галайківці (Могилівський)	Служіння зятя о. Іоанна Шиповича (чоловіка доньки Іуліани)
1887	о. Никифор Іванович Шипович	с. Волоско-Крикливець	Закінчення семінарії за 1-м розрядом; початок 25-річної служби
1893	о. Іван Омелянович Шипович	м. Вінниця	Переїзд до міста; викладання в Реальному училищі, вивчення Мурів
15.05.1894	Костянтин Никифорович Шипович	—	Народження представника світської інтелігенції роду (директора школи)
1895	о. Омелян Іванович Шипович	с. Борівка (Ямпільський)	Публікація фундаментального історичного нарису про село в ПЄВ
06.02.1897	о. Олександр Іванович Шипович	с. Мала Стружка (Ушицький)	Смерть та поховання активного пастиря благочиння
11.03.1897	о. Василь Олександрович Шипович	м. Кам'янець-Подільський	Передчасна смерть священника містечка Калюс після важкої хвороби
04.09.1899	о. Никифор Іванович Шипович	м-ко Снітків (Могилівський)	Залучення до допомоги та ведення справ літнього батька протоієрея Івана
1899	Наглядач Шипович (молодший)	м. Богуслав (Київська єп.)	Призначення сина о. Івана на посаду наглядача духовного училища
06.02.1901	о. Омелян Іванович Шипович	с. Мощена (Гайсинський)	Указ про взаємне переміщення з о. М. Кардасівичем
1902	о. Іван Омелянович Шипович	м. Вінниця	Вихід у світ капітальної монографії про Капуцинський кляштор
1909	о. Омелян Іванович Шипович	с. Мощена (Гайсинський)	Смерть пастиря-краєзнавця у першій половині року (або кін. 1908 р.)
1936	о. Іван Омелянович Шипович	м. Вінниця	Смерть «патріарха» подільського краєзнавства за радянських часів [1]

Вікторія Колесник

ЖИТТЄПИС ЮЛІАНА ЛОТОЦЬКОГО (1808–1875) І ЙОГО СПОГАДИ

Анотація. *У статті висвітлено життєвий шлях кам'янець-подільського православного священника Юліана Лотоцького. Проаналізовано його спогади, які є важливою складової історіографії Поділля*

XIX ст., та доповнення до них пера священника, історика і краєзнавця Миколи Яворовського (1842–1919).

Ключові слова: *духовне училище, семінарія, Вінниця, Листопадове повстання, Кримська війна.*

Victoria Kolesnyk

THE BIOGRAPHY AND MEMOIRS OF YULIAN LOTOTSKYI (1808–1875)

Abstract. *The article higllights the life of Yulian Lototskyi, an Orthodox priest from Kamianets-Podilskyi. It analyzes his memoirs – an important component of the historiography of 19th century Podillia, as well as the supplementary material provided by the priest, historian and local history researcher Mykola Yavorovskyi (1842–1919).*

Keywords: *theological school, seminary, Vinnytsia, November Uprising, Crimean War*

Вступ. У фондах Музею Вінниці зберігається рідкісне видання – «Спогади кам'янецького протоієрея Іуліана Даниловича Лотоцького» (далі – «Спогади...») [9]. Книжка побачила світ 1910 року в кам'янець-подільській друкарні Свято-Троїцького братства. На першій сторінці стоїть особистий підпис подільського дослідника, видавця, релігійного і громадського діяча, православного священника Юхима Сіцінського (1859–1937).

Це свідчить про походження видання з його книгозбірні. Принагідно висловлюємо щиру подяку вінницькому лікарю Сергію Сороці, який збагатив Музейний фонд України цією пам'яткою та багатьма іншими, подарованими Музею Вінниці.

Спомини Лотоцького згадані в монографії Олексія Кошеля [10] та в деяких інших дослідженнях, присвячених освітньо-культурній діяльності православного духовенства Правобережної України в період царату. Життя і діяльність протоієрея Юліана Лотоцького висвітлено на основі «Спогадів...» у статтях Галини Созанської [19] та Віктора Прокопчука [17].

Метою цієї розвідки було докладне опрацювання біографії Юліана Лотоцького із залученням документів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) і Державного архіву Хмельницької області та аналіз «Спогадів...» як важливої складової історіографії Поділля XIX ст. Серед іншого авторкою досліджено метричні записи Лотоцьких [1; 7], клірові відомості 1802 року церкви села Майдану-Поросятківського Ушицького повіту, в якій служив батько Юліана, Данило [6], клірові відомості 1874 року [2] і сповідальні розписи 1838, 1841, 1865 років [3; 4; 5] церкви святих апостолів Петра і Павла м. Кам'янця-Подільського, в якій понад сорок років служив сам Юліан Данилович. Важливим джерелом інформації стали також «Подільські єпархіальні відомості» – офіційний друкований орган Подільської єпархії, в якому, зокрема, опубліковано некролог Юліана Лотоцького [12].

Особливості видання

Насамперед звернімося до видавничих характеристик «Спогадів...». У примірнику з фондів Музею Вінниці відсутня початкова обкладинка – ймовірно, втрачена під час оправлення, однак маємо можливість ознайомитися з нею

завдяки примірнику, який зберігається у бібліотеці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Слід зазначити, що весь вміст книжки надруковано під такою ж назвою і з тотожною версткою в одинадцятому випуску «Праць Подільського церковного історико-археологічного товариства», виданому в Кам'янці-Подільському 1911 року [6; 22]. Редактори того випуску – вищезгаданий Юхим Сіцінський і подільський священник, історик і краєзнавець Микола Яворовський (1842–1919). Без сумніву, окреме видання 1910 року є відбитком зі збірника, а пізніший друк останнього пояснюється, ймовірно, тривалою цензурою та значним обсягом друкарських робіт.

Перед споминами Лотоцького вміщено вступ Миколи Яворовського, присвячений біографії мемуариста та історії його рукопису [9, с. 1–3]. Яворовський також був редактором цього рукопису і забезпечив його ґрунтовними примітками, зосібна про відомих подільських церковних та освітніх діячів. Після праці Лотоцького як у досліджуваному окремому виданні, так і в одинадцятому випуску «Праць Подільського церковного історико-археологічного товариства» надруковано розвідку Яворовського «Перевезення архівів і цінного майна духовного відомства з м. Кам'янця у більш віддалені від кордону місця в 1854 році через побоювання війни з Австрією» [9, с. 118–127; 22], на якій ми також нижче спинимося докладніше.

Життя та діяльність Юліана Лотоцького

Юліан Лотоцький народився 1808 року в селі Майдані-Поросятківському Ушицького повіту, яке ще в XIX ст. перейменовано на Майдан-Олександрівський (нині Хмельницької області) [7, арк. 21]. Його батько Данило Миколайович (бл. 1760–1814), висвячений в Уніатській церкві 1785 року, був парафіяльним священником у Майдані-Поросятківському в церкві Зачаття св. Івана Хрестителя. Після анексії Поділля Російською імперією парафію 17 грудня 1794 року переведено з уніатства в православ'я [6; 20, с. 918]. Відомостей про Юліанового діда, Миколу Лотоцького, знайти не вдалося. Дружина останнього, Агафія, яка зосталася вдовою, померла 18 січня 1817 року (за ст. ст.) у віці 75 років [7, арк. 86 зв.].

У збереженому метричному записі за серпень 1808 року про народження і хрещення Юліана, сина священника Данила Лотоцького і його дружини Агафії, з невідомих причин не зазначено ні день народження, ні день хрещення.

Юліан мав старших братів і сестер: Антона, економа в панських маєтках, згодом у Вінниці службовця земського суду і столоначальника магістрату, Олександра, священника в с. Богушівці Ушицького повіту (з 1964 року – с. Знаменівка; Вінницька область), Юлію, заміжню (з 1810 року) за священником Левом Подгорецьким, та Анну, заміжню (з 1815 року) за священником Симеоном Тернавським [9, с. 22; 7, арк. 61 зв., 66 зв.]. Збереглася також метрика про народження і хрещення (відповідно 17 і 31 травня 1803 року) сина Данила й Агафії Лотоцьких Олексія [7, арк. 10 зв.]. Можемо лише припустити, що це метрика Олександра, а під час запису зроблено помилку в імені.

Варто зазначити, що двоюрідним онуком Юліана Лотоцького був український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист, перекладач і

письменник Олександр Лотоцький (1870–1939). Його рідний дід – священник Олександр Лотоцький, батько – протоієрей Ігнатій Лотоцький (20 грудня 1834 (1 січня 1835) –1 (13) червня 1898), який був парафіяльним священником у Чернелівцях Могилівського повіту (1859–1866), Бронниці того ж повіту (1866–1881) і Білоусівці Брацлавського повіту (1881–1895) та настоятелем храму Браїлівського монастиря (1895–1898) [11; 15; 18].

Данило Лотоцький помер 7 (4?) травня 1814 року (за ст. ст.) [7, арк. 93], коли його наймолодшому сину ще не виповнилося і шести років. Про навчання Юліана в духовних навчальних закладах подбала мати, чоловік сестри Симеон Тернавський, який з 1815 року був священником у Майдані-Поросятківському, і призначений за тогочасним звичаєм опікун – священник Георгій Більчанський [9, с. 7, 9]. Мати відійшла у засвіти в 1828 році [9, с. 47].

Юліан закінчив у Кам'янці-Подільському духовне училище (1819) і духовну семінарію (1829), далі правління семінарії призначило його вчителем 1-го класу в духовному училищі у селі Приворотті Ушицького повіту (нині с. Подільське Хмельницької області). У 1831–1832 навчальному році він викладав грецьку і російську мови, нотний спів і церковний статут у 3-му класі.

29 серпня 1832 року (за ст. ст.) одружився з Параскевою Завадовською, батьки якої померли під час епідемії холери. Весілля відбулося у селі Підлісному Мукарові Ушицького повіту (нині Хмельницької області), де був священником дядько нареченої Йосип Завадовський. Оскільки батько Параскеви Микола Завадовський був священником у Кам'янці-Подільському в церкві святих апостолів Петра і Павла, то Юліан отримав цю парафію. Він також мав обов'язок виховувати осиротілих молодших брата і сестру Параскеви – Хому та Євгенію [9, с. 96–99].

26 вересня 1832 року (за ст. ст.) Юліан Лотоцький був висвячений на священника й відтоді аж до кінця життя служив у церкві святих апостолів Петра і Павла, з 1833 року – в сані протоієрея. До його парафії належали міська лікарня, гарнізонний батальйон, інвалідна і жандармська команди, частина чиновників Подільського губернського правління, казенної палати, приказу, кримінальної та цивільної палат, Кам'янецького земського суду, міської поліції. Уже в 1834 році він організував лагодіння церкви та спорудження кам'яної дзвіниці [2, арк. 69 зв.].

Паралельно з виконанням величезних парафіяльних обов'язків Лотоцький викладав у Кам'янецькому духовному училищі арифметику, нотний спів, церковний статут (1832–1833), латину (1832–1833, 1837–1840), грецьку мову (1833–1837), катехізис (1833–1840), священну історію (1833–1838), географію (1838–1840). Був інспектором повітового і парафіяльного училищ (1833–1838), а за відсутності наглядача тих училищ часто виконував його обов'язки [12].

У 1840 році був звільнений із вчительської посади «за проханням» і призначений членом Подільської духовної консисторії, в якій плідно працював понад три десятиліття (до 1873 року, коли був звільнений також «за проханням»). Брав активну участь у різних доброчинних духовних і громадських ініціативах: у 1834 році був попечителем і скарбником Подільського попечительства про бідних духовного звання, в 1835–1843 роках – скарбником Подільського опікунського комітету над тюрмами, а 1853 року –

його директором. У 1847 році призначений депутатом від духовенства в Подільську цивільну палату, 1850 року – членом і скарбником Комітету з будівництва приміщення Подільської духовної семінарії, 1853 року – міським благочинним, з 1868 року – членом Церковно-будівельного комітету [2, арк. 59–63 зв.; 12].

Про широту мислення та зацікавлення Лотоцького говорить і подання ним для публікації в «Подільських єпархіальних відомостях» у 1863 році важливого історичного документа – правил для церковного братства, затверджених єпископом Руської уніатської церкви, митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі Атанасієм Шептицьким у 1736 році для церкви святих апостолів Петра і Павла м. Кам'янця-Подільського. Оригінал цього документа, за підписом Шептицького і з його печаткою, Лотоцький виявив у церковному архіві [16].

У 1865 році введений до складу Комітету з історико-статистичного опису Подільської єпархії (з 1890 року – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, з 1903 року – Подільське церковне історико-археологічне товариство). Єпископ Подільський і Брацлавський Леонтій створив цей комітет при Подільській духовній семінарії після розпорядження із Синоду щодо подання єпархіальних історико-статистичних описів. У межах роботи комітету Юліану Лотоцькому в 1867 році доручено разом з викладачем Подільської семінарії Михайлом Багинським (1833–1910) збирати та редагувати описи церков і парафій Ушицького повіту [13, с. 633; 14, с. 313; 21].

За понад чотири десятиліття духовного служіння та освітньо-культурної діяльності Лотоцький отримав низку подяк і відзнак, зокрема скуфію (1843), камилавку (1847), наперсний хрест (1852), оголошення благословення від Синоду (1850, 1862), палицю від Синоду (1869). Був відзначений орденом св. Анни 3-го ст. (1856) і 2-го ст. (1859) та орденом св. Анни 2-го ст., прикрашеним імператорською короною (1865) [2; 12].

Юліан Лотоцький у шлюбі з Параскевою (уродж. Завадовською) мав дітей: Олексія, який помер через кілька днів після народження (1834), Наталю, Любов, Надію. У 1840 році він втратив дружину, яка померла під час родів, новонародженого сина і доньку Надію. Юліан залишився з двома малими доньками. Відомо, що Наталя вийшла заміж за скарбника Палати державного майна Івана Ліпніцького, а Любов – за викладача Подільської семінарії Василя Гагаріна [9, с. 109, 112–114; 3; 4; 5].

Помер протоієрей Юліан Лотоцький 14 жовтня 1875 року (за ст. ст.) в Кам'янці-Подільському після короткотривалої недуги [1]. 16 жовтня архімандрит Євменій відслужив літургію в церкві святих апостолів Петра і Павла, а єпископ Подільський і Брацлавський Феогност звершив відспівування. Потім «у супроводі рідних, співслужителів і багатьох парафіян – його шанувальників» отця Юліана Лотоцького було поховано на міському цвинтарі біля південних вхідних дверей цвинтарної церкви [12, с. 636]. Микола Яворовський цитує напис на надгробному пам'ятнику: «Тут спочиває прах протоієрея Петро-Павлівської церкви Іуліана Лотоцького. Народ[ився] 1808 р., помер 1876 р.» [9, с. 2]. Ймовірно, під час підготовки праці до друку у цитованому написі та у вступі помилково зазначено рік смерті (див. відповідний метричний запис 1875 року).

У некролозі, опублікованому в «Подільських єпархіальних відомостях», зазначено, що в останні роки життя Лотоцький зазнав нелегких випробувань, які «можливо, прискорили виснаження сил і здоров'я померлого, який вирізнявся загалом міцною будовою тіла, помірним та розсудливим способом життя» [12, с. 636].

Спогади Лотоцького

Згідно з інформацією Яворовського, ніхто в Кам'янці за життя Юліана Лотоцького не знав про ці «автобіографічні записи». Після його смерті їх зберігала донька Любов, яка, овдовівши, виїхала з Кам'янця в 1880-х роках. Того часу вона передала рукопис вищезгаданому Михайлу Багинському. Навесні 1909 року важкохворий Багинський доручив своєму сину Олександру, студенту Київського університету св. Володимира, переписати спогади з метою публікації та розпорядився, щоб їх оригінал був переданий до музею Подільського церковного історико-археологічного товариства [9, с. 2].

За описом Яворовського, оригінал спогадів складався із 39 аркушів, написаних і пронумерованих самим автором. Перший аркуш був втрачений, а останні два, «довго слугуючи обгорткою рукописного згортка, вельми потріпалися» – це, а також чорнильні плями на останній сторінці унеможливлювали прочитання деяких рядків. Яворовський теж зауважив, що збережений рукопис був неповним укінці, адже на останній сторінці внизу, як і на всіх попередніх аркушах, рукою мемуариста зазначено: «далі буде». Під час підготовки до публікації уривки, які не вдалося прочитати, а також «незручні для друку» випущено із позначенням крапками. Крім того, зроблено «деякі виправлення в мові й виразах» [9, с. 2–3].

Спогади охоплюють період з 1816-го до 1856 року і поділені на п'ять частин з промовистими назвами: «Час навчання в Кам'янецькому духовному училищі (1816–1819)», «Час навчання в семінарії (1819–1829 рр.)», «Час після закінчення освіти в семінарії до вступу на службу (1829 рік)», «Час служби у Приворотському духовному училищі (1829–1832)», «Час служби в Кам'янецькому духовному училищі і в єпархіальному відомстві (1832–1856 рр.)». Текст – російською мовою, але містить численні вставки польською і латиною. Перші здебільшого використані при описі спілкування з польськомовними особами, другі – в навчальних епізодах. Також автор неодноразово передає українські вислови та пісні ярижкою [9, с. 41, 46, 63, 86]. Приміром, в описі завершення семінарських студій (1829) він згадує, як один з товаришів заспівав у класі пісню: «Наступыла чорная хмара,/ Щось в хмари гуде! / То лыбонь, панове молодци, / З намы прыгода буде!»

Без сумніву, українська мова була рідною для переважної більшості випускників Подільської духовної семінарії, які «прислухалися до тону і змісту цієї пісні й заплакали, як малі діти, оточивши того, хто співав, бо кожному доводилося роздумувати – куди і як хто з нас прилаштується» [9, с. 46].

Мемуарист досить детально описує побут мешканців Кам'янця-Подільського у період навчання в училищі та семінарії, зокрема і своє проживання на учнівських міських квартирах. Чимало уривків стосується особливостей лікування у XIX ст. – як сільського, так і міського [9, с. 18, 21, 36, 37, 60, 61]. Однак передусім спомини Лотоцького – це джерело першочергової вартості з історії духовної освіти в першій половині XIX ст. Автор розповідає

багато цікавих подробиць про Кам'янецьке духовне училище та Подільську духовну семінарію, зосібна про своїх товаришів і викладачів, шкільне повсякдення і небуденні події. Дуже безпосередньо описано і його трирічне викладання у Приворотському духовному училищі, тамтешнє побутування, особливості спілкування з колегами поза навчанням.

Вельми інформативними є описи повсякденного життя священників і їхніх родин. Серед іншого, дізнаємося про особливості укладення шлюбів у священницьких родинах. Так автор докладно розповідає, як у 1829 році він був «шафером» (дружбою) у свого товариша, сина священника села Нестерівців Кам'янецького повіту Антонія Коцюбинського, який одружився з донькою священника містечка Чечельника Никифора Роговського, Олександрою. Весілля відбулося в Чечельнику [9, с. 63, 65]. У наступній частині спогадів знаходимо чималий уривок про заручини й одруження самого Юліана [9, с. 96–99].

На сторінках мемуарів перед нами проходить ціла галерея духовних осіб – від сільських дяків і священників до єпископів – у повсякденних службових обов'язках, на дозвіллі чи за звичними для парафіяльного кліру сільськогосподарськими роботами. Траплялися серед них і диваки. Для прикладу, приточимо тут враження Лотоцького від відвідин вдового й самотнього священника Чайковського у селі Вербці-Чечельницькій 1829 року: «Тут скрізь на дверях у священника були вирізані написи; пам'ятаю, на вхідних дверях у кімнату з внутрішнього боку на верхньому косяку був вирізаний напис, і звучав так: "Memento morі". Багато й інших схожих латинських написів було на кількох дверях, від цих написів тому, хто їх читав, ставало якось моторошно і страшно» [9, с. 64].

Зупинимося докладніше на зафіксованих у споминах історичних подіях. Так Лотоцький описав перебування в Кам'янці російського імператора Олександра I 26–27 квітня 1818 року (за ст. ст.) (зауважмо, що самому мемуаристу тоді йшов 10-й рік життя): «Несподівано була отримана губернатором естафета про найвище прибуття в м. Кам'янець імператора Олександра Павловича Першого. [...] У день прибуття на вечір [городяни] до того ілюмінували свою ратушу, що ратуша від цієї ілюмінації згоріла, але ніч була тиха, не було вітру, і пожежа закінчилася однією ратушею, шпиль якої був дійсно чудовий своєю висотою, красою і вишуканою будовою та особливо характеристиками свого годинника, який слугував для показу часу всьому місту й передмістям. Дуже шкода цього годинника – згорів і пропав зі своїм дзвоном безслідно. Государ в'їхав у місто без коней, карету Його Величності тягнули євреї та дехто з міщан» [9, с. 24].

Великі уривки присвячено подільському поміщику-диваку, власнику Миньковецького маєтку в Ушицькому повіті, так званої Миньковецької держави, Іґнаци Сцібор-Мархоцькому (1755 –1827) [9, с. 25–26, 33].

Серед іншого Юліан Лотоцький згадує про свої поїздки до Вінниці, де мешкав його рідний брат Антон з родиною. Антон, прослуживши деякий час економом у маєтку князя Олександра Абамелика, став засідателем у Вінницькому земському суді, потім столоначальником у Вінницькому магістраті. В описі першої поїздки в 1829 році мемуарист здебільшого зосередився на пошуку будинку брата та родинному спілкуванні [9, с. 56–60]. Натомість

повідомив багато цікавих подробиць про своє перебування у Вінниці в 1831 році, яке через припинення навчання в училищі у зв'язку з холерою розтягнулося на кілька місяців. Тут звернімо увагу, що у виданні початок епідемії помилково датовано груднем 1831 року (насправді 1830 року), а перебування у Вінниці – 1832 роком. Лотоцький розповів, як влаштувався на роботу: «Брат Антон перейшов на службу засідателем у повітовий суд, а мене рекомендував у магістрат магістратському секретарю Трохимовичу, який завжди чомусь плакав і говорив у відповідь завжди протяжно і ніби з плачем. Я погодився знічев'я піти у Вінницький магістрат й отримав у ньому місце брата Антона; так я пробув у магістраті в числі штатних чиновників до травня місяця 1832 [1831 р.]. Але платні мені не давали, і тому я міг здійснювати короткочасні поїздки з братом Антоном у справах земського суду і був при ньому ніби писарем» [9, с. 92]. Принагідно мемуарист розповів кілька епізодів, пов'язаних із придушенням Листопадового повстання на Поділлі, зокрема про участь брата у слідстві проти польських повстанців [9, с. 92–94]. Про тогочасну ситуацію в місті писав: «Всі забули про лютування холери, зосередившись тільки на бунті, та в усіх місцях хапали повстанців і привозили у м. Вінницю на суд. Нарешті у м. Вінницю прибув Бузький уланський полк, а з ним і генерал Рот» [9, с. 93].

Насамкінець Лотоцький стисло згадав як під час Кримської війни з прикордонного Кам'янця-Подільського перевозили офіційну документацію та архіви до розташованого вглибині губернії Брацлава. Дізнаємося і про наслідки цього транспортування: «Скільки було витрачено казенних грошей і скільки мучили простий народ підводами під казенні справи, і скільки таких пропало безслідно, у це і повірити важко». Через загальне сум'яття і непевність місто залишила і частина мешканців [9, с. 117].

Додаток Миколи Яворовського

Оскільки спогади Лотоцького перервалися на подіях перевезення губернської документації, Микола Яворовський, переконаний, що «в історії місцевого життя цей епізод становить досить значний інтерес», підготував на основі документів Подільської консисторії розвідку «Перевезення архівів і цінного майна духовного відомства з м. Кам'янця у більш віддалені від кордону місця в 1854 році через побоювання війни з Австрією». Як зазначено вище, її надруковано після праці Лотоцького [9, с. 118–127; 22].

Події, описані Яворовським, дотепер залишаються маловідомою сторінкою з історії Поділля, тож зупинимося на них детальніше. Після початку Кримської війни уряд видав розпорядження щодо підготовки до вивезення з Кам'янця-Подільського архівів губернських та єпархіальних установ, цінних старожитностей і коштів [9, с. 119]. У зв'язку з цим подільський губернатор Андрій В'яземський у таємному відношенні до митрополита Подільського Євсевія від 15 червня 1854 р. просив організувати все необхідне для перевезення єпархіальних матеріалів до Брацлава. 31 липня перший «архівний транспорт» (сім ящиків, 15 коробок і 14 тюків) на підводах вирушив до місця призначення. У ньому містилися рахункові книги, синодальні укази, клірові відомості за 1841–1850 роки, справи колишнього уніатського духовенства (передані з Литовської духовної консисторії), богослужбові книги, надіслані з Московської синодальної друкарні, справи про будівництво церков

та інших приміщень (до 1843 року), всі старі метричні уніатські книги і справи за 1795–1800 роки, а також ерекції, візитації та плани церковних садиб, метричні книги Кам'янецького повіту за 1795–1838 роки, деякі старі клірові відомості та архівні справи 1835–1840 і 1848 років. Супроводжувати ці матеріали до Брацлава доручено канцелярським службовцям Подільської духовної консисторії Йосипу Янковському та Івану Сосикевичу. Про прийняття у Брацлаві цих матеріалів (частково пошкоджених під час перевезення) повідомлено актом Брацлавського духовного правління від 5 серпня 1854 року. Поза тим, деякі цінні речі з архієрейського дому, Свято-Троїцького монастиря і катедрального собору були відправлені в Шаргородський монастир у чотирьох скринях і трьох ящиках [9, с. 119, 121, 122].

Для перевезення решти матеріалів консисторії потрібно було приблизно 280 підвод. Але на цьому увесь процес призупинено, і вже у вересні 1854 року розпочато повернення до Кам'янця деяких матеріалів, необхідних для поточного справочинства, передусім для видачі метричних свідоцтв та інших документів за запитами присутствій і приватних осіб. Врешті до Брацлава відряджено службовця архівного відділу Хому Завадовського (ймовірно, шурин Лотоцького), щоб він звідти надсилав у консисторію необхідні справи й довідки. Завадовський у рапорті (від 15 червня 1855 року, з Брацлава) повідомив про незадовільні умови зберігання справ, вологі й надірвані рогожки деяких тюків та пошкодження деяких книг.

Врешті, у грудні 1855 року від цивільної влади надійшло розпорядження про повернення всіх матеріалів духовного відомства до губернського центру. За упаковку й доставку відповідав Завадовський, який рапортом від 21 січня 1856 року повідомив духовне правління, що він 20 січня прибув «з усім транспортом благополучно». На цей час уже заспокоїлися і загальні тривожні настрої у прикордонному Кам'янці [9, с. 126].

***

«Спогади кам'янецького протоієрея Іуліана Даниловича Лотоцького» є рідкісним зразком мемуарного твору пера подільського православного священника, який описує події 200-річної давнини. Спомини Лотоцького розкривають повсякдення духовенства і селян, містять матеріали для дослідників освіти, медицини, економічної історії Поділля, а також для етнографів. Насичені емоційними враженнями та принагідними роздумами автора, вони передають колорит і дух епохи, фіксують важливі історичні події, а розвідка Миколи Яворовського суттєво доповнює останній збережений епізод спогадів. Попри певні недоліки, притаманні будь-якій мемуарній літературі, насамперед фактологічні хиби та можливі суб'єктивні оцінки (передусім при характеристиці деяких осіб), це видання є важливою складовою історіографії Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 18, оп. 1, спр. 737, арк. 45 зв.
2. Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 11857, арк. 59 зв.–70.
3. Там само, ф. 315, оп. 1, спр. 720, арк. 1.
4. Там само, ф. 315, оп. 1, спр. 722, арк. 1.
5. Там само, ф. 315, оп. 1, спр. 730, арк. 1–1 зв.

6. Там само, ф. 315, оп. 1, спр. 6807, арк. 90.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 224, оп. 1, спр. 787.
8. Воспоминания каменецкого протоиерея Иулиана Даниловича Лотоцкого // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. И. Сецинского, Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1911. Вып. 11. С. 264–381.
9. Воспоминания каменецкого протоиерея Иулиана Даниловича Лотоцкого. Каменец-Подольск: Типография Св.-Троицкого братства. Городской дом, 1910.
10. Кошель О. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Рута, 2022. С. 201, 254, 258.
11. Лотоцкий И. А. Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни. Немиров: Тип. Р. Б. Шерра, 1900.
12. Некролог // ПЕВ. 1875. №22. С. 636–638.
13. О действиях историко-статистического комитета, учрежденного при Подольской духовной семинарии, для описания церквей и монастырей Подольской епархии // ПЕВ. 1868. № 20. С. 631 –637.
14. Объявления. К исполнению. 1) Постановление историко-статистического комитета для описания церквей и монастырей Подольской епархии о скорейшем представлении описаний церквей и приходов // ПЕВ. 1867. № 22. С. 312 –314.
15. Подольские епархиальные ведомости. 1865. №15. С. 241; 1866. №14. С. 167.
16. Правила для православного братства, учрежденного 1736 года при Петропавловской церкви в г. Каменце-Подольском // ПЕВ. 1863. №11. С. 435–441.
17. Прокопчук В. С. Фундатори подільського краєзнавства (до 150-річчя Подільського єпархіального історико-статистичного комітету) // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. Хмельницький, 2016. Вип. 7. С. 133–134.
18. Священник Игнатий Лотоцкий. (Некролог) // Подольские епархиальные ведомости. 1898. №28. С. 740–742.
19. Созанська Г. І. Кам'янецький протоієрей Іуліан Данилович Лотоцький // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матеріали Одинадцятої міжнародної наукової конференції (29–31 травня 2013 р.). Київ, 2013. С. 191–193.
20. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. священника Е. Сецинского. Каменец-Подольск, 1901. С. 127, 918.
21. Учреждение Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ. 1865. №18. С. 302–303.
22. Яворовский Н. Перевозка архивов и ценного имущества духовного ведомства и з г. Каменца в более отдаленные от границы места в 1854 году из опасения войны с Австрией // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. И. Сецинского, Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1911. Вып. 11. С.382–391.

Віталій Тучинський

ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ НА ВІННИЧЧИНІ У ПІЗНЬОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1964-1991 РР.)

Анотація. *У статті досліджено діяльність громад Євангельських християн-баптистів на теренах Вінницької області у період 1964-1991 рр. Проаналізовано динаміку чисельності та релігійну обрядовість представників релігійної конфесії. Значну увагу приділено характеристиці*

нелегального крила баптистів (Раді церков). Досліджено також відносини керівників громад баптистів із органами влади Вінниччини.

Ключові слова: *Християнство, Протестантизм, Євангельські християни-баптисти, Законодавство СРСР про релігійні культи, релігійні обряди, нелегальне крило баптизму.*

Vitalii Tuchynskyi

EVANGELICAL CHRISTIAN-BAPTIST CONGREGATIONS IN THE VINNUTSIA REGION DURING THE LATE SOVIET PERIOD (1964–1991)

Abstract. *The article examines the activities of Evangelical Christian-Baptist congregations in the Vinnytsia region between 1964 and 1991. It analyzes the numerical dynamics and religious practices of this denomination. Significant attention is paid to characterizing the underground wing of the Baptists (the Council of Churches). The article also explores the relationships between Baptist congregation leaders and the authorities of the Vinnytsia region.*

Keywords: *Christianity, Protestantism, Evangelical Christian-Baptists, USSR legislation on religious cults, religious rites, underground wing of Baptism.*

Історія баптизму на Вінниччині бере свій початок з кінця XIX століття, розвиваючись у контексті загальноукраїнського євангельського руху. Сьогодні Вінницька область є одним із найбільших осередків баптизму в Україні, а візитівкою спільноти регіону є велична церква «Дім Євангелія» у Вінниці. Вінниччина подарувала баптистському братству багатьох лідерів, зокрема, уродженець села Кацмазів Жмеринського району Валерій Антонюк очолює Всеукраїнський Союз Церков ЄХБ.

Автор статті ставить за мету дослідити діяльність громад Євангельських християн-баптистів на теренах Вінницької області у період 1964-1991 рр., проаналізувати динаміку їх чисельності та особливості релігійної обрядовості.

На початку 1960-х рр. Євангельські Християни Баптисти були на території Вінниччині найчисельнішою протестантською конфесією. Станом на 1 січня 1964 року в області існувало 60 релігійних об'єднань баптистів, до складу яких входило 3212 віруючих та 11 громад баптистів нелегального крила (Ради церков ЄХБ), у яких перебувало близько 200 осіб, разом вони складали 3412 віруючих[1, арк.28].

В 1970 році їх чисельність складала 3683 осіб, а у 1984 за даними Звіту уповноваженого у справах релігій на теренах Вінницької області проживало 3725 віруючих баптистів[2, арк.41-42]. Тобто ми бачимо тенденцію невеликого зростання числа віруючих. У звітах також зазначається про те, що за цей час зросла кількість віруючих у зареєстрованих общинах віруючих і зменшилася їх кількість у громадах баптистів, що діяли нелегально. Це пояснювалося тим, що баптисти нелегального крила піддавалися репресіям з боку органів державної влади.

На основі доступних нам джерел можна проілюструвати церковне життя релігійних громад баптистів. Так протягом 1964 року членами об'єднань стали 135 осіб, із них 42 прийняли водне хрещення, 62 прибули із інших областей, до громад були прийняті раніше відсторонені особи, частина перейшли із інших протестантських конфесій. У цьому ж році із громад вибуло 167 осіб, із

них 80 померли, 16 було відлучено від церкви за різні порушення, а інші виїхали за межі області[3, арк.53].

Релігійна обрядовість баптистів в 1974 році характеризувалася такими показниками: водне хрещення – 72, вінчання – 5, поховання – 63. Із 72 віруючих, що прийняли водне хрещення, чоловіків було 17, жінок 55. По віку: до 25 років - 7 осіб, від 26 до 40 – 9, від 41 до 60 – 26, понад 60 років – 26. Із сімей віруючих баптистів – 20, із інших конфесій – 52. За соціальним станом: робітників – 14, колгоспників – 24, пенсіонерів або не працюючих – 34. За освітою: середня освіта – 1, початкова – 59, не грамотних – 12. Чисельність віруючих, що відвідували молитовні зібрання складала у 1974 році приблизно 70% від їх загальної кількості. Близько 20 громад були малочисельні і нараховували по 10-15 віруючих[4, арк.29-30].

Протягом 1960-1980-х рр. в общинах баптистів службу Божу проводили близько 50 пресвітерів, один із них старший, 31 диякон та 186 проповідників. Серед пресвітерів за віком: до 40 років – 5, від 41 до 60 – 9, понад 60 років – 39. За соціальним станом: робітників – 5, колгоспників – 5, пенсіонерів – 43. За освітою: середня – 1, початкова – 52, 43 із них мали стаж служіння понад 10 років. Із 31 диякона пенсіонери складали 19 осіб, із 186 проповідників чоловіки складали 144, пенсіонери - 122, початкову освіту із них мали 178 осіб[5, арк.32, 38-30].

Обов'язки старшого пресвітера Вінницької області виконував у той час В.Василенко, йому активно допомагала пресвітерська рада. У кожній громаді діяла також Братська рада, що складається із активістів і брала участь в вирішенні питань церковного життя. Тобто ми бачимо елементи демократичного колегіального управління в середовищі Євангельських християн баптистів. У Звітах уповноваженого міститься інформація про те, що між пресвітерами і братськими радами інколи навіть виникали суперечки, які намагався вирішити старший пресвітер. Чисельність членів Братських рад складала близько 265 осіб, переважну більшість із складали чоловіки, 194 із них мали лише початкову освіту.

У відповідності до Закону про релігійні культи в громадах діяли «двадцятки». Їх чисельність станом на 1970 рік складала близько 1210 осіб, із них чоловіки складали 560, пенсіонери – 810, малограмотні і не грамотні – 645. У церковних хорах в цей час співали 84 особи, також в громадах було 5 осіб обслуговуючого персоналу[6, арк.45-47].

Грошові доходи релігійних громад зростали і характеризувалися такими показниками: 1964 рік – 8065 карбованців, 1974 рік – 21230, 1985 – 23670 карбованців. Візьмемо для прикладу доходи та витрати громад ЄХБ Вінницької області за 1970 рік. Всього коштів надійшло 19230 карбованців, які було витрачено наступним чином: Всесоюзній Раді Євангельських Християн Баптистів – 3695 карбованців, старшому пресвітеру в Україні – 2749, старшому пресвітеру по області – 3945, на ремонт і утримання молитовних будинків – 6870, перераховано до фонду миру – 1645, що складало 8,5% доходів, залишилося не використано – 1289 карбованців[6, арк.33-34].

За свою діяльність пресвітери релігійних громад заробітної плати не отримували, лише старший пресвітер області отримував 120 карбованців заробітної плати на місяць.

Станом на 1 січня 1964 року на території Вінницької області діяли 10 груп прихильників Ради церков ЄХБ, їх називали «баптистами-розкольниками». Вони існували як незареєстровані і проводили нелегальні молитовні зібрання.

Протягом 1965-1968 рр. громада нелегального крила баптистів м. Вінниці неодноразово зверталася до влади із проханням про реєстрацію, однак в цьому їм було відмовлено під приводом того, що вони мають визнати законодавство СРСР про релігію і церкву. У Звіті уповноваженого зокрема зазначається про те, що один із керівників нелегального крила баптистів Вінницької общини А.Задоянчук злісно не визнає законодавства про релігійні культи. Під час бесіди з ним 8 грудня 1970 року заявив: «Хіба можна визнавати такі закони завдяки яким над віруючими знущаються, їх б'ють. Ми живемо за вченням Христа, а закони влади суперечать божим законам. Дітей вчити релігії в незареєстрованих будинках нам не дозволяють, але ми вчили і будемо вчити дітей слову божому» [6, арк. 37].

Протягом 1970-х рр. у Вінницькій області були спроби об'єднання баптистів з баптистами нелегального крила. З цією метою старший пресвітер В. Василенко відвідував зібрання «розкольників», в окремих районах навіть відбулися спільні моління. Однак, керівник не зареєстрованих баптистів м. Вінниці М. Мошніцький на зустрічі із В. Василенком заявив про не можливість такого об'єднання, адже воно, за його словами, «послабить їх церкву, бо офіційні баптисти визнали владу яка суперечить заповідям божим» [7, арк. 51-53].

Прихильники Ради церков ЄХБ різними нелегальними шляхами отримували і поширювали заборонену владою літературу, зокрема газету баптистів «Братский листок». Вони намагалися підтримувати зв'язки із зарубіжними баптистськими центрами та організаціями. У червні 1971 року до Вінниці прибув із Швеції емісар «Слов'янської місії баптистів» С. Чернійчук. Перед поїздкою він отримав детальні інструкції щодо перебування в СРСР від генерального секретаря «Словянської місії» Мартинсона. У Звіті уповноваженого у справах релігії є свідчення про те, що під час своєї проповіді на зібранні баптистів нелегального крила він критикував політичну систему в СРСР, заявляв що суспільство без бога не може бути моральним. Роздавав віруючим заборонену літературу, яку привіз з Швеції та слухав разом із ними передачі баптистського радіо Монте Карло. В обласній газеті «Вінницька правда» 3 вересня 1971 року було опубліковано статтю «Сльоза пастора Сави із Швеції», в якій критикувалася діяльність проповідника. Після втручання співробітників КДБ його було затримано та вислано за межі СРСР [8, арк. 30].

Із Звітів уповноважених відомо також про те, що представники органів державної влади намагалися всіляко перешкоджати діяльності баптистів. Так 22 серпня 1970 року пресвітер громади с. Клебань Тульчинського району В. Остапчук був покараний штрафом 50 карбованців за те, що проводив службу Божу у будинку із відкритим вікном, а тому її було чути на вулицю. 17 травня 1971 року в молитовний будинок с. Качківка Ямпільського району зайшов у не тверезому стані сільський голова Г. Слободянюк і зірвав проведення молитовного зібрання [8, арк. 40-41]. Його вчинок набув широкого

розголосу, саме через це партійне керівництво Ямпільського району оголосило йому сувору догану.

У 1973 році баптисти нелегального крила створили у Вінниці групу з молоді для вивчення Біблії. Школою керували активісти громади Г. Огородник та А. Тисячук. За втручання працівників міліції та комісії по дотриманню законодавства про релігійні культи її діяльність було припинено. У грудні 1974 року у баптиста нелегального крила А. Гончара при обшуку було вилучено велику кількість літератури виданої духовним центром Ради церков ЄХБ. За цим фактом було порушено кримінальну справу [9, с. 187].

Одночасно із цим почалося кримінальне переслідування керівників та активістів баптистів що діяли нелегельно. У вересні 1975 року пресвітера Вінницької громади М. Мошніцького було засуджено до 2,5 років в'язниці за надуманими звинуваченнями. Крім нього протягом 1976-1978 років кримінального переслідування зазнали ще 5 пресвітерів та активістів баптистів-прихильників Ради церков ЄХБ, зокрема і син М.Мошніцького пресвітер П. Мошніцький [7, арк. 65-66]. Через постійні переслідування керівники заборонених баптистських громад змінили форми діяльності, молитовні зібрання почали проводити малими групами та в різних місцях дотримуючись правил підпільної діяльності.

В середині 1980-х років прихильники ради церков ЄХБ активізували свою діяльність. У 1985 році в області постійно проповідували 201 активний віруючий, які намагалися більше спілкуватися із дітьми та молоддю. Протягом року комісією по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи виявлено 43 випадки порушення законодавства, 12 активістів було попереджено [9, с. 201].

З початком перебудови розпочався новий період в історії релігійних громад, влада поступово втрачала контроль за їх діяльністю. У 1990 році євангельські християни баптисти з дозволу властей м. Вінниці розпочали будівництво церкви ЄХБ по вулиці Максимовича. 1996 року будівництво було завершено і храм став однією із найбільших баптистських церков в Україні, у якому одночасно можуть брати участь у службі Божій і молитися близько 1,5 тисяч віруючих.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Архів Управління у справах національностей та релігій Вінницької обласної військової адміністрації (Далі Архів Управління). Інформаційний звіт уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області (Далі Інформаційний звіт) за 1964 рік.
2.Архів Управління. Інформаційний звіт за 1984 рік.
3. Архів Управління. Інформаційний звіт за 1964 рік
4.Архів Управління. Інформаційний звіт за 1974 рік.
5.Архів Управління. Інформаційні звіти за 1988 рік.
6.Архів Управління. Інформаційний звіт за 1970 рік.
7.Архів Управління. Інформаційний звіт за 1976 рік.
8.Архів Управління. Інформаційний звіт за 1971 рік.
9. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Київ, 1996.238 с.

Тетяна Пірус

БУБНІВСЬКА КЕРАМІКА У ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЯХ ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

***Анотація**. У статті подано короткий опис бубнівської кераміки, яка зберігається у фондових колекціях Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля та Музейно-просвітницького центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.*

***Ключові слова**: Бубнівка, кераміка, лабораторія, нематеріальна культурна спадщина, традиція, орнаментальний розпис.*

Tetiana Pirus

BUBNIVKA CERAMICS IN THE COLLECTIONS OF THE MYKHAILO KOTSIUBYNSKY VINNYTSIA STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

***Abstract**. The article provides a brief description of Bubnivka ceramics, which are preserved in the collections in the holdings of the Educational and Research Laboratory of Podillia Etnology and the Museum and Educational Centre Vinniitsa Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.*

***Keywords**: Bubnivka, ceramics, laboratory, intangible cultural heritage, tradition, ornamental painting.*

Формування етнографічної колекції у Вінницькому державному педагогічному університеті розпочалось із створення Народознавчого центру у 1993 році. Згодом цей процес, який триває донині, було продовжено у навчально-науковій лабораторії з етнології Поділля. У 2005 р. відбулась реорганізація Народознавчого центру у Навчально-наукову лабораторію та підпорядкування її Інституту історії, етнології і права. Сьогодні лабораторія знаходиться у складі факультету історії і міжнародних відносин. У навчально виховному процесі систематично використовувались експонати із фондів Народознавчого центру, лише протягом 2001-2003 навчальних років їх було використано понад 3000 [5, с. 4]. У 2003 р. відбулось відкриття етнографічного музею Народознавчого центру, де експонувалось більше 350 унікальних пам'яток.

Із 2001 року Народознавчий центр розпочав експедиційне обстеження осередків народного мистецтва подолян [2, с. 231]. На червень 2006 року фондова колекція Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля (далі – лабораторія) налічувала близько 2700 одиниць з основних груп збереження: тканини, кераміка, народний одяг, писанка, витинанка, вироби з дерева та металу, народне малярство, сучасне декоративно-прикладне мистецтво, килими, студентські роботи – малюнки на склі, витинанки, писанки, народна іграшка, вишивка тощо.

У 2012 році у зв'язку зі створенням Музейно-просвітницького центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – музейно-просвітницький центр) більше 200 найкращих одиниць зберігання були передані із фондової колекції лабораторії до

музейно-просвітницького центру для створення Музею етнології Поділля та доповнення експозиції Музею Михайла Коцюбинського. У фондових колекціях лабораторії та музейно-просвітницького центру нині зберігаються етнографічні предмети, які розповідають про народну культуру українців Поділля.

Гончарство Східного Поділля було предметом дослідження засновника Народознавчого центру Лідії Мельничук (1955-2005). Під час багатьох етнографічних експедицій, які очолювала Лідія Мельничук, вона зустрічалась із народними майстрами основних гончарних осередків Східного Поділля: Бар, Бубнівка, Буша, Гущинці, Джурин, Майдан-Бобрик, Павлівка, Кам'яногірка, Крищинці, Копіївка, Мала Кириївка, Лісове, Пиріжне, Рахни-Лісові та інші [5, с. 9]. Декілька експедицій було проведено упродовж 1998-2001 рр. до відомого осередку у с. Бубнівка Гайсинського району. Про 10-денну експедицію до сіл Новоселівки та Бубнівки, яка відбулась у 2001 р., заступник декана факультету історії і міжнародних відносин з наукової роботи Жмуд Наталка Вікторівна розповіла так: «Очолила експедицію Лідія Семенівна Мельничук. Разом із студентами музично-педагогічного факультету ми зустрічались із майстрами Фросиною Міщенко, Тетяною Дмитренко, Тетяною Шпак. Розпитували про гончарні вироби місцевих жителів і записували їх розповіді. Запам'яталась особливо зустріч із Фросиною Міщенко – заслуженим майстром народної творчості, членом Національної спілки майстрів народного мистецтва України, племінницею славетних гончарів братів Герасименків» [1; 5, с. 10].

Згодом фондова колекція лабораторії поповнилась керамікою з основних форм глиняних виробів: горщики, гладущики, макітри, ринки і риночки, слоїки, баньки, близнята, друшляки, миски, кухлики, іграшки. Колекція кераміки формувалась також пошуками студентів, викладачів та співробітників університету. Усі пам'ятки пройшли наукову обробку та зберігаються сьогодні у фондах лабораторії та музейно-просвітницького центру.

Бубнівська кераміка посідає особливе місце серед гончарних виробів Поділля. Вона вирізняється неповторною орнаментикою, самобутністю, багатоманітністю форм художніх витворів народних майстрів і привертає до себе увагу багатьох дослідників упродовж тривалого часу. На думку Б.С. Бутника-Сіверського «… керамічний осередок с. Бубнівка своєю творчістю справедливо посідає третє місце серед найвизначніших шкіл художньої кераміки України, поступаючись лише перед Межигір'ям та Опішним» [3, с. 48].

Орнаментика бубнівського посуду відзначається яскравими особливостями. Рослинна орнаментація має свої основні характерні елементи: «вилоги», «сосонки», «косиці» і похідні від них назви. «Вилоги» – стилізована квітка, яка нагадує лотос. Саме вона посідає головне місце серед бубнівського орнаменту. «Сосонка» – часто служить серцевиною у «вилогах» і нагадує деревце. «Косиці» - третій улюблений елемент бубнівських майстрів. Похідними від цих основних елементів бубнівські майстри використовували «квітку», «різнокольоровий повнячок», «виноградне гроно», «індичий хвіст», «сливки» тощо [3, с. 51-52].

У фондових колекціях лабораторії та музейно-просвітницького центру зберігаються експонати із орнаментальним розписом бубнівської кераміки:

- Поставець на кутю (1947 р.) – КВ-683;
- Банька (1948 р.) – КВ-690;

- Баран (посудина для вина, 60-70 рр. ХХ ст.) – КВ-685;
- Чарка – КВ-86;
- Кружка – КВ-695;
- Іграшки (автор – Фросина Міщенко) – КВ-866, 867, 868;
- Миски (автор – Тетяна Шпак) – КВ-718, 899, 2533, 2555;
- Миска (автор – Валентина Живко) – КВ-637);
- Миска – КВ-2556;
- Полумисок (автор Тетяна Шпак) – КВ-718;
- Друшляк – КВ-725;
- Друшляк (20-і роки ХХ ст.) – КВ-691;
- Миска (автор – Тетяни Дмитренко) – КВ-934, 2556;
- Іграшка (автор – Наталя Лавренюк) – КВ-4618;
- Іграшка «Пташечка» (автор Тетяна Дмитренко) – КВ-4236;
- Декоративна миска (автори Василь Рижий і Наталя Лавренюк) – КВ-3217.

Також експонатами із Бубнівки є підвазонники (КВ-4474–КВ-4478), фрагменти мисок (КВ-2609, 2610); підсвічники (КВ-687, 688, 689), композиція з горщиками (автор Дмитренко Тетяна, КВ-696), ваза для квітів (1945 р., КВ-684); банька (40-50 рр., КВ-682) тощо.

У 2019 р. елемент нематеріальної культурної спадщини (далі – НКС) «Традиція орнаментального розпису бубнівської кераміки» було включено до Вінницького обласного Переліку НКС, а згодом – до Національного Переліку НКС: «010 н.к.с. Традиція орнаментального розпису бубнівська кераміка». «Традиція орнаментального розпису бубнівська кераміка» має самобутні стилістичні особливості виконання орнаментальних елементів, композиційних побудов, творення образних мотивів. Це вирізняє бубнівську кераміку серед інших осередків подільського гончарства, надаючи їй особливих стилістичних рис [6]. Сьогодні традиції бубнівських гончарів продовжують народні майстри Тетяна Шпак, Василь Рижий та Наталія Лавренюк.

Тетяна Шпак – знаменита майстриня гончарної справи з села Бубнівки, заслужений майстер народної творчості України, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Майстриня дотримується традицій бубнівської школи, яку перейняла від Фросини Міщенко. Гончарний круг, пластичність глини, рослинні та геометричні орнаменти притаманні виробам Тетяни Шпак. Її миски, тарелі, глечики, куманці, іграшки-свищики вражають довершеністю та оригінальністю. З 1998 року Тетяна Шпак очолює музей-садибу братів Герасименків у Новоселівці Гайсинського району Вінницької області. Роботи майстрині знаходяться в музеях України, а також в приватних колекціях Німеччини, Туреччини, Чехії [4, с. 110].

Подружжя Василь Рижий і Наталія Лавренюк продовжують традиції бубнівської майстрині Фросини Іванівни Міщенко. Багаторічна співпраця із Фросиною Міщенко була для них особливо плідною. Нині вони викладають у Тульчинському коледжі культури у відділенні декоративно-прикладного мистецтва. Унікальні миски, глечики, тарелі, іграшки за мотивами бубнівських майстрів авторства Василя Рижого і Наталії Лавренюк відомі в Україні та за її межами. Їх роботи знаходяться в приватних колекціях Німеччини, Польщі, Туреччини, Італії, Канади, Угорщини, Чехії [4, с. 80].

Отже, сьогодні Навчально-наукова лабораторія з етнології Поділля та Музейно- просвітницький центр ВДПУ ім. М. Коцюбинського зберігають у своїх фондах зразки бубнівської кераміки, яка занесена до Національного Переліку елементів нематеріальної культурної спадщини. Для дослідників та народних майстрів гончарної справи є можливим вільний доступ до унікальних експонатів з метою їх ретельного огляду, фотофіксації та детального вивчення. А відвідувачі завжди можуть побачити бубнівську кераміку у музейно-просвітницькому центрі та на тематичних виставках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Запис автора 19 жовтня 2026 р. від Жмуд Наталки Вікторівни, 1976 р.н., жительки м. Вінниці.
2. Мельничук Л. Етнографія подільського гончарства: сучасний стан дослідження. *Народна культура Поділля в контексті національного виховання*. Зб. наук. праць. Вінниця, 2004. С. 231.
3. Мельничук Л., Мельничук І., Вдовцов М. Бубнівська кераміка. Вінниця, «Вінниця», 1999. 81 с.
4. Народні майстри Вінниччини: довідник. / Упорядники Т.О. Цвігун, М.В. Діденко. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. 124 с.
5. Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Путівник. Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. 15 с.
6. Національна історична бібліотека України. Випуск 10. Традиція орнаментального розпису бубнівської кераміки. 23.06.2023. [Електронний документ]. Режим доступу: https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/672/

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абушов Сеймур Аловсат-Огли – здобувач вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Адамський Віктор Романович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Андрощук Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

Барташук Ілля Олегович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Васильєв Валерій Юрійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Вихованчук Дарія Юріївна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войнаровський Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Волощук Володимир Володимирович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник культури України.

Гандзюк Віталій Олександрович – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, декан факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха.

Герасимчук Сергій Борисович – здобувач ступеня освіти доктора філософії на кафедрі всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гордієнко Олена Іванівна – доктор філософії, завідувачка відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Гудзевич Анатолій Васильович – доктор географічних наук, професор кафедри географії та туризму Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гула Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, заступник директора Музею Вінниці з наукової роботи.

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України.

Даниленко Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії зарубіжної україністики історичного факультету КНУ ім. Тараса Шевченка.

Дацюк Вікторія Романівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Дзюбенко Ніка Олександрівна – здобувачка вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Дісяк Павло Олексійович – краєзнавець.

Дровозюк Степан Іванович – доктор історичних наук, професор, в.о. ректора комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти».

Жмуд Наталка Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Завальнюк Костянтин Вікторович – кандидат історичних наук, архівіст І категорії відділу інформації Державного архіву Вінницької області.

Зелінський Руслан Мар'янович – начальник відділу Літинської селищної ради Вінницької області.

Зінько Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Івасько Максим Романович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Калитко Сергій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий редактор Редакції книги «Реабілітовані історією. Вінницька область», член НСКУ.

Кароєва Тетяна Робертівна – доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Колесник Вікторія Василівна – старший науковий співробітник Музею Вінниці.

Коломієць Карина Сергіївна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Коляструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Комарніцька Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, вчений секретар НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут».

Комарніцький Олександр Борисович – доктор історичних наук, професор, академік НАНВО України, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кондаурова Ангеліна Денисівна– здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравець Анастасія Григорівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравченко Олександр Олегович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравченко Павло Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений працівник освіти України.

Кравчук Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кривий Валерій Іванович – член Національної спілки краєзнавців України.

Криворучко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кузьмінець Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Курбанов Владислав Олександрович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лазаренко Володимир Іванович – завідувач відділу українознавства комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти».

Лисий Анатолій Кононович – кандидат історичних наук, доцент, Почесний краєзнавець України.

Мазурик Валерій Вадимович – науковий співробітник відділу науково-освітньої, виставкової та рекламної роботи Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Маліновська Анна Сергіївна – здобувачка ступеня освіти доктора філософії на кафедрі історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Марков Андрій Миколайович – здобувач вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мельничук Олег Анатолійович – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мурашова Ольга Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Неприцький Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Олійник Артем Русланович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пархоменко Єгор Романович – здобувач вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пігович Ілля Богданович – здобувач ступеня освіти доктора філософії на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Пірус Тетяна Петрівна – завідувачка навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Погуляєв Олександр Ігорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пустова Анастасія Олегівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рекрут Валерій Пилипович – секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України.

Репінський Тарас Павлович – лаборант І категорії в Трипільській археологічній експедиції ІА НАНУ.

Романець Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, викладач відокремленого структурного підрозділу «Вінницькиий фаховий коледж НУХТ».

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Севастьянова Софія Володимирівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Семенко Лариса Іванівна – завідувачка науково-дослідницького відділу новітньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Серветник Василь Григорович – краєзнавець, спеціаліст вищої категорії.

Стадник Олена Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Тімченко Ігор Олександрович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Трембіцький Анатолій Михайлович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Поділля Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка.

Трофімова Яна В'ячеславівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Тучинський Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Хлапонін Дмитро Борисович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ціпковська Анастасія Євгенівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Черняк Василь Васильович – вчитель історії «Білянської гімназії Чернівецької селищної ради».

Ямковий Артем Вікторович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVIII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 6 листопада 2026 р.

Відповідальний редактор Мельничук О.А.
Відповідальний секретар Жмуд Н.В.
Технічний редактор Красян О.В.

Видання здійснено Українським інститутом національної пам'яті за кошти державного бюджету

Видавець: Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
email: info@vspu.edu.ua
http://www.vspu.edu.ua

Підписано до друку 26.10.2026 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 21. Умов. друк. арк. 19,53.
Наклад 100 прим. Зам. № 7486/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua